

8/2135

F. i. VII $\frac{3}{22}$.

BUDAPESTI SZEMLE

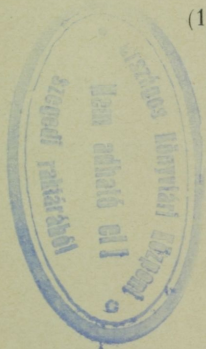
A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

HETVENKETTEDIK KÖTET

(190. 191. 192. SZÁM.)

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1892.

UNIVERSITY OF TORONTO

THE UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

THE UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

Drexel Collection
18477 (00)
D. S.

TARTALOM.

CLXXXX. SZÁM.

II. RÁKÓCZY GYÖRGY. — Angyal Dávidtól	1
A KATHOLICUS CLERUS SÉRELMEI 1848 ELŐTT ÉS UTÁN. (III.) — o—t.	28
NÉGY KRAJ CZÁROS TŐKE. — Elbeszélés. — Vadnai Károlytól ...	66
RISPAH. — Tennyson Alfréd után, angolból. — Hegedüs Istvántól ...	104
A MAGYAR NYELVTÖRTÉNETI SZÓTÁR. — Nagyszigethi K.-tól	110
TORQUATO TASSO UJ KIADÁSA. — Zigány Árpádtól	127
AMERIKA FÖLFEDEZÉSE. — fg.	135
ÉRTESITŐ. Margitay Gábor <i>emlékiratai</i> . — H. M. — Petronii <i>Cena Trimalchionis. Mit deutscher Uebersetzung von L. Friedländer.</i> — s. — Schwering J.: <i>Grillparzer's hellenische Trauerspiele.</i> — h. g. — <i>A debreczeni csatáról.</i> — s. — Chyzer C. et Kulczynski L.: <i>Araneae Hungariae.</i> — <i>Hiba-igazítás</i>	144

CLXXXXI. SZÁM.

AZ EURÓPAI MŰVELTSÉG JÖVŐJE INDIÁBAN. — Vámbéry Ármintól	161
A KATHOLICUS CLERUS SÉRELMEI 1848 ELŐTT ÉS UTÁN. (IV.) — o—t.	193
A NŐNEVELÉSRŐL. (I.) — Sebesztha Károlytól	243
AZ ANGYALOK KARA. Elbeszélés. — Alarcon Péter után, spanyol eredetiből — T. I.	259
KÖLTEMÉNYEK. <i>Szeretni kell.</i> — Kozma Andortól. — <i>A lelki jegyesek,</i> Heine után, németből — Vargha Gyulától	288
EGY OSZTRÁK MINISZTER EMLÉKIRATAI. — i—k.	291
ÉRTESITŐ. Árany J.: <i>Toldi. Magyarázta Lehr A.</i> — r—n. — Fekete L. és Mágócsy-Dietz S.: <i>Erdészeti növénytan.</i> — y. —y. — Braitmaier: <i>Goethekult und Goethephilologie.</i> — h. g. — Ruskin J.: <i>The stones of Venice.</i> — T. N. — <i>Hiba-igazítás.</i> — Nagyszigethi Kálmántól	301

CLXXXII. SZÁM.

SALAMON FERENCZ. — Marczali Henriktől ..	321
A KATHOLICUS CLERUS SÉRELMEI 1848 ELŐTT ÉS UTÁN. (V.) — o—t.	339
A NŐNEVELÉSRŐL. (II.) Sebesztha Károlytól ...	384
A MAGYAR NYELVTÖRTÉNETI SZÓTÁR. — Szarvas Gábortól. — <i>Erre válasz</i> — Nagyszigeti Kál: rántól ...	406
KÖLTEMÉNYEK. <i>Őszi kikürcsek.</i> — Lóvay Józseftől. — <i>Janus Pannoni- us elegiája anyja haláláról</i> , latinból — Hegedüs Istvántól ...	435
KISIPARUNK JÖVŐJÉRŐL. — Bernát Istvántól ...	443
EGY RACINE-MONOGRAPHIA. — Haraszi Gyulától... ..	454
ÉRTESITŐ. Brehm: <i>Az északi sarktól az egyenlítőig.</i> Fordította Geöcze Sarloa és Paszlavszky József. — L. B. — <i>Gr. Ráday Gedeon összes művei.</i> Összegyűjtötte és bevezette Váczy János. — t. — Keményfy Dániel: <i>Történeti tanulmányok.</i> — H. K. — Zola E.: <i>Débaule.</i> — gh. —	465

II. RÁKÓCZY GYÖRGY.*)

«Ezen kis munkátska» — írja idősb gr. Bethlen Imre *Második Rákóczy György ideje* című 1829-ben Nagy-Enyeden megjelent könyvének előszavában — «nem egyéb, mint a közelebbi téli komor némely napok estvéjén magam időtöltése gyenge szüleménnye.» De kiadja mégis, hogy némi részben könnyítse az általános magyar történet megírásának munkáját, melyet anyai nyelven óhajtana olvasni, hiszen a nagy nemzettek is «született nyelveken» írták történeteiket.

Ha ez első, de nem érdektelen kísérlet írója még forgathatná komor téli estéin a hatvankét évi időköz után megjelent második magyar könyvet II. Rákóczy György idejéről, bizonyára nagy öröme telnék benne. Talán kissé hosszúnak tartaná ez időközt, de úgy látná, hogy az anyag összegyűjtésére jól használták föl az utóbbi éveket, vagyis majdnem egyedül az életrajz írója használta föl azokat, ki e korra vonatkozó becses kiadványait újabban egy kétkötetessel gyarapította, mely általában véve egyike legértékesebb kiadványainak. Az *Erdély és az éjszakkéleti háború* című gyűjtemény bizonyára föltünést keltett volna, ha érdeklődésünk a «nagy történeti múlt» iránt jóval több volna, mint ünnepi szónoklatok, vagy ékes programmok számára tartogatott érzelem.

Változatos egymásutánban következnek a két kötetben a svéd, lengyel, orosz, osztrák s magyar levéltárakból kikerült

*) Szilágyi Sándor: *II. Rákóczy György*. Buda-Pest, 1891.

Erdély és az éjszakkéleti háború. Levelek és okiratok. Közzétette Szilágyi Sándor II. kötet. Buda-Pest, 1891. (Az első kötetről l. Jakab Elek cikkét e folyóirat LXVII. k.)

okiratok, új világot vetve azokra az eseményekre, melyek a Keleti tengertől a Fekete tengerig, Stockholmtól Konstantinápolyig annyi hatalmi érdekkört érintettek s annyi nemzeti és vallásos ellentétet hoztak összeütközésbe. És a tájékozó bevezetések az egyes évek történetéről igen megkönnyítik az okiratok olvasását.

A fáradhatatlan kutató maga akarta leszedni munkája gyümölcsét. Egy szépen kidolgozott életrajzban csoportosította az adatokat, melyeket számos kiadványban s több értekezésben maga gyűjtött és tisztázott. Meg is látszik a munkán, hogy a szerző mennyire otthonos tárgyában, bizhatunk vezetésében; minden emberről, évről és viszonyról rögtön megadja a kellő fölvilágosítást. És a mellett Szilágyi oly élénk könnyűséggel ír s oly átlátszóan csoportosít, hogy leköti az olvasó figyelmét, ha ugyan van valami érdeklődése a magyar történet azon mozgalmas és fontos időszaka iránt, mely II. Rákóczy György nevéhez fűződik. S ha még megemlítjük, hogy az életrajz a *Magyar történeti életrajzokban* jelent meg, ezzel már eléggé ajánlottuk a könyv külsejét is, s a szöveget élénkítő történeti érdekű képek egész sorát. De tulajdonkép jobban méltányolhatjuk a kiadvány és az életrajz értékét, ha magunk is bővebben foglalkozunk II. Rákóczy György pályájának egyes kiváló mozzanataival.

I.

II. Rákóczy György születésekor (1621 január 30-án) atyja már hatalmas főúr volt, de még nem ült Erdély fejedelmi trónján. Az öreg Rákóczy György azután sokra vitte. Óriási vagyont, Erdélyen kívül nagy területet szerzett s úgy látszott, hogy megalapította dynastiája hatalmát hosszú időre. Maga volt a gondosság, az óvatosság és a fáradhatatlan igyekezet. Fia mintegy teljes ellentétének látszik. Szeretik is szembeállítani a mindent latba vető és fontolva előre haladó I. Rákóczyt «mindent kockáztató» fiával. Mint Szilágyi írja: «Az öreg György tudta, hogy Jehova vele van, de aztán el is készített mindent úgy, hogy Jehovának ne legyen oka elválni tőle. Az ifjú György . . . nem tanulta meg atyjától, hogyan kell Jahvét magához lánczolni.»

Mi csak azon megjegyzéssel óhajtának enyhíteni az ellentét élességét, hogy az öreg Rákóczy politikájának, bármily szerencsés volt is, meg voltak a maga gyöngé oldalai. Nagyon bölcsen figyelmeztette Pázmány a fejedelmet «az törökkel megbékélyek valamint lehet», *) pedig Rákóczy, ha nem is hadakozott folyvást a törökkel, de nem bírta magát megkedveltetni a portán úgy, mint czélszerű lett volna. «Soha Konstantinápolyban nem értem erdélyi fejedelemnek szörnyebb contemtióját» írja az erdélyi követ urának 1646-ban.**)

Ez a contemtió nem boszúlta meg magát az öreg Rákóczyn, de midőn a lengyelországi catastropha után a török oly átalkodott dühvel rontott Rákóczynak, nemesak a fiú hibáit büntette, hanem az apai politikát is megtorolta rajta.

Hogy mikép viselte volna magát I. Rákóczy György a lengyelországi bonyodalmakkal szemben, ha tovább él, azt nem akarjuk találgatni, csak azt akartuk mondani, hogy bármily böles instructiókat készített az öreg fejedelem fia számára, tetteivel nem veste eléggé utódja lelkébe azt, hogy a portával való viszony szilárdsága, talpköve az erdélyi politikának. Pedig míg e talpkő ki nem fordúlt helyéből, sokáig úgy látszott, mintha II. Rákóczy György is magához lánczolta volna Jahvét.

Hogy mit tanult a fiatal György Sárospatakon, s a gyulafehérvári udvari iskolában különben tudós tanáraitól, azt nem fejtegeti hosszasan az életrajz írója s méltán. Györgynek nem volt tudós becsvégya, mint öcsésének, Zsigmondnak, noha ő is jól megtanult latinul és szép sententiákat írt. Tizenhetedik évében járt, midőn az utolsó iskolai vizsgálatot letette, azután külön udvart kapott, s 1640 augusztus 14-kén váradi kapitánynya lett. Ez nem közönséges hivatal volt. Fejedelmek iskolájának lehetne nevezni. Még Báthory István korából maradt fönn egy levél, melyet Gyulai Pál írt Sibrik Györgyhez váradi kapitánynya kineveztetése alkalmából. E «gyönyörűséges instructio», állandó utasítása lett a váradi kapitányoknak. «Gondolja meg — írja Gyulai egyebek közt — hogy két szomszédság török és német közt vagyon, az első igen hatalmas, a másik igen practicus.» És így Váradon szűkebb körben, de néha eléggé

*) N.-Szombat, 1636 november 20. (Ötvös Ágost: *Rejtelmes levelek I. Rákóczy György korából.*)

***) Beke és Barabás: *I. Rákóczy György és a porta.* 800. l.

súlyos viszonyok közt meg lehetett tanulni, hogy mikép kell vezetni az erdélyi állam hajóját a két nagy örvény mellett.

De nem kell nagyítanunk az ifjú kapitány gondjait. Maradt ideje a pihenésre, mulatságra s a szomszédba járásra. Így ismerkedett meg Somlyón somlyai Báthory András leányával, Zsófiával, s nagyon megszerette. «Ez az alkalmatosság», mint Szalárdy mondja, «tetszett ugyan mindenképen» a fejedelemnek és nejének, de «nagyon irtóztatta elméjüket a leánynak pápistasága». Azonban elhitették magokkal, hogy ki fogna épülni belőle az ige hallgatása által és mivel a leány özvegy anyja részéről ez irányban ígéret történt, végbe ment az eljegyzés 1641 júliusában. De az a «kiépülés» nem ment oly könnyen, mint talán eleinte hitték. Zakrzewska Anna, a gyermekleány-anya, buzgó katolikus, a leány pedig igen «anyás» volt és a jegyesék «bolond szeretettel» ragaszkodtak egymáshoz. De a fejedelem nem engedett, attól tartott, hogy Báthory Zsófia a maga vallására hódoltatja férjét, már pedig inkább száz fiát akarta eltemetni, semhogy «Isten tisztességének kárt tegyen». Végre a menyasszony és anyja megígérték, hogy előbbi ígéretükhöz tartják magokat s így a lakodalmat megölték 1643. évi február 3-dikán. És ez évben a fiatal asszony először élt a husvéti úrvacsorával, mi nem csekély «husvét-i öröme» volt az öreg fejedelmi párnak. Hanem egy érdekes jelentésből, melyet Kemény Zsigmond szépen fölhasznált volna, ha olvashatja, világosan látszik, hogy a szegény convertitának keserű volt ez a husvét-i öröm.

A bécsi udvar követe, a katholizált Örsi Zsigmond, 1643 május 12-én ebédre volt híva ifjú Rákóczy Györgyhez. Ebéd fölött a vallásokról vitatkoztak, a protestánsok bálványimádóknak nevezték a katolikusokat. Örsi nem maradt adós a felelettel, de észrevette, hogy Báthory Zsófia nem jól érzi magát s hogy a könnyek sűrűn omlanak szeméből. Pedig azt is fölhozták beszéd közben, hogy Báthory Zsófia jószántából communicált husvétkor, Lórántfy Zsuzsánna példája után indulva. Örsi erre azt mondta, hogy az a darab kenyér semmit sem tesz, csak maradjon az asszony szívében katolikus s gúnyolta a kenyérevés szokását, mire Rákóczy fölszólította Örsit, hogy erről többet ne beszéljen, mert ő már nejét az igaz hitre térítette. De nemsokára kitűnt, hogy a dolog nem egészen így volt. A fiatal asszony régi fogadalma szerint pénteken és szom-

baton nem akart húst enni, miből pörpatvar keletkezett; az öreg fejedelem ugyanis szemére hányta fiának, hogy nem elég erélyes nejevel szemben. A szombati bójtról már le akart mondani az ifjú Rákóczyné, de a péntekiről nem. Csak augusztus 27-dikén jelenthette Rákóczy György, hogy reá vette nejét, a kívánt térítvény aláírására. *)

Midőn e nagy állami actió ily módon be volt fejezve, akkor már másfél éve múlt annak, hogy II. Rákóczy György fejedelemmé választatott. Az 1642 február 16-dikára összehívott országgyűlés «egy szüvel lélekvel» mondotta ki e választást, kérvén az Istent, hogy tegye a váradi kapitányt hasznos fejedelemmé, s «ruházza föl értelemmel, okossággal, bölcseséggel, tudománnyal, fejedelmi bátorságnak lelkével, mint régen Dávidot, Salamont, Ezéchiást és az többi szent királyokat.» **)

Hátra volt még a porta megerősítése, mi nem egészen simán ment. A porta nem épen jó szemmel nézte a Rákóczydynastia megalapítását, szokatlannak találta, hogy a fejedelem életében válaszsának utódot. «Az vezér ő nagyságával» — írja az erdélyi követ urának — «igen óva kell bánnunk, mint az ért kelés olyan.» ***)

De ő nagysága érzékenysége a küldött aranyoktól lecsendesült. És nemsokára alkalom nyílt arra, hogy az új fejedelem hivatásának éljen. Midőn 1644-ben I. Rákóczy György elindult arra a hadjáratra, melynek eredménye a linczi béke volt, magával vitte Zsigmondot s idősebb fiát kormányzóvá nevezte ki. Nagyon csekély volt az új kormányzó önálló hatásköre. Az öreg fejedelem meghagyta neki, hogy fogadja meg mellette hagyott «expertus híveinek» tanácsát, engedelmeskedjék anyja parancsainak s olvassa el figyelmesen «gyakori szép intő leveleit» is. Hanem azok a szép intő levelek néha ugyancsak keményen dorgáltak s a fiú levelei is olykor elkeseredést mutatnak. Kemény János évek múlva megemlékezve erről a korról, azt mondja, hogy voltak, kik elidegeníték a fejedelmet «az szegény

*) I. Szilágyi életrajzán kívül Szalárdyt, *A török-magyarokori állam-okmánytár s a Két Rákóczy családi levelezésének erre vonatkozó okleveleit.* Őrsi jelentése Szilágyinál *Erd. orsz. emlékek.* 389. l.

**) *Erd. orsz. eml. id. k.*

***) *Török magyarokori állam-okmánytár, id. h. 108. l.*

öreg úrtól». Úgy látszik, hogy a sugdosók elég serények voltak a vizsály szításában, de azért nem akarjuk nagyon komolyan venni a kedvetlen szavakat. Néha rosszul eshetett a kormányzónak, hogy Zsigmond messze jár a táborban atyja mellett, ott embereket lát, különfele tiszteletben részesül, míg ő a megszokott körben marad; az atya pedig indulatosan kifakadt, ha olykor híreket hallott fiának állítólagos vagy igazi mértéktelenségéről és mulatozásáról, vagy arról, hogy kormányzói hatáskörét valami csekélységben áthágta. De azért György nem volt rossz fiú, s rossz testvér sem, az öreg fejedelem pedig indulatossága és mogorva beszéde mellett is mind a két fiának javát egyenlően óhajtotta. Igaz, hogy fiatalabb gyermekét talán kevésbé korholta, csendesebbnek, higgadtabbnak, gondosabbnak tartotta bátyjánál, hanem azért úgy hitte, hogy trónörökösének hibái, melyeket apai aggodalomból néha nagyított, az idő múltával el fognak enyészni.*)

II.

II. Rákóczy György kora Erdély belső fejlődésére is nevezetes. Az országgyűlések belügyi tárgyalásai, az *Approbata Constitutio* elkészítése, a szászok küzdelme az ország többi két nemzetével mind igen fontos dolgok és érdekes volna velök foglalkozni. De ebben a korban első sorban a lengyelországi katastropha köti le figyelmünket előzményeivel és hatásaival együtt. Mert nem elég ismernünk magát a katasztróphát, figyelemmel lehet és kell kísérnünk az elborulást is az első felhő föltünésétől a vészes tornyosulásig s a vihar kitöréséig.

És ha így az eredetet kutatjuk, úgy látjuk, hogy I. Rákóczy György korából kell kiindulnunk. Radzivill litvániai herceg követei már 1643-ban jártak Erdélyben, szóba hozván azt, hogy a herceg IV. Ulászló halála után protestáns királyt szeretne választatni s e méltóságot a fejedelemnek vagy fiainak szánta.**)

Ez a terv tetszett az erdélyi udvarnak és bizonyos,

*) L.: *A kormányzói utasítást*; közli Pettkó Béla *Tört. tár* 1891; Kemény 1658 január 13-diki levelét *Tört. tár* 1882 s a *Családi Levelezésben* a két Rákóczy leveleit.

**) *Kemény önéletírása*, 297. l.

hogy sokszor emlegették azóta mind addig, míg IV. Ulászló 1648 május 22-dikén történt halálával elérkezett a tettek ideje.*) Ekkor azután igen sokoldalú diplomatai munkásság ágazott szét az erdélyi udvarból. Dalmady István Stockholmba indult, egyebek közt azért, hogy útközben Danzigot megnyerje a Rákóczy-ház számára s hogy Krisztina királynővel a fejedelmet vagy Zsigmond herceget ajánltassa a lengyel országgyűlésnek. Oxenstierna azt felelte, hogy a királynő már lekötötte szavát Kázmérnak. Ugyanekkor útaztak Mikes Mihály és Padányi Brandenburgba s Németalföldre és ez a küldetés is kapcsolatban volt a lengyel tervvel.**)

Ez éjszaknyugati mozgolódás csak csekélység volt a délkeleti követjáráshoz képest. Kemény János jelent meg Moldvában, mert arról volt szó, hogy az eddig ellenséges Lupul vajda jóindulatát, sőt segítséget kellett kinyerni a nagy eshetőség idejére. Oláhországra úgy is számíthatott a fejedelem s az ide küldött Sebessi a más úton járó küldöttek munkáját támogatva, főleg a kozák szövetség megkötésén fáradozott; Chmelniczky Bogdánt, a híres kozák hetmánt kellett megnyerni, ki ép ez időben föllobbantotta a régi kozák gyűlölség tüzét a lengyel ellen, adáz dühvel támadván meg a köztársaságot. De mi legfőbb, Bethlen Ferencz és Klobusiczky Lengyelországba indultak 40,000 «vert sárga» arannyal és körülbelül 20,000 tallérral, hogy abból pártot szerezzenek és «vitélő rendnek is fizessenek». Chmelniczky megemlékezve Báthory Istvánról, kitől a kozákok kiváltságokat kaptak, nagy örömmel válaszolt Rákóczy fölszólítására ígérve, hogy teljes erejével fogja megtámadni a köztársaságot, csak a fejedelem se késsék a hadi parancs kiadásával. Bethlen is azt írta lengyel földről, hogy az hadak keszen legyenek, hiszen neki Wielopolszky azt mondotta inter pucula, hogy totus est Rákóczianus. Hanem a fejedelem meghalt, még az új király megválasztása előtt. Midőn Kemény János Jassyban «jó jámbor vén urának» halálos betegségét hallotta, azt izente, hogy «nem recedálni semmiben»***)

*) *Siebenbürgische Chronik des Georg Kraus*, (F. R. A. Scr. III. 174. lap.

**) L.: *Dalmady István svédországi követsége*, Szilágyi Sándortól. (*Rajzok és tanulmányok* I. köt. Buda-Pest, 1875.)

***) *Kemény önéletírása*, 475—479. *Erdélyi orsz. emlékek*, X. 495—500. 1. s *Erdély és az éjszakkéleti háború* I. 6—12. II.

Így állottak a dolgok a fejedelem halálakor. Nem volt-e már ekkor számításba véve, megbeszelve és csakhogy nem a tettig érelve mind az, mi a lengyelországi szerencsétlenséget előidézte? Háború a nem «Rákóczianus» Lengyelország ellen Chmelniczky segítségével, Erdély és a két vajda hadi erejével s a nyugati protestáns hatalmak rokonszenvére számítva: ezek voltak I. Rákóczy György tervének fő alkatrészei. Igaz, hogy az induló jel még nem volt kiadva s a fejedelem talán nem is adta volna ki, ha meghallja, hogy a királyválasztó országgyűlésen a Rákóczy név alig hangzott föl. De azért nem «recedalt» volna mindjárt; sokkal nagyobb hévvel fogtak a dologhoz az erdélyi udvarnál, semhogy az első csalódás után elállhattak volna a tervtől, még a porta fenyegetésére sem, mert ennek megnyerését a fejedelem nem tekintette első föladatának. Akárhogy történt volna, a fejedelem már játszott a veszedelmes tüzzel és ez nem csekély dolog a politikában.

Fia pedig tulajdonkép folytatta ott, a hol atyja elhagyta. Örökölte a szenvedélyes vágyat s tovább bonyolította a szálat, melyeket atyja kezdett szőni. Nem akarjuk tagadni nagy hibáit, de azon általános nézettel szemben, hogy jól rendezett s jól védett örökségét oly könnyelműen szélnek eresztette, szükségesnek tartottuk utalni arra a tényre, hogy az állam szekere rossz útra volt terelve már akkor, midőn a gyeplő II. Rákóczy György kezébe került.

János Kázmér királylyá választása kétségtelenné tette, hogy a Rákóczy-háznak nincs számba vehető pártja Lengyelországban. Ekkor talán le is lehetett volna mondani a képzelgésről, hogy a katolikus Lengyelország protestáns fejedelmet válaszson, ki határozott ígéretet nem tett az áttérésre és ép egy antikatholikus liga segélyével akart a trónra jutni. De ha már e vágyat lehetetlen volt elfojtani, a királyválasztás legalább arra inthette volna az erdélyi udvart, hogy óvatosabb legyen terveiben. Mindenekelőtt szükséges volt a lengyel állapotok alaposabb megfigyelése, nem inter pocula ejtett megjegyzések alapján s szükséges volt a Rákóczy-párt erősítése, mert világos, hogy a lengyel trónra az útát minden körülmények közt leginkább a lengyel rendek beleegyezése egyengetheti. Már pedig a kozákokkal való legalább is fölösleges szövetekezés épen nem volt alkalmas arra, hogy a Rákóczy-háznak népszerűséget szerezzen a lengyelek közt.

János Kázmért 1648 november 17-én választották királylyá s a koronázást a következő év január 17-dikére tűzték ki. Ekkor Rákóczy György Kemenynyel azt a merész tervet latolgatta, hogy «a kozák hetmán ő kegyelme» akadályozza meg a koronázást. Vegye körül Krakkót ostromzárral, hogy a koronát el ne vihessék, akkor azután új választó gyűlést kell hirdetni; ez alatt Erdélyben is elkészülnek és Rákóczy Zsigmondot útnak eresztik.*)

Mialatt ily eshetőségeket tárgyalgattak II. Rákóczy György környezetében, a koronázás minden akadály nélkül megtörtént. S most az udvar csak Jármí Ferencznek azzal a jelentésével vigasztalhatta magát, hogy a «koronázat gyalázatosan ment végben».**)

Ez a jelentés azonban nem gátolta meg a királyt abban, hogy Rákóczynek kozák összeköttetéseire vigyázzon. Wielopolszkyt nagy kísérettel és azzal a megbízással küldötte Erdélybe, hogy kérjen segítséget Rákóczytól a kozák ellenében. De talán nem is ez volt a követség fő célja, Lengyelországban biztos tudomást akartak szerezni az erdélyiek hangulatáról. Rákóczy békeközvetítőnek ajánlotta magát és általános kifejezésekben jóindulatáról beszélt. Wielopolszky nem a legjobb benyomásokkal távozott.***)

Méltán kételkedett Rákóczy jóindulatának őszinteségében. Egyre jártak-keltek a követek Czeherin és Erdély közt. Chmelniczky valóban örült az erdélyi szövetkezésnek, megtisztelés volt neki az előkelő összeköttetés s másrészt hasznot is várt belőle. Úgy látszik, hogy a Rákóczyak révén Timotheus nevű fia számára is valami előléptetést remélt s mi még fontosabb, az erdélyi hadi erőt akarta fölhasználni Lengyelország ellen. 1649 májusában azt izente Erdélybe, hogy Zsigmond herceg jöjjön a kozákok közé és előkre állva vívja ki ügyét. Ez ajánlatot igen komolyan vettek Rákóczy udvarában s a gyógyi fürdő-

*) L. Szilágyi: *Okmánytár II. Rákóczy György keleti összeköttetéseihöz*, 1874. 4., 5. l.

**) *Erdély és az éjszakkeleti háború* I. 35. l.

***) Szilágyi: *II. Rákóczy György*, 62. l. s *Kochowski Annalium Poloniae Clmacter Cracoviae*, 1683. 164. l. Mit Kemény beszél e követésről, azt méltán mellőzi Szilágyi. Magában véve nem hihetetlen, hogy Wielopolszky egyenletlenséget akart támasztani a két Rákóczy közt, de Kemény a szándék kivitelét igen ríkító színekkel írja le.

ben június 14-kén a tanácsosok alaposan megbeszéltek a dolgot. Szerencsére úgy találták, hogy a tervnek nincs elég alapja s észrevették a kozák ajánlatnak azt a kétértelműségét, hogy egyszer Zsigmond hercegnek haddal, másszor had nélkül való kivonulását kérik.*) De nemsokára a hetmán egy fényes diadal után békét kötött a lengyelekkel Zborownál. Senki sem hitt a béke tartósságában, maga a hetmán sem. Teterát, a hadak nótáriusát, küldötte a Rákóczy-testvérekhez, hogy kozák földről induljon bármelyikök «a király és a republica» ellen. Erre Rákóczy Zsigmond egy tudós értekezésben kifejtette, hogy mennyi nehézséggel járna ez a terv, akármelyik testvér is indulna el a kozákok «hivataljára». De nevezetes a dologban az, hogy oly komolyan fontolgattak ily kalandos tervet s hogy ép Rákóczy Zsigmond, a higgadtabb testvér, e hosszasan indokolt votumában a támadó czelből kötött kozák szövetség reményét nem akarja elejteni. Azt mondja, hogy elég volna, ha csak egy néhány lengyel főúr «akarná az dolgot» s ekkor «a kozákoknál is derekabb fundamentumot vetve», könnyebb volna akár neki akár bátyjának «az Istentől megmutatott» alkalommal élni, sőt elmulatni nem is tartanám igen jónak.**) Emlékezzünk vissza Keménynek azon jassyi intéseére, hogy nem kell recedálni, most pedig vegyük hozzá Zsigmond herceg ítéletét, kinek néhány lengyel főúr akarása s a kozák hadi szövetség bizonyos körülmények közt nem igen «elmulatni való» alkalomnak látszik és előre érezhetjük, hogy e makacs ragaszkodás az illusiókhhoz s e folytonos foglalkozás az alaktalan politikai tervekkel elfojtanak majd minden józan-ságot s az örvénybe sodorják az álmodozókat. Egyelőre leginkább a kozák mozgalmak szolgáltatott anyagot a tervkövácsoknak. Chmelniczky ugyanis gondoskodott arról; hogy el ne felejtsek. A zborowi béke csak fegyverszünet volt, a kozákokra nézve kedvező föltételeiben a lengyelek nem bírtak megnyugodni. Chmelniczky tehát készült a háborúra s a tatárokkal szövetségelt. Az 1650-dik évben még nem tört ki a lengyel-

*) A tanácskozás jegyzőkönyvét l. *Tört. tár*, 1889. közli Szilágyi; l. még *Chmelniczky levelét Keményhez*, közölve P. Szathmárytól *Magyar Történelmi Tár* II. f. VI. köt. 57. l.

**) *Rákóczy Zsigmond rotuma*, 1649. nov. (*Erdély és az éjszakeleti háború*. I. 57. l.)

kozák háború, de a harczias hetmán ezt az évet arra használta föl, hogy elpusztítsa Lupul moldvai vajda tartományát, ki vonakodott leányát nőül adni Chmelniczky fiához. A Rákóczyház e régi ellenségének megfenyítése nem volt ellenére az erdélyi fejedelemnek, de még sem tudhatta, hogy nem fejlődik-e ki valami zavar e kozák-moldvai sógorságból. Tanácsosnak látszott tehát már ezért is a kozák jóindulatának biztosítása, noha tudjuk, hogy nem ez volt a fő ok a baráti viszony föntartására. A hetmán határozott nyilatkozatot kért a fejedelemtől, hogy megsegíti-e, ha a lengyelek megtámadják. Rákóczy még nem mert segítséget adni, hosszasan s őszintén fejtegette, hogy szövetségesekre volna szüksége, egyrészt a támadás nyomatékossága s másrészt országának fődözése érdekében. Ez idő szerint leginkább azt kérte a hetmántól, hogy «az tatár kánnal szerezne oly bizonyos szövetséget és barátságot közöttünk, az minemő vagyon magoknak ő klemeknek».*)

Tudjuk, hogy minő megbízható volt a kozák-tatár szövetség s mennyire szavahihető két ember volt a khán s a hetmán, azért Rákóczy kérését olvasva, Falstaff adósságára kell gondolnunk, melyért Bardolph akart kezeskedni.

E nyugtalankodásnak kézzel fogható eredménye az volt, hogy gyanakodást és bizalmatlanságot keltett azoknál, kiknek jóindulata oly szükséges volt az erdélyi politikának, mint a mindennapi kenyér. Maga Rákóczy György is tudta, hogy a bécsi udvarnál nem nagy a kedveltsége s mivel szeretett volna valami biztosat tudni a császári tanács szándékairól, Bethlen Ferencztől oly általánosságban tartott izenetet küldött Bécsbe, melyből azt lehetett kivenni, hogy a fejedelem hajlandó volna szolgálatot tenni a császárnak esetleg a török ellen is. E teljesen fölösleges ajánlást, melyet a fejedelem anyja és öccse nem javallottak, az udvar azzal viszonzta, hogy a szövetség ajánlatát bejelentette Konstantinápolyban.**)

De azért kapott Rákóczy jó tanácsot is az udvartól. Pálffy nádor ajánlatára adták e tanácsot s mi inkább a nádori fölterjesztés szavait idézzük, sem mint a hivatalos levél kifeje-

*) Utasítása Ujlaki László számára, 1650. okt. 29. (*Erdély és az éjszakkéleti háború*, I. 120., 121. ll.)

***) *Erd. orsz. emlékek*, XI. 95., 101., 103. s *Erdély és az éjszakkéleti háború*, 211.

zéseit. Pálffy, ki valódi jóakarója volt Rákóczynak, a következőket írja a császárnak 1650. év végén: «Inteni kellene Rákóczyt, hogy a lengyel dolgokba ne avatkozzék, ki kellene fejteni előtte, hogy nem csak a sajátját veszítheti el, hanem egész nemzetségét is tönkre teheti s ez így fog történni többféle okból, de leginkább — s ezt ő is jól tudhatja — abból az okból, hogy a török nem szereti s azt mit atyja vétett, rajta kívánja megboszulni. Soha sem hagyná őt békében és lehetetlen, hogy a többi nagyhatalom ne zaklatná Rákóczyt s ne támadna reá fegyverrel.»*)

Talán később eszébe jutott Rákóczynak ez intés, de most tovább kergette a délibábot. 1651-ben kitört a lengyel-kozák háború és Rákóczy szerette volna, ha a hetmán megelőzve a lengyelek kivonulását, elfoglalná Krakkót, ő maga pedig kissé hátra maradna. Ez a hátrább maradás arra kellett volna, hogy a hetmán távollétében s Krakkóra támaszkodva valamely erdélyi főúr Rákóczy hűségére esküdtetné, a bizonyára nagy számmal odagyülekező lengyel híveket és azután Rákóczy is oda vonúlna «illendő erővel». Ez a huszáros terv is a papiroson maradt, pedig a fejedelem ez időtájt ugyancsak szeretett volna táborba szállni.»**)

Hanem az alkalom egyre késett, mert az 1651-diki hadjáratban a kozákok elég messze estek Krakkótól. Sőt a beres-teskói ütközetben Chmelniczky tökéletes vereséget szenvedett ép annak a tatár khánnak árulása következtében, kinek szövetsége egyik legerősebb «fundamentuma» volt Rákóczy György légvárának. A hadjárat alatt Rákóczy mind a két félnek ajánlatot tett, hogy hajlandó volna közvetíteni a békét közöttük. Ha ez a közvetítés sikerül, akkor, így gondolkodott Rákóczy, a béke érdekében tett szolgálatot érdeméül fogják fölróvni különösen Lengyelországban. De mi még fontosabb, ha a lengyelek megszegnék a békét, akkor a mediator pacis tiszta lelkiismerettel s a «világ idegen ítélete nélkül fegyverrel oltalmazhatná

*) Pálffy előterjesztése, 1650 decz. 17. (*Erdély és az éjszakai háború*, I. 134. l.)

***) L.: A Göcs Pálnak adott titkos utasítást. (*Erdély és az éjszakai háború*, I. 173. l.) Bisterfeld írja Rákóczy Zsigmondnak: Video enim plane pronum in bellum esse principem, (1651 máj. 25.) közli Szilágyi *Tört. tár.*, 1891.

a végzéseket megálló felet», sőt köteles volna a védelemre. A terv bölcsen volt kigondolva, csak a viszonyokhoz nem illett. A bjelazerkowi békét, mely megghiúsította a zborowi béke eredményeit, idegen közvetítés nélkül kötötték meg és híre járt, hogy a békét követő lakomán Chmelniczky minden bajáért Rákóczyt okolta, ki váltig bízatta a segítséggel. A lengyelek sem akarták elfogadni Rákóczy közvetítését, hanem szintén azzal vádolták, hogy ösztönzi a kozákokat.**) A közvetítői szerep tehát ugyancsak hálátlannak bizonyult, de ugyanez évben másfelől vígasztalóbb jelek mutatkoztak. A portán mindedig jól állottak Rákóczy dolgai. Mindjárt uralkodása elején lefizette azt a nagy összeget, melyet atyjától a linzi béke után hiában követelt a török. E jó magaviseletnek most hasznát kívánta látni Rákóczy s 1651-ben arra kérte a portát, hogy tegye lehetővé a kozákok megsegítését, még pedig úgy, hogy Erdélyt a fejedelem távollétében a budai basa s a két vajda védené meg a császár támadása ellen. A porta igen előzékenyen válaszolt, mert Chmelniczky vesztét épen nem kívánta, hanem alapjában elhalasztó volt a válasz. Megígérte ugyanis a kívánt segítséget s meg is adta az engedélyt, de akkorra, «mikor Isten azt az üdöt adja érni», melyben a porta a maga hadi erejével veheti pártfogásába Chmelniczkyt.***) Ebből világosan ki lehetett volna venni azt, hogy a porta Rákóczy önálló beavatkozását nem kívánja, hanem csak a maga érdekében akarja fölhasználni a fejedelem harczias készségét. De a Rákóczyak nagy örömmel fogadták a választ s most azt hitték, hogy mindent megkapnak majd a portától, a mit csak akarnak. «A portán dolgaink optime sunt», írja Rákóczy Zsigmond.***)

De bármily optime állottak itt a dolgok, Rákóczy Zsigmondnak is meg kellett vallania, hogy barátokról kellene gondoskodni s a svédre mutatott, ki ekkor maga jelentette be barátságát.†)

*) L.: A Gücsnek adott utasítás *Erd. orsz. emlékek*, XI. 138. Kemény János jelentését *Erdély és az északkeleti háború*, 192. s *Okmánytár II. Rákóczy György kel. összeköttet.*, 84. l.

**) Itt össze kellett egyeztetnünk Reninger s Földváry jelentéseit. (Hurmuzaki: *Fragmente zur Geschichte der Rumänen*. Bd. III. Bucuresci s *Erdély és az északkeleti háború*, I. 215. l.)

***) Et contentum et auxilium facile obtineremus, (1651 deczember 25. Klobusiczkyhoz,) közli Szilágyi *Tört. tár*, 1891.

†) U. o. *Rákóczy Zsigmond levele Györgyghöz*. 1652 január 12.

János Kázmér ugyanis megtagadta Krisztinától a királynő címét s csak kárpótlás fejében akart lemondani a svéd koronára való igényéről, azonfölül még Livlandot is követelve. 1651-ben maga a királynő is azt mondta, hogy a háború kikerülhetetlen és jó lesz be nem várni a támadást. Stockholmban tudták, hogy Rákóczy készülődik Lengyelország ellen, azért Skytte Benedek bárót, a svéd államtanács tagját, elküldötték Erdélyen át Konstantinápolyba, hogy jelentést tegyen a keleti állapotokról. Skytte előbb Sárospatakon beszélt Zsigmond herczeggel, azután Erdélybe utazott a fejedelemhez.

Mind a két udvarnál oly örömmel fogadták, mint a régen várt Megváltót. Most végre akadt hatalmas szövetséges, ki Lengyelország ellen készül s hozzá még evangélikus. Lerajzolták a svéd báró előtt Erdély kedvező helyzetét s a Rákóczy-ház vagyonát. Tíz milliónál többre rüg a pataki és munkácsi kincstár, azonkívül évenként fél milliót tesznek felre. Jobb szövetséges társat a császár és a lengyel ellen sehol sem kaphatna Svédország. Csak az imént is tudomására jutottak néhány rigai polgár összeesküvésének a lengyel királylyal és e fölfedezés is mutatja a Rákóczyak értesültségét és szolgálatkészségét. Különösen az volna jó, ha a svéd korona a török portával közvetlenebb viszonyba lépne, valami kereskedelmi és baráti szerződést kötven vele, mi által Svédország nagy befolyást nyerne a keleti ügyekre. A politikai combinatiók egész tűzijátéka röp-pent föl a Rákóczyak képzeletében. Igazították Európa térképét, osztogatták s cserélgették a területeket, különösen Lengyelország rovására, s a tűzijáték központjában ott tündökölt a lengyel korona és talán a magyar is valamelyik Rákóczy fején. A svéd udvarnál kissé kalandosnak találták e tervelést, de úgy hitték, hogy nem kell elkedvetleníteni a vállalkozó fejedelmet.*) De 1652-ben fordulat állott be Rákóczy lengyelországi politikájában. Ez évben ugyanis Moldva felé fordult a figyelem. Chmelniczky 1650-ben fegyverrel kényszerítette a moldvai vajdát, hogy leányát eljegyezze fiával, Timotheussal. 1652-ben a lakodalmat akarta megülni a völegény, s most újra táborba kellett szállniok a kozákoknak, hogy haza vihessék a szép és gazdag Rozandát. Augusztus végén megtartották a

*) Carlson: *Geschichte Schwedens* Bd. IV. 28., 29. s *Erdély és az éjszakkéleti háború*, I. 196—212. ll.

kikényszerített lakodalmat, hanem az apa s leánya csakhamar megnyugodtak sorsukban és most az a hír terjedt el, hogy Lupul ki akarja tudni Mátét oláh vajdaságából, hogy «szé-kibe kozák vejét ültetné».*)

Lupul valóban nyugtalan ember volt, már az öreg Rákóczyznak is meggyúlt vele a baja, de ő inkább szép szerével akart megférti vele, sem hogy erővel támadja meg. A kozák szövetség azonban növelte Lupul nyughatatlanságát s veszélyességét. Igen kalandos terveket szőtt szomszédainak megrontására, egyebek közt az erdélyi oláhok föllázítására is gondolt. Mi úgy hiszszük, hogy sok oly tervet tulajdonítottak neki, miről a vajda semmit sem tudott és hogy még kozák szövetségeseivel együtt is alapjában ártalmatlanabb volt, mint a minőnek ellenségei hitték. A türelmetlen Rákóczy azonban azt mondta, hogy Lupul kezdette volna, ha ő nem kezdi a támadást és mivel azt tartotta, hogy «konyhában embernek ellenséget várni nem tanácsos dolog», 1653-ban megindította a hadjáratot Lupul ellen.***) Az erdélyi hadi erő, szövetségben az oláhval s a lengyellel, a moldvai alattvalók ellenszenvére is támaszkodva, kiűzte Lupult országából. 1653. év végén a vajda a Jedikulában volt, helyét Stephán foglalta el, Rákóczy híve; Timotheus elesett és Rákóczy Lupul kincseiből százezer aranyat és huszonötezer tallért kapott. Az érdekes hadjárat részleteit mellőzzük, csak a politikai szempontokra utalunk, melyek itt figyelmet érdemelnek. Nevezetes az a fordulat, mely a kozák barátságot nyílt ellenségeskedéssé és a lengyellel való feszült viszonyt szoros szövetséggé változtatta. Mind a két tényt leginkább a pillanatnyi szükség magyarázza meg. A boszúvágy s az a türelmetlen törekvés, hogy a két szomszédos vajdaság az erdélyi fejedelemtől függjön, sőt némileg Lupul kincseinek nagy híre is hirtelen fölforgatták Rákóczy politikáját, mely különben is oly kevéssé alapúlt biztosan kigondolt és kapcsolatos terveken, hogy könnyen csapott szokatlan útakra.

De másrészt Rákóczy úgy tapasztalta, hogy a kozák erő gyöngébb, mint eleinte gondolta s hogy Chmelniczky csak akkor félelmes, ha a tatárral egyetért. Különben föntartotta az

*) *Családi Levelezés*, 467. l.

**) L: *Családi Levelezés*, Rákóczynek anyjához írt leveleit s Lupul levelét (*Erdély és az éjszakkéleti háború*, 225. l.)

összeköttetést a hetmánnal és tábornokaival, és azt hitte, hogy még fölhasználhatja annak idején Chmelniczky vitézeit, noha most egyik fő oka volt Timotheus bukásának s a nagy kozák vereségnek.

Abból, hogy az erdélyi hadak Chmelniczkyvel küzdöttek, önkényt következett a lengyel barátság helyreállítása. A közös fegyvertények és kölcsönös diplomatiái szolgálatok erősítették a baráti hangulatot. Midőn János Kázmér visszabocsátotta az erdélyi hadakat, azt írta a fejedelemnek, hogy ki fogja mutatni háláját «minden alkalommal és minden helyen, úgy hogy Rákóczynak soha sem kell majd megbánnia a király barátságát». *)

De ez a lengyel hadi szövetség nem volt ínyére a portának, már csak azért sem, mert megeshetett volna, hogy az erdélyi hadak összeütközésbe kerülnek a tatárokkal. Általában véve Rákóczynak azt a merészséget, hogy fölhasználva a porta szorult helyzetét, a maga erejével és szomszédos szövetségesek segítségével kiüzi tartományából a porta vazalljait, nagyon zokon vették a török udvarnál. De nem szóltak, nem tiltották határozottan a beavatkozást, várták a dolog lefolyását és különben sem törődtek semmit Lupullal, kit csakis a fővezér pártolt, de nyiltan még ő sem. Hanem azért veszedelmes dolognak tartották a vazallok önállóságát. Rákóczy különben még izeneteiben sem kímélte eléggé a török érzékenységet, úgy hogy a portai tolmács néha le se merte fordítani iratait.

Mind ebből közvetlen baj nem származott. Látszólag minden fényesen sikerült. Rákóczy nagyralátó tervei számára fölhasználhatta most már Erdély hatalmát, a maga nagy vagyonát, mely Zsigmond herceg halála óta újra gyarapodott, a két vajdát, kik most némi függésben voltak tőle, a lengyeleknek az eddiginél nagyobb jóindulatát és a hite szerint még kibékíthető kozákokat is. Hanem azért még mindig kérdés, hogy nem lett volna-e tanácsosabb, ha nem is a «konyhában», de legalább a ház előtt bevárni az ellenfélt?

Mert a porta hallgatott ugyan, «csak mintegy félszemre nézi a fejedelem magaviseletét», - mint Szalárdy írja, de «felrójja vala» és pedig fekete könyvében.***)

*) Rummy: *Monum. Hung.* II. köt. Pest, 1816. 308. l.

**) L.: *Erdély és az éjszakkéleti háború*, 279. l. Sebesi szeptem-

Az 1654-dik év nevezetes eseménnyel köszöntött be. Január 8-kán Chmelniczky hűséget esküdött Alexei Michajlovics moszkvai czárnak. Kis-Oroszország ez elszakadása a lengyel királyságtól nevezetes fordulat az európai kelet történetében és az egykorúak is érezték fontosságát. A czár most a zaporogi kozákokkal együtt támadta meg Lengyelországot, az orthodox hit protectorának mondotta magát, arról volt szó, hogy a görögkeleti vallású népek szövetségének élén fog harcolni a katolikus Lengyelország ellen.

Rákóczyt meglepte s kényes helyzetbe hozta a moszkvai-kozák szövetekezés. Még Chmelniczky is várt tőle segítséget, de élenkebben követelték fegyveres támogatását a lengyelek, hivatkozván a tavalyi közös táborozásra. Rákóczy azon volt, hogy egyik félt sem haragítsa magára s óvakodott a közbelépéstől, mely az ő érdekei szempontjából a legjobb esetben is, fölösleges erőpazarlás lett volna. A kozák hetmánnál mentegette a tavalyi félreértést, magyarázgatta, hogy az ő hadai sohasem sértették meg «a zaporogi kozákság területét», kijelentette, hogy jövőre is «igazi, őszinte barátságot» akar tartani Chmelniczky hadaival. A legjobban szerette volna, ha a békét közvetítheti a hadakozók között, de ez ajánlatnak alig volt értelme és oly elhasznált expediens volt már, hogy a lengyelekre nem igen hatott. Folytassuk a megkezdett fegyveres szövetséget, írja Rákóczynak a szorongatott lengyel király, mire a fejedelem úgy nyilatkozott, hogy «nehéz kívánság s bolondúl akarna az király minket az hadakozásban egyvelíteni». De hogy végleg el ne kedvetlenítse a lengyel rendeket, hajlandó volt megengedni, hogy a lengyelek katonákat fogadjanak az erdélyi területen. A lengyelek sem akartak szakítani Rákóczyval és kérésére a köztársaság a lengyel indegenátussal ruházta föl Rákóczy fiát és néhány erdélyi főurat.*)

Nem a háborútól való idegenkedés tette Rákóczyt ily tar-

beri jelentését *Okmánytár*, 127. l. és Hurmuzaki: *Fragmente zur rumänischen Geschichte*, III. 178—205. ll.

*) L.: Galitzin-Streccius: *Allgemeine Kriegsgeschichte der Neuzeit. Suppl. I. zur III. Abtheilung*. Cassel, 1882. 194., 202. ll. *Okmánytár II. Rákóczy György kel. összekötött*. 135., 700. l. *Erdély és az éjszakkéleti háború I.* 301., 316., 325 ll. s Klobusiczky és Mikes instructiója május 22. közli Szilágyi *Tört. tár*, 1889.

tőzkodóvá. 1655-ben újra kardot rántott, hogy rendet csináljon Oláhországban. Máté halála után ugyanis Konstantin, az új oláh vajda, föl akarta oszlatni az állandó testőrcsapatot, az úgynevezett személyeket. E bolgár, szerb, kutzo-vlach, kis-orosz s albán zsoldosok hadra teremt, de igen rakonczátlan katonák voltak. Boszút állottak a bojárokon, kik a fölösztatást tanácsolták, s új vajdát is választottak. Rákóczy egy döntő ütközetben véget vetett a lázadásnak. A közbelépésre több ok volt most, mint midőn 1653-ban Lupult megtámadta. Az oláh lázadás Moldvát s az erdélyi terület biztosságát is fenyegette. Természetes törekvése volt az erdélyi fejedelmeknek a két vajdaságot hatalmuk körébe vonni, de Rákóczyt e törekvésben különösen az a gondolat sarkalta türelmetlenségre, hogy e két állam élén nagyobb tekintéllyel s hatalommal léphet föl, ha majd Lengyelországban döntésre kerül a sor. S így e vállalatban is érezhető volt a lengyel korona reményének hatása, még pedig elég szerencsétlenül. Mert igaz, hogy a török nem tiltotta a beavatkozást, sőt a szilisztriai basa egyenesen ösztönözte is arra Rákóczyt, hisz alapjában véve a török érdek is követelte a lázadás elfojtását. Hanem a szultán gyermek volt, a palota-forradalmak, a lázongások s a velencei háború egy időre megbénították a portát. Mind a mellett tehetetlen irigységgel nézte a vakmerő vazall szerencsését, s azzal vádolta, hogy kiszívja a két vajdaság zsírját, mely szerint csak a török urakat illette. Rákóczynak védekeznie kellett a vád ellen, hogy az oláh földről tizenötezer erszény aranyat hozott el. Valami anyagi haszna volt a vállalatból s tanácsos lett volna ebben minél bővebben részesíteni a török udvar befolyásos embereit. Azt meg épen rossz néven vették a portán, hogy Rákóczyt a két Oláhországban erdélyi királynak címmezgették. *)

Rákóczy most szerencsésének tetőpontjára jutott. Mintegy protectora volt a két oláh vajdának, kik évenként tiszteletdíjat fizettek neki, lengyel, svéd, kozák s tatár követek fordultak meg udvarában. Nagy híre volt Magyarországon. Oly főurak, mint Zrínyi, Nádasdy örömmel hallották emelkedésének hírért, a magyarság reményének mondták.

*) L.: Thallóczy Lajos: *II. Rákóczy György és az oláh személyek* (Századok, 1892. VI. F.), Szilágyi: *II. Rákóczy György* 120—126. II. *Erdély és az éjszakkéleti háború*, I. 559. *Okmánytár*, 254. I. és *Családi levelezés*, 492. I.

Valóban úgy látszott, hogy merészségét mindig siker jutalmazza, s hogy okossága nem kisebb bátorságánál. Az erdélyi politika hagyományos útjain, szövetségben a keleti vagy nyugoti ellenféllel, talán ő is kikerekíthette volna területét a magyar királyság rovására ép úgy, mint elődei. A mi szükséges volt ily vállalatra, gyorsaság, kitartás s bizonyos leleményes diplomátia, mind ez nála sem hiányzott. De még itt is veszélyeztette volna a sikert a mérséklet hiánya. Maga emlegette, hogy ily esetben meg nem elégednék, mint atyja, a hét vármegyével. Nagyon is bízott erejében, szerencsében és józan eszében. — Készen áll-e az erdélyi hadi erő? — kérde a svéd kancellár Rákóczy egyik követétől. — Készen áll — felelt a követ — csak még az ellenség hiányzik. — Ellenséget könnyű találni — válaszolt mosolyogva Oxenstierna. Valóban ellenséget Rákóczy könnyebben talált, mint kellett volna. Azt hitte, hogy apró fogásaival biztosítja magát oly helyzetben, mely a legmélyebb számítónak is ki nem bonyolítható földadatokat nyújtott volna. Csillogó káprázat vezette, midőn Erdély hadi erejével és hatalmi állásával azon korona után vágyódott, melyet a szintén protestáns X. Károly fényes tehetségével s nagy hadi erejével nem bírt kivívni. E vállalatban a nagy európai politika tengerére került. Itt nem volt elég az osztrák lassúság és készületlenség kihasználása, itt nem oláh vagy moldvai viszonyokkal volt dolga, az európai hatalmak szövvényes érdekeinek találkozását s ellentétét kellett mérlegelnie. És itt cserben hagyta belátása, gyanakodó volt s a mellett könnyen hívő. Azt hitte, hogy uralkodik a viszonyokon, hogy mindenkit fölhasznál a maga érdekében, pedig elvakult áldozata lett még azoknak is, kiket lenézett. A politikában jó guerilla-vezér volt, ki elhitette magával, hogy nagy hadvezérnek született.

III.

Még az 1654. év végén nagy európai körútra küldötte Schaum Konstantint, hogy jelentést tegyen neki arról, vajon lehet-e remélni a protestáns hatalmak szövetkezését s hogy ő maga mit remélhet e szövetségtől, vagy annak egyes tagjaitól. Svédország, Dánia, Hollandia s Anglia voltak azon protes-

táns hatalmak, kiknél Schaumnak tudakozódnia kellett. Ez ellentétes érdekű hatalmak szövetkezése a protestantismus védelmére csak jámbor óhaj volt. Bizonyos diplomatiai szolgálatokra még hajlandók voltak a hatalmak vallásos rokonszenvből, de oly szolgálatok tételére, melyek nagyobb áldozatokba kerültek, csak a politikai vagy a kereskedelmi érdekek bírhatták őket.

Angliának volt Svédországgal közös érdeke, de a megbízható dán-svéd szövetség megkötése már súlyos föladat lett volna. Hanem azért, hogy ne fogadták volna szívesen Schaumot?

Cromwell valóban örült, hogy izenetet kap a kálvinista fejedelemtől, ki a protestantismus legtávolibb őrszeme a keleten. Könnyezve beszélt a követ előtt a protestansok sorsáról és megígérte, hogy mindent megtesz a jeles fejedelem érdekében, a mit csak tehet. Valóban azt beszélték ekkor tájt, hogy a protector jobb szeretné, ha Rákóczy uralkodnék Lengyelországban, semmint a svéd király. Csakhogy ez uralmat egyiknek sem szerezhette meg.*)

Schaum útazásai közül politikailag legfontosabb a svéd fővárosban való látogatása. Itt nem csak azt kellett megtudnia, hogy mennyire haladt az angol-svéd szövetkezés s hogy annak miféle hasznát láthatná Rákóczy. Svédország a háborúra készülődött 1654 végén s még nem volt bizonyos, hogy ki ellen fordítja fegyverét. Híre terjedt és nem ok nélkül, hogy a svéd udvar nem nézheti nyugodtan az oroszok előrehaladását a Keleti tenger felé. Azért kérdezősködött Schaum Konstantin, hogy igaz-e a hír, mert az ő urának barátságát nagyon kéri a kozákok, a moszkvaiak szövetségesei és így Rákóczy biztosat szeretne tudni a svédek szándékáról, hogy valami hibát ne kövessen el.

De akkor, midőn Schaum Stockholmba érkezett, a király már elhatározta a lengyel háborút. Ismerte az erdélyieket, egy évtizeddel azelőtt együtt harczolt velök Ausztria ellen, kérdezősködött Keményről, Bakosról, a székely katonákról, de egyszersmind a fejedelem politikai szándékairól is. Még nem tudta, hogy mennyiben használhatja II. Rákóczy György szövetségét, hanem megígérte, hogy követet küld udvarába a szo-

*) L.: Kvaesala: *Comenius és a Rákóczyak.* (Budapesti Szemle LX. 139. l.) *Okmánytár*, 182. l. *Erdély és az éjszakkéleti háború*, I. 392. l. *Lettres de Pierre Des Noyers*. Berlin, 1859. 18. l.

rosabb összeköttetés létrehozására.*) 1655 nyarán megtámadta X. Károly Lengyelországot, megindult a harc a «dominium maris baltici» miatt. A roskatag lengyel köztársaság nem bírta magát megvédeni a nyugati és keleti ellenség csapásai ellen. János Kázmér Sziléziába menekült és mindenki azt hitte, hogy vége van a lengyel királyságnak.

A svéd király megtartotta ígéretét. Elküldötte Welling Gothardot az erdélyi udvarhoz. Hanem a fejedelemnek nem nagy örömet szerzett e követség. Azt hitte, hogy X. Károly most szövetséget köt vele s hogy erre támaszkodva közelebb jut «az nagy dologhoz». De a király maga is el bírta végezni, a mit akart, egyelőre nem volt szüksége a fejedelemre és Welling követségének fő célja az volt, hogy Rákóczyt visszatartsa a lengyelek megsegítésétől a nélkül, hogy a király magát valami nevezetes szolgálatra lekötne s a nélkül, hogy Rákóczyt teljesen elkedvetlenítene. Welling valóban meggyőződött arról, hogy Rákóczytól egy ideig nem kell tartani, ha ugyan uralomvágya valami változást nem fog okozni, hisz a zavarosban mindenki szeret halászni.**) De ez a követség arra az elhatározásra bírta Rákóczyt, hogy egyelőre be ne avatkozzék a lengyel zavarokba, bármint szeretett volna «abban kapni valamit». Hanem nem volt oly könnyű a tartózkodó politika. Volt valami kényszer a helyzetben, mely erősebb volt Rákóczy akaratanál. Rákóczynak már éreznie kellett nyugtalankodó s mindenbe merészen belevágó politikájának gyümölcseit.

Természetes, hogy ez évben a lengyelek még sürgetőbben kértek tőle segítséget, de szerencsére Rákóczynak most alaposabb kifogása volt, mint a múlt évben, mert oláhországi elfoglaltságára hivatkozhatott. Azonban volt a lengyeleknek egy szövetségese, kit veszélyes volt egyszerűen visszautasítani. Rákóczy az oroszok támadása óta semmitől sem tartott annyira, mint a tatárok haragjától. 1655. év elején is segítséget kért tőle a khán; igen «szorgoztatta», mint Rákóczy írja, pedig csak «tatár ne legyen ellenség», a többieknek inkább megfelelehet. Már arra gondolt, hogy ezeröt száz embert küld a lengyel táborba. Hanem a tatárt nem bírta «magáévá tenni», az év

*) Erd. orsz. emlék. XI. 208—223. l. *Erdély és az éjszakkéleti háború*, I. 385. l. s *Carlson*, IV. 42., 76. l.

**) *Erdély és az éjszakkéleti háború*, I. 459.

végén Moldvából azt kellett hallani, hogy a tatár követek «ugatnak, mint az ebek» Rákóczy ellen, ki Havasalföldet elrontotta hadával, mintha nem lett volna elég már az, mit Moldvával tett. Itt volt Rákóczy helyzetének gyöngéje a délkeleti szomszédokkal szemben.

Nem tetszett Erdély e főnhatósága a sárga nádak hadai hetmánjának sem, mint Chmelniczky nevezte magát, ki különben sem bírta elfelejteni Lupul elüzetését s Timotheus halálát, bármily barátságos üzeneteket váltott vele Rákóczy. «Mérgesen haragusznak ám a kozákok Nagyságodra, — írja 1655 augusztusában, Boros János — ejtettek olyan szót, hogy az erdélyi fejedelem embere följebb ült minden boéroknál, de eljű az üdö, ha az Isten muszka császárt ilteti, hogy az erdélyi fejedelem is megbotlik.»*)

Valóban már közelgett ez az idő, mert noha Rákóczy 1655 nyarán többször mondogatta, hogy «a magunk sorsával contentusok vagyunk», ősszel már újra tudakolta, hogy a portának, melyik dolog volna inkább kedvére, a svéd, vagy a lengyel szövetség-e?**)

Most már a megszorúlt lengyelek mind élénkebben értesítették Rákóczyt «hozzája való affectiójokról». Egyszerre szaporodott azok száma, kik a koronát is följánlották neki, csak segítséget adjon. Lubomirski marsall és Wielopolszki több lengyel főúr nevében megizenték neki, hogy küldje hozzájuk meghitt emberét, kivel megbeszélhetnék az ügyet. Rákóczy a katolikus Mikes Mihályt küldötte el, ki Lublinban deczember hó 17-kén s 18-kán értekezett a lengyel főurakkal. A lengyel főurak ígéreteikben igen messze mentek, noha azt nem akarták kijelenteni, hogy elállanak János Kázmértól. Valami «sociale regiment» emlegettek s erről hosszasan beszélgettek Mikessel, kiben azt a benyomást igyekeztek fölkeltetni, hogy ha egyszer Rákóczy elnyerte a társkirályságot, «akkor mindent adnának, valamit per expressum nem excipiálnának». Pedig, ha jól értjük a lengyel urakat, úgy gondolták, hogy Rákóczy csak adja kölcsön a kért hat vagy hétszázezer tallért s hozzon

*) L.: *Okmánytár*, 174., 235., 264. ll. *Erdély és az éjszakai háború*, I. 340., 480. *Családi levelezés*, 489. l. s *Történeti Lapok*, I. Klobusiczky és Mednyánszky 1655-diki leveleit közli Szilágyi.

**) *Erdély és az éjszakai háború*, I. 472., 562. ll.

minél több katonát, a többi majd eligazodik magától az egyik társkirály javára, ki talán nem Rákóczy lett volna.

Rákóczy ellenállott a csábításnak. főleg azért, mivel a svéd ellen fegyvert fogni nem akart. Ajánlkozott, hogy közvetíti majd a svéd-lengyel békét. Talán azt hitte, hogy mind a két fél akaratából sikerül majd kiszorítania János Kázmért, mindenestre biztosítani kívánta ajánlata által lengyel barátai s egyszersmind a svéd király jó akaratát. Küldöttei a porosz földre követték a diadalmas X. Károlyt, ki ekkor Brandenburg visszaszorításával volt elfoglalva. Innen izente a király, hogy majd gondoskodni fog a hagyományos erdélyi-svéd szövetség megújításáról, de a békére most nem gondol, mert a szerzett terület megőrzéséről kell gondoskodnia.*)

És ez nem volt könnyű föladat. A lengyel állam életereje még nem merült ki teljesen. A X. Károlytól vezetett Svédország, mint Carlson megjegyzi, egy év alatt próbálta megvalósítani azt, mit Oroszország egy évszázad alatt végzett el. Hanem 1656-ban megfordult a hódító szerencséje. A letiport nemzeti s vallásos erzés föltámadt az idegen s protestáns ellenfellel szemben és a külföld segítsége sem hiányzott. Károly ugyan szövetséget kötött a brandenburgival s kivívta a varsói nagy diadalt, de a császár ellene fordult a Balti-tenger felé nyomulván, a tatár is segítette a lengyelt. Hollandia feltette kereskedelmét, a dánban nem lehetett bízni s Ausztria mind nyomatékosabban segítette János Kázmért, mert tartania kellett a svéd-brandenburgi hatalom erősödésétől. Károly hadi ereje is esökkent, Svédországból pedig nyugtalanító hírek érkeztek.

Mind e körülmények visszahatása Erdélyben is érezhető volt. A lengyelek magatartása Rákóczyval szemben már 1656 elején megváltozott. Jó szóval és szép remények csillogtatásával nem fukarkodtak ugyan, mert Rákóczy pénzének és katonáinak még mindig jó hasznát vehették.***) Hanem késtek a követség küldésével, mely hivatva lett volna a Mikessel kezdett alkudozást szerződésbe foglalni. Vegre Prazmowszkyt küldötték el, a későbbi gneseni érseket, ki Kázmér híu embere volt s csak május 15-kén érkezett Gyulafehérvárra. De most már nem

*) L.: *Okmánytár*, 244—247. *Erdély és az újszakeleti háború*, I. 480—482., 494—515. II. s *Erd. orsz. eml.* XI. 227—229. II.

**) L.: Különösen Wielopolszki levelét, *Okmánytár*, 317. I.

volt szó a Mikessel megbeszélte társkirályságról. Prazmowszky pénzt akart kölcsön venni, hadi segítséget kért s ezek fejében megígérte, hogy Rákóczy Ferenczet a király fiának fogadja, s katolikusnak neveli, sőt még azt is, hogy a rendek a király utódjának fogják választani. A legszélsőbb engedmény, melyet megbízása szerint tehetett, az volt, hogy Rákóczy maga is megszerezheti a választott király címét, de meg nem koronázható, s tulajdonkép semmi hatásköre sem volna. Rákóczy igen szép latinsággal írt levelében azt válaszolá, hogy istentelen alku volna a legnagyobb viszontagságok közt forgó földi koronát a hervadhatatlan mennyei babér árán vásárolni meg. Rákóczy sértve érezte magát Prazmowszky ajánlatai miatt s noha később jobb föltételek mellett ajánlgatták neki a kívánt méltóságot, haragudott a lengyelekre, kik szerinte méltatlan játékot űznek vele.*) Úgy hitte, hogy még visszafizetheti ezt a lengyeleknek, mert a svéd király sokkal különb ajánlatokat tett neki. Eleintén ugyan keveset ajánlottak Sternbach és Welling, kik augusztus 17-kén érkeztek Kolozsvárra. Két galicziai palatinatus, a Szepesség s Podolia egyes részei a halicsi nagyherceg címével együtt ki nem elégítették Rákóczyt. A svéd király azt hitte, hogy a fejedelem nem fog sokkal többet kívánni. De Rákóczynak egész Lengyelország kellett a királyi czímmel együtt, éjszaknyugaton ugyan engedett volna valamit a brandenburgi-svéd hatalomnak, délkeleten is a kozákoknak, hanem mind a többi részt meg akarta tartani. Ha egyedül rajta múlik a dolog, nem kívánta volna Lengyelország földarabolását. Rákóczy tudta, hogy a svéd most reá szorúlt, s Károly is mind bőkezűben osztogatta a még nem biztosított zsákmányt. De nem igen bízott Rákóczyban. Azt hitte, hogy ha átadja neki Krakkot, melynek fölmentése végett siettette Rákóczy segítségét, a fejedelem majd elhanyagolja a svéd ügyet, sőt majd a király ellen fordul s úgy igyekszik megszerezni a lengyel koronát. Eleinte egy millió tallért kívánt a városért, hanem nagyon lejjebb szállott ebben is másban is, s követei deczember 10-kén megkötötték a szövetséget Rákóczyval. Roppant területeket engedtek át a fejedelemnek, kivált a királyság déli s keleti részeiből és a királyi czím megadásával is biztatták. Rákóczy soha sem ratifikálta a szerződést, pedig később is ismételten fölszólították

*) *Erdély és az éjszakkéleti háború*, II. 70., 88., 92., 117., 175. l.

erre. Azt hitte ugyanis, hogy sokkal kedvezőbb föltételeket is vívhat még ki s hogy a svédet annak idején a királyi cím formálisabb elismerésére is kényszerítheti. *)

Csak Krakó legyen a kezében, így álmodozott, a lengyelek szívesebben ismerik el majd királyuknak, mint akár a tunya Kázmért, akár a gyűlölt X. Károlyt. S a kik jó szántokból nem ismerik el, majd megteszik félelemből, hisz nem egyedül megy, vele van a moldvai, az oláh, s mi fontosabb, a kozák is.

Némi nehézségekbe ütközött az alkukötés e régi jó barátokkal. Rákóczy méltóságának sérelme nélkül óhajtott volna szerződni úgy, hogy a formában nyilvánvaló legyen a különbség egy hetmán s egy erdélyi fejedelem közt. Hanem a kozákok azt felelték, hogy «minket nem karddal hajtott meg ő nagysága, mint az moldvaiakat és havasalföldieket». Ez a dolog még mindig fájdalmas emlékeket ébresztett a sárga nádak hadai közt. De mivel X. Károly is kereste a kozákok barátságát s mivel Lengyelország földarabolásáról volt szó, a kozákok sem akartak otthon maradni. Rákóczy engedett a formákból és így október 18-kán a hetmán s főtisztjei megesküdtek a bibliára és keresztre az erdélyi követ előtt. **)

De vajon lehetett-e a tatárban bízni, a kozákok szomszédjában? Hiában jártak-keltek a követek a tatárok földjéről Erdélybe és vissza, e veszedelmes csapatok főnökei elég világosan fenyegették az erdélyi fejedelmet nagyralátása miatt, s mivel a múlt évben a lengyeleket nem segítette. S mit ért minden ígretők, ha a porta is ingerelte őket. Pedig az világos volt, hogy a porta nem akarja a lengyelek vesztét s még kevésbé Rákóczy emelkedését. A porta a svédet sem szerette, nem akarta szomszédjának e harcziás népet s attól tartott, hogy a lengyelek legyőzése után a keresztyének még egyesülhetnének a török ellen. S mit várhatott Rákóczy a bécsi udvartól? Lehetetlen volt megczáfolni az okokat, melyekkel Szelepcsényi az udvar nevében bizonyítgatta a fejedelem előtt vállalata veszélyességét. Igaz, hogy az erdélyi tanácsurak votumai helyeselték a svéd szövetséget, de kiérezhető e votumokból,

*) *Erdély és az éjszakkéleti háború*, II. 136—139., 141., 163., 180. s *Carlson* IV. 197. l.

**) *Okmánytár*, 487., 539.

hogy az urak másképp is tudnának, sőt szeretnének beszélni. Egy névtelen vélemény azonban határozottan kifejti, hogy jobb a kicsiny, de biztos birtok a nagyobbnál, ha annyira nem biztos. És az egyházak szószékeiről, a lakosság különböző osztályainál, de különösen a katolikus mágnások körében elég hangosan nyilatkozott a közvélemény a könnyelmű hadakozás ellen. A fejedelem neje, anyja és napa elleneztek a vállalatot. De el kellett némuílniok az államférfiak bölcsesége előtt. Rákóczy egyre hozatta a sok drága királyi ruhát, s aranyos szerszámot. A fényes jelmez már jó előre el volt készítve a nagy, királyi szerepre. Bizonyára föl-föltolúltak lelkében a kétségek és aggodalmak és az övéinek hangulata reá is hatással volt. De csak pillanatnyira. Lelkéhez nem fért a ború, a pillanat öröme, a hízelgők szava, egy fényes szertartás s olykor a borital hamar elűzték a gond könnyű báránnyel. Lehetetlen volt használatlanul hevertetnie a királyi ruhákat. Az arany és bíbor mámore szédítette. És rohant a fény felé.

Eleinte minden jól ment. Rákóczy fölmentette Krakkót, a svédekkel együtt elfoglalta Brzestet és Varsót. Hanem III. Frigyes, dán király, megtámadta X. Károlyt s ennek el kellett vonulnia Rákóczy mellől, hogy a dán ellen menjen. Midőn Sternbach bejelentette az elvonulást a fejedelemnél, Rákóczy sírva fakadt, panaszkodott, hogy megcsalták, a szövetséglevelél világos pontjai ellen a vízbe fullasztják. Hajó és evező nélkül maradok a tengeren, megmondá ezt nőm — mondotta Szelepcsényi is és mások. Nemsokára fenyegetőzött, de ez sem hatott.

Sokan vádolták X. Károlyt azért, hogy ily lelketlenül cserben hagyta Rákóczyt. Pedig ezt a dolgot nem a felebaráti szeretet szempontjából kell megítélnünk. Rákóczy politikai szövetséget kötött, az «evangelikus ügy védelme» csak a korszak phraseológiájához tartozott, de alapjában mind a két fél politikai hasznot akart elérni, ha lehetett egymást támogatva, ha nem lehetett, egymás rovására is. Rákóczy is föl akarta használni X. Károlyt, csak hogy a svéd erősebb volt és okosabb. Különben a király igen helyesen azt tanácsolta Rákóczynak, hogy dél felé vonuljon és természetesnek találta volna, ha Rákóczy a legrövidebb úton haza menekül.

Csak hogy Rákóczy most a kozákokra hallgatott. A régi hű barátok a zsákmányt szerették volna hazavinni, és földzetül

szükségök volt az erdélyi hadseregre. Rákóczy tehát ment velök Ukrajnia felé. Hadserege föllázadt, rettenetes lármával kiáltozták az erdélyiek: Hátra, hátra. Rákóczy szép szónoklatot tartott nekik s így csak háromezer ember vált el tőle, a többi tovább ment vele Miedziborzig. Itt azután a kozákok haza futottak, a moldvaiak s az oláhok is elmenekültek, s a lengyelek körülvették a szerencsétlen tábornokot, mely számban megfogyatkozva és az év eleje óta folyvást tartó hadakozástól elcsigázva megadta magát. Szégyenletes volt a czarnyostrowi július 22-diki fegyverletétel, de a föltételek közül a legveszedelmesebb volt az a pont, melynek értelmében a lengyel csapatoknak el kellett kísérniök Rákóczy hadát az erdélyi határig. Skalánál azt vették észre az erdélyiek, hogy Sapieha őket a tatár torkába vitte. A fejedelem elmenekült csekély kísérettel, néhány főúrral, de a hadsereg tatár rabságba került.*)

A nemezis újabb csapásai várták otthon a fejedelmet. Utolsó küzdelme a törökkel és erdélyi ellenségeivel külön tanulmányt érdemelne. Csodálatos volt e harc. A fejedelmi vér nem tagadta meg magát. De csalódások is ösztönözték a kitartásra. Kevésre becsülte a török erejét, és azt hitte, hogy képes lesz a bécsi udvar tevékeny jóindulatát megnyerni, vagy legalább előidézni azt, hogy kitörjön a háború a porta s az udvar közt. E háború valóban kitört, de akkor már Rákóczy a föld alatt pihent.

ANGYAL DÁVID.

*) A föntiekre nézve lásd: *Erd. és az éjszakk. háb.* II-ben s az *Okmánytárban* az 1657-iki okiratokat.

A KATHOLICUS CLERUS SÉRELMEI 1848 ELŐTT ÉS UTÁN.

Harmadik közlemény. *)

IX.

Az ügyt a kancellária saját kebelében tárgyalja és ő Felsőségéhez 1835 ápril 24-én előterjesztést tesz. Haulik György püspök, udvari tanácsos véleménye. Gróf Teleki, báró Jósika hozzájárulnak Haulik véleményéhez. Báró Mednyánszky véleménye. Malonyai, alkancellár elfogadja a vegyes bizottság javaslatát. Gróf Reviczky, kancellár, a karok és rendek előterjesztett sérelmére kedvező határozat kiadását javasolja. V. Ferdinánd elhatározása 1835 szeptember 22-éről. A kancellária előterjesztése annak megváltoztatása iránt. Újabb legfelsőbb elhatározás a kancellária javaslata szerint 1835 október 8-áról.

A kancellária ezen, mint mondja «magnæ indaginis» ügyben 1835 ápril 24-én 7331. szám alatt kelt és visszaérkezte után 13,417/1447. beigtatott szám alatt tette meg előterjesztését. A referens a kancellária kebelében tartott tanácskozmányban hiányzott: «Absens ex officio». Bartal azonban, kinek javaslata a vegyes tanácskozmányban elfogadtatott s ki azután a legfelsőbb elhatározás leérkeztevel át is vette az előadói tisztet, ott volt. A tanácskozmány tagjai az ügynek kancelláriai tárgyalásakor is megmaradtak a vegyes bizottsági vélemény mellett s ahhoz Géczy, Jakabffy és gróf Nádasdy tanácsosok is hozzájárultak. Haulik püspök, udvari tanácsos véleményét bővebben fejtette ki, s az külön mellékletképen csatoltatott az előterjesztéshez. Haulik szerint a hazai törvényekből ily állandó

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 188. és 189. füzetében.

segélynek egyedül a clerusra kivetése nem következethető. Ily kivetés — félni lehet — az ország statusai által már kifejezett subsumptióra vezet, hogy ilynemű teher a többi statusokra is ki fog rovatni. Végre a megterheletés elvét megengedve, beállhatnak idővel oly viszonyok, hogy a segély nagyobb összegben fog megállapíttatni, mi által az egyházaknak s az egyházi statusnak jövedelmei ingatagokká s bizonytalanokká tetetnek.

Fölemlíti Haulik, hogy e kettős teher jelen alakjában a kamara szerint sem alapítható világos törvényi határozatra. Maga, II. Ferdinándnak az 1715 : XVI. törvényczikkben idézett diplomája a szolgáltatásnak csak reményét, nem pedig kötelezettségét fejezi ki, és Lipót diplomája szerint a clerus nevében Kollonich által a tized tizede fejében följánlt segély «szabad»-nak mondatik. A segélynek a banderium-állítási kötelezettségre fektetése alaptalan, mert banderiumok állításával a világiak is tartoztak; a mi pedig a segélynek a tized alapján kivetését illeti, hangsúlyozza, hogy tizedet világiak is bírtak, kiktől ez oknál fogva a segély szintén kívántatott, tehát a tized alapján a segély egyedül az egyháziakra ki nem vethető, főleg, ha figyelembe vétetik, hogy jelesen az 1559 : XIV. szerint a világiak is tartoztak a kilenczedből beszedett minden 100 forint után két lovast tartani, úgy, mint az egyháziak a tized után.

A clerus és a többi statusok terhei közt a különbséget semmiképen sem találja a terhek *minőségében*, hanem csak mennyiségében. A haszonélvezet s a tulajdon címén való birtoklás közti különbségből levont érv ellenében pedig fölhozza, hogy az egyházak javadalmaiknak kétségtelen tulajdonosai. Tulajdonukat a törvények, koronázási diplomák és az adománylevelek, melyek záradeka: «Salvo jure alieno præsertim Ecclesiarum Dei», bizonyítják s a jogok vitatott különbségéből épen nem következethető, hogy «az egyházi javak és a papság statusa inkább bizonytalan, mint bármely más javak és bármely más status».

A kegyúri jogból levont következtetéseket szintén erőtlennek találja, mert e jog tartalmát magának a canonjogból vett szónak s ideának fogalma és a hazai törvények is, melyekben azonban a teher kivetéséről említés nem tétetik, eléggé kifejezik; azon gondoskodás joga pedig, hogy a főpapok az egyházi javak jövedelmeit az alapítók szándeka szerint való

czelokra fordítsák, teljességgel különbözik a segély követelésének jogától.

Az egyházak javadalmazásának az ország védelmére vonatkozó kötelezettséggel terhelt királyi javakból s jövedelmekből származása a kettős segélynek *egyedül* a clerus által viselésére alapot nem szolgáltatathat, mert hisz ugyanazokból successive a világiak számára is tétettek adományok.

A pápai bullákból levont érv sem áll meg, mert ezek nem minden időre szóló mandatumnak, hanem csak néhány éven át szolgáltatandó adó engedélyezésének erejével bírtak s mert azon alapon, hogy a török ellen a clerus, a pápa beleegyezésével, segélyeket több alkalommal adott, tőle a segélyt a pápa beleegyezése nélkül is állandó teher gyanánt követelni nem lehet.

A «gyakorlatra» fektetett érv sem bir több erővel, mert a clerus e gyakorlatnak, melynek törvényszerűsége most kérdés alatt áll, azóta, mióta e segélyek csakis tőle és pedig állandóan követeltetnek, mindig ellenmondott; a káptalanokra pedig a gyakorlat nem is alkalmazható.

A segélyre vonatkozó záradéknak az adománylevelekbe beigtatását nem lehet oda magyarázni, hogy a clerus ezáltal a segély szolgáltatásába beleegyezését adta, mert az ily záradékú collationalisokat kénytelen elfogadni, vagy azért, hogy különben a püspöki székek és egyéb egyházi méltóságok árván ne maradjanak, vagy azért, hogy a király irányában az alattvalói engedelmességet megvonni ne látszassék.

A mi azon érvet illeti, hogy a várerődítési segély megszüntével más egyházi segélyek is megszűnnének és pedig azon üdvös czelok ártalmára, melyekre azok rendelvek, megjegyzi, hogy a többi alapok, úgymint a vallás-alap és a szabályozott püspökségek alapja, más czelokra szánvák. A mit egyébiránt a clerus a vallás-alapba fizet, oly csekély, hogy az, ez alap jövedelmének legcsekélyebb ágát képezi, a szabályozott püspökségeknek a seminariumok föntartására rendelt alapja pedig legtekintélyesebb férfiak s maga a nádor véleménye szerint is megszüntetendő és a seminariumok s agg papok házáiról való gondoskodás a püspökökre hagyandó lenne, sértetlenül maradván a Felségnek, mint legfőbb kegyúrnak azon joga, hogy a kevésbé buzgó püspököket kötelességek teljesítésére szorítsa. Ugyanez eljárást vélné a vallás-alapra is kiterjesztendőnek,

a mennyiben ez alapba némely egyháziak által segélyek fizetnek, mert ekként az alapítók által kitűzött czélok sérelmet nem szenvednének és az egyházi rend törvényes mentessége sértetlenül maradna.

Kétségtelen ugyan, hogy a clerus a szóban levő terhek tekintetében nagyobb oltalmat talál a királyi Felség kegyelmében és pietásában, mint az ügynök országgyűlési tárgyalásában; sőt azon kérdés, hogy míg a többi rendek mentességekben meghagyatnak, az egyházi rend bizonyos és mily segélyek terhének vettessék alá, az ország alkotmányának sérelme nélkül az 1741 : VIII. szerint országgyűlési határozat tárgyát nem is képezheti: mégis, a mennyiben a banderialis és fölkelési terhek helyett a többi statusokkal együttesen viselendő segélyekről van szó, ezen — az országos bizottsági rendszeres munkálatok keretébe már is befoglalt — ügy az országgyűlési tárgyalást — *serius aut tardius* — ki nem kerülheti.

Ily körülmények között Haulik a szóban levő segély beszédésének mellőzését annyival inkább óhajtandónak véli, mert még nagyon is sok szükséges, vagy legalább nagyon is hasznos kívántatik azon czélokra, melyek az egyházi javadalmak alapítóinak szándékában fekdtek. E czélokra az ország főpapjai s javadalmasai, a kamarai képviselő számítása szerint, 63,000 forintot tevő várerődítési segélyt, mint azelőtt, úgy bizonyára jövőben is szolgáltatni fogják, s különben is ő Felsege rendelkezik azon eszközökkel, melyekkel a hivatásukról megfeleldező javadalmasokat arra kényszerítheti, hogy az alapítók szándékának megfeleljenek.

Ha azonban ő Felsege mégis máskép fogna határozni, azt kéri Haulik, hogy a segély fizetése alól legalább a káptalanok, melyek irányában a püspökökre s főpapokra vonatkozó főérvek különben sem alkalmazhatók, s a melyekre eső összeg is csekélyebb figyelmet érdemel, fölmentessenek.

Gróf Teleki Ferencz szerint az ügy az országgyűlésre tartozik s akkor lenne tárgyalandó, midőn az országos bizottságoknak azzal kapcsolatban álló munkálatai napirendre kerülnek. Minthogy a clerus megadóztatásának joga a kegyurasági jogból semmiesetre sem következethető, azon véleményben van, hogy ha ő Felsege a segély beszédésétől elállani hajlandó nem lenne, a rendeknek a Bartal javaslata szerint adandó válaszban a kegyúri jog ne említettessék meg s a válasz még

következőkép módosíttassék: «a kérdésben levő mindkét segély a törvényszerű célokra és magának az egyháznak céljaira az alapítók szándéka szerint fordíttatik, míg tehát e célokról» stb.

Báró Mednyánszky szerint a kérdéses segélyek nem tétel törvényen, hanem királyi elhatározásokon alapúlnak; addig tehát, míg ez irányban panasz nem emeltetett, törvény nélkül is fönállhattak, de most, mikor már országos sérelem forog fön, szükséges az ügyet a törvény útjára vezérelni, és mivel törvény nincs, törvényt alkotni.

A kincstárra alig lesz valaha alkalmasabb idő ez ügyet tárgyalni, mint most, midön a clerus előjogai ellen való irányzat mutatkozik. A clerusnak ő Felsége által szintén szívéen hordott jogai és egyéb körülmények tekintetéből azonban nem tanácsolható, hogy az ügy a jelen országgyűlésen tárgyalassék.

Ha a fiscus a 63,000 forint várerődítési segélyt nélkülözheti, akkor ő Felségének ajánlandó lenne, hogy a segély beszédését egyelőre, míg törvényes úton történhetik gondoskodás, mellőztesse; ha azonban a kincstár az említett összeget nem nélkülözheti, nem marad más hátra, mint az ügyet mai állapotában hagyni, és Bartal javaslata értelmében járni el.

Báró Jósika Teleki véleményét, mely szerint a clerus adóztatásának joga a kegyúri jogból le nem vonható, fogadja el.

Eötvös másodkanczellár a vegyes bizottságban általa mondottakhoz tovább is ragaszkodik. Haulik azon véleményére nézve, hogy a clerus és az ország többi karainak terhei közt a különbség nem oly természetű, mely az említett segélyek szedését igazolná, pótlólag a következőket jegyzi meg. Igaz ugyan, hogy az egyháziaknak tett adományok ugyanazon erővel bírnak, mint a világiaknak tettek, és az egyházaknak haszonélvező főpapjai ugyanazon törvényekkel kormányoztatnak, mint a többi karok, de kétségtelen, hogy a clerus úgy az erősségek, mint a végek czímén hajdantól kezdve nagyobb terheket viselt, mint a többi statusok; a jelenleg szóban levő segélyek pedig azon terheknek csak helyettesítést képezik. Azon gyakorlat folytatását, mely a clerusra egyedül kivetett terhek tekintetében a királyi Felség mellett harczolt, VI. Károly alatt az ügyeknek régi rendbe visszaterelése után is könnyen megmagyarázzák azon nagyszerű áldozatok, melyeket a királyi

bőkezűség a háborúk viharai által elpusztult püspökségek, javadalmak helyreállítására és újjraalapítására hozott, míg azon áldozatok, melyek a clerustól az említett czímek alatt, még ha netalán kevésbé törvényes úton is, kívántattak, sokkal kevesebbet tettek, mint azon törvényes kötelezettség, mely őt a várerődítések és a végek tekintetében terhelte.

Ez a clerus előtt is tudva volt, mert különben nem lenne érthető, hogy 1715-ben, midőn legalkalmasabb leendett ez ügyet az országgyűlésen tárgyalni, ezt ő maga szántsándékkal mellőzte.

Egyébiránt, bár a kérdéses segély *czíme* teljességgel nem törvénytelen, de mivel a beszédés *módja* a törvények értelmének meg nem felelő, nem tagadható, hogy a beszédés legfőljebb folytattassék, de ha a karok vagy egyéb körülmények kívánják, országgyűlési tárgyalástól semmi esetre se vonassék el.

Malonyai első alkancellár teljesen elfogadja a vegyes bizottság véleményét.

A kancellár, gróf Reviczky szerint a clerus — a szükség úgy hozván magával — különböző áldozatokra s különösen az ország védelme tekintetében nagyobb mérvű terhek viselésére igen gyakran köteleztetett ugyan, de a kormányzat részéről megállapított, határozott mértékű, állandó tehernek és illetőleg adózásnak, mint melyről jelenleg van szó, sohasem vettetett alá, és erről törvényeink nem is szólnak. De a kegyúri jogra sem lehet ez irányban érveket alapítani. Elfogadja Haulik véleményét, hogy e jog czímen állandó és megszabott terhek a clerusra és jövedelmeire ki nem vethetők, sőt inkább az 1790. 91 : XXIII. szerint az egyházak jogaikban megtartandók és az alapítványok az alapítók szándéka szerint kezelendők.

Ily körülmények között a kancellár az említett taksák szedését a törvények szerint föntarthatónak nem véli, de mivel egyrészt a clerus gyakori törvényekkel külön köteleztetett a közjóra áldozni, másrészt pedig azon czélok, melyekre e taksák fordíttatnak, szükségesek és legszentebbek, a karok és rendek sérelmére kedvező határozat kiadását indítványozza, egyúttal azonban őket főlészólitandóknak véli, hogy javaslatot tegyenek, mely úton lenne, az ennek következtében előállandó hiány, a clerus által pótlendő.

Ha azonban a Felség a többség véleményét fogadná el, a szövegezés tekintetében Teleki gróf véleményéhez járúl.

Ferdinánd öt hó múlva, szeptember 22-én határozott, nem ugyan a többség, de a kancellár és a tekintélye által emelt kisebbség javaslata értelmében sem: «Responsum ad status et ordines regni inter sic dicta Præferentia ad punctum IX-um juxta hic adnexam formam impertiendum est.»

Ez pedig így szól:

Ad IX-um suam Mitem Ssmam pro competente sibi summi Ecclesiæ patronatus jure, utriusque de quo quæstio est, subsidii depensionem in fines salutis publicæ ac ipsius ecclesiæ ad mentem fundatorum et in sensu disertarum etiam Patriæ legum convertere, donec proin in consequentiam operatorum systematicorum, quoad Banderia et fundos politico-fundationales per regnicolares deputationes jam elaboratorum, ulterior hoc in objecto per DD. Ss. et OO. propositio suæ Mtti Stssmæ facta non fuerit, — a præexistente eatenus provisione recedi non posse.»

Ez elhatározás azonban eltérő volt a javaslattól, mely így szólt: «Suam Mitem Ssmam competens sibi summi Ecclesiarum patronatus ius in sensu legum exercere et utriusque de quo quæstio est, subsidii depensionem in fines salutis publicæ ac ipsius etiam Ecclesiæ convertere; donec proin de his finibus in consequentiam operatorum systematicorum quoad Banderia et fundos Politico-fundationales per regnicolares Deputationes jam elaboratorum positiva ulteriori lege provisum non fuerit, a præexistente eatenus provisione recedi non posse.

A javaslott és a kibocsájtott elhatározás között a különbség tetemes, mert az elsőben az van mondva, hogy a jelenlegi provisio addig marad, míg az említett célokról tényleges, utólagos törvény által gondoskodva nem lesz; a második szerint pedig a jelen provisio addig marad érvényben, míg ez ügyben (tehát az új provisio kérdésében) a karok és rendek ö Felségének előterjesztést nem tesznek.

A kancellária nem is késett ez ügyben szeptember 27-én 13,417. szám alatt előterjesztést tenni.

Mint az ügy előadója, Bartal udvari tanácsostól készített előterjesztésben mondatik, az ügy méltó ö Felsége utólagos elhatározására, vajon: «an penes modernum sæculi genium, cui dum nihil utique magis exoptatum est, quam ut de rebus omnibus sive ad jus summi patronatus seu aliam jurium majesteticorum partem spectent, pro suo arbitrio decernat,

ipsamque futuram cleri conditionem ad hujus lubitum restringat, provisionem præattactam eo solum quam maxime nomine pro gravamine habet, quod huncce suum æstum moretur, consultum expediensque futurum sit, ipsa «præmemorata objecta» disertis adeo verbis ad pertractationem Statuum et OO. relegari, durationemque provisionis ex tam sublimibus fontibus profectæ solum ad tempus faciendæ eatenus per illos . . . propositionis suspendere?» Ezek után kéri a legfelsőbb elhatározást az általa javasolt formában elfogadni annyival inkább, «quanto intimius sibi conscia est, has ipsas observationes ex nobilissimo juribus, comodisque, altissimis et publicæ rei prospiciendi studio semet attulisse».

Ferdinánd Prágában október 8-án adta ki legfelsőbb elhatározását.

Resolutio Mea ad SS. et OO. Regni in hic adnexa forma suo loco expedienda est.

Az elhatározás — teljesen a Bartaltól szerkesztett kanczelláriai szövegezés szerint — a következő:

«Ad IX. Suam Majestatem Sacratissimam pro competente Sibi Summi Ecclesiæ Patronatus Jure, utriusque, de quo quæstio est, subsidii depensionem in fines Salutis publicæ ac ipsius Ecclesiæ ad mentem fundatorum et in Sensu disertarum etiam Patriæ Legum convertere; donec proin de his finibus in consequentiam operatorum Systematicorum, quoad objecta Ecclesiastica et Banderialia per Regnicolares Deputationes jam elaboratorum positiva ulteriori Lege prospectum non fuerit, a præexistente eatenus provisione recedi non posse.»

X.

A legfelsőbb elhatározás méltatása. A Bécsben 1856-ban összegyűlt magyar püspökök kérvénye a papmőveldek javára három millió forintnyi alap létesítése mellett a várerődítési és lelkeszi pénztári segély-járuléki megszüntetése iránt. (Gróf Thun, cultusminiszter előterjesztése e tárgyban. Az adózási kérdés méltatása, tekintettel a legfőbb kegyúri jogra.

Föltűnő, hogy Haulik a segély szedésének a kegyúri jogból következtethetőségét tagadja. Teleki (ki catholicus volt) és Jósika csatlakoznak hozzá. Hiába csatlakozik hozzá azonban

a kancellár is; hiába jelenti ki, hogy a szóban levő segélyek a törvények szerint fönn nem tarthatók; hiába javasolja a karok és rendek számára a sérelem tárgyában kedvező határozat kiadását s a megszüntetendő segélyeknek a clerus által miként leendő pótlása végett a karok és rendeknek javaslat tételére folszólítását, a Felség nem a kisebbség, hanem a többség véleményét fogadja el.

A legfelsőbb elhatározásra, mely az ügynek hosszú, minden oldalról való kimerítő tárgyalása után hozatott, elmondhatni: «*Roma locuta, causa finita*». És ez elhatározás két fontos elvet mondott ki. Egyik, hogy a clerusnak taksákkal megrovása a kegyúri joggal kapcsolatos, másik, hogy az ügy, a kegyúri jog sértetlensége mellett is, országgyűlési tárgyalásra, mint ezt a clerus és az ország karai és rendei vitatták, tartozik.

Ez elhatározás a tényleges állapoton mit sem változtatott. Törvény nem hozatott s a régi gyakorlat megmaradt. Úgy a kivetésben, mint a fizetés hajlandóságának hiányában, mely utóbbiról eléggé tanúskodik azon körülmény; hogy 1848 april végeig az érsekségek 10,888 forint 10 krajczárral, a püspökségek 130,848 forint 14³/₄, az apátságok 4993 forint 16²/₄, a prépostságok 2455 forint 54 krajczár, a székeskáptalanok 932,003 forint 41³/₄ krajczár, és a társas káptalanok 79,305 forint 41³/₄ krajczárral, összesen tehát 1.160,494 forint 55³/₄ krajczárral (váltópénz) maradtak hátralekban. Föltűnő a káptalanok nagy hátraleka. Ennek egyszerű magyarázata alig lehet más, mint az, hogy az érsekek és püspökök — tudván, hogy hagyatékukból, mivel annak tárgyalása a fiscus elé tartozik, és az általok bírt javadalom időközi jövedelmei a kincstárt illetik, a hátralekok úgy is le fognak vonatni — a fizetés megtagadását nem látták már e körülménynél fogva sem (pedig egyéb körülmények is forogtak fönn) ajánlatosnak; míg a káptalani tagok, kiknek hagyatéka kamarai tárgyalás alá nem tartozott, a fizetést — támaszkodva az országgyűlés által a szóban levő segély kivetésének törvénytelenége miatt vitatott sérelemre — annyival inkább megtagadták, mert látták, hogy a fiscus — úgy látszik elégséges jogi alap hiányában — ellenök kényszerítő eszközök alkalmazását igénybe veendőnek nem vélte, azon rendreutasítás ellenére sem, melyet II. József a királyi ügyek igazgatójának a kereseti czím tekintetében tett kérdésére adott: «*das ihm Clero die Pflicht zu dieser Bezahlung*

ex mandato regio obliege, nachdem der Clerus seine dotation vom König erhalten».

Az említett segélyek tényleges szolgáltatása 1848-ban megszűnt ugyan, azonban a legfőbb kegyúr azok szolgáltatása alól a clerust csak 1857 augusztus 11-én kelt elhatározásával — mely azonban a törvényeken alapuló kötelezettségeiket föntartotta — mentette föl.

A Bécsben tanácskozásra egybegyűlt püspökök 1856. évi június hó 18-án kelt folyamodványukban, melyet Scitovszky primás, Bartakovics egri, Kunszt kalocsai érsekek, Szaniszló nagyváradai latin szertartású, Csajághy csanádi, Moyses besztercebányai, Girk pécsi, Farkas székesfehérvári, Szenczy szombathelyi, Roskoványi váczi, Strossmayer diakovári, Ranolder veszprémi (ki «ez irányban már legfelsőbb helyen előterjesztett javaslata értelmében írja alá»), Gaganetz eperjesi és Erdélyi nagyváradai görög szertartású püspökök írtak alá, — a seminariumok föntartására az úrbéri kárpozlásból három millió forintot följánlván, egyúttal az említett kettős szolgáltatás alól is végleges fölmentetésöket kérték.

«Verum quidem est» — így szól a kérvény — «ad annum usque 1848 Episcopus Hungariæ alios quidem ad fundum Religionis, alios ad fundum quoque Regulatorum episcopatum, ac alias nonnullas solutiones præstitisse; sed num et quo fundamento juris id factum sit, tanto minus isthic disquirendum censent: quod anno 1848 decimis aliisque urbarialibus præstationibus, ac immunitate quoque a pendenda cujuscunque generis contributione sublatis, ipsum fundamentum, si quod fuisset, solutionum harum sublaturum sit.»

Az említett összeget annyival inkább följánlják, «quod nihil dubitare possint Mittem Vestram SSmam per edendam quam humillime expetunt, et cui oblatum hoc suum superstruunt Resolutionem benigne declaraturam: omnes priores cleri majoris Hungariæ similes præstationes cumprimis a I-a maji 1848 omnino cessasse, nec amplius in vitam revocandas esse».

A cultusminiszter, Thun gróf 1857 augusztus hó 11-én, 1097. szám alatt tette meg előterjesztését.

Nem érdektelen az indokolást, melyre a Simor János győri püspöktől készített előterjesztés és a javaslat alapított, néhány szóval ismertetni.

Az érsekek, püspökök, királyi kinevezésű apátok, pré-

postok és a kanonokok által fizetett és az előterjesztéshez csatolt kimutatás szerint 182,611 forint 25 krajczárt (v. p.) tevő várerődítési járulékra nézve megjegyzi Thun, hogy az valóságos adó volt. De mivel a clerus most már minden állami t. hernek a többi állampolgárokhoz képest van alávetve és az általános állami szükségletekhez való hozzájárulásra nézve valamennyi állampolgár egyenlőségének alapelve megállapított és érvényre jutott, a clerus ez adó szolgáltatására többé nem kötelezhető. E nézethez hozzájárult Bach bel-, és Bruck pénzügyminiszter is, de az utóbbi azt kívánta, hogy mivel az általános adózás csak 1851-ben (helyesebben 1850.) hozatott be, a várerődítési segély 1850. év végéig, helyesebben 1849. év végéig fizetessék be, és pedig különösen azon oknál fogva is, mert a várerődítési járulék nem az 1848 május 1-én megszünt tized után, hanem az összes bevételek után kiszámított tiszta jövedelem összeírása alapján vettetett ki. Ennek ellenében azonban Thun fölhozza, hogy a clerus 800 éves adómentessége már az 1848. évi országgyűlésen megszünttetett s csakhamar a többi honlakosok minden terheinek és ezen fölül 1848 és 1849-ben igen sok rendkívüli szolgáltatásnak s veszteségnek vettetett alá. Ez okból, a belügyi miniszterrel egyetértőleg, úgy vélekedik, hogy a várerődítési segély 1848 május 1-étől már nem követelhető.

A szabályzott püspökségek alapját és a vallás-alapot illető szolgáltatások tekintetében megjegyzi Thun, hogy azokra a clerus csak ország-fejedelmi rendeletek által, az illető egyházi hatóság befolyása nélkül, köteleztetett, már pedig valamely javadalom megterhelése, vagy jövedelmének csökkentése jogilag és érvényesen csak az egyházi hatalom engedélyével fogatosítható, mely engedély azonban se ki nem kéretett, se meg nem adatott, miből folyólag kétségtelen, hogy a szóban levő járulékok a legkedvezőbb esetben is csak a concordatum megkötésének idejéig követeltethetnek. A concordatum XXVII. cikke szerint az egyházi javak élvezetének joga egyházhatósági megerősítésből (*institutio canonica*), vagy egyházi beigtatásból ered, mi pedig minden korlátozás nélkül történik, hacsak egyházi czélokra való szolgáltatás terhe a javadalmasra, egyházilag érvényes módon, nem rovatott, mi azonban az említett terhekre nézve nem áll. A concordatum XXX. cikke szerint az egyházi javak a szentszék engedélye nélkül jelentékeny

teherrel meg nem róhatók. A vallás-alapi és szabályozott püspökségi alapi segélyeknek továbbra is föntartásához a concordatumnak említett két, valamint XXIX. czikke szerint is a pápai engedély kieszközlése lenne szükséges. Ily körülmények közt azonban a szóban levő segélyeknek csakis az 1848 május 1-étől 1855 november 5-éig terjedő időre való beszédéről lehetne szó, mire nézve azonban Thun azon véleményben van, hogy azok az említett időszakra sem követelhetők, mert nem tekintve azt, hogy azok egyházi alapon nem nyugodtak, 1848-ban megszűntek azon viszonyok, melyek között e terhek a clerusra rovatlak. A clerus az adómentesség és a tized teljes élvezetében volt, ezeket javadalmi bevételeinek nagy csorbításával elvesztette. Ide járúl, hogy 1849. és 1850-ben a püspökök papnöveldeik föntartására nyilvános alapból mit sem kaptak, hanem a költségeket sajátjokból és a megyei clerus hozzájárulásának segélyével fedezték. Minthogy tehát a seminariumok föntartására rendelt szabályozott püspökségi alap, azok föntartásához az említett években mivel sem járúlt, viszont a püspököktől sem követelheti a járulékok szolgáltatását. A szolgáltatási kötelezettségnek a kinevezési okiratokba beigtatása sem hozható föl indokúl, mert ugyanazokba fölvétettek a javadalom hasznai is, melyeken a szóban levő járulékok szolgáltatása főképp nyugodott, így nevezetesen az 1848-ban megszűnt tized. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy 1848 óta a püspökségek legtöbbje megüresedett a nélkül, hogy a kincstár a concordatum megkötésének idejéig a megfelelő járulékokat az időközi jövedelmekből a szabályozott püspökségi és a vallás-alapba befizette volna. Ez indokok előtt a pénzügyminiszter is, a Felsőházhoz intézett előterjesztes bemutatása előtt vele folytatott tárgyalások nyomán meghajolván, kinyilatkoztatta, hogy azon javaslathoz, mely szerint a mondott járulékok 1848 május 1-étől megszűnteknek tekintessenek, hozzájárúl.

A mi a várerődítési járuléknak 1848 május 1-éig fölszaporodott hátralékát illeti, erre nézve Thun azt javasolta, hogy az ne követeltessék be a kincstár számára, hanem a felsőbb clerus irányában azon várákozásnak adassék kifejezés, hogy a hátralékokat valamely kegyes czélra, például Pesten, a Lipótvárosban építendő új templomra ajánlja föl, mire bizonyára annyival inkább kész lenne, mert az ország katholikus egyházának érdekében van, hogy a katholikus vallás — főleg

az ország fővárosában — fölvirágozzék, mi elegendő számú templomok nélkül nem történhetik.

A Helfert államtitkár aláírásával bemutatott előterjesztésre ő Felsége november 6-án adta ki elhatározását, melyben a három milliós alapítvány jóváhagyása után a következők foglaltatnak: «Tekintettel e tőke-főljajlásra, megengedem, hogy a subsidium ecclesiasticum pro fortalitio-hoz való fizetésekre vonatkozó kötelezettség, továbbá a szabályzott püspökségek alapjához és a vallás-alaphoz (pro cassa parochorum) való járulékok megszűnteknek tekintessenek; a nélkül, hogy ezáltal úgy a vallás-alap, mint a püspökök jogai és kötelezettségei — a mennyiben azok a törvényeken és concordatumon nyugszanak — változást szenvednének; a mondott fizetések után a föntemlített időpont előtt fölszaporodott hátralekók szabályszerűleg behajtandók, megengedvén e mellett, hogy a mennyiben a vallás-alap és a szabályzott püspökségi alap hátralekairól van szó, a fizetés névértékű földtehermentesítési kötvényekkel teljesíttethessék, a mennyiben azonban a subsidium ecclesiasticum hátralekairól van szó, a fizetés névértékű földtehermentesítési kötvényekkel csak azon kötelezettektől fogadtathassék el, kik egész tartozásukat egyszerre kifizetik.»

* * *

Ha már most szabad észrevételeinket az adózási kérdésre vonatkozólag a bizottsági s kormányiszéki tárgyalás s legfelsőbb eldöntés nyomán megtenni, a következőkbe vonhatjuk össze, mit e tárgyra nézve elmondandónak vélünk.

A vegyes bizottság és a kancellária — egyik-másik tagjának nézetétől eltérőleg — azon véleményben volt, hogy a clerus megadóztatására vonatkozó intézkedés a legfelsőbb kegyúri jogból folyik. Bartal a vegyes bizottsági ülésben ezt határozott körvonalakkal megállapítva ki nem fejtette ugyan, de hisz erre nem is volt szükség, mert tulajdonképen a kegyúri jogon fordult meg a kérdés, mint ezt nagyon is nyilvánvalóvá tette azok véleménye, kik az ellenkezőt vitatták. De még inkább kitűnik ez a kancelláriának Bartaltól fogalmazott előterjesztéséből, melyben a legfőbb kegyúri s felségjogok védelme céljából kéri a legfelsőbb elhatározásnak az eredeti javaslat értelmében leendő kiadását.

Bartal azonban azon véleményben volt, hogy a clerus gravamenje az országgyűlés elé tartozik és pedig azon oknál fogva, mert azon czélok, melyek előmozdítására a szóban levő kettős járulék szedetik, az ország törvényeivel világosan meg-egyeznek ugyan, de maga a járulék mennyisége országgyűlési tárgyalásra tartozik.

Ennek ellenében önként fölvethető azon indok, hogy ha a legfőbb kegyúri jog keretébe tartozik elhatározni, vajon a clerus és jelesen a királyi adományból javadalmat élvező papság, az ország, az egyház és általában véve a közjó előmozdítására az említett járulékokkal terheltessék-e, vagy sem, akkor ugyanazon alapon és még inkább oda kell tartoznia a kisebb jognak is, hogy tudniillik azon felségjog mily mértékben vétessek igénybe.

Mondassunk bár elavúlt nézetűnek is, azon véleményben vagyunk, hogy a kegyúri jog korlátlan, vagy ha jobban hangzik, főntartott és nem országgyűlési, az országgyűléssel megosztott felségjog. E jog a megosztást, a lényegében való korlátozást nem tűri és ennek védelmére érvet fölhozni legkevésbé lehet azoknak, kik, a kizárólagos felségjogot tévnézetnek nyilvánítva, ugyanakkor a kegyúri jogot pápai adományozásra is, vagy csakis erre fektetik. Ha az ország rendeit illeti meg azon felségjog mértékének meghatározása, akkor az legtöbb esetben csak elvben állott volna fönn; mert e jog a gyakorlatban illusoriussá vált volna, mint épen a főnforgó eset is bizonyítja, mert hisz az ország rendei 1825-ben kijelentették, hogy semmiféle megterheltetéshez hozzá nem járulnak, még ha annak a clerus magát önként alá is vetné. Míg a következő országgyűlésen oly hangulat uralkodott, mint ezt a vegyes bizottság eléggé hangsúlyozta, hogy sokkal több terhet róttak volna ki a clerusra, mint azt maga a főkegyúr felségjogánál fogva megállapította. Már pedig az csakugyan képtelenség leendett, hogy a fejedelem reservált kegyúri joga a rendek tetszésétől tétessék függővé.

Igaz, — mint Bartal is fölhozza — hogy úgy az ország védelmének, mint az alapoknak ügye, mely két czélra az adózás a clerusra kivettett, országgyűlési tárgyalásra utasítottatott s mindkét ügyben az országos bizottságok által javaslatok is mutattattak be. Ámde ez magában véve még mit sem bizonyít, és pedig főleg a következő három oknál fogva: 1. magok az

ország törvényei ismételten és nagyon határozottan kifejezik, hogy a legfőbb kegyúri jog reservált felségjog s kéri a fejedelmet, hogy annak alapján tegye meg a neki legjobbnak látszó intézkedéseket; 2. a fejedelem tetszésétől függ bizonyos ügyekre — ha jónak találja — a rendek tanácsát kikérni, vagy azokat bizottságokhoz utasítani, mint ez alapítványi ügyekben épen a múlt és a jelen évtizedben történt és pedig akár véleményezés, akár pedig esetleg intézkedés czéljából is, a nélkül, hogy ezért felségjogának lényege változást vagy pedig, csorbát szenvedhetne; 3. az ország rendei, mint a törvényhozás egyik factora elé kellett tartoznia az ország védelmére, közoktatására, közművelődésére vonatkozó mindazon intézkedéseknek, melyek általános rendszabályokat tartalmaznak. Mindez ügyek azonban kapcsolatban voltak a clerus megadóztatásával, az alapítványokkal, az ország fő- és középiskoláinak az alapítványokból föntartásával. Ebből azonban nem az következett, hogy a felségnek az egyház, az alapok tekintetében fönnálló, reservált legfőbb kegyúri joga korlátoltassék, hanem csakis az, hogy a mennyiben a hozandó országos intézkedések által azon ügyek és viszonyok, melyek ő Felsége legfőbb kegyúri jogának körébe tartoznak, a létező kapcsok következtében szintén érintetnek, ő Felsége legmagasabb elhatározásától függ, kegyúri jogát a változott viszonyok tekintetbevételével akként és oly mértékben gyakorolni, mint azt a jog és méltányossággal, a czélszerűséggel leginkább megegyezőnek találja, mi különben magából az 1790/91 : LXVII. törvényzikkéből is világosan kitűnik — midőn kijelenti — hogy a felség jogai épségben föntartatnak.

Így, hogy példával éljünk, behozatott az általános adózás és katonáskodási kötelezettség. Megszűnt a nemesség kiváltsága. A clerus, a nemesség csak úgy tartozott adót fizetni, mint a nem-kiváltságos honlakosok. Megszűnt-e azért magától a Felségnek azon joga, hogy a papságtól a várerődítési segélyt továbbra is beszedhesse? Bizonyára nem. A clerus nem törvényhozási általános rendszabály alapján tartozott azt fizetni, hanem főkegyúri intézkedés alapján. Különb is más tekintet alá esnek a birtokukat tulajdonjoggal bíró honlakosok, mint az egyházi javadalmasok, kik javadalmukat haszonélvezeti joggal bírják, és pedig a legfőbb kegyúr adományából.

Egyébiránt alig szenvedhet kétséget, hogy ha a jogfoly-

tonosság meg nem szakítottatott volna és alkotmányunknak, köz- és magánjogunknak eredeti gyökereikből, de az új idők új viszonyaihoz képest fejlesztése természetes folyamatot nyerhetett volna, a legfőbb kegyúr a clerusnak az ország védelméhez való külön hozzájárulását annyival inkább megszüntette volna, mert az általános védelmi és általános adózási kötelezettség behozatala után ugyanazon czélokra a clerusnak még külön megadóztatása méltányos már azért sem lett volna, mert az egyházi javadalmak rendeltetéséhez közelebb álló czéloknak azon javadalmak jövedelmeiből segélyezése, így jelesen a papnöveldék föntartásához és a lelkészi pénztár alapjához való hozzájárulás, a gyarapodó igények követelményeihez képest fokozott mérvben vált szükségessé.

Épen a papnöveldék s lelkészi pénztár részére megállapított kettős adózás mutat állításunk igazolására még meggyőzőbb példát.

Tegyük föl, hogy az 1791. évi, majd az 1825/27. évi országos bizottságoknak javaslata törvénynyé válik és e törvény kimondja, mire azonban az országos bizottságok összehívása szükséges ugyancsak nem volt, hogy az alapok s így a vallás-alap is — mint ezt már a korábbi törvények parancsolják, de mint ezek hiányában a természetjogi szabály rendelé — az alapítók által kitűzött czélokra fordítandók. Kimondja, hogy a plebánosok állásuknak megfelelő javadalmazásban részesítendők. Vajon mi lett volna e törvény eredménye, még ha a javaslat nem is hallgatta volna el, hogy a javadalmazásra szükséges pénz honnan vétessék? Vajon mennyiben változtatott vagy változtathatott volna a legfőbb kegyúr azon felségjogán, melynél fogva az egyházak fölös jövedelmeit a vallás, az egyház céljaira igénybe vehesse? Nem tekintve ugyanis azt, hogy csakis ez volt eddig a forrás, melyből a papnöveldék s a lelkészi pénztár táplálékot nyertek, a király azon joga, hogy az egyházi beneficiumok fölös jövedelmeinek a vallás és egyház céljaira fölhasználása iránt intézkedhessék, mely czélokra azok a canonok értelmében különben is fordítandók, teljes epségben maradt. Királyaink — mint az egyházak alapítói — ez irányban mindenkor legfőbb joggal rendelkeztek. Csak Kálmán királyra hivatkozunk, ki rendeleteiben (I. könyv, első fejezet) megerősíti ugyan Szent Istvánnak az egyházak és klastromok javára tett birtokadományait, de Szent István adományain

kívül a többieket királyi székéhez mind visszavonta (15. fej.), sőt (16. fej.) visszavette az egyházaknak adott birtokokat is.)* A felség joga, mint erről törvényczikkeink bő tanúságot tesznek, az egyházi javadalmak tekintetében ma is ugyanaz, mert alapja nem változott. Ez irányban sértetlen maradt felségjogánál fogva intézkedhetik, a mint intézkedett is. E joga kétségbe nem is vonatott és nem vonathatott, midőn megszüntetett egyházi javadalmak és szerzetes rendek vagyonát catholicus vallási, egyházi és iskolai czélokra rendelte, a püspökségeket szabályozta, a püspökök congruáját megállapította s a congruán fölül levő jövedelmek hova fordítása iránt intézkedett, mely intézkedés a javadalom üressége alkalmával a személyes tekinteteknek minden zavaró kellemetlensége nélkül legalkalmasabban eszközölthetett és eszközölthetik.

Nem hallgatható egyébiránt el, hogy a második országos bizottság már maga belátta, hogy oly ügyek is utasítottak elébe, melyek tárgyalása hozzá nem tartozik, és ez oknál fogva a fő- és alesperességekre, a seminariumok s agg papok intézeteire nézve még egyszerű véleményét sem találta nyilvánítandónak.

Haulik püspök, ki az adózás ügyében tartott tárgyalásoknál a clerus képviselőjének tekinthető, a protestans tanácsosokkal együtt volt azon véleményben, hogy a királynak a mondott adózások, tehát a lelkészi pénztár javára kikötött hozzájárulás elrendelésére vonatkozó intézkedése nem folyik a kegyúri jogból, hanem országgyűlési tárgyalásra tartozik. Ezzel nézetünk szerint messze ment. Ugyanazon lépéssel, melylyel eddig jutott, elért odáig, hogy a püspökök jövedelmének szabályozása és a fölösnek a szabályzott püspökségek alapjába, a papnöveldek föntartására beszolgáltatása is az országgyűlés elé tartozik. Lényegileg a között, hogy a püspökök jövedelmök bizonyos százalékát tartozzanak a lelkészi pénztárba fizetni, vagy megállapított jövedelmökből a részökre kiszabott congruán fölül maradó összeget tartozzanak a papnöveldek föntartására be-

*) Az 1844. év előtti szöveg szerint «pistrinas»; az említett év kiadás szerint «piscinas», melynek megfelelőleg a *Corpus Iuris* fordítója és utána mások «halászat»-ot mondanak. A *Ius reipublicae in bona ecclesiasticorum* szerzője szerint (1791. 22. lap) tévesen, mert birtok értendő.

szolgáltatni, különbség nincs. És itt hiába hivatkozik a karok és rendek alapjogait, szabadalmait s mentességeit biztosító 1741 : VIII. törvénycikkre. Ez nincs segítségére és ez nem változtat azon tényen, hogy az egyházi javak fölös jövedelmeiből a lelkészek fölsegelésére, a papnöveldek föntartására a legfőbb kegyür által elrendelt adózások ellen való védekezés czéljából a legfőbb kegyüri jogot az egyházi javadalmakra vonatkozólag ő is ki akarta szolgáltatni az országgyűlésnek csak azért, hogy az ország rendeinél keressen védelmet. A rendek pártfogásukba is vették a clerust, de csakis azon oknál fogva, mert egyrészt a kérdést olyannak tekintették, melyet az akkori viszonyok között az alkotmány szempontjából hátrányos eredményűnek véltek, s másrészt különösen azon oknál fogva, mert úgy voltak meggyőződve, hogy midőn a clerust a szóban levő adózások ellen oltalmokba veszik, saját kiváltságaikat s mentességeket is védik, a mint hogy ez iránt a tárgyalások semmi kételynek helyet nem engednek.

Ez a magyarázata, hogy a clerus és a nemesség ez ügyben teljesen egy véleményen volt.

Nézetünk azonban az, hogy ez irányban az intézkedés önállóan a Felsőházhoz tartozik. Királyi reservált legfőbb kegyüri jogánál fogva az ő tetszésétől függ, hogy annak gyakorlásában kinek és mennyi hatáskört engedjen át azon jogból, melyet az ország törvényei világosan a király számára föntartottnak jelentenek ki. II. Lipót és V. Ferdinánd legfelsőbb elhatározásai, melyek a mondott terhek iránt esetleg hozandó törvényekről szólnak; az ez ügyben fölmerült kérdésekre vonatkozó tárgyalásoknak országos bizottságok elé utasítása ezen mit sem változtatnak.

Annyit azonban az akkori tárgyalásokból tanulságképen mégis emlékezetben tarthatunk, hogy a clerus az egyházi beneficiumoknak a plebániák s papnöveldek segelyezése czéljából való megterhelhetésére vonatkozó ügyet az országgyűlés elé tartozónak vitatta s helyesnek találta, hogy nemcsak ezen, hanem a plebániák szabályozására, javadalmazására, a papnöveldek ellátására, az esperességi kerületekre vonatkozó ügyek is országgyűlési tárgyalásra jelöltessenek ki, miből következik, hogy sérelmet abban tulajdonképen ma sem találhatna, ha a catholicus alapok, a plebániák ügye országgyűlési tárgyalásra jutna. Sérelmet nem találhatna, mert a király reservált kegyüri fölségjoga ma

is ugyanaz, mi akkor volt, és a kérdés alapja ma is az, mi akkor volt, melyen azon **körülmény**, hogy időközben a rendi alkotmány megszűnt és az országgyűlés a képviseleti rendszerre fektettetett, lényegében változást nem okozott.

XI.

Az alapítványi kérdés. Annak felvetése az 1848. országgyűlésen a XX. törvényczikk 3-ik §-a alkalmából. Scitovcszky, Fogarassy püspökök, gróf Cziráky János aggályjai, melyek gróf Teleki Domokos és b. Vay Miklós koronaőr szerint alappal nem bírnak. Egyházi és világi rendűek kérévénye a catholicus autonomia iránt. Püspöki körlevelek. A püspökök felirata az alapítványok tárgyában pesti gyülekezetükből 1848 november 18-dikán a honvédelmi bizottmányhoz és 1850 augusztus hóban Esztergomban tartott gyűlésükből a Felsőghöz. Az alapoknak a császári királyi pénzügyi közegek által kezelése 1865-dik évig. A képviselőház keheléből a vallás- és közoktatásügyi miniszterium felügyelete alatt álló alapok jogi természetének megrizsgálására 1870. évtől kezdve bizottságok küldtetnek ki. Az alapok tíz évi kezelési eredményeinek megrizsgálására 1877. évi január 11-dikén ő Felsége bizottságot küld ki, majd 1880. évi május hó 21-dikén a vallás- és tanulmányi alap felügyeletére ellenőrző bizottságot nevez ki.

Vannak oly kérdések, melyek arra látszanak kárhoztatva lenni, hogy megoldásra soha se jussanak.

Ha figyelembe vesszük azon hosszú tárgyalásokat, melyek a catholicus alapítványok fölött a múlt század óta folytak, valóban nem ok nélkül állítható, hogy az alapítványi kérdés is bizvást sorozható azon ügyek közé, melyek a függőben maradásra kárhoztatvák, vagy azért, mert a megoldásra nem érettek, vagy azért, mert a megoldás azon módzatai, melyek indítványba hozattak, akár a jog, akár az adott viszonyok és a czélszerűség szempontjából kifogás alá esnek.

Ha visszatekintünk az 1848. évet megelőző időszakra, azt látjuk, hogy a vallás-, tanulmányi és egyetemi alapokra nézve — melyekre ma már annyival inkább szorítkozhatunk, mert most már csakis ezek szolgáltatnak még vitára anyagot — a tárgyalás eredménye azon javaslatban összpontosult, hogy a mondott alapok és ezek jövedelmei elkülöníttessenek; a jövedelmek — tekintettel azon nagy szükségletekre, melyek kiele-

gítésére rendelvek — fokoztassanak és jövedelmeik, rendeltetésöknek megfelelőleg, szorosán a lelkészségek javadalmazására, illetőleg a tanulmányi és az egyetemi alapból föntartott intézetek czéljaira fordíttassanak.

Ez tényleg bekövetkezett törvényhozási intézkedés nélkül is, ellenben a lelkészségek szabályozása, a lelkészek javadalmazásának megállapítása, a tanrendszer és a tanintézetek újjászervezése — mely ügyek úgy az 1790., mint az 1825/27. évi országos bizottságok tárgyalásainak bő anyagát képezték — elmaradt, sőt az országos bizottságok munkálatai tárgyalásra sem jutottak.

Az 1848. évi országgyűlés fontosabb teendőkkel sokkal inkább el volt halmozva, hogysem az említett ügyek, akár csak bizottságilag is, szőnyegre kerülhetek volna. Ez országgyűlésen mindazáltal már az alapítványok ügye egészen új kérdést, a katolicus autonomia kérdését is szőnyegre hozta. Alkalmúl a vallásfelekezetek egyenlőségére s viszonyosságára vonatkozó törvényjavaslat — mely a «vallás-dolgaiban» czím alatt mint az 1848. évi XX. törvényezikk szentesítettett — szolgált.

April 2-án, az 56-ik országos ülésben tárgyalatott a törvényjavaslat, melynek 3. §-ában kimondatik, hogy «minden bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségletei közálladalmi költségek által fedeztessenek s ez elvnek részletes alkalmazásával a miniszterium, az illető hitfelekezetek meghallgatásával, a közelebbi törvényhozás elé kimerítő törvényjavaslatot fog előterjeszteni». E szakaszba belenyugszik az első fölszóló, Scitovszky pécsi püspök, ámde a tulajdonjog megsértése nélkül, mert ha e javaslatban az alapok ellen valami kivinni czéloztatik, kötelessége, mint az egyház egyik főnöke, az ellen óvást tenni.

Részletesebben kifejti ezt Fogarassy Mihály, szkodari püspök. Mint a vallási szabadság bajnoka, nem ellenzi, hogy minden hitfelekezetnek egyházi és iskolai szükségéi közálladalmi költségek által fedeztessenek, de ha e rendelet által az czéloztatnék, hogy a katolicus egyháznak, mely nagylelkűen áldozott, nyolcz századon át szerzett tulajdon javai fordíttatnának ily czélokra, ennek egyenesen ellenmond, mert ez a tulajdon megtámadása volna, melyet a testületek irányában is védeni minden polgárnak szent kötelessége s e mellett törvények szólnak. Ezért a 3. §-t oda kívánja módosíttatni, hogy

minden bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségei, a mennyiben azok e vallásfelekezetek mostani javaiból és alapítványaiból ki nem telnek, közálladalmi költségek által fedeztessenek. Gróf Cziráky János is fölszólt. A felekezetek közt az egyenlőséget és viszonyosságot a felekezetek «saját hitelvei és egyházi szerkezete sérthetetlensége mellett» kívánta megállapíttatni s a főntemlített 3-ik szakaszt is «az oktatás szabadságának, saját elvei szerinti teljes alkalmazása mellett» szavak pótlásával javasolta elfogadtatni.

Gróf Teleki Domokos a 3. §. tekintetében nyilvánított aggályt nem osztja. A rendek a tulajdonhoz nem kívánnak nyúlni. A catholicus egyház alapítványai nem is volnának elegendők az általános népnevelés előmozdítására. Azonban, ha erre nézve a kívánt módosítás által az aggodalmak megszüntetnek, azt ellenezni nem fogja. Báró Vay Miklós koronaőr szintén alaptalannak találta az aggodalmat. A módosítás mellett számosan szólaltak föl, és az el is fogadtatott.

A rendek azonban tekintettel arra, hogy a vallási elvek már magokban sértetlenek, az eredeti szövegezést főntartották s a záradék elmaradt. A rendek izenetét — tekintve a jelen körülményeket — Scitovszky elfogadta ugyan, de óvását az ápril 6-iki ülésben «per non moramur» törvénybe kívánta igttatni. Az országbíró, Majláth György mindazáltal megnyugvást talál abban, hogy magok a karok és rendek kimondták, hogy a hit elvei nem lehetnek törvényhozás tárgyai és csak, ha részletességekkel akarnák azt megsérteni, fogja óvások helyét látni.

Már az ápril 7-én tartott kerületi ülésben adták be «számos catholicus világi és egyházi rendűek», a püspökökkel tartott több rendbeli tanácskozás alapján aláírt kérvényeket, melyben a catholicusok számára azon önállást és szabadságot kívánták, mely más vallásúaknak megadatott. E pontokban a következőket kérték: «1. A catholicus egyháznak a polgári hatalom irányábani viszonya is a szabadság és függetlenség alapján hasonlóan törvény által rendeztessék. 2. A zsinatok s egyházi gyülekezetek tartása ne akadályoztassék. 3. Az egyéb vallásfelekezetnek nevelési ügyeire nézve is főnnálló felsőbb fölügyelés mellett, a catholicusoknak saját iskoláik alapítása, czélszerű elrendezése s igazgatása iránti joguk biztosíttassék. 4. Miként az evangelicusok s nem egyesült görögök egyházi

s iskolai alapítványokat önmagok függetlenül kezelik: úgy a catholicus közalapítványokat, ideértvén azokat is, melyek eddig a királyi helytartótanács alatt álltak — *kivéve a magyar királyi egyetemet* — egy, csupán egyházi s világi catholicusokból álló bizottság kezelje. Ezeknek törvénnyel biztosítását úgy a lelkiismeret szabadságának érdeke és a vallások közti egyenlőség méltánylata, mint a catholicus egyház szabadságának biztosítása s így az azt képező számos híveknek megnyugtatója egyaránt igényelvén, ebbeli kérelmünket teljes bizodalommal az országos rendek figyelmébe s pártfogásába ajánljuk.»

A kérvény ápril 6-án kelt s Deák indítványára előbb conferentiában tárgyalatni határozottatott, melyben azonban, mint «elkészt», mellőztetett. Scitovszky, mint a jelenvolt püspökök idősbje, ez ügyben a püspöki megyék kormányzóihoz május 3-án intézett körlevelében következőleg adja elő az ügyet: «A catholicusok e kérelme a kerületi ülés elnökének átadatván ápril 8-án, az országos rendek conferentiájába későn este fölvetetett; de mivel az idő rövidsége miatt érdemleges tárgyalás alá már nem bocsáttathatott, annak bővebb és végső megvitatása jövő országgyűlésre halasztatott. Miután így a catholicusok igazságos kérelme és kívánsága teljesítetlenül hagyatott, következő napon délután az országgyűlésen még jelen levő több püspökök és káptalani követeken kívül a mindkét tábla világi tagjai közül számosabban nálam, mint az akkoriban jelen voltak közt idősebb püspöknél tartandó tanácskozmány végett gyűltek össze, melyben . . . arról folyt a tanácskozás: mikép lehetne a catholicus vallási es iskolai alapítványi javadalmakat . . . a catholicusok kezelésének oly módon megnyerni, hogy a nevezett ingó es ingatlan javadalmak kormányzása vegyes, egyházi es világiakból álló bizottmányra bizassék; a legfelsőbb betekintés joga ő Felségének, mint a magyar catholicus egyház legfőbb vednökének, azontúl is sértetlenül fönmaradván. Ez előterjesztés általában legigazságosabbnak elismertetvén . . . elhatározottatott: 1. hogy a catholicusok tegyék igazságos kérelmeket sajtó útján nyilvánossá s annak védelmére minden catholicust fölhívjanak; 2. hogy a catholicusok egyetemesen, vagy legalább lehető legnagyobb számmal a jövő országgyűlés elé kérelemmel járuljanak s a tökéletes viszonosság elvénél fogva követeljék, hogy

a nevezett alapítványi javadalmakat, minden más befolyás kirekesztésével, ők magok kezelhessék és saját szükségekre fordíthassák, úgy, miként ezt az evangélikusok és görög nem egyesültek saját alapítványaikat illetőleg teszik.»

A pécsi püspök példáját — ki ez ügyben papságához is intézett körlevelet — a többiek is követték, s a papsághoz és a néphez szóló körleveleikben a dolgok új rendje iránt őket fölvilágosították. Az esztergomi főkáptalan a beadott kérvény mellőzése miatt már május 2-án tartott káptalani gyűléséből intéz körlevelet az ország főpásztoraihoz. Haulik zágrábi püspök a szabadság, egyenlőség és testvériség igaz értelmét magyarázza. A püspökök összessége Pesten tartott tanácskozmányi gyülekezetökből — melyre Eötvös miniszternek az egyházat és elemi tanítást illető kérdések fölötti szóbeli értekezésre való meghívása adott alkalmat — együttes főpásztori körlevelet intéztek a clerushoz.

Nádasdy gróf kalocsai érsek, lelkes szavakban üdvözli a dolgok új rendjét. «Az egek ura . . . a szabadság új hajnalát engedte ránk derülni. Az új kincs édes mindnyájunké; tehát Krisztus igaz egyházáé is, mely a népek valódi szabadságának első, isteni alapvetője volt. Igen; az istenszaládi szabadság, testvériség, egyenlőség Golgothán születtek világra; és az evangéliumnak egyetlen «szeretet» szavában összefoglalvák . . . Új szabadságunk által Krisztus anyaszentegyháza is a kormányhatósági gyámság alól fölszabadult. Ez nyereményünk legbecsesebbike; mert az egyháznak legdrágább kincsét, isteni küldetése és saját körében független öntörvényhatósága szabad öntudatát, mely nélkül nem élhet, csak teng, visszaadja.»

Szép szavak, szép tanácsok, melyeket azonban túlharsozott a kegyetlen harez trombitája. Nem volt többé alkalom a «közelebbi országgyűlésen» adni elő a catholicusok kívánóságait, s a némaságot a püspökök gyülekezete csak egy percze szakította meg, midőn 1848 november 15-én a honvédelmi bizottmányhoz intézett föliratával, melyben a vallás- és erkölcs-tannak a két fővárosi gymnasiumból a rendszeres tanulmányok közül kihagyása-, a convictusok fölöszlatására, a catholicus iskoláknak catholicus jellegökből kivetköztetésére, a catholicus alapítványoknak, jelesen a tanulmányi alapnak, rendeltetésöktől elvonására irányuló intézkedések ellen tiltakozott; majd

midőn 1850. évi augusztus hóban Scitovszky primás elnöklete alatt tartott tanácskozmányukban az alapítványok ügyei is tárgyalatván, azon kérelmeket terjesztették elő, hogy a vallás-alap nyilvánosan, de a kamaraitól elkülönítetten kezeltessek; a kormány mellett elegendő önállósággal egyházi bizottmány szerveztessék, melynek tudta nélkül nagyobb kiadások ne eszközöltessenek s különösen tőkék el ne helyeztesse- nek; a bizottság, illetőleg egyházi előadója elé úgy az ala- pítványi ügyek, mint ez alap javainak gazdasági igazgatása tartozzék.

A kérdést akként oldotta meg az akkor főnnállott kor- mány, hogy a vallás-, tanulmányi és egyetemi alapok önálló kezelését megszüntetvén, azokat — úgy, mint József alatt — a kincstár kezelése alá helyezte s az alapok jövedelmeit s kiadá- sait az állami költségvetésben irányozta elő. Ettől kezdve a császári királyi pénzügyminiszterium kezelte az alapokat mindaddig, míg ő Felségének 1865. évi november hó 24-én kelt legfelsőbb elhatározása azoknak a helytartótanács keze- lése alá visszabocsátását el nem rendelte, és míg a felelős magyar kormány visszaállítása folytán az alapok is teljes önállóságukat vissza nem nyerték s 1868. évtől kezdve az állami költségvetésből, az egyetemi alap kivételével, ki nem hagytak.

Az 1869 april 20-ára hirdetett országgyűlés folyama alatt a képviselőház már 1870 február 23-án tartott üléséből a vallás- és közoktatásügyi miniszterium fölügyelete és kezelése alatt álló alapok és alapítványok jogi természetének megvizsgá- lása és a teljesített vizsgálat eredményéről veleményes jelentés végett 12 tagú bizottságot küldött ki. E bizottság — mely azon- ban megbízatásának csakis a vallás-alapra vonatkozólag felelt meg — 1872. évi april hó 9-dikén, a képviselőház ülésében adott számot eljárásáról és eddigi működésének eredményét: Ghyczy Kálmánnak a vallás-alap jogi természetéről kidol- gozott veleményét april hó 8-ról szóló jelentésével bemutat- ván, azon reményét nyilvánította, hogy a jövő országgyűlés e nagyfontosságú ügynek elintézését sürgős teendőjének fogja tekinteni.

A következő országgyűlésen, 1873. évi márczius 10-en, báró Sennyey Pál, Molnár Pál, Somssich Pál, Hoffmann Pál, Falk Miksa, Pulszky Ágost, Széll Kálmán, Prileszky Tádé,

Hodossy Imre, Ernuszt Kelemen és mások határozati javaslatot nyújtottak be, hogy mivel a fentemlített bizottság az elébe tűzött «föladatot teljesen meg nem oldotta», a képviselőház 15 tagú bizottságot küldjön ki «a czelből, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszterium fölügyelete és kezelése alatt álló alapok és alapítványok jogi természetét, a múlt országgyűlés folyama alatt ugyanazon czelből kiküldött 12 tagú bizottság munkálatát folytatólag megvizsgálja és a teljesített vizsgálat eredményéről a képviselőháznak mielőbb véleményes jelentést tegyen, mindaddig pedig ez alapok és alapítványok az eddigi módzatok szerint kezeltessenek».

E közben már báró Eötvös József minisztersége alatt, a báró Fiáth Ferencznel bérben levő vörösberényi uradalomnak bérletére vonatkozó interpellációval megindultak a támadások az alapítványi kezelés tekintetében a miniszterium ellen, melyek különösen Trefort Ágoston alatt mind hevesebbekké válván, a most nevezett miniszter javaslatára ő Felsőge 1877. évi január 11-én kelt legfelsőbb elhatározásával a vallás- és tanulmányi alap tíz évi kezelési eredményeinek betekintése végett Mailáth György országbíró elnöklete alatt bizottságot küldött ki azon utasítással, hogy észleleteiről készítendő jelentését, s az említett alapok kezelésére és e kezelés ellenőrzésére vonatkozó javaslatait a kormány útján elébe terjeszse.

A bizottság működésének eredménye, 1878 január 23-áról ő Felsőgéhez intézett fölterjesztéséből kitetszőleg, a következőkben összegezhető.

1. A bizottság első sorban is azon tényt állapította meg, hogy míg azelőtt a vallás- és tanulmányi alapok jószágai csak két és fél százalékot jövedelmeztek, addig a magyar kormány kezelése alatt öt, illetőleg négy és fél százalékot jövedelmeznek.

2. Számszerűleg kimutatta, mily igen jelentékeny összegek fordítottak tanintézetek építésére, melyek pénzben kamatot nem hoznak, de — mint a miniszter megjegyze — gazdag kamatot adnak a szellemi téren, mert a tanintézetek föllállítására fordított anyagi áldozatokat bőven jutalmazandják a nemzeti művelődés és tudományosság előhaladása, mely az ország anyagi fölvirágzásának is legbiztosabb alapját alkotja.

3. Javaslathozta, hogy catholicus és független fér-

fiakból, a mondott alapok előirányzatainak és zárszámadásainak és a vagyon állagára lényeges befolyással bíró kérdéseknek előzetes tárgyalására, ellenőrző bizottság küldessék ki.

A bizottság az említett alapok vagyon-mérlegének megromlását nemcsak az építkezésekben, hanem első sorban a kiadásoknak a magasan előirányzott, de be nem folyó jövedelmekhez arányosításában és a vételárhoz képest elégtelen jövedelmet szolgáltató ingatlanok vásárlásában, végre, különösen a vallás-alapnál, a kamat nélkül más alapoknak adott előlegek nagy összegében is találta.

Nem szenved kétséget, számosak voltak a hiányok, a bajok, melyeket a kezelésnek az alapok tőkeálladékát is megátadó következményei élesen föltűntettek, s melyek gyökerei részben még a múltba nyúlván, e körülmény alkalmúl szolgált arra, hogy a bűnbakúl föltűntetett múltra rovassanak a jelen kezelés hibái, tévedései, káros intézkedései.

Ha — sokszor és részben — a rendszerben és a nehéz viszonyokban is rejlett azok oka, legtöbbször és legnagyobb mérvben mégis a lanyhaság, fölületesség, a közöny, az alapok érdekei megóvására irányzandó szilárd és buzgó törekvés hiánya, sőt hanyagság, rosszakarat és azon fölfogás is, mely az alapokat mintegy res nulliusnak tekintve, azok érdekeit számításba sem vette, valamint a takarékoság érzetének hiánya okozták a bajokat, melyek az általános áramlat következtében — melynek gátja csak az összes tényezők egymást támogató közreműködése lehet — mindinkább elmérgesedésnek indultak.

És hogy a meglevő bajok ellenére, melyeket tagadni nem lehetett, mennyire helyes volt a miniszter azon intézkedése, melynél fogva a tíz évi kezelés eredményeinek megvizsgálására bizottság kiküldését kérelmezte, mi sem igazolta jobban, mint azon tény, hogy miután a kezelés eredményei a bizottság működése által ismeretessé váltak, azon, sokszor képtelen gyanúsítások, melyek — bizonyára — nem rosszakaratból keletkeztek, hanem inkább a kezelés elleplezési szándékának téves föltevése miatt, a meglevő és a kissé figyelmes szemlélő által is könnyen fölismerhető hiányok tekinteten kívül hagyásával, a legnagyobb visszaélések elijesztő árnyai által körvonalazott «ismeretlen»-en alapuló mende-mondákból nyerték tápjokat, szétfoszlottak s a támadások lassan-lassan teljesen megszüntek.

A miniszter a mondott két alapra vonatkozólag egy időleges fölügyelő és ellenőrző bizottság fölállítását addig is, míg az alapítványok ügye rendeztetni fog, 1878. évi október 4-én 431. szám alatt kelt előterjesztésében kívánatosnak találván, erre vonatkozólag javaslatát ő Felségének be is mutatta.

A bizottság fölállítása azonban távolról sem talált osztatlan tetszésre. Nem tetszett az a püspöki karnak, mely kifogásokat tett ellene, de nem tetszett a képviselőháznak sem, melynek 1880. évi ápril hó 12-én tartott ülésében Molnár Aladár a következő határozati javaslatot nyújtotta be:

«A ház, kijelentésével annak, hogy a tanulmányi és vallási alap kezelésének ellenőrzésére bizottság fölállítása elrendelésének ténye, sem törvényeink szerint érvényes azon alkotmányos elvnek, hogy a miniszter minden tettért kizárólag a törvényhozás tényezőinek felelős és csak azok által ellenőrizhető, sem ez alapok jogi természetének, sem az országgyűlés ez alapokra vonatkozó jogának semmi tekintetben sem praëjudicálhat, egy tizenöt tagból álló bizottságot küld ki azon utasítással, hogy a nevezett alapok természetét megvizsgálván, a felől, valamint azoknak jövőben való kezelése és ellenőrzése iránt véleményes jelentést terjeszsen elő.»

E határozati javaslatot, mely ellen egynél több kifogás tehető, a ház — a nélkül, hogy ez ügyben a valódi tényállás catholicus részről helyreigazított volna — ugyanazon évi évi ápril 16-án el is fogadta.

Az ellenőrző bizottság mindazáltal rövid idő után az 1880 május 21-én kelt királyi leirattal tényleg életbeléptett, és azóta folyvást működik.

XII.

Az alapítványi kérdés felvetésének méltatása. A vallás- és tanulmányi alapok catholicus célokra rendelt alapok, melyek rendeltetésüktől el nem vonhatók. Feszültség a catholicus clerus és a kormány között. A képviselőház sérelmes intézkedései a catholicusokat illető alapítványok tárgyában.

E sérelmek orvoslása.

És íme, annak ellenére, hogy 1870 óta az alapok jogi természetének megvizsgálására a képviselőházi bizottság hosszú időn át minden ülésszakban kiküldetett; ellenére a ház azon

kijelentésenek, hogy az ő Felsege által kiküldött bizottság a ház jogainak nem praëjudikálhat; ellenére azon erős támadásoknak, melyek, az alapítványi kezelés tekintetéből a kormány ellen intézve, kétségtelenül arra szolgáltathattak volna indokot, hogy a függő kérdések megoldassanak; ellenére annak, hogy első ízben Ghyczy Kálmán a vallás-alap, majd Horánszky Nándor 1874 december 3-kán a tanulmányi alap ügyében a catholicus fölfogás ellen, Apponyi Albert gróf pedig ugyanekkor a tanulmányi alapra vonatkozó különvéleményében a catholicus fölfogás szellemében, végre 1881. évben gróf Apponyi Albert a vallás- és Apáthy István a tanulmányi alapra nézve, mint albizottsági előadók jelentéseiket be is muttatták, a kérdés a megoldás felé csak egy lépéssel sem közeledett.

És ha látjuk azt, hogy Ghyczy Kálmán, mint az albizottságból választott előadó véleményes jelentésére nézve ildomosnak találtatott, hogy az a bizottságban ne tárgyaltassék; ha látjuk azt, hogy Horánszky Nándor, ki a tanulmányi alap tekintetében a catholicus fölfogás ellenében adott véleményt, ma azon kitünő férfiú pártjához tartozik, ki a catholicus alapokra vonatkozó különvéleményében ez alapok catholicus jellegének kelt védelmére, mely álláspontjának megingathatatlansága minden kétségen fölül áll; ha figyelembe vesszük, hogy Horánszky a catholicus clerus képviselője s méltán föltehető, hogy ő, ki a parlamentben és pártjában oly kiváló állást foglal el, ily sarkalatos kérdésben küldőivel és pártvezérével nincs ellentétben: joggal mondható, hogy az alapítványi kérdés vagy nem sürgős, vagy pedig a kérdés oly ferde irányba tereltetett, mely irány a megoldást előre kizárta.

Úgy vagyunk meggyőződve, hogy a kérdés sürgős sem volt és helytelen irányba is került.

Azon nézetünket, hogy az alapítványi kérdésnek egész terjedelmében fölvetése nemcsak sürgős nem, hanem több tekintetben szükségtelen is volt, már magában véve azon tény megerősíti, hogy a képviselőház, jóllehet az alapítványok jogi természetének megvizsgálására, e sürgősnek állított kérdés tárgyalására minden ülészakban új, meg új bizottságot küldött ki, e kérdést még sem tárgyalta; mert azt fölteni csakugyan nem lehet, hogy két évtized folyama alatt ne talált volna időt e kérdés napirendre tűzésére és érdemleges megvita :

Csakis az alapok kezelésének és jövedelmei fölhasználá-

sának tekintetéből mutatkozhatott volna az alapítványi kérdés megoldása szükségesnek és a körülményekhez képest sürgősnek is azon esetre, ha a kezelés, vagy a jövedelmek fölhasználása nem felelt volna meg azon alapítványok rendeltetésének és a törvényesen létező állapotnak. Ámde az alapokat a kormány kezelte és kezeli. Bizonyára a képviselőház legkevésbé érezte volna magát hivatva arra, hogy a kormánykezelés megszüntetése iránt javaslatot tegyen, sőt a kiküldött bizottságok előadói a kormánykezelés föntartását hangsúlyozták is.

De a képviselőház részéről nem történt fölszólalás az ellen sem, hogy az alapok jövedelmei rendeltetésökből folyó czéljaikra, tehát a vallás-alap első sorban a plebániák föntartására és a tanulmányi alap első sorban a catholicus jellegű jogakadémiák és gymnasiumok, tehát azon intézetek föntartására fordítottassanak, melyek az oktatásügynek Mária Terézia által eszközölt szervezése óta a Nagy-Szombatból Budára, majd Pestre áthelyezett catholicus egyetemmel e század ötödik tizedéig, sőt mondhatni a felelős magyar kormány visszaállításáig a catholicus jelleg mellett egyedül bírtak egyszersmind országos intézeti jelleggel is, minthogy az országnak a kormányhatalom által megállapított tanügyi szervezete megtestesülését csakis ez intézetekben nyerte, mint melyekben egyszersmind a hazai ifjúság közép és felsőbb iskolai tanítása összpontosult.

De ha szükségesség és sürgősség nem indokolta a hosszú idő óta húzódó alapítványi kérdés megoldásának siettetését, a megoldást egyenesen megakadályozta az, hogy a képviselőház az alapok jogi természetének megvizsgálására küldött ki bizottságot és ez által az ügyet egészen ferde irányba terelte, alkalmat adván egyúttal oly kérdések fölvetésére, melyek fölött a vita nemcsak hiú és fölösleges, hanem az eszmék összezavarása és a kedélyek nyugalmanak bolygatása következtében ártalmas is volt.

A régi országgyűléseken és az azok kebeléből kiküldött bizottságokban az alapok célja és rendeltetése fölött kétség — mint erről az országos bizottságok által bemutatott törvényjavaslatok tesznek meggyőző bizonytságot — egyáltalán nem forogván fenn, abban összpontosult a tárgyalás eredménye, hogy az alapok, melyek ügyei a helytartótanács kebelében fennállott egyházi bizottságban tárgyalattak, meghatározott czéljaikra fordítottassanak s e czéloknak minél hatályosabb elő-

mozdítása végett az alapok jövedelmei kitelhetőleg fokoztassanak.

Midőn a képviselőház az alapok jogi természetének megvizsgálására küldött ki bizottságot, eltért az 1848. év előtti országgyűlések fölfogásától, mert ezzel nyílt kérdésnek nyilvánította, vajon az alapok csakugyan azon czélokra rendelvek-e, melyekre eddig szolgáltak s mely czélok előmozdítására eddig jövedelmeik fordítottak.

E bizottság kiküldetésének rugójául szolgált — egyeseknek ellenkező meggyőződése által nem érintett — azon irányzat, hogy az alapok jövedelmei ne egyedül azok catholicus jellegével megegyező, hanem azon kívül álló czélokra is fordíttassanak. Mi is lehetett egyéb czélzat az alapok jogi természetére vonatkozó kérdés fölvetésével, mint keresni azt, hogy ez alapok vagyona honnan, állami, országos javakból származott-e, hogy e czímen azok jövedelmeit az alapítás catholicus jellegét figyelmen kívül hagyó czélokra lehessen fordítani.

És e czélzat és szándék terelte tévútra az alapítványi kérdést.

E kérdés hiú, henye kérdés volt.

Törvényes lételt nyert alapítványoknál teljesen közönyös azon kérdés, hogy az alapítvány vagyona, mely forrásokból származik, mert az alapítvány jövedelmei minden körülmények között csakis azon czélokra fordítandók, melyekre rendeltettek. Az alapítvány azon jogi, azon alapítványszerű természete, hogy csakis az alapító által megjelölt czélokra szolgáljon, oly sarkalatos föltétel, mely nélkül alapítvány nem létezhetik.

Ha tehát a százados létök alatt rendeltetésök céljaira nézve kétség tárgyává soha sem tett vallás- és tanulmányi alapra nézve kiderítenék, hogy azok vagyona nagyobb vagy kisebb részben állami forrásokból származott, vajon mily gyakorlati eredménnyel bírna ennek kimutatása?

Megváltoztathatná-e azon tény, hogy e vagyon az illető alapoknak tulajdonát ne képezze? Megváltoztathatná-e azon alapföltételt, az alapítvány azon rendeltetését, hogy jövedelmei az alapítás által kijelölt czélokra fordíttassanak? Nem, mert ez nem lenne egyéb, mint a tulajdon megsértése, az alapítvány jogi, alapítványszerű természetének megváltoztatása és így az alapítvány megsemmisítése, a jog és igazság ellenére.

Akár állami, akár nem állami forrásokból származik tehát

a vallás- és tanulmányi alap vagyona, azok jövedelmeit — hacsak a jogot confiskálni nem akarjuk — azon czélokra kell fordítani, melyekre az alapítás szándéka szerint rendelvek.

És mégis kétségen kívül áll, hogy az alapok vagyonának állami forrásokból keletkezését kimutatni kívánó törekvést azon czél irányozta, hogy azon alapok jövedelmei ne catholicus vagy ne pusztán catholicus, hanem és pedig tekintet nélkül arra, vajon e czélok egyszersmind catholicus czélok-e, — állami czélokra igénybe vétethessenek.

Mi egyéb is lehetett a czélzat. Tanúskodik erről a vallás-alap képviselőházi bizottsági első és a tanulmányi alap szintén első előadójának véleménye, mely szerint ez alapok vagyona egyházi javakból, tehát állami tulajdonból keletkezett és így ez alapok, melyek vagyona fölött rendelkezni nem is magát a királyt, hanem a törvényhozást, az országot illette, már eredetileg nem catholicus, hanem országos czélokra rendeltettek s illetőleg a törvényhozástól függ azoknak a maitól eltérő másnemű rendeltetése iránt tetszés szerint intézkedni, sőt a tanulmányi alapra nézve az előadó, figyelmen kívül hagyván teljesen annak catholicus jellegű iskolák föntartására történt létesítést, határozottan kijelenti, hogy ez alap jövedelmei országos tan- és közművelődési czélok előmozdítására fordítandók.

Nem csodálkozunk e következtetésen. Azon sem, hogy a két előadónak egymástól némileg el is térő érvelései ily következtetésre vezetnek. E következtetésre — bár alig szenved kétséget, hogy arra a kitűzött alapelvnel fogva jutni akartak is — szükségképen kellett jutniok, mert fejedelmeinknek a múlt századokban tett intézkedéseit, nem az akkor létezett viszonyok és alkotmányos állapot, hanem a mai közjog, a mai tényállás szempontjából ítélik meg, ezt pedig határozottan hibás fölfogásnak kell tartani, mert ez oly következtetésekre és oly eredményekre vezet, melyek ellen a jog szempontjából tiltakozni kell.

Ily fölfogás meg nem engedhető és el nem fogadható, mert ha a régebben szerzett jogok érvénye, a korábban tett intézkedések törvényessége a későbbi törvényhozás, a későbbi törvények alapján ítéltetnek meg, ily eljárás a jogi állapot megszüntetésére vezethetne.

Ámde kérdjük, hogy tekintve úgy a vallás-, mint a tanul-

mányi alap rendeltetését, szükséges-e az állam czéljai szempontjából fölvetni a vallás- és tanulmányi alap jövedelmeinek más czélokra fordítását?

Mint más alkalmakkal, más helyen már megérintettük, azt kétségbe nem lehet vonni, hogy az állam nagy érdekéből folyik az, hogy a vallást oltalma alá vegye, mert az állam polgárai egyszersmind valamely vallás hívei is és állam és egyház, ha különböző irányban is, de egy célra, az emberiség javának előmozdítására törekszenek.

Az állam és egyház, a polgári és vallási társadalom között kölcsönös jogok és köteleességek léteznek, melyek szükségképen veszik eredetüket azon kölcsönös kapcsolatokból és viszonyokból, melyek az embernek, mint a polgári és vallási társadalom tagjának e kettős minőségéből kifolyólag állam és egyház között természetszerűleg és mellözhetetlenül fönállanak.

Valamint az ember szellem és testből áll, úgy az ember társadalmi működésének nyilvánulása is egyrésről az állam, másrésről az egyház körében történik és mivel az egyház nem az államon kívül, hanem az állam kebelében és annak keretében gyakorolja üdvös működését, az egyház lépten-nyomon az állami intézményekkel találkozik, melyek befolyását az állami intézményeket érintő működésére nézve annyira nem kerülheti ki, hogy «a szabad egyház szabad államban» tulajdonképpen csak utopia lehet, mert még Amerikában is azon négy pillér között, melyeken az alkotmány nyugszik s melyek segélye által ver gyökeret a polgárok lelkében a szabadság, az első helyre a vallást helyezik.

Azon vallás-erkölcsi, emberbaráti, oktatási s nevelési czélok, melyek a vallás-társadalmi egyesüles keretébe foglalvák; azon intézmények, melyek e czélok megvalósítására az egyház kebelében fönállanak, egyszersmind az állami társadalomnak is egyik föntartó elemét, fönállásának talpkövet és biztosítékát képezik. Mint Frank, *Az egyházjog bölcsészete* című művének más cím alatt nem rég megjelent új kiadásához írt előszavában, mondja: «Az állam viseli egy dalszínház, tánczkar, chinai és sanscrit nyelv költségeit. Az adófizető polgárok mind hozzájárulnak e fényűzési intézmények föntartásához, jóllehet vajmi kevesen vannak azon helyzetben, hogy azokból hasznot húzzanak! És megtagadnók a népesség zömétől, a szegényektől, az alacsonyaktól, a városok munkásaitól,

a falvak lakóitól azt, mit lelkiismeretök, hitök, öröklött tradícióik parancsolólag követelnek, egy templomot, egy imaházat, hol összegyűlhessenek imádkozni, egy papot, ki megáldja születéseket, házasságukat, az élöktől elválásuk óráját! Ez egyszerűen az igazságtalanság legnagyobb foka, a türelmetlenség netovábbja, a legvakabb politika, szakadár-politika lenne s ezzel minden meg van mondva.»

És lássuk most, mire van rendelve a vallás- és tanulmányi alap és mely czélokra fordítatnak ez alapok jövedelmei? Nemde az első a török háborúk által elpusztúlt római catholicus plebániák alapítására, szaporítására s a plebánosok javadalmazására, az egyház leendő szolgálóinak papnöveldekben tanítására s kiképzésére, hittanárok fizetéseire, templomok s plebániák építésére s föntartására? Vajon nem oly czélok-e ezek, melyek az állam pártfogását megérdemlik s melyek megvalósítását a nép vallás-erkölcsös nevelésének előmozdítása végett magának az államnak saját érdeke szempontjából kell istápolnia?

És a tanulmányi alap? Ennek jövedelmei az ország gymnasiumai s jogakadémiáinak: azon intézeteknek föntartására fordítatnak, melyek a hazai ifjúság oktatásának góczpontjait — a protestansokéin kívül — egyedül képezték a legújabb időkig s melyek, minthogy azon időben a catholicus vallás és egyház az állam vallása és egyháza volt, a catholicus jellegén kívül az állami intézetek jellegével is bírtak.

És ez intézetek, melyek közt az akadémiákon a catholicus tanulók száma 60 százalék, a gymnasiumokban 63 százalék, míg a más hitfelekezeti növendékeké 40, illetőleg 37 százalék, miben bírnak a catholicus kizárólagosság jellegével azon kívül, hogy első sorban a catholicus ifjak nevelésére szolgálnak és a tanárok catholicusok?

Vajon mi indokolbatná, hogy a tanulmányi alap jövedelmei ez intézetektől elvonassanak, vagy hogy ez intézetekre nézve, melyek a kormánynak csakúgy közvetlen kezelése alatt állanak, mint a többi állami iskolák, melyektől csakis az által különböznek, hogy királyi catholicus iskoláknak neveztetnek, rendszerváltozás eszközöltessék?

Vajon a vallás- és tanulmányi alap nem oly czélokra szolgálnak-e, melyek megvalósítása az államnak is föladatát képezi? Vajon ez alapok jövedelmei nem oly czélokra for-

díttatnak-e, melyek ez alapok nem léteben az állam terhét képeznék?

Vajon, ha a tanulmányi alap nem léteznék, nem az ország közoktatásának érdeke parancsolná-e, hogy azon intézetek, melyek a tanulmányi alapból tartattak fenn, az államkincstárból nyerjék javadalmazásukat, mint ezt a kormány volt elnöke, mint főgondnok, 1891 szeptember 14-én tartott beszédeben a protestans iskolákra nézve kifejezte.

Az alapok egyszóval oly terhet viselnek, mely különben az államra súlyosodnék s a mint a törvényhozás intézkedései erről most már évről-évre mindinkább tanúskodnak, a törvényhozás föladatának tekinti a felekezeteket vallási s iskolai működésök terén — hol saját forrásaik erre elégtelenek — segíyezni.

Mi czel lenne tehát a vallás- és a tanulmányi alapot alapítványyszerű rendeltetésétől elvonni, midőn ily intézkedésből haszon az ország vallás-, s tanügyének javára nemcsak egyáltalán nem származnék, hanem a kedélyeknek czéltalan elkeserítése s a catholicusok jogainak megsértésével csak kárt okozna.

Nagy hiba volt azoktól, kik az alapítványi kérdést akár célzatosan, akár czélzat nélkül oly irányba terelték, mely irány végén a kérdés megoldása a catholicus alapoknak eddigi rendeltetésétől elvonásában tűnt föl.

Ily megoldás talán ajánlatosnak tűnhetett föl azok előtt, kik azon véleményben voltak, hogy ez esetben a catholicus jellegükből kivetköztetett alapok jövedelmeinek vallás-különbőség nélkül, más felekezetek vallási és tanügyi céljaira igénybe vételére kilátás lehet. Ámde a vallás- és tanulmányi alap jövedelmei — mióta ez alapok csak létesültek — czéljaikra soha sem rendelkeztek elég jövedelmmel, annál kevésbbé rendelkeznek most, midőn a viszonyok megváltozása, a művelődés és tanügy előhaladása, a múltból származó végtelen hiányok pótlásának szükségességével párosúlva, az igényeket annyira növelték, hogy már-már mind szükségesebbnek mutatkozik, hogy a vallás- és tanulmányi alap rendeltetéséből folyó czélok előmozdításához az állam is hozzájáruljon.

E körülmény is szembeötlővé tette az alapítványi kérdés fölvetésének czéltalanságát és az egész ügynek helytelen irányba terelését. Ez irány azonban, hála a tényállás elfogulatlan megítélésének, ma már azon fölfogásnak engedett helyet, hogy azon alapok, mint catholicus alapok oly czélokra szolgálván,

melyek előmozdítása az állam föladatát is képezi s melyek szükségletei ez intézmények nem létében az államot terhelnek, nincs ok, hogy a mondott alapok a szerzett jogok sérelmével alapítványszerű rendeltetésöktől elvonassanak.

És különös, hogy most, midőn soha jobban, mint eddig az alkotmányos kormányzat alatt, a catholicusok jogai és méltányos érdekei érvényesülésre kezdenek jutni; midőn az elkövetett hibák orvoslására meg van a jóakarát és szándék, melyet tények tanúsítanak, most látszanak félremagyarázhatatlan jelei oly irányú törekvésnek, mintha a clerus és episcopatus — melyről általánosságban s a főirányzatot jelezve szólunk — magát az államhatalommal szándékosan ellentétbe helyezné; mintha mindent, mi a kormánytól jő, csak azért, mert onnan jő, ellenezni akarna; mintha a kormány oly intézkedéseiről, melyekkel a catholicusok sérelmei orvosoltatnak, még csak tudomást venni sem kívánna.

Tagadhatatlan, hogy valamint Magyarország a római kettős kereszt alatt állott be s nyert helyet az európai társadalmi szervezet keretében, e nemcsak keresztyén, hanem egyszersmind catholicus jellegét megtartotta legújabb időkig és a catholicus vallás egyszersmind államvallás lévén, e jellegét reányomta az állam minden intézményeire, még a vallási reformatio nagy harczi után is.

Mint Deák Ferencz 1873 június 28-dikán a képviselőházban tartott beszédében, az állam és egyház közti viszonyokat fejtegetve, mondja: «Európában a civilisatiót a keresztyénség terjesztette. A mely népek a keresztyénséghez nem csatlakoztak, vagy elenyésztek, vagy ha fönmaradtak, a culturában igen hátramaradtak. A keresztyén vallás lévén a civilisatio megalapítója, annak vezetői voltak az egyházi férfiak, kik akkor túlnyomólag, hogy ne mondjam, kizárólag bírtak tudománnyal és műveltséggel; az ő befolyásuk a status ügyeit vezető férfiakra, fejedelmekre és egyéb nevezetes emberekre részint túlnyomó tudományosságuk, részint pedig a vallás varázsa által nagy volt. Ennélfogva a keresztyénségnek vagy a vallásnak érdekeit összeszöttek a status minden intézményével és annak gyökerei minden intézménnyel összenöttek.»

Katholicus jellegét, bizonyos mérvig, megtartani látszott az állam 1848 után a Thun-regime alatt is, midőn — mint már említettük — a catholicus alapok incameráltattak és pénzügyi

igazgatás alá jutottak. Innen magyarázható, hogy bár a Scitovszky elnöklete alatt Esztergomban üléselő püspöki kar már 1850. évben hazafias szellemtől illetett fölterjesztéseket intézett a catholicus alapok és iskolák tárgyában a Felséghez, az incameratio a Thun-uralom alatt nem idéz föl oly állandó ellenzést, mint a catholicus alapoknak a magyar parlamenti kormány visszaállításával a vallás- és közoktatásügyi miniszter által a király, a catholicus egyház legfőbb kegyurának védelme alatt s nevében, mint önálló catholicus alapoknak, külön kezelése.

Az októberi diploma visszaállította a magyar alkotmányos intézményeket a felelős miniszterium nélkül, majd a kiegyezési törvény a felelős miniszteriummal.

A régi intézményeknek en bloc visszaállítását a jogfolytonosság szempontja igazolta, de nem a meg nem történtté nem tehető tény azon következményei, melyek az ország összes régi intézményeinek hatályon kívül helyezése és az újabb intézmények behozatala által állottak elő; nem a megváltozott viszonyok igényei sem. Ha ezeket szemmel tartjuk, be sok meddő munkát, be sok próbálgatást meg lehetett volna kímélni. Megmentettük az elvet, de veszni hagytuk közigazgatásunk, igazságszolgáltatásunk legegységesebb igényeit, melyeknek kielégítésére hosszú tapogatódzások után térünk vissza és — be kell vallani — többé-kevésbé azon az úton, melyet az októberi diploma után elhagytunk. Ha az októberi diploma következtében megszüntetett intézményeket, melyek főhibáját az képezte, hogy nem csak önuralmiak, hanem a hazai jogtörténelmi fejlődés követelményeinek teljes mellőzése mellett nem magyarok voltak, a parlamentarizmus kormányforma mellett magyarra változtatnunk át, mennyi időt, mennyi erőt, mennyi pénzt kímélhettünk volna meg azon célra, hogy megváltozott viszonyaink igényeit az 1848. év előtti intézményeinkkel összeegyeztetvén, állami életünk új intézményeit jól megfontolt alapokra fektessük.

Az októberi diploma visszaállítván az 1848. év előtt alkotmányos intézményeket, azok még a rendi alkotmánynak feleltek meg, melynek keretében a catholicus vallásnak, mint államvallásnak előjogai úgy a közjog, mint az igazságszolgáltatás és a közigazgatás keretében kifejezésre jutottak.

Ezeken a kiegyezési törvény által a parlamentarizmus kormány behozatala változtatott. Az igazságszolgáltatás, a köz-

igazgatás forumai megszűntek a catholicus vallás, mint államvallás jellegének is kifejezést adni.

Midőn a parlamentaris kormány újra életbe lépett, az alapok megmaradtak változatlanul közvetlen állami kezelés alatt, úgy mint a helytartótanács és kancellária idejében, ő Felsege, mint legfőbb patronus védnöksége alatt.

Ám a parlamentaris kormány visszaállításával a catholicus egyház, melynek vallása eddig uralkodó államvallás volt s mely követőinek nagy számánál fogva is igényelhetette, hogy jogos és méltányos érdekei az állami élet elengedhetetlen föl-tételeinek keretén belől érvényesítést nyerjenek, visszavonúlt és akár vezetőinek túlságos óvatossága miatt, melylyel még lát-szatát is kerülni kívánta, mintha az új intézményekkel szem-ben államvallási előnyöket igényelne; akár mert azok, kiknek a még letező törvények értelme szerint is előtérbe kellett volna helyezkedniök, az új állami intézményi átalakulások irányában tartózkodó álláspontot foglaltak el, az újjászervezés munkájá-ban, a közélet mezején nem gyakorolta azon befolyást, melynek az őt megillető mérvben gyakorlása kötelességszerű hivatása lett volna.

Se az elsőt, se a másodikat nem lehet helyeselni, mert mindkét helyzet azon téves föltevésre vezethetett, hogy a magyar catholicus egyház a magyar állam keretében nem oly tényező, mely természetes súlyánál fogva igényli, hogy számí-tásba vétessek.

Minden politikai intézménynek azon viszonyok helyes mérlegelésén kell alapúlnia, melyek között az létesülést nyer. Ha tehát e viszonyok kellő mérlegelést az új intézményeknél nem nyertek, ezt nemcsak az egyház, hanem az állam szem-pontjából is helytelennek kell tekinteni.

Van még egy harmadik magyarázat is, és ez a közönyös-ség, melynél fogva a catholicusok saját vallásuk érdekeit álta-lában vajmi kevés figyelemmel kísérik. Ez különösen vonatko-zik a képviselőkre is, kiknek épen a törvényhozás termében van alkalmuk ez érdekekre is ügyelni. Míg azonban más vallá-súakat saját egyházuk, vallásuk és hitfeleik irányában az össze-tartozás, az egymás védelmének szoros köteléke fűzi össze, ez a catholicusoknál – legalább a külső látszat szerint — kevésbbé nyilvánul.

Különösen a képviselők közönyössége, saját egyházuk

érdekeinek figyelmen kívül hagyása okozta, hogy a képviselőház, illetőleg annak pénzügyi bizottsága tetszetős — de tartalmukra és alkalmazhatóságukra nézve meg nem fontolt — jelszavak után indulva, 1868-ban kimondta először, hogy a jól fölfogott állameszme követelményeivel egészen összeegyeztethetőnek nem tartja a felekezetek segélyezését s másodszer ez elv alapján, melyet azonban teljesen helytelenül alkalmazott, a katholicus egyháznak királyi örök alapítványokon nyugvó javadalmazásait, melyeket a tényállás ismeretének hiányában segélyeknek tekintett, megszüntette és ezzel oly sérelmeket követett el, melyek által a katholicusok, illetőleg a katholicus alapítványoknak a köz- és magánjog védelme alatt álló jogain súlyos csorbát ejtett, holott ezt az egyszerű tényállás földerítése is megakadályozta volna, vagy illetékes helyről adott fölvilágosítás kétségtelenül legalább azon eredménnyel bírt volna, hogy százados gyakorlattal is megerősített alapítványi járulékoknak a kincstárból kiszolgáltatása mindaddig meg ne szüntessék, míg a tényállás fölvilágosításából a kiszolgáltatásnak helytelensége, jogi alapot nélkülözése kétségtelen bizonyossággal ki nem derült.

«Mert a budget-törvény célja — mint Say Leó mondja — a törvények foganatosításának biztosítása és nem eszköz azok lerombolására.»

Célja a törvényesen létező intézmények fönnállását biztosítani, nem pedig azokat — javadalmazásuk megvonása által — létföltételöktől mellékes úton megfosztani. Ily eljárás mellett a budget-törvény alkalom és eszköz lenne visszaélések és jogtalanságok elkövetésére.

Ha a katholicus képviselők érdeklődést tanúsítottak volna saját egyházuk s katholicus alapítványaik iránt, akkor a sérelem el lett volna kerülhető s különösen elkerülhető lett volna az, hogy a kormány azon célzat és szándék alyaptalan látszatának tétessék ki, mintha a katholicus alapítványok jogait megcsonkítani akarná.

A pénzügyi bizottság által vallott elv kimondása helytelen volt nemcsak azért, mert általában nem felelt meg az állam és egyház közötti helyes viszonyoknak, midőn állam és egyház nem egymást aláigázni, hanem inkább egyik a másikat az ember kettős természete által kijelölt célok könnyebb elérésére segíteni törekednek; hanem azért is, mert a mi sajátla-

gos viszonyaink között, ily elv kimondása, megtagadása a tényleges viszonyoknak és kigúnyolása azon keresztyén államalkotási alapnak, melyen a magyar állam Szent István óta nyugodott; mely az európai állami életben meggyökerezésének s föntartásának alapkövét képezte.

Elméletileg lehet ugyan a pénzügyi bizottság elvének helyességét vagy helytelenségét vitatni, mert végre is elvi fölfogás — akár mily véleményben legyünk is — le nem köthető, de hogy ily elv kimondása a tényleges viszonyoknak meg nem felelt; hogy az a kormány álláspontjából sem helyes, mi sem igazolja inkább, mint azon tény, hogy valamint a parlamenti kormány visszaállítása előtt, úgy azután is, a költségvetésben felekezeti czélokra jelentékeny javadalmazások irányoztattak elő. Így a gyulafehérvári káptalan számára, továbbá catholicus és protestans egyházi és iskolai czélokra az állami költségvetésbe részint új javadalmazások vétettek föl, részint régiek visszaállítottak és újabban az egyetem hittani kari tanárainak fizetése, valamint a nagyszombati convictus királyi alapítványi járuléka is fölvetetett az állami költségvetésbe.

Azon szándék föltevése ellen, mintha a catholicus egyház jogainak csorbítása czéloztatnék, maga a kormány elnöke tiltakozott, midőn 1883 április hó 30-dikán a főrendi házban — a catholicus egyházzól, főpapságáról, ennek kitünő állásáról és gazdag javadalmazásáról szólva — ünnepélyesen a következőket jelentette ki: «Méltóztassanak megnézni széles Európát, méltóztassanak megnézni a tisztán római catholicus államokat is: van-e ma állam, a melyben azon általam — ismétlem — annyira becsült felekezetnek és főpapságának oly helyzete volna, mint van Magyarországon? Nincs. Ismétlem, a mit ott is (a képviselőházban) elmondtam, én örülök, hogy ez a helyzet így van, én kívánom, hogy ez megmaradjon, mert én abban hazafias czélt látok, hogy az megmaradjon.»

NÉGY KRAJCZÁROS TŐKE.

Elbeszélés.

Valaha nagyon víg szürettek voltak nálunk. Vígabbakat azonban senki sem tartott, mint az öreg Boroscsányi Pál, a ki hosszú, munkás és szerencsés gazdálkodási pályája után átadta szerzett két jószágát fiának, mondván: «Folytasd! neked könnyebb lesz ezt gyarapítani, mint nekem volt megszerezni!» Maga pedig az «anyóka»-val, a jószágos képtű és ezüstszín hajú «Zsuzsó néni»-vel beköltözött a városba, felvégi csinos kőházukba, a hol olvasgatva, kertészkedve teljes csöndben élt. De minden évben egyszer, úgy október közepén, midőn el kezdtek az udvarra hordani és kongatni az üres hordókat, megpezdült az öregben a régi vér s nyájasan oda szólt az élete párjához:

— Készülj anyóka, mert sok szép vendégünk lesz megint a Kányáson! (Így hívták a szőlőhegyét.)

— Hát nem fáradtál még bele, édes öregem, a víg szüretelésbe? — kérdé szelíden az öreg asszony.

— Ebbe az egybe még nem! Tudod lelkem, ha egyszer a Kányáson vendég, zeneszó és rakétázás nélkül fogjuk tartani a szüretet, akkor már bizvást megrendelheted a fejfámat!

— Isten mentsen! — riadt föl a jó öreg asszony s másnap már friss kedvvel fogott a nagy előkészülethez.

Egy pár «uramöcsém» meghívta az öreg pár nevében a város színe javát; az alispán és polgármester családjához pedig maga az öreg úr ment el, felöltve szép, ezüst gombos, kék atil-

láját s nagyszerényen meginvitálta őket a Kányáshegyen fekvő «kunyhójába barátságos kis ebédre». Nyájasan mosolyogva hallgatták régi módi szavait, mert hát az a «barátságos kis ebéd» két napig tartó hegyen-völgyön lakodalom szokott lenni, az a «kunyhó» pedig öt tágas szobájú nyaraló-forma borház, melynek kideszkázott fészereben rendszeren éjfélt utániig ropja a tánczot a jó kedvű fiatalság.

Így szereti ezt az öreg úr. Valaha vendégszerető víg háza volt neki falun, de abból már kiöregedett, hogy lótvafutva fogdossa az élet gyakori örömeit. A szüret azonban más. Az csak egyszer van egy évben. Ekkor az egyszer kimegy hozzájuk a hegyre a fél város: tekintélyes urak és úri asszonyok, régi jó barátok és vidor úrfiak; az előkelőbb vendégek érkezését mozsárdurrogás jelenti; ebédnél az alispán és polgármester mindig olyan ékesen köszöntik fel őt és az elete párját, hogy a czifrájától rendszeren könnybe lábad a szemök. Délután pedig a lassú magyart mindig az öreg úr kezdi meg alispánné ő nagyságával, míg Zsuzsó nénit a vármegye ékes pennájú főjegyzője forgatja meg kétszer-háromszor szép lassan, csakhamar átengedve a folytatást a fürge lábú ifjaknak, a rózsás kedvű menyecskéknek és leányoknak, a kik aztán folytatják is néha szürkületig, csak az esti röppentyű-játék meg a nagy vacsora kedvéért pihenve egy-egy kicsit.

Így ment ez vagy tíz esztendőn át, mindig egyforma vígan. Örökké terítve volt az asztal a borházban, a fészereben és künn a szilvás sátra alatt. Húzta a cigány, míg csak a vonó ki nem esett a kezéből. A kisasszonyok a gyümölcsfák közt, a szedők a hegyen daloltak. Puttonos legények visítgatták a szedő asszonyokat, szoknyáik mellett pattantgatva el a puffogva ugrádozó tüzi békákat, a mire lenn az öreg úr mosolyogva jegyeztette meg: «Anyóka! vígan megy ám oda fenn is. Hála Istennek, van termes bőven. Hadd mulassanak!»

Lenn az urak változatosság kedvéért hol kugliztak, hol cselba löttek, hol kártyáztak. Folyt a tréfa, adoma s az egész hegy virított Isten áldásától, ember örömétől. És az ember öröme akkor sem maradt el, midőn fogyatek támadt a természetben. Mikor pedig a láthatatlan ellenség el kezdett pusztítani a Kányáson is, akkor az öreg úr már nem élt. A jó ég megkímélte attól a szomorúságtól, hogy elkopárodni lássa az ő kedves szöllőhegyét.

Valami tizenhat éve lehet annak, hogy a csupa jó ismerős társaságnak az öreg úr — az utolsó előtti szüreten — feltűnő fiatal párt, egészen idegeneket, mutogatott be.

— Rabeck kapitány úr és a felesége ő nagysága.

Midőn a kapitány úr, derék szál fiatal férfi, kissé hideg mosolygású arcczal, szurós tekintetű barna szemmel, hegyesre kipödört fekete bajuszszal s a divatos szabású polgári zubbony alól is kitetsző katonás mozgással, udvariasan megszorította az alispán és polgármester kezét, azt jegyezte meg röviden:

— Tulajdonkép csak voltam kapitány. Már nem vagyok. Nem szívelik ott most sem az olyan magyar embert, a ki nem hagy az orra alatt piszkálni. Ott hagytam őket!

Az alispán, ki húzott a szélső ellenzékhez, újra megszorítja a kezét: «Derék!» Tetszett neki a nyilatkozat. Tetszett másoknak is. De a ki még jobban tetszett mindenkinek, az a kapitány fiatal felesége volt.

— Nézzétek csak — jegyzé meg a fiatal uraknak Barkass Muki, ki tekintély volt előttök a gavallérság minden dolgában, — nézzétek csak, valóságos Satanella-fej. Sohasem láttatok ilyen eleven olajszín kis arcot, tűzhányó két szemet és gazdag, kondor fekete haját. Ez a haj szinte ragyog a villamoságtól. Okvetetlenül szikrát hány, mikor fészüli.

Az ifjú urak fél óra múlva már nem is hívták másképp, csak Satanelának s igyekeztek közelébe férni a vídám, nevető asszonykának. A hölgyek festőies összeállítású, kissé bizarr öltözetét vették szemügyre. Fekete selyem derék, szélesre kihajtott fehér csipke-gallérral, dudoros kék újjakkal, fejen kaczer tollazatú lámaszínű kalap. «Igazi Cavallerie-dáma!» — ez volt a közös vélemény.

Azonnal megtudták, hogy csak pár hete laknak a városban s a Boroscsányi bácsi alsó-piaczi házában béreltek szállást; innen az ismeretség. Egy nénénk asszonytól pedig, a ki hamar meg szokott tudni mindent, s a mit csak félig tud meg, annak a hiányzó részét mindjárt kitalálja, hallották csakhamar azt is, hogy az asszonyka egy kicsit búsul, mert férjének fényes jövője lett volna a lovasságnál, ha ez valami lovagias affaire miatt büszkén hátat nem fordít az egész carrière-nek.

A tisztas asszonyság épen akkor újságolta el ezt egy pár barátnőjének, mikor az urak a pást szélén felbe hagyták a czelba lövést, melynél Barkass Muki, a környék legjobb vadá-

sza, ugyan csak kitett magáért, tíz pisztoly-golyó közül hetet löve a karikába, egyet a középpontba.

Hívták oda a kapitányt is, de ez rejtelmes modorban mondta:

— Én, uraim, látni sem szeretem a pisztolyt, nem hogy löni belőle. Attól eredt minden bajom.

De a mikor Muki nagy fenhéjazásában azt indítványozta az ifjaknak, hogy meg kellene próbálni feldobált suszter-tallerra célozni, a kapitány megkérdezte:

— Mi az a suszter-tallér?

— Így hívják nálunk a négy krajezáros rézpenzt.

— Na az a légben vajmi kis célpont. De ezt már magam is megnézem.

A szilvás alatti fátlan pázsitot betérítették négy-öt szürkés-fehér nagy ponyvával, hogy a földobált és visszaeső négykrajezárosokat újra megtalálják. Az ifjú urak, háttal feküdve neki a ponyván, vették mindeniket célba, de visszapotyogott valamennyi fölrepített suszter-tallér s az asszonykák egész karban kaczagtak, midőn a kapitányné tréfás változatú hangon üdvözlé valamennyit, a mint a ponyvára pottyantak: «Örvendek a viszontlátásnak!»

— Isten neki — szólalt föl a kapitány, — hadd nevettessem meg a hölgyeket én is.

Már előre «bravo»-t kiáltottak neki, hogy ilyen udvarias és megteszi. A mikor pedig hiába várták lövése után a pénzdarab visszaesését, mindenfelől bámulva néztek rá. A kapitány maga is bámult. És bizony nem a kiterjesztett kék eget bámulta; hanem azon tünődött, hogy még bizony eltalálta azt a vékonyan forgó rézdarabkát, melyet kivenni is alig bírt a szemével.

— Kívánjunk neki jó útat, ha nem üdvözölhetjük! — szólalt föl a kapitányné.

— S üdvözöljük helyette az útatot — folytatta Barkass Muki, ünnepélyes elismeréssel. — Törpüljünk el, uraim, e lövés előtt. Ilyet csak Carver vagy Ira Paine produkálnak belépti díj mellett.

Mind oda ugráltak a kapitányhoz, fölemeltek és éljent kiáltottak neki.

— No már uram — jegyezte meg komolyan az alispán, — hogy a ki így tud, nem szeret löni, az mégis csak megfoghatatlan dolog!

— Épen azért nem szeretek — válaszolt a kapitány. — Mindig talált a golyóm akkor is, midőn — fájdalom! — ember-társamra kellett lőnöm. Különben most is egyenruha volna rajtam, úgy-e feleségem?

— A mi jobban is állt neked, — felelte némi fohásszal a víg nőcske.

— Hiába, le kellett vetni! S ne adja Isten, hogy valaha ebben a jó városban a pisztolyt kezembe kelljen venni. Fogadom is, hogy nem teszem soha, ha csak becsületesem nem kellene vele megvédeni.

— Ne tessék félni — sietett közbevetni a főjegyző. — Azt itt nem sérti meg senki.

— Úgy látom — nyomta rá pecsétjét az alispán, — nem is volna tanácsos, mert a ki megcselekedné, kissé még messzebbre találna röpülni, mint az a négy krajczáros.

Hogy az hová röpült: megtudták mindjárt. A szilvásból süheder lány szaladt ki vele, lelkendező szavakkal beszélve el, hogy oda esett a nagy gyékényre, melyen a tekintetes asszony rakosgatta épen az elállani való szőlőfürtöket. Majd holtra ijedt tőle.

Kézről-kezre járt a vaskos, piszkos pénzdarab. Az bizony meg volt löve. Egy helyen a széle behorpadt egy kicsit s egyik oldalán látható volt a fényes vékony karczolás, melyet az átsikló golyó sietében metszett rajta. Kézről-kezre járt s mind megbámúlták. Mutatták a kapitánynénak is, a ki elfordította fejét.

— Látni sem szeretem. Tudom én azt, hogy ő tud löni. Eleget sírtam miatta.

Ez a rejtelmes beszéd fölzigatta a fiatal urak képzelmét. Nemelyik úgy nézett a kapitányra, mint valami emberevő kannibálra. Egy fiatal szőszke asszony pedig, kinek utolszor jutott kezebe a pénz, e szavakkal nyújtotta neki vissza:

— Tessek!

— Eldobjam? — kérde a kapitány.

— Dehogy. Érdemes lesz azt az óralánczán viselnie, a a többi jou-jou közt.

— Ha kívánja: tartozom engedelmeskedni. Kifúratom tehát és viselem. Legalább mindig komolyan fog inteni: ne nyúlj a fegyverhez!

— Csak aztán meg is fogadd, Arthur — kérte szelíden a neje.

Kevéssel ezután a kapitány együtt sétált vele és nevetve mondta neki:

— Ne búsulj, Angela! Ha tartozásaink el is nyelték a visszacapott kauczió nagyobb részét, jó helyre jöttünk mi ide! Ez a négy krajczár igazi szerencse-pénz. Tőke, mely dúsan fog kamatozni. Ismerem én az embereket; a kitől félnek, azért többet tesznek meg, mint a kit csak szeretnek.

Nevetve tértek vissza a társaságba, hol akkor is a lövésről beszéltek. Milyen sasszem és milyen aczél kéz kell ahhoz! Este a vacsoránál a városnak szójátékot hajhászó pénztárnoka czifra toastot mondott új polgártársukra.

— Akármilyen aczél hozta is körünkbe vitéz kapitány uramat, szívesen üdvözljük és csekély tehetségünk szerint elő is mozdítjuk nemes czéljait. De jó magunk nem állunk ki ám czélnek, mert úgy ismertük meg, hogy golyójának nagyon biztos a czél s lovas tiszt léttére bizonyára a kardja is aczél!

Nagyot nevettek, mert már megszokták a nevetést, mikor a pénztárnok ily keresgetett szójátékszással parádéztatott pohárköszöntőiben.

Csak a bájos Satanela nem nevetett, hanem halkan elbeszélte szomszédjainak, (balra egy úrnak, jobbra egy asszonyságnak), a mi szívet nyomta.

— Hiszen az nem lett volna még baj, ha Arthur csak röpülő fecskét, földobott narancsot vagy tallért talált volna el! Csak ne párbajozott volna! Higgyék meg, nincs nála jobb, szeretetreméltóbb ember; de ha a becsületét érintik: vért szomjaz, mint egy dühös oroszán. Három tisztársával volt párbaja. Egyet karddal tett tönkre, kettőt golyóval terített le. Nekem mindig előre megmondta, mire lö: fej, szív! S úgy lett. A két első esetet elnézték, mint katonavirtust. De harmadik ellenfele tábornok fia volt. Ekkor már kisütötték rá, hogy kötekedő. Nem maradhatott a seregnél. Képzelmek, hogy menyit sírtam miatta!

A mit az asszonyka könnyezve beszélt, harmadnap az egész város szörnyüködve tódította s volt rá czélzás a helyi két lap tárcaíában, a melyek versengő áradozással írták le az öreg Boroscásnyi Pál víg szüretét, kiemelve, hogy annak hőse ezúttal Rabeck Arthur kapitány lett, a város új lakosa, a ki kitünő lovastiszt volt s a mellett tetőtől-talpig hazafi. Úgy lö, hogy más pénzért mutogatná e virtuozitását; de neki más becsvágya

van s tehetségeinek bizonyára mentül előbb találni is fog tért a polgári közéletben.

Csak néhány nap telt el s Rabeck kapitány már híres ember lett a városban. Barkass Muki nem győzött eleget beszélni róla, hogy milyen lovagias férfi. Mint valami tekintélyt üdvözölték a kaszinóban, vendéglőben, úton, útfélen. Mindenki igyekezett nyájasan köszönteni és szóba állani vele, s a mint beköszöntött a hideg ősz, egyre-másra hívogatták névnap-i lakomára, vadászatra, pincze-mulatságra s nejjével együtt a legelső családok estélyeire.

Egy ilyen estélyen a polgármesternek, ki — mint az egész város — folyvást «kapitány úr»-nak czímezte, mivelhogy máskép nem tudták czímezgetni, azt mondta négy szem közt:

— Az, hogy engemet mindenki kapitány úrnak szólítgat, megvallom, egyre jobban bánt. Kettőre emlékeztetnek vele: arra is, hogy már nem vagyok kapitány, meg arra is, hogy egyéb meg nem vagyok. Pedig szeretnék valami lenni a polgári életben. Hallom, hogy a tanács elhatározta tűzoltó csapat szervezését. Abban katonai rendnek és ügyességnek kell lenni. Szívesen lennék a parancsnokuk.

— Hát tessék elvállalni, részünkről szerencsénknek tartjuk — felelte a polgármester, kezét nyújtva. S másnap azt mondta a tanácsnak: «Uraim, vívmányt jelentek be.» A tanács minden tagja szintén szerencséjének tartotta s küldöttséggel kértek föl a kapitányt a parancsnokság elvállalására.

— Szolgálni a városnak: fő becsvágyam, — válaszolta Rabeck Arthur nekik, katonás poseba vágva magát. — Csak kettőt kötök ki. A fölszerelésről való gondoskodást bízzák rám, mert csak így lehetek felelős a ruhák és szerek tartósságáról. Meg a reprezentálási költségek megtérítését kérem. Egyebet nem.

Két hónap múlva már a helyi két hirlap nem győzött eleget áradozni a tűzoltó csapatról, melyre az egész város büszke lehet. Csinos egyenruhák, fénylő sisakok, messzehordó fecskendők, összetolható letrák, könnyen gördülő szekerek s élükön a daliás parancsnok. Gyakorlataikat ki is ment meg nézni a fél város, mikor egyéb dolga nem volt. Kedvöket találták a pontos vezényletben és a kúszás-mászás fürgeségében. Mikor pedig komoly tüzeset fordult elő vagy három, milyen gyorsan elbántak vele a parancsnok harsány vezényszavára. Csak mindenem meglátszik a katonakéz! — ez volt a közvéle-

mény. Ugyanezt fejezte ki a közvelemény két nyomtatott szócsöve is, túllicitálva egymást az ömlengő dicséretben.

Angela szintén bevallotta barátnőinek, hogy Arthurnak majdnem olyan jól áll a parancsnoki sisak, mint ahogy a dragonyos-sisak állt.

A városház öregebb urai közt azonban nem volt ilyen teljes a megelegedés. Sokalták a fölszerelés költségeit, nem vettek jó néven, hogy a reprezentálás költségeibe a főparancsnok bele számította a maga drága egyenruháit is, sőt az első negyedévi számadásban némi hézagot is találtak.

— Hát uraim! — pattant föl a parancsnok, — ha önök kételkednek az én eljárásom őszinteségében —

— Isten ments, hogy kétkednénk. De a dolog rendje.

— Semhogy uraim gyanúsító kifogásoknak tegyem ki magamat, inkább azonnal lemondok. Akkor legalább szabad kezem lesz megvédeni magamat. Nincs előttem szentebb semmi, mint becsületelem integritása. Ahhoz ne nyúljanak.

Dehogy nyúltak! Kifizették a számlákat némán, hallgattak a reprezentálás terheiről, valahogy kiegyengették a számadás hézagait, sőt a közgyűlésben még jegyzőkönyvi köszönetet is szavaztak a főparancsnoknak, mint ki az új intézményt hamar példányszerű színvonalra emelte.

A négy krajczárnyi tőke kezdett kamatozni. Magán társulatok, pénzintézetek elnökei, igazgatói elgondolták, hogy jó volna nekik ez a védő paizs s a közgyűlések előértekezletein mindig akadt valaki, a ki javasolta, hogy Rabeck Arthurt be kellene választani az igazgató vagy felügyelő bizottságba. Akadt természetesen mindig olyan is, a ki kifogást tett, hogy a kapitány úr talán nem is igen jártas ez ügyekben. De a kifogást tevő úrnak másnap rendesen szerencséje volt a kapitányhoz, a ki egy kis fölvilágosítást ment kérni.

— Tessék elhinni, uram! — mondta ilyenkor, — hogy nekem semmire sincs igényem; de ha egyszer valaki szíves csekély személyemet is szóba hozni valahol, más valaki pedig kifogást tesz személyem ellen: akkor már mégis csak magam iránti kötelességem, hogy tisztába hozzam a dolgot. Becsületelem integritása követeli ezt!

Nem kellett több szó s a kifogást tevő annyira respektálta a kapitány úr becsületének integritását, hogy rendesen maga ajánlotta őt a megválasztásra. És aztán igazgatósági

ülésen, rendkívüli gyűlésen, vagy csak bizalmas értekezéseken is, ha kifogás, vád vagy éppen támadás történt a vezetés vagy valamely koczkáztatott vállalkozás ellen: az élő paizs rendesen fölemelkedett, kijelentve, hogy a ki itt vádol, az gyanúsít, s a ki az igazgatóságot gyanúsítja, az az ő becsületének integritását is érinti, s annak vele gyűl meg a baja. Ennyi elég volt, hogy az ellenzék elnémúljon.

Kaptak tehát rajta mindazok, kiknek volt okuk a gáncsoskodástól tartani, s benn űlt már vagy öt-hat intézet előljáróságában, a mivel mind külön-külön jövedelmecske járt. De midőn a kereskedők hitelegyletének választmányába is beajánlotta valaki, egy zsémbes öreg kalmár kifakadt: «Kapitány, kapitány, hát mire megyünk mi efféle katona-emberrel?» Másnap azonban Barkass Muki megszólította a makacs öreg kereskedő fiatal ügyvéd fiát, ki ép házasodni készült.

— Ügyvéd úr! — súgta neki — figyelmeztetem bizalmasan valamire. Uraatyja tegnap a hitelegyleti értekezleten megsértette Rabeck kapitányt. Uraatyja sokkal öregebb, semhogy őt olyan lovagias férfi, mint a kapitány, ki mindenben követi a code de duel szabályait, feleletre vonhatná. De itt van ön, a fia, kinek meggyűlhet e miatt a baja. Tanácslom, csillapítsa le szépen az öreget.

Szaladt is az ügyvéd nyomban öreg apjához, s nagy lármát csapott, hogy az Isten szerelmére, tudja-e, mit cselekedett! És aztán a vén kereskedő maga szólalt föl, hogy jobban megfontolva a dolgot, mégis csak jó lesz nekik is egy ilyen katona-ember, a ki el tudja hallgattatni még az ágaskodó antisemitákat is. S nyomban megválasztották.

Szóval hullt az ölébe a gyümölcs; nem is nagyon kellett rázni a fáját. Nem egyszer mondta vidáman a nejének:

— Angela! Nem rossz helyre jöttünk mi ide. A négy krajezáros csakugyan szerencse-pénz. Töke, a melyből megélünk. Egész tekintély lettem, te meg vidáman élsz.

Nem is unatkozott, mindig egy csomó mulattató fogta körül. A kapitány nem vette rossz néven s egyszer maga mondta nekik víg poharazás közben:

— Mulattassátok, urak, a feleségemet. Nekem sok a dolgom, nem lehetek mindig vele s egy ilyen fiatal, szép asszony, kit gyermekekkel nem áldott meg a sors, egymagában néha bizony tönkre ásítaná magát. Álljatok szolgálatára lovagiasan,

udvariásan. Féltekeny nem vagyok s nagyon keservesnek tartanám az állapotomat, ha a feleségem csupán magamnak tet-szenék. Azt azonban fölteszem mindenitekről, hogy esztek ágában sincs a gondolat: angyalból ördögöt, Angelából Sata-nellát csinálni, mert Isten bizony, annak a gonosz szívét a köze-pén lyukasztanám keresztül.

S ráütött a négy krajczárosára, mely úgy megcsörrent, hogy némelyik úrfi megrezzent e nyájasan mondott fenyegető szavakra. Az asszonyka vidorsága úgy vonzotta valamennyiöket, mint a tavaszi verőfény: örömet sűtkéreztek mellette. Azt sem bánták nagyon, ha a vidám ház barátságos vacsorái után a kapi-tány úr egyiköket vagy másikukat a kártyaasztalnál jól meg-koppasztotta, mivelhogy igen ügyesen és hidegvérűleg tudott játszani. «Ért hozzá, mint a pisztolyhoz» — mondogatták a fia-tal urak.

Egy este a kapitány nagyon megörvendeztette a nejét, midőn magokban voltak. Azt mondta neki:

— Gondoltam valamit, Angela. Tudom, hogy te igen szereted a húgodat. Nincs is több testvéred. A szegény szület-len lány már szépen felnőtt, de zsémbes nagynénéteknél rossz-szúl mehet a dolga. Embert nem lát, beszélni is elfelejt s vén lány marad. Vegyük magunkhoz. Neked is jó lesz valaki a háznál, a kivel beszélhetsz, sétálhatsz. Rajtam is könnyíteni fog, ha nem kell tégedet olyankor is kísérni ide-oda, mikor még fontos dolgom volna.

— Aranyos ember vagy, Arthur, — kiálta föl a menyecske, — hogy ez eszedbe jutott. Én már sokszor gondoltam rá.

— Szerencséje is hamarabb akadhat itt, kivált ha magunk is hozzá látunk, hogy fogjunk neki egy eleven szerencsét. Mert hát mi nem sikerül nekünk?

— Csak magadról beszélj, rám ne rakj pávatollakat! Neked sikerül minden, te nagy tőkepénzes! — S az asszonyka nevetve csörrenté meg az óraláncz négy krajczárosát, s aztán nem lett volna asszony, ha rögtön komolyan neki nem fog a parthie találgatásához. — Mondd csak Arthur, kit tartanál te itt ő neki valónak? Talán a te Barkass Mukidat?

— Isten ments! Muki jó fiú s ahol lehetett, mindig haj-totta a vizet a malmomra. De ő már a végét járja, fogytán a municiója s maholnap elveszti a harczot a létért való küzdés-ben; úszik az adósságban s rövid időn afféle alig-úr lesz, kiből

a megyében útkaparó biztost szoktak csinálni, ha nagy az atyafisága, vagy a fővárosban rendőrségi írnokot, ha akad protekciója. Nagyobb halat fogunk mi Ellának, csak hozd el.

— Holnapután röpülök érte.

Öt nap múlva a kapitányné magas, sugár növésű, szőke lyánnyal jelent meg a sétányon. A kioszk előtt mind fölugráltak a fiatal urak.

— Itt a nővér! Nézzük meg.

Körülfogták a bájos asszonyt, ki bemutatta nekik testvérét, ki érdekesen volt a szemek elé állítva. Szőke haját széles karamú piros szalmakalap fődte, világos sárga szalaggal díszítve, búzavirág színű lenge ruháját fehér öv szorítá össze karcsú derekán. A kalap színe némi pirosságot vetett a fehér arcra, a tiszta kék szem mosolygott, de az ajk nem igen nyílt szóra.

— Íme, urak — mondá a kapitányné, — itt az ellen-tétem. Mintha más égalj szülöttei volnánk, nemde? Engem Satanellának hívnak, ezt Blanchenak hívhatnák. Otthon egy nyugalmazott őrnagy, ki még mindig a Bulwer regényeinél van, egyszer azt mondta, hogy mi ketten kedves írójának egyik regénycímét juttatjuk eszébe: *Éj és korány*.

— Igaza van, — felelte mély meghajlással Barkass Muki, — ha a tisztelt őrnagy úr csillagos éjre és májusi korányra gondolt.

— Hízeltő.

— Csak igazmondó!

A fiatal urak, mikor magokban voltak, mint a női szépség szakértői, egyhangúlag kimondták Ellára az ítéletet: növése, hamvas szőke haja és kék szeme igen szép, s ha az orrocskája finomabb, vékonyabb metszésű, a szája meg valamivel kisebb volna, egészen szép lyány lenne.

— Az asszony még is csak többet ér — jegyezte meg Kondor Vili, ki hat rövid év alatt a fővárosban elköltötte örökségét, a feje búbjáról elhullatta a hajszálakat s most már szerette játszani a blazirtat, a rouét.

— Általában — veté oda a szót Muki, — egy szép asszony mindig többet ér, mint egy szép leány, kivált az ilyen asszony, kinek mindene ragyog: szeme, haja, foga s mindig csacsán perog a piros nyelvecskéje. Van vele mindig miről beszélni.

A hét végén ismét volt új jelenség a sétányon. Négy lovas könnyű kocsi állt meg a bejáratnál s koczkás ruhás, szőke fiatal ember szállt le róla, meglehetősen lomha mozgással.

— Az bizony Csuhooky Géza! — kiálta föl Vili, a mint a csepűszin hajú, serkedező bajuszú, hízásra hajló alakú ifjú feléjük közeledett. — Menjünk fiúk, üdvözölni. Jó napokat fogunk mi látni ő nála, mert a gyerek hajlandó a jóra, csak legyen, a ki vezesse.

Hangzott feléje a sok «Isten hozott», s rövid időn az élő, mozgó koczkás zsák ott ült a fagylatkozó asztalnál, arczán jóindulatú széles mosolygással, a fiúk közt.

— Nos hát végeztel Hohenheimmal? — kérdé Vili.

— Hála Istennek! Most már átveszem a gazdaságot.

— S hoztál magaddal sok szép tudományt!

— Már a mennyit német iskolából hozhat magyar ember, ki bizony nem sok idegen szót szedeget a begyébe. De hát künn voltam egy álló esztendeig, a mama akarta úgy, s mivel untam magam istenesen, szegényke alig győzte utánam küldeni a pénzt. Az csak volt, ha egyéb nem is.

Az volt, van és lesz! Hogyne! Csuhook, a város határán túl, harmadfélezer hold fekete föld egy tagban, első osztályú; a dombon kétszárnyú kastély, körülte nagy kert; a sok gazdasági épület teli van búzával, lóval, juhval. Várni sem kell a nagy örökségre, mert az apa rég «Istenben boldogult;» a mama pedig beteges s él-hal a fiáért. Szerencse fia az ilyen, a kit mindig nyájasan környez egy csapat víg pajtás és ügyes ingyenélő.

— Nos hát mikor ünnepeljük meg az önállóságot? — kérdezte Kondor Vili. — Gavallér ember föl szokta ám avatni a régi kastélyt is, mikor új életet kezd benne.

— Megeshetik akár a jövő héten, — ígérte Géza; — gondolom, a mamának sem lesz ellenére. De mondd csak Muki, kicsoda az a piros kalapos nő?

— Az új leányunk, a kapitányné testvére. Persze az asszony háttal ül neked, azért nem ismertél rá. Te az az ördögös asszony még szebb, mint volt másfél évvel ezelőtt, midőn te, a haza került jogászygyerek, annyit sóhajtgattál titkon utána. No, ne tagadd, hisz én biztatgattalak: majd ha kinő a bajuszod, fiam! Úgy látom, már nő.

— Muki! hát olyan csupa lélek, csupa tűz asszony az még most is?

— Olyan is marad, a míg csak egy íze lesz.

Csuhoky Géza izgett, mozgott és szeretett volna egyet fordítani, hogy megnézzé azt a csupa lélek asszonyt, de ép akkor ült az asztalukhoz Rabeck Arthur fáradtan.

— Az ember megunja — kezdett tüntetőleg panaszkodni — ezt a sok lótást, futást egyik intézetből a másikba, a kaszinóból a tűzoltókhoz. Itt parancsnok vagyok, ott igazgató vagyok, amott felügyelő vagyok. Rángatják az embert százfelé.

— A tekintély átka! — mondta rá Vili. — De talán az urak nem is ismerik még egymást: Csuhoky Géza, Rabeck kapitány.

— Van szerencsém! — Kezet ráztak. Géza is úgy megörült a szerencsének, hogy egészen bele pirúlt.

— Nagy tervet főzünk — veté közbe Muki. — Grand muri lesz Csuhokon. Fölvatjuk a kastély önállóvá lett urát, a kibe alig fér a sok hohenheimi tudomány.

— Ne bomolj, Muki! — csitítá a köpczös fiatal úr. — Csak egy kis legénymulatságot csapunk. Remélem, lesz szerencsém a kapitány úrhoz is?

Újra kezet ráztak, miközben asztalukhoz lebbent a vidám kapitányné, aranyos legyezőjét gyöngén megcsattintva a férje vállán.

— Ejnye Arthur! — mondta kedélyesen, — úgy teszel, mintha már a házasság rokkantja lennél. Megfeledkezel a női szolgálatról s észre sem veszed, hogy mi is itt vagyunk.

— Van mentségem kedvesem, mert itt is igénybe vett az illendőség. Íme, Csuhoky Géza úr! Most tért haza külföldről.

Az asszonyka azonnal legszeretreméltóbb mosolyával nyújtott neki kezet.

— Gondolom, hogy mi már találkoztunk is?

— Úgy van, nagysád! Egy párszor. Igen kegyes, hogy még emlékezik rá. Egyszer a megyebálon, kétszer meg a czukrásznál volt szerencsém.

— Olyan pontos, mint a statisztika, — felelte évődve az asszonyka. — Szép, hogy úgy emlékezik még a helyekre is. Ezentúl talán többször is találkozhatunk.

— Ha kegyes lesz megengedni.

Egyet fordultak a sétányon, s mikor a kapitányné nővérel távozni készült, Csuahoky Géza egyik elragadtatásból a másikba esve, úgy neki zavarodott, hogy megcsókolta az asszonyka keskeny finom kezét, sőt a kocsiját is följánlotta, hogy azon röpti haza.

— Majd máskor, nagyobb távolságra!

Csuahoky Géza még akkor is hevült a szemétől és mosolyától, mikor hajtattott haza, Csuahokra, a mamához, a kivel még úgy szólván ki sem beszélte magát. De kevésbé a mama járt az eszében, mint a bűvös Satanela-fej. Milyen egy asszony ez! Igaza van Mukinak, hogy még a foga is szikrát szór. A nővere szintén elég csinos, de nénje mellett szóba sem jöhet.

Még akkor is az eleven boszorka környékezgette, midőn már otthon ült a cseresznyeszínű bársony pamlagon, a mamája mellett. A sápadt, szikár, köhögős asszony, vézna rekedtes hangon kérdezte tőle:

— Mire gondoltál, kedves fiam? — S megcsókolta mind a két pufók arcát.

— Nagy tervem van, mama!

— Gazdasági terv?

— Egyelőre még nem az. Előbb az installációt kell megtartanom. Jövő héten a fiúk kijönnének hozzám, ha megengeded. Nagyon pompás lesz.

— Tudom, lelkem, hogy milyen pompás lesz. Mint mikor tavaly két napig búcsúztak tőled. Minden szoba megtelik szivarfüsttel, horszaggal, kurjogatással, meg talán a nagybrugó morgásával is. Egy hétig kell szellőztetni utána a szobákat.

— Ne tagadd meg, mama.

— Hisz nem is tagadhatom meg, de bemenekülök mulatságtok elől a városi házamba. Ne félj, nem fogjátok érezni a hiányomat. A kulcsárné mindennel jól el fog látni benneteket!

— Gondoltam én valamit, mama, hogy ne kelljen te neked mi előlünk bemenekülni. Hozhatnánk neked is társaságot. Például Rabeck kapitánynyal kijöhetne a neje is, pompás egy víg asszony, meg a sógornője, a ki igen szelíd, kedves lány.

A mama ránézett kerek szürke szemével a fiára.

— Hát úgy ismeresz te engemet, hogy efféle néppel szoktam én barátkozni, kikről azt sem tudja az ember, hogy mi fán termettek, honnan jöttek és hová lesznek. Fiam! tartani kell ám a családi névre. A kék szobában függnek őseid arc-

képei. Köztük egy, buzogánnyal a kezében, vérttel a mellén, Csuahoky Pál volt, Rákóczi Ferencz ezeres kapitánya. Szemben vele a nagy csipkefőkötös szép asszony, ki imakönyvet tart a kezében, az én szépanyám: Schillerstein Viktorina bárónő, a híres bányagróf lyánya a múlt századból. Ezek némán is inthetnek tégedet, hogy nem szabad ám nagyon a korpa közé keveredned. Nem bánom, mulass egy darabig a fiúkkal, bár azok sem hozzád valók. De aztán megházásítalak.

— Csak nem mindjárt? — riadt föl az ifjú úr.

— Nem épen mindjárt, de nem is szabad elkésned. Tudod-e, hogy a főispán hajadon leányát is szívesen hozzád adnák. Anyja a múlt télen czélozgatott is rá.

— Blanka baronesset? Hisz arról Barkass Muki azt mondta egyszer, hogy ha egy fazék zsendicze leánynya változnék, okvetetlenül Blanka baronesse lenne belőle.

— Hisz az, fiam, mindenféle bolondot összehadar. Remélem, hogy ha komoly dolog kerül szóba, rám fogsz hallgatni és nem ő rá. A szegény lyány sápkórságban szenved egy kicsit, az igaz, de lesz abból még virító menyecske.

Géza nem szólt rá semmit sem, hanem azt gondolta, hogy olyan virító asszony sohasem lesz, mint a bűvös Satanella.

A mama pedig, a mint mondta, csakugyan elmenekült a nagy multság elől, mely két napon át zajlott az öreg kastélyban. Folyt a pezsgő, szólt a zene és a toast, forgott a kártya s vándorolt a bankjegy egyik tárczából a másikba. Többi közt a Csuahoky Géza egy pár százasa is átköltözött más fészekbe, a kapitány zsebébe. De mit törődött ezzel a fiatal háziúr, mikor Arthur vacsora után kiüríté vele az igaz barátság te-tu poharát, melynek pezsgő habjain mintha már is közelebb evezett volna az egész családhoz. Élt is mindjárt a nemes joggal s két rengeteg bokkrétát köttetve a kertészével, a reggel bekocsizó kapitány kezébe nyomta, akadozva mondván:

— Hódolatul a hölgyek számára!

Fél óra múlva Barkass Muki negyszem közt mélyen meghajolt előtte, mondván:

— Géza! Úgy veszem észre, hogy mégis csak sokat tanultál te abban a Hohenheimban.

— Úgyan mit?

— Tavalý még, a búcsú-murin, csak előttem mertél

sóhajtozni a csábos asszonyka után, mivelhogy a jogtudomány és a mamai tekintély kiszorítottak belőled minden vállalkozási szellemet; íme, most már azt is tudod, hogyan kell fölhasználni a férjet postillon d'amournak!

— Csak nem teszed föl rólam, hogy egy barátom feleségét . . .

— Ne mondd tovább! Az az asszony valóságos gyűjtőgató. Ha már akkor is epekedtél utána, mikor csak messziről láttad, okvetetlenül lángra lobbansz, mihelyt beszélgetsz vele. De vigyázz, nehogy tüzi veszedelem legyen belőle. Ezzel a férjjel nem jó volna neked összetűznöd: nagyon vaskos cél lennél te ő neki. Hanem hát okkal-móddal kell intézni a dolgot. Mivel már tavaly megbíztál a titkoddal, leszek én neked ezen túl is a te valóságos belső titkos tanácsosod. Ne félj!

Geza megszorította a jó barát kezét, a kit midőn délután a kártya-asztalhoz hívtak s azt mondta rá, hogy nem mehet, mert nincs munició, (így hívta a pénzt), a házi úr egész szemrehányólag fordult hozzá:

— Ejnye Muki, hát én nem vagyok-e itt? Nesze pajtás egy kis apró pénz kölcsönben! — s átnyújtott neki három ötvenest, melylyel aztán Muki győztesen kezdte meg a harezit rohamot.

Talán ép akkor kérdé Satanella otthou a férjétől:

— Nos, hát milyennek találtad az ifjú urat?

— Jó fiú az Istenadta! Nagyon gazdag és nagyon nagy számár.

— Szóval czélszerű ember.

— Az.

S egyet nevettek.

Másnap a Csuahoky Géza négves fogata a kapitányék szállása előtt állt meg. Illőnek tartotta megköszönni az Arthur szívességét, hogy részt vett az ő legény-mulatságukban. Általában ezentúl minden alkalmat fölhasznált, hogy udvariasságot tanúsítson irántuk. Küldte a bokkrétákat és finom gyümölcsöket Csuahokról, s a hölgyeket nem egyszer kocsikáztatta meg a környéken. Arthur szíves volt ezt is megengedni, azzal az évődő kikötéssel: «Jól van öcsém, röptsd hát őket, csakhogy mind a kettőt mindig egyszerre. Te a bakon, ők benn. Mert nagyon cseng-bong a fogatod, beharangozza az egész várost. A világ nyelve pedig még lármásabban harangoz!»

A házak ablakaiból lyányos mamák és nagyon jámborra lett koros asszonyságok néha fejcsóválva nézték a röplű fogatot.

— Még bizony megérjük, hogy bele bolondul ebte a vékony fehér póznába! — mondta az egyik mama.

— Nem jól látsz — felelte rá egyik csípős nyelvű özvegy; — a lyány itt csak spanyolfal.

Pedig hát a szegény Géza dehogyan mert volna vallomásokra bátorodni. Legfőlebb egyet-egyet sóhajtott. Csak az ősz elején, midőn a kapitányné megkérdezte, hogy igaz-e, mit a városban beszélnek, az, hogy házasodik, felelte rá ijedtében neki bátorodva:

— Igaz lehetne talán, ha előbb egy szép asszony megindítaná a váló pört a férje ellen.

— Úgy látszik, hogy az akadályversenyt ön jobban kedveli, mint a sík futást?

— Érdekesebb is.

— De veszedelmesebb is!

Bármily vidám mosoly kísérte is ezt az észrevételt, a hizékony ifjú úgy meghökkenett tőle, hogy feleletül csak a homlokát törülgette, mivelhogy egyszeriben nagyon melege lett. Azon túl megint csak a bokrétaíra bízta a vallomást. A mama, megtudván, hogy hová jutnak ezek a bokréta, ebéd közben így szólt a fiához:

— Kedves Géza! Még egy hátra van a nevelésedből. Úri ember a mai világban nem nő föl a nélkül, hogy Páris és Londont meg ne ismerje. Neked is meg kell nézned. Adok rá költséget három hónapra. Kondor Vili tud francziául s elmegy veled kísérőnek. Már megegyeztünk vele.

Az úrfi nem sejté ugyan, hogy a mama miért szeretné eltávolítani, de azért rögtön szabódott a terv ellen.

— Tudod mama, elég volt nekem Hohenheim. Nem szeretek én olyan földön járni, melynek nyelvét nem tudom s akár el is adhatnának. Alig jöttem, már is küldesz. Mama, te nem szeretsz többé engemet!

Másnap a városban az utcán találkozott a kapitánynéval s annak panaszkodott, hogy el kell utaznia hosszú időre.

— Miért kellene, ha nem akar?

— Mert a mama akarja.

— Hiszen már önálló.

— Félig-meddig. Nem szeretem a mamát haragítani. Beteges, szegény!

— Úgy látszik, könnyen elhagy bennünket?

— Búsulni senki sem fog utánam.

— Ki tudja? — folytatta az asszonyka olyan nyájas és mélabús nézéssel, mely az úrfit teljesen zavarba hozta. — Lehet, hogy van, a ki nagyon elszomorodnék, ha önt hosszabb ideig nem láthatná.

— Olyan nincs, asszonyom!

— Én ismerek egy szívet . . .

— S megmondaná, ha kérdeném, hogy ki az?

— Meg, de nem itt az utcán, hol csak fölületes dolgokról lehet csevegni. Különben is most valamit venni egy pár boltba sietek. Komoly ügyről beszélgetni így futtában nem lehet.

— Hát hol és mikor mondja meg?

— Nálam, otthon. Tudja mit? Férjem holnap vadászatra rándul ki. Magunkban maradunk. Úgy terveztük Ellával, hogy ha ma páholyt kaphatunk, holnap este megyünk a színházba, mert új operettet adnak. Ha tetszik, eljön ön is, haza kísér bennünket, nálunk vacsorál s thea mellett négy szem közt megmondhatok mindent.

— Ott leszek, hogy ne lennék! — mondta elragadtatva az ifjú, kinek puha fehér nagy kezét az asszonyka nevetve szorította meg.

— Most pedig Isten önnel. Itt a bolt, a melybe bemegyek. Ne várjon meg, nagyon pletykák ezek a jó kisvárosiak.

Az ifjú hebegve, de örvendezve vett búcsút. Boldogan nézett a beröppenő Satanella után s úgy érezte, mintha nem valami közönséges kövezeten, hanem a paradicsom küszöbén állna. Teli volt hévvel és önkecsegtetéssel. Az asszonyka fél a világ nyelvétől s csak majd otthon mondja meg neki az igazat, este, thea mellett, négy szem közt — mennyi jó jel! Dehogy ebédel ma a fiúkkal, még eltalálná magát szólni. Rohant a színházhoz, megvett egy másnapi páholyjegyet, elküldte Satanelának borítékban s aztán rohant a vendéglőbe befogatni, hogy haza hajtasson. Szeretett egyedül maradni gondolataival és reményeivel. Az egész úton két szép fekete szem ragyogott rá, mint valami vezető lámpa az édenkert ösvényén. A kastélyban pedig nem találta helyét sehol, s a mama észrevette szóra-

kozottságát s rossz néven vette egyszavú feleleteit. Elővette megint a párisi tervet, de erre már a fia kifakadt:

— Inkább Kutya-Bagosra megyek rektornak!

Anyja csak nézett rá: mi lelte? Este a vacsoránál egy-maga majdnem egy nagy palaczk pezsgőt ivott meg, hogy el tudjon aludni. Másnap pedig össze-vissza csatangolt a gazdaságban, nem találva helyét. Délután öt óraker már befogatott s ment a kaszinóba pikétezni, mert a kártya nagyhatalom s még ilyenkor is tudja ölni az időt. Szép bokkrétákat küldött a két hölgynek, de maga nem ment mindjárt az operette elejére. Gondolta, hogy kevésbé tűnik föl, ha kissé késve jelen meg a páholyban.

Satanella most volt csak igazi bűvös démon. Sötét hajában verbénafűzer piroslott, alakján vörös selyemruha fekete csipke-díszszel. Keblén néhány szál virág a nagy bokréta közepéből.

— Itt jobb szeretem — súgta az ifjúnak — mint az egészet tartani a kezemben. De Ella elhozta a magáét. Köszönjük.

A lány, világos ruhájában, szintén csinos jelenség volt s Csuahoky Géza mellette foglalt helyet, még pedig két fontos okból. Egyik a világ nyelve, másik meg az, hogy úgy jobban nézhette a csupa tűz asszonyt.

— Szalmaözvegy vagyok másfél napig, — mondta ez kaczer vidorsággal. — Arthur a főügyész borházában tölti az éjt s onnan kora reggel indulnak a Gyertyánosba vadászni. Ön lesz ma vacsoránknál a harmadik.

— Tudtára adta neki?

— Minek? A férjeknek sem kell ám minden apróságot előre tudniok. Nagyon elbiznák magokat.

Csuahoky Géza megint beljebb érezte magát egy lépéssel a paradicsomban s izgatottan pödörgette néhány szálnyi bajuszát. Azzal, hogy mit játszanak a színpadon, egy csöppet sem törődött. Satanella sem sokat. Ella volt köztük a legfigyelme-sebb, a ki most sem igen beszélt többet, mint máskor s nézte a színpad bohó jeleneteit. Egyszer azonban, midőn már a második fölvonás folyt, a páholy falának támasztotta fejét.

— Elsápadtál Ella, talán bajod van?

— A fejem fáj egy kicsit.

— Akkor lemondunk a harmadik fölvonásról.

Mentek haza gyalog, mert száraz, tiszta idő volt. Otthon, a szalonban, a kapitányné azt mondta Gézának:

— Itt van egy pár reggeli lap. Olvasgassa, a míg átöltö-zünk. Nem fogjuk sokáig vártni.

Tíz percz múlva az asszonyka már lenge sárgaszín ponyvolaköntösben jelent meg, (igézetes volt benne) és sopánkodva mondá:

— Képzelve, kedves barátunk, Ella kénytelen elnézését kérni, mivel nem vacsorálhat velünk. Folyvást fáj a feje s lefeküdt.

— Mennyire sajnálom, — felelte a részvét ravasz pathoszával az ifjú. Pedig mennyire örvendett titkon. Most már egészen belátott a paradicsom belsejébe: csupa virág, csupa rejtett liget és sehol a kigyó.

— Most már kénytelen lesz a vacsoránál beérni az én társasággal — pajzánkodott az asszonyka. Pedig a terzett mégis csak változatosabb, mint a duett.

— Nem, nagysád, még az operákban is legélvezetesebbek a duók.

— Néha, az igaz, három közül egy fölösleges. Például, ha Ella itt volna köztünk, nem mondhatnám el önnek, a mit ígértem.

— Igen, hogy ismer egy szívet . . .

— Úgy van, hogy ismerek egy szívet . . .

A szobalyány lépett be jelenteni, hogy a vacsora föl van tálalva.

— Kérem, nyújtsa a karját. Tartsuk meg a szép formákat, mintha társaságban volnánk.

Nevetve, vidáman ültek le, a szobalyány távozott, Csuhoky Géza — égve a hévtől, vágtyól — újra rákezdte:

— Tehát, bájos úrnöm, ön ismer egy szívet . . .

— Barátom, ön nagyon prózai! Csak nem akarja e ruczamell vagdalásai közé keverni a poézis hangjait. Hová gondol? A szobalyány ki s bejár. Most egyelőre csak a színházban látott felebarátainkat fogjuk szólni, szapulni.

— Látta Blanka baronesse-t?

— Azt a zöld lányt?

— A mama kedvence. Képzelve —

E pillanatban a szobalyány futott be.

— Tűz van valahol s a nagyságos úrért jöttek!

— Nincs itthon s menjen az alparancsnok ki a tüzoltókkal. Hol ég?

— Azt mondják, a városon kívül valahol.

— No úgy elég messze van, csak hadd égjen. Arthur sajnálni fogja, hogy ép most nincs honn. Nagyon szeret kirobogni.

Géza ajánlotta, hogy kimegy az utcára biztos ertesülést szerezni, de az asszonyka visszatartá: soha sem fáradjon, s aztán tovább ettek és nevettek a zöld bárókisasszonyon.

A szobalyány megint csak befutott:

— A nagyságos úr haza érkezett!

Satanella ijedten ugrott föl.

— Lehetetlen! Na ez már nagyobb baj a tűzvésznel. Mondja, mit tegyünk? Végünk van!

Cuhoky Géza olyan fehér lett, mint a meszelt fal. Semmit sem tudott mondani, hogy mit tegyenek, csak nézett, hol az ajtóra, hol az elborúlt arczú asszonyra. Még egy percz és a férj — fején már a tűzoltó sisakkal — belépett s rájok mordúlt:

— Ketteskén? Istenemre, váratlan meglepetés!

— Ella beteg lett s lefeküdt, kedvesem. Azért nincs köztünk.

— Akkor ennek az úrnak tudnia kellett volna lovagias kötelességet, hogy rögtön vegye a kalapját és távozzék.

— Akartam, — hebegte a holtra ijedt ifjú.

— Igen, Arthur, ő akarta. Én tartóztattam.

— Annál szebb! Magyarázatot, uram! Nem elég, hogy már a sok ostoba bokkrétája és csengős-bongós kocsiztatásai miatt is mende-mondáz a pletyka nép, most meg éjnek idején, mikor nem vagyok itthon, beront a házi szentélyembe!

— De Arthur, hagyj már engemet is beszélni. Hisz azt sem tudod, miért jött ide.

— Nem hagylak beszélni, — indulatoskodott a férj. — Nincs is idő rá, hogy meghallgassalak. A kötelesség hí: tüzet kell oltanom. Majd ennek a másik tüzi veszedelemnek elfojtására később kerül a sor. Asszony, magadról megfeledezett asszony, távozz a szobádba. Ön pedig uram, itt marad a szalokban s bevár, míg visszatérek. Ezt a számadást nem halasztjuk holnapra.

Ezzel a férj becsapta maga után az ajtót s zúgva távozott, mint a forgó szél.

Angela pedig ideges zokogással borúlt a pamlag támlájára.

— Tudom, hogy végem van! Ismerem őt jól. Gyanakszik

s nem maradhatok többé vele. Becsületében érzi magát sértve s ilyenkor szomjazza a vért, mint a fölbősztett oroszlán. Szegény barátom! Én a pisztolyaik közé fogok rohanni.

Csuhoky Gézának megállt az esze. Megpróbálta a kétségbeesett asszonyt vigasztalni.

— Minden áldozatra kész vagyok, hogy önt megmentsem, — mondta akadozva. — De szóljon, mit tegyek önért?

— Én érettem? — kérde az asszony, fölnézve rá és megragadva kezét. — Szívének gyöngédségére mutat, hogy csak rám gondol. Pedig nem csupán az én boldogságom forog itt szóban, hanem az ön élete is. Engem eltaszít, önt agyonlövi. Ismerem.

— S nincs mód e veszély elhárítására?

— Egy van, de az nagy áldozat volna öntül.

— Mindenre kész vagyok! Kérem, mondja!

— Ha ön azzal állana elő, hogy Ella végett volt itt. Öt szereti, az ő kezét kérte meg tőlem s ezért marasztottam itt vacsorára. Kész volna erre is?

— Kész én mindenre!

Az elszánt ifjú, ki teljességgel nem óhajtotta agyonlövetni magát, e pillanatban még regényes lovag színében is tűnt föl maga előtt, látva, hogy az asszony újra mosolyog, lecsillapszik és hálásan szorongatja a kezét.

Éjfél ép elmúlt, midőn a tűzoltó főparancsnok haza került s azon lucskosan sietett a szalonba, fején a sisakkal.

— Megint kettecskén? — zudúlt rájuk.

— Úgy hát! — csattant föl a menyecske. — Most meg már hármacsán. De lehet-e már veled okosan beszélni? Szégyeld magadat, te fehér Othello! Úgy fenyegetted ezt a mi jó barátunkat, mint valami házasságtörő kalandort! Vegy poharat a kezedbe s üdvözlödj, mint leendő szeretett sógorodat!

A kapitány meghökkenve nézett hol a neje, hol a fiatal emberre. Bármely híres színész tanúllhatott volna tőle e pillanatban, midőn arcán a mogorva harag áthömpölyödött nyájas mosolygásba.

— Ez már egészen más. Miért nem mondtátok mindjárt?

— Lehetett is tetőled szóhoz jutni.

— Valóban rútul szégyenlem magamat. Kétkedni benned, te példány-feleség? És te benned, te tisztos, romlatlan, jó barát?

Megrázta a kezöket, megölelte mind a kettejüket, bocsánatot kért, elbeszélte az öröndetes eseményt s aztán fölkiáltott:

— De már erre reggelig iszunk. Elhívátjuk Barkass Mukit is!

— Reggelig nem isztok! — szólalt föl mosolyogva Angela. — Nem is hívatok ide senkit. Menj a szobádba, ved le a tűzoltó ruhát s feküdjél le. Csuhokey is veszi a kalapját s megy szépen haza. Pihenésre van szükségünk. Hisz majd elsöpörtél bennünket, mint valami tengeri zivatar!

Csuhokey Géának, midőn az útczára leért s a hős lég meglegyezte izzadó arczát, egyszeribe eszébe jutott, a miről eddig megfeledkezett: «De mit mond ehhez a mama?»

A mama, mikor másnap meghallotta drága fiának botor szándokát, először is elájult. Majd midőn magához tért, kerekén és dühösen kimondta: «Soha!» Egy óra múlva pedig küldte az öreg ügyvédjét a kapitányhoz azzal az üzenettel, hogy bármit ígért is nekik az ő hígvelejű fia, abból a házasságból nem lesz semmi!

— Értem, — felelte komolyan a kapitány. — Készséggel elismerem az anya jogát ily komoly kérdésben. De ismerem a magam kötelességét is családom iránt. Az úrfi hírbe kevert és nevetségessé tesz egy tisztességes leányt. Az én sógornőmet! Ezért a fűbe harap.

Sietett rögtön a város szélén fekvő laktanyába, fölkért ott két kemény külsejű főhadnagyot, (katonatisztek jobban imponálnak ily életbevágó esetben), s egy óra múlva megtörtént a kihívás. Csuhokey Géza pedig másfél óra múlva együtt tanácskozott Barkass Mukival és Kondor Vilivel, a kik nem voltak épen jó kedvökben.

— Hát barátom, — mondta Muki, — nem azért volt egyik ösöd kurucz ezeres kapitány, hogy ki ne állj, ha kell.

— Ki is állok — felelte Géza, — ha ok van rá s a harc esélyei körülbelől egyenlők.

— De az a baj, hogy nem egyenlők. Biztos halál elé menni nem párbaj, hanem öngyilkosság.

— Hát olyan bizonyosnak tartod a golyóját?

— Csoda történhetik. Mindazonáltal célirányos lesz a végrendeletet még ma megírni.

— Vagy pedig — szólt bele Vili, — az ügyet békésen

elintézni. Legelőször is a mamának kell megmagyarázni a helyzetet. Nem azért szület talán, hogy megölessen.

— Menjetek hát a mamához!

— Különben is — jegyezte meg Vili, — nem az enyém Csuhek, de én bizony szívesebben venném nőül Ellát, mint a zöld kisasszonyt.

— Magam is, — pattant föl Géza, a hogy ő fölpattanni tudott.

— Na hát — sarkalta Muki, azt sűgva a fülébe: — aztán te, kópé, ez az egyedüli mód, hogy örökké a legszebb asszony környezetében lehess. Ez is csak valami.

— Ugyan ne bomolj ilyenkor is. Menjetek a mamához!

Mentek és egészen halálra rémitgették a boldogtalan asszonyt. Mindamellett nem hitt az egészen nekik. Elhívatta öreg orvosát, a kiben nagy bizalma volt; de attól is csak rettentőket hallott: az az ember megölt már párbajban egy tuczat tisztet s biztosan eltalálja a levegőbe fölröpített négy krajczárost is. Biz az nem fog kegyelmezni a fiatal úrnak sem, ha öldöklő kedvében van.

Szörnyű éjtszakát töltött az ijedező mama; ébren és álmában halottnak látta egyetlenegy gyermekét s kora reggelre azzal az üzenettel küldte ügyvédjét a kapitányhoz, hogy adjon neki három napi gondolkodási időt s addig halaszsa el a párbajt. A kapitány válasza az volt, hogy ilyen ügyet nem szokás ugyan húzni, halasztani, de Isten neki, megteszi a beteges anya iránti tekintetből. A három napi kínos, lázas vergődés eredménye pedig az lett, hogy inkább vegyen el a fia akárkit is, csak ne löjje agyon. De csak a legutolsó órában üzent meg, hogy hát beleegyezik, csak azt ne kívánják, hogy az esküvőn ő is jelen legyen!

— Dehogyan kívánjuk! — mondta rá a kapitány. — Úgy sem való vig társaságba. A mint hallom, olyan unalmas, mint az esős idő.

Másnap már megtörtént a jegyváltás, anyai áldás nélkül ugyan, de vidám kis társaságban. Ella is igen jó színben volt, de a szerencse sem tette beszédesebbé. Nem sokkal beszélt ő többet magánkörben sem, mint ebben az elbeszélésben, a hol csupán mint eladó szerepel, a ki jó áron kel el. Örüljön hát némán a jó sorsának. Annál beszédesebb volt a nénje most is,

a ki — midőn Géza ünnepélyesen megcsókolta a menyasszonyát, — dévaj kedvvel állt eléje.

— Na sógor úr, most én következem. Meg kell pecsétel-nünk az atyafiságot!

S olyan tüzes csókot csattantott el az örömében hüledező vőlegény pufók arcán, hogy ennek lassú ereiben azonnal tüzes folyamként kezdett pezsegni a vér. Na ez egyért is érdemes volt jegyet váltani, gondolta titkon s még az este elkezdett arra dolgozni, hogy együtt maradjon az egész család.

— Tudod mit, sógor — indítványozta a vacsoránál, — add te át másnak a tűzoltó sisakot. Ne is lóss-fuss te intézetek dolgaiban ezentúl. Vedd át a gazdaságom vezetését s jöjj lakni Csuokra. Mit szólsz hozzá?

— Azt, — felelte a kapitány, komolyan ránczba szedve a homlokát, — hogy nem lehet erre mindjárt felelni. Közbizalom emelt engemet az állásaimba. Nem volna lovagias azoknak rögtön hátat fordítani. Majd gondolkodom rajta.

Csak negyed nap múlva, többszöri nógatás után mondta meg Csuokynak, hogy mit gondolt.

— Sógor! te valószínűleg összeesküdtél a feleséggel, mert ez is egyre unszol, hogy menjünk Csuokra. Jól van, megteszem hát a kedvetekért! Köszönheted a nőknek.

Rohant is a fiatal úr rögtön megköszönni, össze-vissza csókolvá a szép asszony kezét. Ella szelid mosolylyal nézte.

Rabeck Arthur aztán némi zajjal intézte lemondásait. Vegye át a tűzoltókat más, kinek számadásaiban a pénztárnok és ellenőr urak nem fognak annyit turkálni, mint az övében. Megelégette már a szekaturát! De még az ülésekbe futkosni is beleunt; ezután egyéb dolga lesz. Csak a kaszinói alelnökséget tartja meg, mert azzal nem jár fizetés — nobile officium.

Dolga csakugyan akadt sok. Kísérgette a fővárosba nejét, ki pompás kelengyét állított össze. Kinézegetett a gazdaságba, hol jónak tartotta az öreg tiszttartót meghagyni gazdasági tanácsadójának, hogy addig, a míg bele jön, nagy bakokat ne löjjön. Tervezett új gazdasági épületeket. Rendezte, fölforgatta a vén kastély bensejét, mert hát, a mint trefásan mondogatta sógorának:

— Hej csak dús parasztok vagytok ti, sógor! Van pénze-tek, de nincs ízlésük. Fogalmatok sincs a modern comfotról. Máskép kell berendezni itt mindent. A sok ócska, kopott hol-

miből csinálunk majd családi múzeumot pár tágas teremben. A többit divatosan, úriasan szereljük föl. A mama szobáihoz természetesen nem nyúlunk. Az maradjon úgy, a hogy megszokta. Ha néha ki-kijő, mert remélem, hogy kijön, találjon a régi módiban mindent.

A mamának esze ágában sem volt, hogy kijárjon. Látni sem kívánta a kapitányékat s csak az esküvő előtt három nappal engedte meg a fiának azt, a mire már annyit kérte hiába.

— No hát hozd el! Végre is hadd lássam egyszer azt a te menyasszonyodat.

Nagyon hidegen fogadta akkor is a szegény, félelmében megzavarodott, szelid leányt. Fagyosan csókolta meg a homlokát s arra inté :

— Legalább boldogítsa a szegény fiamat.

A lány könnyezve borúlt a kezére.

— Az lesz minden törekvésem.

Akkor már a csuhoki kastély belseje ragyogott a modern berendezéstől. Dicsérték a kapitányt, hogy mindenhez úgy ért. Géza is dicsérte, bár alig győzte fizetni a sok nagy számlát. «Bírja Csuhek!» ugratta vidáman Muki, ki az esküvő rendezésében is nagy szerepet vitt.

A megyei gentry tüntetőleg félrevonult ugyan e nászünneptől, mert a kastélyokban nem szerették ezt a mesalliencé-t s az úri asszonyok azt mondogatták Csuhekryól: «Befonták a boldogtalant!»; de azért nagy zajjal ment végbe az esküvő. Maga a vőlegény öt négyes fogatot állított ki, selyemkendős, pántlikákba font sörényű lovakkal, tarka huszárokkal. Az alispán vitte a násznagyi tisztet, kezében bokrétás, szalagos nagy bottal; az alispánné, mint nyoszolyó-asszony, legnehezebb brokát selyemruháját és legdrágább ékszereit öltötte föl. Hat fiatal lány rózsaszínben s hat ifjú mind nyalkán kísérték a boldog fiatal párt a templomba. Vigan folyt a nász-lakoma is, cifránál cifrább áldomásokkal, zenével, táncczal. Csak a mama hiányzott, ki erre a napra gyászruhába öltözött, imádságos könyvét vette elő, a pamlagon szótlanul ült és sírt.

Másnap reggel is, midőn a nászútra kelő pár elment hozzá búcsúzni, sírva áldotta meg őket.

A nászút nem terjedt Nápolyig, a mint tervezték. Csuhekry Géza nagyon lomha, Ella pedig nagyon türelmes utazó volt. A harmadik hét járta már s meg csak Velenczéig jutottak.

Bécsben a jó sör, Grácban a jó sütemény, Triestben a jó hal fogta meg a boldog férjet napokig. Ella pedig nem bánta soha, ha maradnak. Hisz arra született, hogy rendelkezzenek vele.

Csak Velenczében, gondolázás közben, kapta meg egy olyan vágy, melyet elárúlt.

— Szeretném már Angelát újra látni, — sóhajtá a regényes paloták közt.

— Én is — ismétlé Géza önfeledten.

S másnap már útaztak visszafelé Csuokra, hol a kapitány úr ugyancsak zajosan vezette a gazdaság intézését. Az öreg tisztartótól a legszükségesebbeket megkérdezgette, hogy mit tartana jónak, s aztán rá mondta: «helyes, egy véleményen vagyunk», s a kivitelnek aztán maga is meg tudta adni a czifráját. Csuohoky Géza nagyon meg volt elégedve: lévén helyette olyan ember, a ki gondolkozik, cselekszik, ide-oda fut. Örült az új gyámságnak s a városban mamájának minden másodnap elmondogatta, hogy milyen szép lett belől a kastély, milyen jól foly a gazdaság; tud az ő sógora mindenhez, építkezik, befektet, új gépeket hozat, hogy megkészserezze a jövedelmet.

— Jöjjön ki már egyszer. mama, s nézzen körül.

— Édes fiam! azt ne kívánd, — felelte a makacs asszony. — Nem nekem való ott künn a levegő. Nagyon köhögnek én attól. Jobb nekem itt békén, csöndben. Csak te látogass meg hetenként kétszer, háromszor. Néha, nem bánom, a feleségedet is elhozhatod.

Csuokon elég vidáman folyt az élet. Ella meg volt elégedve a szép kerttel, olvasó könyveivel, zongorájával és divatos ruháival. Nem nagyon kívánta, hogy mulattassák. Férje többet is foglalkozott sógornőjével, kit már kocsit hajtani is megtanított, a mi elég jó ürügy volt távolabbi kirándulásokra. Egy szep nyári alkonyaton a tölgyes melletti pázsitos dombra ültek, hogy nézzék a nap lenyugvását.

A finom sárga selyem pokrőczon ülő asszonyka kreol szín arczát megaranyozták a ráeső sugarak. Csuohoky Géza nem győzte eléggé nézni. Satanella bájosan mosolygott.

— Szótalan vagy, sógor! Mintha valamit akarnál tőlem kérdezni?

— Eltaláltad, Angela! Akarok. Mi egyszer elejtettünk beszéd közben egy fonalat, a melyet föl kellene újra venni.

Tudod, mikor először vacsoráltunk együtt s érdekes beszédünkben nem tudtunk tovább haladni, mint hogy te ismeresz egy szívet. Még most is tartozol a folytatásával.

— Barátom, hisz annak a folytatására nincs már szükség.

— Miért nincs?

— Mert már megtaláltad azt a szívet.

— Hát kire gondoltál akkor?

— Kire másra, mint Ellára. Talán te másra gondoltál?

— Szabad őszintén szólanom.

— Azt te magad ítélned meg, hogy szabad-e? Ha rossz, ne mondd ki. Látod, Ella a világ legjobb teremtése. Neked csak ő rá kell gondolnod.

— Igazad van, áldott teremtés. De talán nagyon is jó. Soha sem mond ellent, soha sem ingerel, nincs benne akarat, tűz, vér. Mintha testvéred sem volna. Megvallom, hogy azon az este én nem is ő rá gondoltam, hanem te rád.

Az asszonyka hirtelen fölugrott.

— Akkor te engemet valami elvetemült asszonynak tarthattál. Ezt nem érdemeltem tőled! Menjünk haza!

Géza ülve maradt s leverten kérde:

— Haragszol?

— Nem, csak fölháborodtan egy pillanatra. De megbocsátom őszinteségedet, ha többé nem folytatod. Még egy szó s akkor én futok Csuokról.

Oda nyújtá kezét, hogy Gézát fölemelkedni segítse, mosolygott ingerlőleg, de e perczen a fiatal úr szívéből ki volt oltva minden remény. Nyomasztólag kérdezte önmagától, hogy hát akkor ő ugyan minek házasodott meg? Szótlanul ült a hazatérő kocsin Angela mellett s aztán még az este behajtatott a városba, dorbézolt a fiúkkal reggelig, húzatta a cigánynyal a legszomorúbb dalokat s reggel álmosan, fájós fejjel érkezett haza, hogy egész nap aludjék. És kezdte magát unni Csuokon. Eljárt környékbeli urakhoz kártyázni, vadászni. Azok gyakran évődtek vele, hogy már soha sem jut ki a kiskorúságból? Mindig csak zsebpénzt kap, ezelőtt a nevelőktől és a mamától, most meg a sógorától! Hiába nagy a vagyona, mindig más rendelkezik vele. Csuokon most is a sógor az igazi úr, még a cselédek is azt süvegelik meg jobban. Néha a lomha vérű fiatal urat ez évődésekkel úgy fölbőszíték, hogy haza

érkezve, összetűzött a sógorával, szemére vetve, hogy a sok befektetés miatt ő maga nem sok pénzt lát.

— Vigyázz a szavadra, sógor, — intette a kapitány, — mert ha gyanúsításokkal sértegetsz, akkor még ma itt hagylak. Nem fogom aztán nézni az atyafiságot, ha a becsületed integritása kívánja.

A sógor elhallgatott — túrt, nyelt. Angela még mindig ki-kitudta békíteni, megsimogatta fölhevült arcát s a kedvéért még pikézteni is megtanult. De mindinkább érezve a gyámság terhét, most már néha a mamának is elkezdett panaszkodni.

— Sajnálak, kedves fiam! — mondá ez neki, — de nem segíthetek rajtad. Te kerested magadnak ezt a sorsot. Én más-ként akartam!

Harmadfel esztendő folyt el így, minden nagyobb változás nélkül. Csak Csuahoky Géza hizott egyre jobban a tétlen életben, s csak a mama lett egyre keserűbb kedélyű s most már a menyét sem kívánta látni soha, panaszkodva öreg ügyvédjének, orvosának.

— Nem ér az a fiatal asszony semmit! Még csak anyává sem bír lenni, hogy tudnám legalább: kie lesz valaha Csuahok.

Volt más baj is: katonatisztek sűrűn jártak ki Csuahokra, a kastély és kert teli lett német szóval, a mit Géza nem is szeretett s nem is igen tudott szaporítani. Ablakából nézte gyakran boszúsan, hogy az ingerlő asszony hogyan futkos, vígan nevetve, a pázsiton, röpülő karikát játszva az udvarias tisztekkel. A bűvös boszorkány nagyon tudta ugratni a fürge lábú hadnagyokat, kiket még ő előtte is egyre dicsérgetett, mint olyan elmés és szeretetreméltó urakat, kikkel öröm együtt lenni! Légy hát velök — fakadt ki egyszer Géza, de csak magában, — én ugyan nem nézlek tovább benneteket! Ott hagyta a kastélyt s ment egy távoli rokonához a Tisza mellé, vízi vadászatra. Általában kezdte kerülni az otthont s a tél elején a nagy erdőségből, hol a vadász urakat hirtelen hózivatar lepte meg, fájdalmas csúzt hozott haza magával.

Angela ekkor csupa szív-asszony lett a fekvő beteg iránt: ott ült az ágyánál, ápolta odaadással, borogatta nyilamlós lábait, beszélgetett vele, olvasgatott neki, úgy hogy Géza szinte szeretett már beteg lenni. Még a mamája is, ki most már kijárogatott szenvedő fiához, meg volt lepve e jószívüségétől s bajos dolog ugyan elhinni, de megtörtént, hogy megdicsérte Angela jószágát.

— Köszönöm, asszonyom! — mondá neki elfogódottan, — hogy ilyen gondosan bánik a fiammal. Egészen pótolja a nejét, a ki — szegény! — úgy látom, csak sopánkodni tud, de segíteni nem.

Az öreg orvos, a mamáé, kimondta, hogy mihelyt jól kitavasodik s fölmelegül az idő, a betegnek Herkules-fürdőbe kell mennie. Oda már Angela nem kísérhette — Ella ment vele.

Ebben a mi határszéli pompás fürdőkben van mindenféle nemzetbeli vendég bőven, csak épen magyar nincs sok. De a mi kevés van: az rendszeren hamar megismerkedik egymással: szavok, szívök összehúzó. Gézáék is nemsokára megismerkedtek egy jó magyar emberrel: Mocsory Gáborral, ki biczegő lábát ment oda gyógyítani. Lóversenyen tört el az egyik lába s ezért — noha még negyven éves sem volt — le kellett mondania lovastisztai szolgálatáról s mint kapitány nyugdíjba vonúlt. Komoly, de kedélyes, magyarosan őszinte férfi volt, ki szívesen sétálgatott Ellával, mert szerette az ilyen szelid, csöndes természetű, kevés igényű asszonyokat, s Gézával pedig vacsora után — midőn már Ella a szobájába vonúlt — néha kettesben még pár óra hosszáig is elbeszélgetett. Egyszer vidáman pezsgöztek és megeredt a nyelvök.

— Legyen szerencsém egyszer Csuhton is, — hívta meg Géza. — Szívesen látjuk. A gazdaság szép, nem sok magyar embernek van egy tagban harmadfélezer olyan hold földje, mint nekem. Adósságom sincs s még sem vagyok igazi úr. Ígérték már a földemért harminczkétezer forint évi bért is; de hát nem tudok szabadulni a sógoromtól, a kit megtettem gazdasági felügyelőmnek s úgy a nyakamra nőtt, hogy most már ő ott az úr. Építkezik dühösen, befektetésbe öli a sok pénzt, s nekem csak annyit juttat, a mennyi neki tetszik. Mindig a jövővel biztat. Most is, hogy másfél ezer forintot kértem tőle, küldött nyolczszázat.

— Hát nem tud parancsolni neki?

— Lehet is annak. Fel attól az egész város, nehogy megsértse. Egy csomó katonatisztet lődözött már le párbajban s ha levegőbe dobnak egy négy krajczárost, azt is biztosan eltárlja. Ki köt ki az ilyen emberrel? Dragonyos kapitány volt.

— Hogy hívják?

— Rabeck Arthurnak.

A kapitány elnevette magát.

— Hát ettől fél az egész város? S ettől fél ön is? Hisz az egy gyáva ficzkó!

Csuhoky Géza ránézett, hogy talán hirtelenében megbolondult, azért beszél ilyen vadat.

— No barátom — folytatta a kapitány, — ettől az ember-evőtől én, ha akarja, könnyű szerrel megszabadíthatom. Nem kell hozzá több, mint tíz sornyí levél.

— Lehetetlen!

— Meglátja. Együtt szolgáltam vele s én előlem szökött meg az ezredtől. Megsértett és kihívtam, de mivel én csakugyan jó vívó és lövő vagyok, nem mert a gyáva kiállani s különféle ürügyek alatt húzta halasztotta az elintézést. Akkor megüzentem neki, hogy takarodjék az ezredtől s vigyázzon, hogy elém ne kerüljön, mert akárhol találom, korbáccsal vágom az arczára a szégyen bélyegét. S eltakarodott.

Géza olyan mozdulatlanul hallgatta ezt a meglepő beszédet, mint ha sóbálványnya változott volna nagy meghökkenésében. Nehéz volt egyszerre elhinnie, hogy olyan ember párbajtól félt nálok mindenki, a ki voltaképp párbajtól szökött meg gyáván.

— Akkor hát az én tisztelt sógorom . . .

— Svihák! — kiáltott föl haragosan Mocsory. — Nem ölt az meg soha senkit, hanem attól reszketett, hogy én ölöm meg. Ha pedig egy négy krajczárost egyszer eltalált, az csak a golyó esetleges találkozása volt a rézpénzzel. És ti, uraim, ettől az embertől féltetek? Olyanok vagytok, mint a seregelyek, melyek a madáríjesztő figurától abban a hiszemben ijedeznek, hogy az valami mokány legény! Akar tőle szabadulni?

— Szeretnék.

Másnap reggel, midőn Ella még öltözködött, Mocsory kapitány és Géza megcsinálták a tervet. Így szólt a levél, melyet postára adtak:

«Jószágintéző úr! A másolatban ide zárt sorok szerint: Csuhoky Géza nagybirtokos úr engemet tegnap gazdasági főtisztjéül szerződtetett. Tíz nap múlva, július 20-dikán, érkezem vele Csuhokra, hogy a kezelést átvegyem. Kérem addig mindent, a számadást is, pontosan rendbe hozni. Át akarok mentül elébb esni az átvételen, hogy aztán magánéleti számadásomat végezzem el önnel. Remélem, vannak ott katonatisztek, kik

nyugdíjazott társuknak segítségére lesznek. Áhítva a találkozást, vagyok — Mocsory, nyug. kapitány.»

E levél elküldése után Csuhokey Géza folytonos nyugtalanságban volt. Neje folyvást kérdezte, hogy mi baja; de annak nem volt szabad tudni semmiről. Csak magában tepelődött a kérdéssel, hogy mi fog történni Csuhokeyon? Néha sajnálkozva gondolt a bájos Satanellára, a ki olyan nyájasan ápolgatta őt. Majd meg egy csöppet sem bánta, mikor eszébe jutott, hogy a tiszt urakkal még sokkal nyájasabban játszott a parkban, míg őt csak orránál fogva vezette.

És mikor kocsijok begördült a csuhoki kastély széles kölépcsője elé, minden ajtót és minden ablakredőnyt becsukva találtak. A kulcsárné szaladt elő lelkendezve a nagy csomag kulcsesal.

— Rabeck úr ő nagysága és a felesége tegnap reggel el-
útaztak.

— Űgy-e, mondtam? — kiáltott föl nevetve Mocsory kapitány.

— Hová mehettek? — kérde a mit sem sejtő fiatal asszony.

— Hát tudom én! — mordult rá nyersen a férj, mire a kapitány fejet csóvált, arra gondolva, hogy nem így kellene bánni ezzel a jó, szelíd asszonynyal.

Egy nap alatt kiderült, hogy a sógor nem valami könnyű málhával útazott el. A magtárakban nem maradt őt mérő termény sem, mind eladta sebtiben. Sőt az idei termésre is jókora előleget szedett föl. Pusztulás volt lóban, ökörben és juhban is. De még a kastély belső drágaságaiból is hiányzott egy és más.

— Akár csak valami bősé ellenség sarcozott volna itt! — kiáltott föl boszankodva Csuhokey! — Na de ezt majd csak kiheverjük valahogy.

Mocsory kapitány még csak egy napig maradt a kastélyban.

— Én már befejeztem rövid gazdatiszti föladatomat, — mondta nevetve, — még pedig az ígért sikerrel. Most már megyek vissza a fürdőbe, hogy befejezzem a kúrát.

— Soha sem felejttem el baráti szolgálataát, — hálálkodott neki a házi úr.

Nehezen vált meg a kapitány Ellától, mert nyomta a

lelkiismeret, hogy ennek a szelíd teremtésnek mégis csak bajt okozhatott és nyíltszívűleg mondta neki :

— Van eset rá, hogy gazdag és boldog asszony is rászorúl egy férfi szolgálatára. Ha közelében nem találna ilyet, csak egy sor s én rendelkezésére állok. Szíves jóságával a fürdőben nagyon lekötelezett.

— Látogasson meg néha bennünket, — kérte Ella. — Örülnék, ha viszont láthatnám! Mindig oly gyöngéd volt irántam, s az nekem sokszor jól esett.

Csuhoky Géza maga röpité be négyesen a kapitányt a pályaházig, hol hálálkodva vett tőle búcsút s ment a mamához elmondani mindazt, a mi történt.

A betegeskedő asszony évek óta nem érzett olyan édes örömet, mint most.

— Ha így van, fiam, akkor vigy ki engemet is Csuhokra. Megint jó lesz ott nekem a levegő!

Ella pedig oda künn nem tudta elképzelni, hogy mi történt. Csak sejtette, hogy valami fordulat állt be, melytől ő nem sok jót várhat. Nagyon sajnálta a testvérenjét, a kiről a kulcsárnétól hallotta, hogy sírva, kedvetlenül, férjével összeszólalkozva, távozott és nem is tér többé vissza!

A szegény fiatal nő nyomasztólag érezte, hogy egyedül maradt. S ha még úgy maradt volna! De kijött az anyós, a ki alig pillantott rá, midőn kezét félénken megcsókolta. Hallotta aztán, midőn a szikár asszony ráparancsolt a kulcsárnéra :

— Ki kell füstölni mind a szobákat, mert én még most is érzem azoknak az ingyenelő kalandoroknak a szagát.

Könny szökött a szemébe: nővéreire gondolt, a kit igen szeretett.

Egy jó szót sem hallott aztán a mamától heteken át. Az mindig csak a fiával beszélt, mintha ő ott sem lett volna! Nem tetszett neki semmi, a mit ő tett. Ha szobájában olvasgatott vagy zongorázott, mindjárt hallotta a szűrős megjegyzést: «Ilyen nagy háznál akadna talán valami komoly dolog is a fiatal asszony számára!» Kért hát dolgot, de alig fogott bele, már hallotta a megjegyzést: «Hagyja lelkem, nem arra nevelték».

Minden perczen egy vékony tüsszúrás és egy legördülő könny. Neki kellett folyvást szenvednie a «kalandorok»-ért, a «sehonnai hitvány sógor»-ért, meg a «drágalátos nénikeje»-ért

Egyszer, midőn anyósa azt is szemére hányta, hogy még anya sem bír lenni, egész lényében felháborodva futott a férjéhez, ki egy pamlagon fújta a füstöt.

— Géza! Oltalmazzon meg az anyjától, hisz én nem tehetek semmiről.

— Hát én mit tehetek? — felelte lomhán, részvétlenül a férj. — Csak nem köthetek ki maga miatt az anyámmal, a ki engem ezen a világon mindig a legjobban szeretett!

Végtelen keserűség szállta meg a boldogtalan asszony lelkét. El kezdett gondolkozni azon, hogy mint meneküljön el ebből a pokloból, hol folyvást a szíven tipornak. Hetek múlva midőn már alig tudott enni és aludni, eszébe jutott a kerület jó öreg képviselője, ki többször megfordult a házuknál s mindig szívesen beszélgetett vele. Most titkon ennek írt levelet, hogy tegyen vele jót: szerezzen neki egy postamesternői állomást, akármily rongyos kis hegyi faluban, paradicsom lesz az neki, csak nyugodalma legyen és ne bántsák. Első merész és elhatározott lépése volt ez az életben, a mit megírt testvérénjének is, ki épen Bécsben időzött egy barátnőjénél, kivel együtt voltak egykor víg katonatisztnék. Ez a levél nagyon megzavarta Angelát, ki igen szerette szegény, gyámoltalan testvérét. Úgy tekinté most, mint az ő áldozatukat, kinek sorsán kötelessége segíteni. Nem élt már együtt férjével, kinek oldalán annyit kellett hazudnia, hogy utoljára már undorodni kezdett magától. Elítélte az önző embert, midőn kifosztotta Cshokot, mielőtt elhagyta volna. Üres kézzel szeretett volna elmenni s nem még új szégyennel tetézni a szégyent. Egy hét múlva ott is hagyta férjét a maga sorsára. Most pedig, olvasva Ella panaszos sorait, eltökélt szándokát, erélyesen kiálta föl:

— Nem, szegény kicsinyem! Nem leszel te postamesternő! Majd megvédelmezem én a te érdekedet.

Másnap útra kelt, hogy szembeszálljon a szégyennel és minden kellemetlenséggel; harmad nap pedig már a kastélyban volt, hol berontott a nővére anyósához, a ki nem akarta látni.

— Asszonyom! — mondta neki, — nem kívánt elfogadni, de ennek daczára beléptem ide. A miért jöttem, azt el kell végeznünk okvetlenül. Nem kínál meg üléssel sem. Jól van! Elvégezhetjük állva is. Ha ön haraggal van eltelve férjem ellen, nem csodálom. Én is elítélem nem egy tettét. Ha rám is neheztel, lehet rá oka, bár ha tudna mindent, ön, a ki szereti fiát,

talán becsülne valamire. De én nem magamért, hanem nővéremért jöttem. Mit vétett önnek ez a szegény, tehetetlen teremtés, hogy megkeseríti minden percét? De ha ön elég szívtelen s el akarja üzni menyét, én elég erős vagyok arra, hogy megvédjem nővérem törvényes jogát. Isten és emberek előtt épen oly joggal viseli ő a Csuahoky nevet, mint kegyed, asszonyom!

Ez a határozott hang imponált a gyöngye idegzetű asszonynak, ki halkán kínálta meg:

— Tessék leülni s elmondani, hogy mit akar?

— Köszönöm. Állva is elmondhatom. Nővérem csupa jóság. Esze azonban kevés. Nem ismeri állását és jogait. Hogy az ön üldözései elől meneküljön, kész lett volna már elszökni a kastélyból s menni egy rongyos faluba postamesternőnek. Már meg is tette az első lépést. Tudja ön ezt?

— Nem.

— Felvilágosítani jöttem őt, hogy neki itt nagy joga van, melyet a törvény biztosít. Egyszersmind megkérdeni önt, hogy mit akar e szegény asszonynyal? Elúzni nem engedem. De ha megegyezünk, elvihetem innen őt magammal. Ha az a céljok, hogy megszűnjék a család tagja lenni, gondoskodniok kell róla tisztességesen. Akarom tudni, mi a szándékuk? Föl akarja törvényesen bontatni a frigyet?

— Óhajtom.

— Teljesülhet. A válasz ára kétszázezer forint. Gondolkozzék ön rajta, két óra hosszáig itt maradok a nővéremmel. Kérem, küldesse be hozzám a fiát.

— Nem tehetem, mert az imént elúztatott.

— Nem mert a szemembe nézni, — nevetett föl Angela. — Megszökött tőlem. Van rá oka. Kérdezze meg tőle, asszonyom, hogy mi ez az ok, mert én nem mondom el. Én csak a nővérem érdekére gondolok. Estig kérem a választ. Isten önnel!

A mama megriadva küldött be azonnal a városba ügyvédjeért, ki hosszú tanácskozás után fölkereste Angelát.

— Ő nagysága százezer forintot hajlandó adni a frigy felbontásaért. Többet nem.

— Ő nagysága tehát alkuszik? Föltettem róla, s azért kívántam kétannyit. Én a magam részéről nem árverezek. Tessék megírni a föltételes szerződést. A válópör lejártáig a fővárosban fogunk lakni. Meg fogom küldeni onnan a lakcímet.

S másnap elvitte magával Ellát. Nem lévén szükség vallás-változtatásra, a válópör elég gyorsan: három hónap alatt lefolyt. A mint beszéltek, maga a főispán is nagyon utána járt. Mikor a válás árát Csuhekyné mama elküldette Ellának, epés gúnynyal szólt a fiához:

— Na Géza, ez a nép elég drága egy familia volt neked. Csak aztán kárán tanuljon a magyar! A kit én fogok a pap elé kíséreni veled, az egy kicsit másforma lesz. Az hozni is fog valamit a házhoz.

Mikor pedig a két nővér a fővárosban megkapta a nagy összeget, csakhamar előkerült Rabeck Arthur is, hogy részesüljön a zsákmányban; hanem Angela apró pénzzel fizette ki.

— Nem, barátom! — mondta neki. — Te, a ki négy krajezárnai tőkét is oly nagyban tudtál kamatoztatni, ne szorúlj most miránk. Ez az összeg elég tőke lesz nekünk, kettőnknek, de harmadik fogyasztó már sok volna hozzá. Menj te csak a magad útján. A míg egyedül magam tudtam, hogy milyen hős vagy te, addig csak el voltam veled, sőt mulattattott is, hogy milyen nagy vitéznek tartanak. Hazudoztam éretted eleget; de meguntam, mert komolyabbá tett az élet, főleg az Ella sorsa és jövője. Föltettem magamban, hogy harmadszor már nem fogok futni veled Mocsory kapitány elől.

— Rá szoríthatlak hitvesi kötelelességeidre! — kiálta föl a férj ingerülten.

— Ne fenyegecs, Arthur, mert azt én csak kinevetem. Olvasd el inkább ezt a levelet. — Az asztalfiókból kivette és átadta.

Mocsory kapitány kért e levélben tőle bocsánatot, a miért nekik is kénytelen volt kellemetlenségeket okozni; felajánlotta egyszersmind szolgálatát bárki ellen is, ha védőre volna szükségök.

Arthur elsápadt, meghökkent és gúnyolódva jegyzé meg:

— Még megérem, hogy hozzá mégysz feleségül.

— Én nem, mert — fájdalom — kötve vagyok. De talán Ella. Nagyon megkedvelték egymást Herkules-füredőben. De a kardja szolgálatomra áll nekem is. Ha tőled kell valahová futnom: egyenest hozzá futok. Érted?

— Ördögös asszony! — pattant föl Arthur, érezve a fölsülés szégyenét.

— Most pedig, Isten veled! Menj le a hátulsó lépcsőn,

mert az elsön találkozhatnál a kapitánynyal, ki hozzánk ígérkezett, hogy a színházba kísérjen bennünket.

A férj sietett eltűnni. Belátta, hogy ezzel az asszonynyal többé nem boldogul. Mikor kifogyott a pénzből, magában próbálgatta már a szerencse útjait, de nem sikerült neki. Mindig csak olyan apró állomásokkal biztatták, melyeket nagyon kicsinyelt. Utoljára is vidéken, czukorgyárban, kapott felügyelői állást s ott éledgel a régi dicsőség romjain.

Csuhokon már nem emlegetik. Ott egészen más lett az élet. Teljesült a mama vágya s újra bárónő került a családba, a «zöld kisasszony», ki csak magához való vendégeket fogad, a lawn tennis-ben leli örömét, a «fiúk»-at kizárta a kastélyból s nem törődik azzal, hogy a férje ura szörnyen hízik unalmában és tétlenségében.

A városban még hebe-hóba szóba kerül a kalandor kapitány. Azzal állnak rajta boszút, hogy kígyót-békát kiáltanak a gyáva svihákra.

Csak Barkass Muki következetes, mert ő ilyenkor mindig azt szokta mondani:

— Hagyjatok neki békét. Nagyon ügyes ember volt ő, mindnyájunkat lóvá tudott tenni. Nem is volt még a világon ember, ki egy négykrajczárosból olyan urasan el bírt volna élni hat álló esztendeig. És ha Csuhoky Géza nem találkozik a fürdön Mocsory kapitánynyal s ez a véletlen meg nem töri a négykrajczáros varázsát, akkor az az ember most is itt regnálna a nyakatokon!

VADNAI KÁROLY.

R I S P A H.

Zúgva, búgva sír a szél a
Szárazon s a tengeren,
Vilmos hangja sír a szélben :
«Jőjj ki anyám, jőjj velem !»
Mért hív engemet ma éjjel?
Tudja, hogy nem mehetek . . .
Hó-mezők a tele holdnál,
Mint nappal úgy fénylenek.

Édes fiam, meglátnának,
Lesnek ránk a vár fokán ;
Jobb minékünk zord viharban
Sűrű, sötét éjszakán.
Bár kezem se láthatom meg,
Láncz zörgése elvezet,
Míg tapogatva keresnélek,
Bőrig csurron-víz leszek.

Tán valami hullt le ismét?
Még mi hullhatott le itt?
Hisz' haza vittem, számba vettem,
Eltemetém mind csontjait.
Mit is mondok? Mit beszél ön?
Ide tán kémkedni jött?
Hull? Mi hull? Ki tudja? A fa —
Ott heverjen, hol kidőlt.

Ide ki hívta? Mióta, hogy itt van?
 Hallott-e ön valamit?
 Én mellettem, oly nyugodtan,
 Minek ül ily szótlán itt?
 Velem imádkozni — úrnő —
 Ugy van — nem kémkedni jött?
 De szívemre sötét éj száll,
 Szemeimre száll a köd.

Ah! ez éjről mit is tudhat,
 Ön, ki békén, nyugton él:
 Égő szegyen, retteges közt
 Milyen zord a fagyos éj!
 Míg aludt ön, akkor tettem,
 Éli ön csak nappalát.
 Gyermekeim már összeszedtem . . .
 Útján mehet ön tovább.

No de szép, hogy egy haldokló
 Vén asszony mellett viraszt.
 De ne mondjon róla rosszat.
 Végóráim ez, érzem azt.
 Megcsókoltam börtönében — — —
 Mikor halni indula.
 «Készítettek rá — » ezt mondotta
 S hazug soh' sem volt szava.

Gyermek volt még s hogy gyümölcsöt
 Lopott egyszer, elverém —
 «Készítetett rá — mond — a bérlő».
 Mindig oly vad volt szegény! —
 Ám de tunyán veszteg ülni
 Vilmosom soh' sem tudott.
 Mért nem vitték katonának?
 Hogy' fölvitte volna ott!

Vad pajtások egyre rosszra
 Csábították fiamat.
 «Te a postát ki nem rablod»
 Esküdöztek . . . ő fogad,

S megtevé. Nem bánta embert,
Csak is a pénzt vette el;
Pajtásinak oda dobta:
«Neki egy fillér se kell.»

Törvenytudó bírák előtt
Elmondám ez esetet.
De megölték, mert rabolt és
Szívök rajt meg nem esett.
Lánczra verték, pellengérré
Kitették, nem volt elég,
Tolvajként börtönbe dobták
Eltemetni szégyenét! —

Por a port el hadd takarja! —
De magasra emelék,
A világ minden hajója
Messze hadd szemlélje még!
Holló — varjú — dögmadárnak
Oh bocsáss meg Istenem,
Gyilkos bírák köszívének
Ne bocsáss meg sohasem!

Porkoláb elhurezol engem,
Búcsút már csak intheték,
Börtön-ajtáját becsukták.
«Oh anyám!» kiálta még . . .
Vissza többé nem mehettem;
Szólni akart még tovább;
De, hogy mit, azt nem tudám meg,
Elhurezolt a porkoláb!

És azóta csak fiamnak
Hallám szavát szüntelen . . .
Megragadtak, be is zártak,
Ágyamhoz kötözve le.
«Anyám, anyám!» évről evre
A sötétbe hitt fiam;
Vertek érte, tudja, vertek;
De azt hallám untalan.

Végre is csak úgy találták,
 Bamba, szótalán levék,
 Elbocsátanak, átkozottak,
 Művök' már bevégezék.

Húsból hús, oda volt már,
 Csontból csont, megmaradt;
 Eloroztam a bírától . . .
 Tolvajtság ez? mondja csak,
 Fiam csontja, emlöm szopta;
 Mosolygott rám, hitt szava.
 Övék volna? Nem, enyém az,
 Szívem alatt mozdula.

Talán féltem e csontoktól?
 Csókolám, eltemetém.
 Melyre nem, hisz vén vagyok már,
 Temetőbe helyezém,
 Hogy ha szól a végítélet,
 Sírjából ő ott kikel . . .
 Oh de kérem, meg ne mondja,
 Hogy szent földben ástam el.

Fölkaparnák, fölakasztják:
 Az átkozott fára föl.
 Bűn? Valóban mindnyájunkat
 Bűnben bűnre szült a föld.
 Szent könyv mondja, olvassa csak,
 Hirdeti az Úr kegyét,
 Irgalommal, kegygyel teljes . . .
 Oh hadd halljam újra meg:
 Irgalommal, kegygyel teljes,
 Hosszú tűrő?! . . . Oh igen!
 A bírák csak ölni tudnak,
 Jézus áld csak odafenn.
 Kárhozatra el nem ítél
 Senkit, csak a főgonoszt,
 Itt ki első, ott utolsó . . .
 Szent beszédből tudom azt.
 Hosszú tűrő Úr, mit türtem:

Te tudod csak egyedül.
Évről évre, ködbe', szélbe',
Hóviharban vég ne'kül.

Hallotta? Még azt is mondják:
Bűnbánat nélkül hala!
Honnan tudják! Mely'k az anyja? . . .
De hát ön is rokona?
Csitt! de hallga! vész, viharba',
Mint a gyermek, sír a szél;
És a tengeráradatban
Férfi jajszó zeng, beszél'.

Üdvözülni, elkárhozni!
Mit bánom! Mindegy nekem!
Fiamhoz mék még ma éjjel
S őt pokolban nem lelem.
Érte bút búsultam anynyit;
Búmat az Úr látta jól.
Biztatott, hogy Vilmosommal
Boldog leszek valahol.

Vesszen el ő — tán ezt kívánja? —
Én ha üdvöm menthetem,
Azt hiszi, van lelkemre gondom,
Ha tűzben ég gyermekem?
Isten az éjben vélem ott volt —
Hagyjon itt hát, elmehet —
Mint a kőszirt oly kemény ön,
Soha sem szült gyermeket.

Asszonyom, oh bocsásson meg!
Jót akar, jó, elhiszem,
Ámde szavát nem érttem . . . ott a
Szélben Vilmos szól nekem.

Csillog a hó. Fénylik az ég, —
Eddig csak sötétbe szólt.
Hah! de hallga! nem bitóról:
A templomból szóla most.
Nos, nem hallja? Itt van, itt van!
Rázza már szobám falát . . .
Vilmos! Felhő száll a holdra . . .
Megyek. Ő hív! Jó'jszakát!

TENNYSON ALFRED *után, angolból*

HEGEDÜS ISTVÁN.

A MAGYAR NYELVTÖRTÉNETI SZÓTÁR.*)

A magyar tudományos Akadémia, híven Révai elveihez és hagyományához, mindjárt működése megkezdésétől fogva, kiváló gondot fordított a régi magyar nyelv emlékeinek fölkeresésére, összegyűjtésére és kiadására. Gondozása alatt a régi nyelvkincseknek egész halmaza gyűlt így össze: egyes szók és elnevezések a XI. századtól kezdve; rövid szövegek és töredékek a XIII. és XIV. századból; kötetnyi terjedelmű codexek egész sora a XV. és XVI. századból, a könyvnyomtatás meghonosodásáig; mindez, természetesen, egyelőre még csak földolgozatlan nyers állapotban. Ezután következett volna a szótárszerű földolgozás nagy munkája, vagyis a *Magyar Nyelvtörténeti Szótár* elkészítése és közrebocsátása, a mi tisztán nyelvtudományi szempontból, mindenesetre sokkal fontosabb és előbbrevaló teendő is lett volna, mint a mai nyelv szótárának, a *Nagy Szótár*nak rendbeszedése és kiadása. Mert a nyelv múltjának, fejlődés-történetének ismerete nélkül nincs valódi nyelvtudomány; «nélküle sem a szó-származtatás, sem az összehasonlító nyelvészet nem tehet biztos lépéseket, sem a hangtan — pedig ez az első igazi alapja minden nyelvészkedésnek — nem fejthető ki egész kiterjedésében». A mai nyelv szótárának ideiglenes elkészítését bizvást ráhagyhatta volna az Akadémia

*) *Lexicon Linguae Hungaricae Aevi Antiquioris. Magyar Nyelvtörténeti Szótár, a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig.* A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából szerkesztették Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond. Három kötet 28 füzetben. Buda-Pest, 1888—92. Kiadja Hornyánszky Viktor könyvkereskedése. Minden füzet ára egy forint.

a magán-vállalkozásra is, minthogy az ilyen munka, ha a közélet követelményeire is tekintettel van, mindig számíthat és számíthatott már akkor is biztos kiadóra. A viszonyok azonban olyanok voltak akkor, hogy az Akadémia, még ha akart volna is, nem térhetett ki sehogysem a *Nagy Szótár* időelőtti elkészítésének föladata elől. Századunk elején, sőt már a múlt század két utolsó tizedében is a hazafias közvélemény, nyelvünk «előmenetele» érdekében, legelső és legfontosabb föladatnak tartotta az élő magyar nyelv szókinésének rendbeszedését és közrebocsátását. Hazafias röpiratok, pályakoszorúzott feleletek, «buzgó esdeklések», sőt részletesen kidolgozott tervezetek is jelentek meg, melyek mind e szótárért, mint valami csodaerejű panaceaért esengtek s a még csak «föállítandó» Tudós Társaságnak már előre is ugyancsak a szívére kötötték, hogy ez legyen ám a legelső teendője. E föladat, úgyszólván, be volt az Akadémia alapító levelére táblázva.

Az akadémiai *Nagy Szótár* nyomatása azonban még be sem volt fejezve, mikor már a nyelvtudományi bizottság — 1865 őszén — részletes előterjesztést tett az osztály, ez pedig az összes Akadémia elé, a *Nyelvtörténeti Szótár* elkészíttetése tárgyában. «Terjedjen az ki nyelvünk összes hagyományaira a középkorból: tehát codex-irodalmunkra, valamint a XVI. és XVII. század irodalmára is. E főfontosságú s a nyelvtudományra nézve alapvető munkálkodást a nyelvtudományi bizottság indítsa meg, minthogy az Akadémia eszközlése nélkül ez nem lehetséges. E nélkül ki szánhatná minden idejét e munkára s a kész munka hol található kiadót?»

A nyelvtudományi bizottság e munkára Mátyás Flórián levelező tagot ajánlotta, ki már addig is több nagybecsű nyelvtörténeti tanulmányt olvasott föl az Akadémia ülésein s adott ki részint a maga költségén, részint a *Nyelvtudományi Közleményekben*. Meg kell vallanunk, hogy e föladatra nem is volt még rátermettebb tudósunk, mint ő; benne meg volt a két kellék, a mi az ilyen munkához okvetetlenül szükséges: az alapos készültség és a szenvedély is. Az Akadémia örömmel vette a bizottság előterjesztését, s tőle telhetőleg iparkodott is Mátyás Flóriánnak Buda-Pesten existenciát biztosítani. Anyagi ereje azonban akkor még nem volt elegendő, hogy megbízottjának egyébként is, például segéd munkások díjazásával, segítségére lehessen. A terv, néhány évi vajúdás után, zátonyra

került. Mátyás Flórián, kedvét veszve, visszavonult a nyelvtörténeti tanulmányoktól s előmunkálatainak csak egy kis részét adhatta ki, *Nyelvtörténeti Szótár-kísérlet* czímen, 1868-tól 1871-ig, három füzetben.

«A magyar nyelvtudomány fejlődésével azonban mind szükségesebbé vált az oly gyűjteményes mű megalkotása, mely a történeti magyar nyelvnek hiteles adatokkal támogatott szókincsét magában foglalja. E nehéz föladat megoldására, mint az előzmény is mutatta, egy-két ember ereje korántsem lévén elegendő, Budenz József és Szarvas Gábor 1873-ban fölszólították a magyar nyelv művelőit, hogy a munkát megosztva, e fontos vállalatnak lehetőleg hamar időn való megvalósítására egyesüljenek. A fölszólításnak meg volt a foganatja, úgy hogy rövid nap múlva reá, az 1873. év őszén a munka első része, az anyaggyűjtés tényleg megkezdődött.

A vállalat megindítói előre is azzal a biztos hittel fogtak tervök kiviteléhez, hogy illetékes oldalról hathatós gyámolításban fognak részesülni. S valóban, a magyar tudományos Akadémia, rövid időre a vállalat megindítása után, magáévá tette az ügyet s kezébe véve az egész vállalatot, évi segélyösszeget szavazott meg a munka folytatására s bevezetésére.

E fontos ténynyel változást szenvedett maga a terv is, a mely kezdetben egyelőre csak a codex-irodalom szókincsének egybegyűjtését vette czélba; a magyar tudományos Akadémia ugyanis határozattá emelte, hogy a gyűjtés a codex-irodalmon kívül a nyomtatványokra is terjeszkedjék ki, úgy hogy a szótár összes régi, a XVIII. század végéig terjedő magyar irodalom szóanyagának tárháza legyen.

Az anyaggyűjtés nagy részében (1874-től 1878-ig), s az egybegyűlt anyag elrendezése két év (1879—1880) leforgása alatt befejeztetvén, a magyar tudományos Akadémia nyelvtudományi bizottsága Volf Györggyel, a *Nyelvemléktár* kiadójával kidolgoztatta az Utasításokat, a melyek a szerkesztésben irányadóul szolgáljanak s a szerkesztéssel Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond tagokat bízta meg.»

Az Utasítások első pontjában a nyelvtudományi bizottság némi változtatást tett eredeti határozatán. Míg ugyanis az eredeti határozat azt kívánta, hogy a *Nyelvtörténeti Szótár* a XVIII. század *végeig* terjedő magyar irodalom tárháza legyen, az Utasítások első pontja úgy rendeli, hogy «a szótár a nyelv-

újítás elejéig, vagyis a mai irodalmi nyelv alakulásaig terjedjen». Nyilvánvaló, hogy e három határidő közül csakis az első (a XVIII. század vége) szabatos, a másik kettő, a mellett, hogy egy évszámhoz nem is köthető, lassú fejlődési folyamatra vonatkozik, egymás közt sem vág össze. Mikor kezdődik a mai magyar irodalmi nyelv alakulása? És honnan számítsuk a nyelvújítás *elejét*? Dugoniestól, Barczafalvitól vagy Faluditól és a Wagner-féle *Phraseologia* megjelenésétől, vagy még előbből? A mi nyelvújításunk eleje, még ha a *Nyelvtört*-től elfogadott értelemben vesszük is, oly messze benyúlik a XVIII. századba, sőt részben még azon túl is, hogy egy önkényesen választott évszám megjelölése nélkül, határkönek egyáltalában nem vehető. Ha már a XVIII. század végét, nem minden alapos ok nélkül, utóbb meg is sokallották, jobb lett volna végső határvél 1772-öt kitűzni, a honnan úgyis megszoktuk irodalomtörténetünk egy új korszakát számítani.

Úgy látszik, a szerkesztők szeme előtt is ez a határidő lebegett; nagyjából meg is tartották s Kónyi, Orczy, Gvadányi népies nyelvű műveinek és Baróti Szabó Dávid *Magyarság Íráginak* földolgozásán kívül nem is igen terjeszkedtek túl rajta. A nyelvújítás-szabású szókat és szólásokat, utasításuk értelmében, szántsándékkal mellőzték, még ha a XVIII. század közepéről valók voltak is. Talán ezektől való félelmökben nem dolgoztatták föl a század harmadik negyedében megjelent szakmunkákat sem, például Bertalanffy *Geographiáját*, Csapó *Füves Kertjét*, Mátyus *Diaeticáját* stb.; pedig e munkákat épen régies műszavaik s műkifejezéseik teszik még ma is oly érdekessé s az Utasítások negyedik pontja a műszavak összegyűjtését a szerkesztőknek különösen figyelmökbe ajánlotta. De akárhogyan iparkodtak is a buzgó szerkesztők a *Nyelvtörténeti Szótárt* «nyelvújítás-mentesíteni», néhány új szó: *arány, cím, kaland, titoknok, tömkeleg, viszály* s több ilyféle mégis csak belejutott. Ez azonban — noha a szótár címével ellenkezik — nem olyan nagy baj, s mint az imént mondtuk, nem is volt elkerülhető.

Nagyobb baj az, hogy az 1772-ig megjelent magyar nyomtatványoknak, szám szerint, legalább is ötödöd részét nem dolgozták föl a *Nyelvtörténeti Szótár* számára. Igaz, hogy a legfontosabb munkák (még pedig a XVI. századból 138, a XVII. századból 266, és a XVIII. századból mindössze 89) föl-

dolgoztattak, de azért ez a *Nyelvtörténeti Szótár* mégis csak töredék s nem vált azzá, a minek eleinte tervezték, az összes régi magyar irodalom szóanyagának tárházává. Erről azonban a szerkesztők csakugyan nem tehetnek. Ők annyit adtak s adták mindazt, a mennyit s a mit az Akadémiától átvettek; sőt adtak jóval többet. A szerkesztés munkája közben is tölök telhetőleg folytatták az anyaggyűjtést, s több fontos művet, a melyek még kiaknázva nem voltak, részint magok földolgoztak, részint másokkal földolgoztattak. Valószínű, hogy még többet is adtak volna, ha több idő marad rendelkezésükre. De már mind a magyar nyelvtudomány, a mely leginkább érezte hiányát a régi nyelv hiteles vallomásainak, mind a magyar tudományos Akadémia, a mely évek során át (1873-tól maig) tetemes anyagi áldozattal gyámolította a vállalatot, nem tartották tovább halaszthatónak a mű megjelenését, s elegendőnek vélték, ha az addiglan összegyűjtött adatok szerkesztetnek egybe, hogy a várva-várt *Nyelvtörténeti Szótár* a tudomány embereinek s a magyar nyelv bűvárainak mennél előbb kezökbe juthasson.

Az első füzet 1888 őszén s a voltaképeni szótár utolsó füzete (a 28 ik) 1892 tavaszán jelent meg. Az egész szótár három kötetre s összesen 288 kéthasábosan nyomott negyed-rétü ívre terjed. Most már csak a 30—40 ívre tervezett *Szómutató* van hátra.

Szótárhoz mire való a szómutató? Hiszen a szótár sem egyéb voltaképen szómutatónál.

Fájdalom, ehhez a szótárhoz nagyon is elkel a külön szómutató. Az Utasítások nyolczadik pontja ugyanis a következőket rendelte:

«A szók elhelyezése általában a betűrendtől függ, de tekintetbe veendő a származás is, a mennyiben az olyan szók, melyeket a nyelvtudományon kívül még a mai nyelvérzék (illetőleg helyesírás) is egész biztosan és félreismerhetetlenül származékoknak mutat, a szoros betűrend ellenére alapszavoknál sorolandók el. (Így például ezek a szók: *fiulánk*, *őszinte*, noha kétségtelen, hogy a *fúr* és *ő* szók származékai, mégis külön cím alatt tárgyalandók. Olyan szók azonban, minők például *hirtelen*, *képes*, saját alapszavokhoz csatolhatók — *hír*, *kép* — mert habár a nyelvérzék nem köti őket össze, a legesekélyebb eszmélkedés már rávezet erre az etymologiai kapcsolatra.)»

A nyelvtudományi bizottság nem vette észre, hogy e hatá-

rozatával a szók elhelyezésében az önkénynek, az egyéni ízlésnek s az etymologiai bravournak tárt kaput fog nyitni. Mert vajon meddig terjed a nyelvérzék határa? Hol áll be az «eszmélkedés» szüksége s mily fokig hatolhat ereje, hatása? Oly kérdések, a melyekre, a hány ember, annyi a felelet. És oly esetekben, midőn a nyelvérzék és eszmélkedés küzdenek egymással s mindegyik a maga jogos követelésével áll elő, melyiké legyen az elsőbbség?

Az Utasítások eme pontjának hibás és veszélyes voltát az az eljárás, a mely szerint a szerkesztők a határozatot foganatosították, ugyancsak szembeszökővé tette. A helyett, hogy «az alapszavokhoz *csatolhatók*» kifejezést megragadva, a határozat veszélyes következményeit enyhítették volna, szántszándékkal még jobban kiélesítették s a nekik adott szabadságot nemcsak hogy teljes mértékben kihasználták, hanem — mondjuk ki őszintén — vissza is éltek vele. Magok is elismerik, hogy messze túlmentek a nyelvérzék határain s nem a szótárt használó közönség eszmélkedését, hanem a saját eszmélkedésüket érvényesítették. Ime egy pár példa:

Valaki keresi a szótárban a *toporzékol* igét; a maga helyén nem találja. Elkezd «eszmélkedni», vajon mi lehet az alapszó? Talán: *tipor*! Keresi újra, most már a «tipor» származékai közt; ott sincs. Megint eszmélkedik: talán bizony a *tapod* származéka? Keresi újra; itt sincs. Már-már lemond rola, hogy a *toporzékol* igét a szótárban — ha ugyan benne van — megtalálhassa, mikor egyszerre véletlenségből reá-bukkanunk, hogy a szerkesztők bravouros eszmélkedése e szót a *dob* ige származékai közé helyezte.

Keresek a szótárban a *tökéletlen* szóra idézeteket. Az én közönséges eszmélkedésem a *tö . . .* kezdetű szókra nyit rá. Egy *tökéll* igét találok is ott, de sem a «tökéletes»-t, sem a «tökéletlen»-t nem találom. Eszmélkedni kezdek én is, és végre eszembe jut, hogy Simonyi Zsigmond finom fejtegetése, vagy tizenöt évvel ezelőtt, már kiderítette, hogy a «tökéletlen», vég-elemzésében, a *tesz* ige származéka. — Felsőbb eszmélkedés kell ahhoz is, hogy a mai nyelvérzék (illetőleg helyesírás) a *taszit*, *költség*, *piros-pozsgás* és *tölcsér* szókat «biztosan és félreismerhetetlenül» a *tol*, *kel*, *peseg* és *telik* igék származékainak mutassa s hogy például a *mert*-et a *miért* alakváltozatai közt keresse.

Kétségtelen, hogy az ilyen berendezésű szótár, mint ez, külön szómutató nélkül jóformán használhatatlan, valamint kétségtelen az is, hogy a gondosan összeállított szómutató nem ugyan egyszerre, mint a közönséges szótáraknál már megszoktuk, hanem kétszeres keresgélés után elvégre biztosan rá vezethet a keresett szóra.

Van azonban e szótárnak a szók elhelyezésében még egy más különössége is. Az Utasítások kilenczedik pontja ugyanis azt rendeli, hogy «az összetett szókat csak főszavoknál kell tárgyalni» (például *be-önt*, *ki-önt* az *önt* szónál; *agycselő*, *agya-fürt* a *velő* és *fürt* szóknál).

E határozat oly világos és félreérthetetlen, hogy azt így vagy amúgy nem is lehet magyarázni. A szerkesztők mégis minden lépten-nyomon vétenek ellene, nem ugyan eltökélt szándékból, hanem pusztán elhamarkodásból. Százával idézhetnek rá példákat, de mutatónak elég lesz belőlök néhány is.

Vízibika, *abrák-czipó*, *kalács-czipó*, úgy, a mint az Utasítás rendeli, a kellő helyen van; *nádi-bika*, *zsemlye-czipó* ellenben helyehagyott. *Jó-falat* (bolus delicatus) a *falathoz*, ellenben *édes-falat* (pulpa) az *édes* alá került. *Fölíbe-épít* szabályszerűleg az *építnél*, ellenben *fölíbe-terít* és *fölíbe-tesz* csakis a *fölíbe* alatt található. — *Gabonás-föld*, a mint művelt földhöz illik, alárendeli magát a törvénynek, nem úgy a *kopár-föld*. — *Csecsemő-gyermek*, ellenben **pókás-gyermek*, noha ez sem egyéb, mint amaz. — *Imádkozó-hely*, *játszó-hely*, *lövő-hely* oda, a hova illenek, ellenben **engesztelő-hely*, **kűszködő-hely* első szavok alá vannak helyezve. — *Hites-társ* más elbánnásban részesül, mint a **hites-apa* vagy **hites-fiú*; szintúgy az *égi-járás* és *úti-járás*, amaz csak az *égi*, emez csak a *járás* alatt levén található. — Az sem érthető, hogy miért került a *kettészeg* és *kettéoszt* a *ketté* alá, mikor a *ketté-hasít* és *ketté-vág* a *hasít* és *vág* alatt külön cikkben szerepel. — Miért van a *kerülő-beszéd* a *kerülő* alatt, holott a *kerülő-út* az *út* alá került? — Miért van a *nadrág-kötő* a *nadrág*, *mente-kötő* ellenben a *kötő* alatt? — *Kidölt-lábú*, *kincses-láda* itt; **meredt-nyakú*, **kenyeres táská* amott; *fővárosban-lakó*, *mezőn-lakó*, ellenben **falun-lakó*. — *Kőfal-melléke*, *tenger-melléke* követi a rendet, *kerítés-melléke* nem követi. — *Lassú-mise*, *öreg-mise*, holott **súgó-mise*; *sodrott-selyem*, ellenben **sodrott-madzag*; **kevélység-szerző*, *bosszúság-szerző*; *bölcsen-szóló*

és *magyarán-szóló; fű-*termő, tövis-*termő, ellenben *nád-termő; *csiptető-vas, holott fodorító-*vas; *diadali-vers és menyekezői-*vers, stb. stb.

Sokat gondolkoztam azon, hogy nincs-e ebben a szanaszétszórásban valami genialis rend? Azt hiszem, a tisztelt olvasók is meggyőződtek, hogy biz' abban nincs egyéb, mint hamaros összevisszaság. Majd meglássuk, a szómutató bír-e a rendetlenségbe rendet hozni?

Még bajosabb az illető szót megtalálni, ha három vagy négy szóból van összetéve, *Fegyvertartó-ház* a *háznál van; azt kellene várni, hogy a *hústartó-ház* is ott lesz; de nincs ott. Keressük a *hús* alatt, ott sincs; de megvan a *tartó* alatt, szintúgy a *falmázló-mész* és *jelosztó-vitéz* a *mázló* és *osztó* alatt, holott a *falsikárló-mész* és a *sereg előtt járó vitéz* a *mész* és *vitéz* alatt. — **Vérállató-fű* és *kétágú-*kapa*. — A *kétfelé nyíló kaput* hiába kerestem a *kapu*, a *nyíló*, a *felé* alatt, míg végre a *két* alatt találtam meg. — Még furcsábban jártam a Molnár Albert szótárában rendes helyen, tudniillik az *eb* szó alatt előforduló érdekes közmondással: «ebnek vonszak asztalra a fejét, s ő a pad alá vonszta». Keresem az *ebnél*, ott nincs; keresem a *ronsz* igénél, ott sincs. Az lehetetlen, hogy az ilyen felötlő helyen levő közmondást kifejelethék volna; keressük tovább. De sem az *asztal* alatt, sem a *pad* alatt nincs. Még a *fejnél* és *alánál* is kerestem, de hiában. Molnár Albert szótárának földolgozója (nincs megnevezve, hogy ki volt?) szépen kifejejtette tehát e közmondást. De mennyi hiábavaló fáradságtól megkímélhettem volna magamat, ha a szótárban rend uralkodnék s e rendben bízni lehetne. (A «számszeríjjal lövöldöző hely» megkeresését, erőpróbaúl, a tisztelt olvasóra bízom.)

De mindez a rendetlenség, a mivel eddig bajlódunk, legfőljebb csak fáradság-okozó és a szótár használójára nézve bosszantó. Nem ilyen természetűek azok a hibák és gondatlanságok, a melyekről most akarunk szólni. Ezek már egyenesen félrevezetik és tévedésbe ejthetik a szótár használóját.

Az Utasítások nyolczadik pontja, mint már említettük, azt rendeli, hogy az összetett szók *csak* a főszavoknál tárgyalandók. A szerkesztők ennek ellenére, nagyon sok esetben, *két* különböző helyen is tárgyalják, minden utalás nélkül, ugyanazt a szót. Ha e két tárgyalás mindig egészen azonos volna, akkor csakis a helypazarlás vádja illethetné a szerkesztőket. A két

tárgyalás azonban legtöbbszörre teljesen különböző. Ilyenek például: alávaló, alávalóság, czo-ki, enni-való, fölötte-való, fölöttebb való, fölöttébb-valóság, hiába-való, hiába-valóság, hol-való, ide-való, ingyen-való, itt-való, jelen-való, közel-való, közelvalóság, szembe-való, útra-való, vissza-való, igaz-volta, jelen-volta, jóvolta, mivolta, minemű, leány-néző, középszerű, számszerű, kerített-város, távollét (II. 591 és 594), egybe-szerkeszik (III. 212 és 214), törölszűr stb. stb.

Világos, hogy a két külön helyen levő, két különféle tárgyalás könnyen tévedésbe ejtheti a szótár használóját. Valaki például az *alávaló* szóra keres idézeteket. A kellő helyen azt találja, hogy e szónak *három* értelme van s hogy mai közönséges jelentésében a codexek közül csakis a Vitkovics-codex egyetlen helyén fordul elő. Ebben megnyugszik és épít reá. Holott ha a másik tárgyalást olvassa, következtetése egészen másképp hangzik; mert itt meg azt találja, hogy az «alávaló» szónak *négy* értelme van s hogy mai közönséges jelentésében az *Érdy-codex*ben, *Debreczeni-codex*ben és a *Kazinczy-code*ben többször előfordul. — A *kerített-város*ról az egyik cikk csak annyit tud, hogy Comenius *Januájában* meg van említve; a másik cikk ellenben a *Jordánszky-codex*et, Calepinust, Heltai *Krónikáját* és Molnár Albert *Bibliáját* is idézi. — Az *idevaló* szóról az egyik helyen csak annyi van mondva: «huja, SI. hiesig. (*Lev. Tár*, I. 49)»; a másik helyen a tárgyalás tizenegy sorra terjed, a szónak két értelme van megkülönböztetve, és nem kevesebb, mint hat részletes idézettel megvilágosítva. — A *középszerű* szóról az egyik hely azt bizonyítja, hogy csakis Faludi használta, a másik hely pedig Calepinusból, Decsiből, Molnár Albertből, Pécsiből is közöl rávonatkozó idézeteket. — Az *utána-való*t amott csak Bod Péter használja, emitt négy vagy öt idézet van rá régiebb korból. E hibán is, ha már megtörtént, csak a gondosan egybeállított szómutató segíthet; mert máskülönbén a szótár használójának minden szót minden lehetséges helyen meg kell majd keresnie.

Míg némely szót két tárgyalásban is részesítenek a szerkesztők, másoknak egyet sem juttatnak. Egy chemikus barátom azt hallotta, hogy az *olradek* szó már megvolt a régi nyelvben; keresi a *Nyelvtörténeti Szótárban* s nem találja. Pedig benne van, csak hogy egy megtalálhatatlan helyen, tudniillik a «*söprű*» cikkben. Egy másik a *macska-ezüstöt* keresi, sem

az «ezüst», sem a «macska» alatt nem leli, holott ha akár a «földi-len», akár a «vászón» alatt keresné, mindjárt boldogúlna. *Megbimbózás* is benne van, csakhogy nem a «bimbó», hanem a «csira» származékai közt; az *erdei mustárt* is megtalálhatja mindenki, csak a *repczéről* szóló cikkben keresse; a *káposztacsímát* is könnyű megtalálni a «spárga» szónál; a *bojtos-fát* a «hintező»-nél; a *kelés-lágyítót* az «evesítő» alatt; a *mirigyésít* igét a «megpoklosít» alatt; a *rapélyt* a «mordály» cikkben; a *bevaraz* igét a «seb» főnévnel; az *alája-fold* igét pedig a «hozzá-varr» alatt, és a *szabadoskodást* is meg lehet találni, ha tudjuk, hogy a «szójárás» alatt kell keresni. *Réti-kutyó* és *vízi-gágó* a «récze», *akadályoskodás* az «iránt», a *fejélke* a «sinyon», *cselefediskedik* a «ledérség», a *sennyedék-fű* a «szöszke», a *réti-törisk* a «szöszös», a *füttyent* a «sebes», a *cserépzet* a «szücs», a *hecz-mester* a «szurmos», az *eloldall* a «megszükül», *megdühödik* a «szopogat», a *csilyángyolcs* a «papiros», az *íreskedik* az «oly-mint» cikkben. Meg vagyok győződve, hogy egy csinos kis szótárt lehetne összeállítani a *Nyelvtörténeti Szótárban* meglevő, de meg nem található szavakból.

A szó-családosítás ellen is vétenek néha a szerkesztők. A *fenn-héjáz* igét a *héja*: milvus; falke, habicht szóból eredeztetik s nem veszik észre, hogy e származtatásnak saját idézeteik is ellent mondanak. Miskolczi, Otrókoci, Haller, Pósa-házy műveiből tudniillik ezeket is idézik: «fenhajazó ember, fenhajazó gondolatok, fenhajazó vad tekintet». Már pedig a *héja* szó *é*-je semmiféle raggal és képzővel nem válik *a*-vá soha. A *fenhéjáz* nem is a *héjából*, hanem a *héj, haj, hi*: tectum, hausdach szóból származik s azt fejezi ki, hogy az arrogans ember a házát, hogy a többieké közül jól kitűnjék, a szokottnál fönebbre héjaztatja vagy hajaztatja. — A *teped* és *tepedt* (helyesebben: *tépéd* és *tépéd*) szókat külön helyezik, holott minden kétségen kívül a «töp, töpéredik» szó-családba kellett volna őket illeszteni. — Nyilvánvaló a *tipiczkel* és *tepeczkél* együvé tartozása is. — Világos az is, hogy a *zimbóralatlan* a «czimbóral»-ból származik s mégis a *z* alatt van elsorolva, még pedig minden utalás nélkül alapszavára. — A *toplakodás* szót a szerkesztők egyik helyen a *dob* igéből vezetik le, más helyen pedig (III. 710) magában állónak tüntetik elő, pedig mind a *d*, mind a *t* betűt ugyanegyikök szerkesztette. Ez utóbbi körülményt különösen kiemelem, mert hogy a két szerkesztő a közös ügyek-

ben sem tudott mindig egységre jutni, azt a *szőlő* helyesírása is mutatja. Simonyi a tőle szerkesztett részekben mindig *szőlő*-nek írja (v. ö. szőlős-ember, szőlő-fürt, szőlő-karó stb.); Szarvas pedig a *szöllő*höz ragaszkodik (v. ö. szöllő, szöllő-gerezd, szöllő-szedő stb.).

Bajos lenne azt is eltalálni, hogy miféle zsinórmértékhez tarthatták magokat a szerkesztők, mikor azt a kérdést kellett eldönteniök, hogy valamely összetett szónak külön cikket szenteljenek-e kövér garmond-betűkkel, vagy pedig csak az idézetek közé vegyék föl szerény petittel? Az Utasítások 22. pontja azt kívánta tőlük, hogy az «egyneműeket egyező és a különeműeket különböző fajta betűkkel tüntessek föl». A szerkesztők eljárásán azonban itt sem lehet eligazodni. Tömérdek példát hozhatnék föl, de meglegszem egy-kettővel. A *réa-vonsz* külön cikket kapott, a *réa-jön* nem; pedig sem az egyikről, sem a másiktól nincs egyéb mondvá, mint hogy Calepinus és Molnár Albert szótárában előfordul. — A *boltoz-legény* föltünő garmond-köntösben mutogatja magát, ellenben a *korács-legény*-nek csak petit jut. Ha ezt a rangbeli különbség okozza, akkor a *félkőből* méltán megnehezíthet, hogy a szerkesztők kevesebbre becsülik a *félvékánál*.

Betűrend elleni vétségek is nehezítik a szótár használatát. A *tinó* a «tincs» és «tincsöklik» közé van ékelve, a *két-keppen* megelőzi a *kétfélet* stb.

Eddigi észrevételeink a szerkesztők egyik főteendőjére: a szók elhelyezésére vonatkoztak. Bizony-bizony a szerkesztők az Utasítások 22-ik pontja ellen — mely szerint: «födolog, hogy mind az, a mit a használó keres, *könnyen és gyorsan* föl legyen található s hogy e czélnak alá kell rendelni minden egyéb tekintetet» — sokat és nagyokat vétkeztek.

A szerkesztők föladata volt továbbá: a szók helyes értelmezése, az értelem- és alak-árnyéklatok megkülönböztetése, a nyomtatás- vagy írás-hibából értelmetlenné vált szók kiigazítása vagy mellözése.

Teljes készséggel elismerjük, hogy e téren és ez irányban nagy érdemeket szereztek magoknak. A *Bevetésben* elpanaszolják, hogy megbízott embereik, az adatgyűjtők, mennyi badarságot összefirkáltak. Valóban rengeteg munkára, fáradságos utánajárásra és egybevetésre volt szükségök, hogy a gyűjtőktől elkövetett hibákat ennyire is kijavíthatták. Rossz anyagból

azonban kifogástalan portékát nem lehet készíteni. Természetes tehát, hogy értelmezési hiba is maradt elég a szótárban, egyrészt a gyűjtők pontatlanságából, de másrészt, mint már mondtunk, a szerkesztők elszírt munkájából is. Lássunk ezekből is néhányat:

«Angyalbőr: [caligæ; hosen].» — Hogyan jelenthetne e szó nadrágot, mikor tarka papirost tesz. (V. ö. Páriz-Pápai *charta versicolor.) A tévedést az okozta, hogy a gyűjtő PP. adatát kifejejtette s a szerkesztő ez idézetben: «a katona angyalbőrnek nevezi a pantallért», a *pantallér* (szablya-szija, fr. bandoullier) szót hirtelenében *pantallónak* olvasta.

«Baksa: equuleus C. [füllen].» — Baksa nem csikót, hanem kíznó szerszámot jelent. A tévedés az equuleus kettős értelméből támadt bizonyosan.

«Csicsa: [senex; alter].» — Csicsa nem öreget, hanem csacsit, mamlaszt jelent. A tévedést az okozhatta, hogy a szerkesztők a *csicsát* összevették a *dádéval*, a *czigány-legényt* az *öreg czigánynyal*.

«Dali: [canorus; wohlklingend].» — Nem a *dal* származéka, hanem a *deli*, *delia*, *dalia* változata, s ehhez képest más is az értelme.

«Estvényen [?: crepusculo MA.】 — A szerkesztők magok is kételkednek, vajon e szó jól van-e kiírva. Ha az idézett helyet megtekintik, mindjárt észrevették volna, hogy ott *estvenyén* áll.

«Csirke-fa: querquedula C. [enten-baum].» — Nem entenbaum, hanem wasserhuhn, nem is *fa*, hanem *fu*, csirke-fu, a mai vízi-csirke.

«Fakó.» — E szónak két értelmét különböztetik meg, de a legérdekesebbet: stolidus bestia, canis. MA. PP. kifejejtik s ezzel az idézetek egy részét érthetlenné teszik.

«Gattos: hamatilis PPBl.» — Az idézett forrásban sajtóhiba van. PP. megelőző két kiadásában ugyanis az idézett helyen *csattos* áll.

«Kutya-hajlék: magalia PPl.» — Ez is az idézett forrás sajtóhibája. *Kutya* vagy *kútya* tudniillik kunyhót, hajlékot is jelent. Vesd össze MA.-nél: «magalia: kunyó, kutya, hajlék». Páriz-Pápai szedője a két szó közé, yessző helyett, tévedésből kötőjelet tett.

«Hörpítés: [puitosus; schleimig].» — Hörpítés nem

nyálasat jelent. V. ö. Kriza, *Vadrózsák* és Cz. F. «hirpi-tél» alatt.

«Korc: [lorum, corrigia; riemen].» — Korcz nem szíj. Az idézett helyen *kasza-korc* a kasza-vas ormát, hátát, kibütykösödését jelenti, s általában is korcz mindig ilyen bütykösödést, kiránczosodást tesz.

«Hintó-láda: [loculus ductilis; schubkasten?].» — Csodálatos, hogy a szerkesztők a hintó-ládát nem ismerik.

«Ladikás: [nauta, nauticus; schiffer, bootsmann].» — Összevétel a «ladikos»-sal. Az idézet szövegéből kitetszik, hogy e szó csak tréfás eltorzítása a «vladikás»-nak. V. ö. «vladika» czikkel.

«Levegő.» — MA.-nél e szónak kétféle értelme van: 1. pulpitan, nutans, pendens, fluitans; 2. lamina, bractea. A gyűjtő elfeledte e szót innen kijegyezni s e mulasztás a szerkesztőket, a többi idézetek kedvéért, mindenféle furfangos értelmezésekbe sodorta.

«Kos-pásztor: [caprarius; ziegenhirt].» — Valamint a kos nem kecske, a kospásztor vagy kosos sem kecskepásztor. MA.-nél: arietarius.

«Bozza-ser: alica Maj.» — A latin *alica* nem bozza, hanem *boza*, az a kun-ital, melyet Oláh Miklós oly részletesen leír. V. ö. MAL.

«Sík.» — E szónak három értelmét különböztetik meg, de épen a legérdekesebbet: «aluta inaurata» kifelejtik s ezzel az idézetek egy részét érthetlenné teszik. «Sík» is nemcsak lubricus és planus, hanem egyszersmind picturatus, inaurata aluta exornatus MA.

«Sokoró ?!» — Fehérmegyei helynév, ma Sukoró. Az idézet azt jelenti, hogy a törökök a sokoró-alji népet mind elhajtották.

«Solyomást [?].» — Semmi egyéb, mint a «zsolozsmás» tárgyesete.

«Sömörgös: [pustulis affectus, blatterig].» — Nem az, hanem rugosus, runzelig, vagyis ránczos. MA. Alkalmasint a «sömörös» csengett a szerkesztők füleiben.

«Hal-szárny: vexillatio C., pinna MA.» — Nyilvánvaló, hogy itt két szó: *hadszárny* és *halszárny* össze van egymással keverve.

«Megtaglás: [circumcisio; beschneidung].» — Nem az,

valamint a *megtagol* sem *obtrunco*, *disseco*, hanem *fustigo*, *pulso*, *verbero*. MA.

«Föltakar: [detego, retego; aufdecken, aufheben].» — Nem az, hanem *colligo*, *contollo*, *recolligo*. — Föltakaródzom: *complicor*, *vestibus me succingo*. MA.

«Asszonyember-tarsolya: [secundæ; nachgeburt?].» — Semmiesetre sem az, hanem egész egyszerűen női kézi-táska, németesen mondva: «czekker».

«Tippanó [?].» — «Tombás [?].» — Értelmök világosan megvan CzF. szótárában.

«Végképpen-való: [justus, conveniens; richtig].» — Hihetetlen, hogy ez volna az értelme; az idézetből következtetve: *pertinax*, *verstockt*, vagyis megátalkodott.

«Vigály: [hilaris; heiter?].» — Csakugyan nem az, hanem «ritkás, selejtes». V. ö. CzF. — Kecskemét vidékén ma is szeltében használják.

Már az eddig elsorolt hibáknak is nagy része nem a szerkesztőket, hanem a gyűjtőket terheli; azok pedig, melyek közül néhányat most fogunk idézni, egészen a gyűjtők szeleskedésének rovására írandók. Ilyenek:

Adomány: *ditio* C. a helyett, hogy: tartomány. — Nincs ám az hadban semmi Péter bánia: *certamen non accipit excusationes*. Itt *bánia* helyett *bátya*, és *excusationes* h. *exosculationes* olvasandó. — Tengeri-béka: *chelydrus* C. e helyett: tengeri tekenős béka. — Kánya-bogyó MA. e h. kánya-begye. — Büntetlen és büntetlenség MA. e h. büntetetlen és büntetlenség. — Csipásodik e h. csipáskodik. — Harecias *dal-kezdés: *præcertatio* C. e h. harez viadal-kezdés. — Igaz érzelmű: *orthodoxus* C. e h. igaz értelmű. — Érdemetlen, érdemetlenül MA. e h. érdemletlen, érdemletlenül. — Henterget PPBl. e h. hengerget. — Kacsint, kacsont PPB. e h. kacsongat. — *Piaczon kerengő MA. e h. piacon tekergő. — Szűr-készítő e h. szürkésítő. — Leselkedik: *insidiar* C. e h. leselkedik. — Ökör-bordájú fű (a «perje» cikkben) e h. ördög-bordájú fű. — Rontsol: *diruncino* C. MA. és elrontsol: *diruncino* MA. e h. roncsol és elroncsol. — Selypesség MA. e h. selypség. — Nem illet konyha-ökröt bot, kos, járomszeg e. h. botkos járomszeg. Öszveszerkeszthetetlen MA. e h. öszve-szerkezthetetlen. — Tepecskél, MA. e h. tepeczkél, stb.

Az olyan gyűjtőktől, a kik kész szótárakból is csak ily

pontatlanul tudják az egyes szókat kiírni, lehetetlen azt várni, hogy finom hangtani jelenségek kijegyzésére is, mint például Calepinusnál: esztendéi, mennyéi, mezéi stb., vagy pedig arra is ügyeljenek, hogy a kétes hangú szókra, a mély vagy magas-hangúságot illetőleg, döntő idézetekkel szolgáljanak. Így például a *Nyelvtörténeti Szótár*ból meg nem tudhatjuk, vajon az *agykér*, *haskér*, *mágnés* milyen hangú ragokhoz és képzőkhöz társasodnak, holott a *Pax Corporis* és Apáczai *Encyclopaediája*, ha a gyűjtők figyelnek rá, elég döntő adatot nyújtott volna.

Ezzel, a hibák letárgyalása után, eljutottunk a *Nyelvtörténeti Szótár* hiányaira. Ezek még nagyobbak és számosabbak, mint hibái. A szerkesztők elpanaszolják a *Bevezetés*ben, hogy a gyűjtők mily sok és mily érdekes szókat felejtettek el följegyezni. Természetes, hogy a szerkesztők szorgalma, bármily nagy igyekezetet fejtettek is ki, már nem pótolhatta teljesen a gyűjtők mulasztásait. Vegyük elő a földolgozott könyvek akármelyikét és lapozgassunk benne csak fölületesen is, mindegyikében találunk nem egy olyan szót vagy szólást, a mit a gyűjtőknek okvetetlenül ki kellett volna jegyezniök. — Az *épitményt* csakis Faludiból idézik, mintha ő csinálta volna, pedig már 200 évvel előbb megvan Veres Balázsnál. — Calepinusból nem idézik a *meregygű*, *mét*, *nyirettyű*, *vesztözés* szavakat s még néhány százat, a melyek mind kimaradtak. — Medgyesinél (*Praxis Pietatis*) nem veszik észre a *píp* szót, a pipa legrégebb alakját; Apáczainál az *egyközepűt* (*concentricus*), a *ronat*-ot s annyi más, nyelvtörténetileg érdekes műszót; Miskolczinál (*Angl. Indep.*) a *függedelemet* és sok mást; Molnár Albertnél a politikai célzatú közmondást: «magyarnak esécs, németnek bécs»; PárizPápainál többek közt az *ágostyánt*, a mely szó egyszerre elárulja, hogy a mai «aggastyán» nem az «agg» származeka.

Én csak egy munkát hasonlítottam össze tüzetesebben a *Nyelvtörténeti Szótárral*, tudniillik Molnár Albert szótárának harmadik, vagyis 1621. évi kiadását, a melyből, műszói tanulmányok kedvéért, már előzetesen úgyszintén sok jegyzetet csináltam. Az eredmény, megvallom őszintén, magamat is megdöbbenett. Nem kevesebb mint 5000, azaz ötezer olyan szót kifelejtettek belőle, a melyeket az Utasítás értelmében idézniök kellett volna. Ezek közül több mint 3000 végkép kimaradt, a többi

2000 pedig vagy későbbi korból van csak idézve, vagy nincs elég szabatosan értelmezve.

Magától érthető, hogy e terjedelmes gyűjteményből itt mutatványokat sem igen közölhetnék. Mégis, hogy némi fogalmat adjak a szótár hiányos voltáról, csakis a kézművesek és mesteremberek neveiből állítok össze egy kis szemelvényt, megjegyezvén, hogy az itt következő szavak MA. szótárában mind megvannak, a *Nyelvtörténeti Szótár*ból pedig mind kimaradtak, úgymint: érczhártya-csináló, főkötő-csináló, gőzfürdő-csináló, illat-csináló, kard-csináló, kolbász-csináló, kulcs-csináló, lepedő-csináló, levegő-csináló, papucs-csináló, pokrócz-csináló, ruha-csináló, szín-csináló, tejesétek-csináló, tükör-csináló, üst-csináló, vasszerszám-csináló, zárlószerszám-csináló, bársony-festő, skarlát-festő, lé-főző, peléh-gyártó, sarkantyú-gyártó, szarumív-gyártó, szekrény-gyártó, tarsoly-gyártó, koszorú-kötő, gyakorlató-mester, kótyavetye-mester, láda-mester, kardos-mester, számvető-mester, főző-mesterség, kenyeres-mesterség, esztergár-műves, fő-műves, föld-műves, közműves, lenvászón-műves, peléh-műves, ülő-műves, béles-sütő, kalács-sütő stb.

* * *

Meglehet, hogy sokan azok közül, kik elég türelmesek voltak e hosszúra nyúlt ismertetést végig olvasni, bírálatomat a máskülönben oly nagybecsű műről igenis szigorúnak fogják találni. Lehet, hogy szigorú, csak igazságos legyen. Én minden alkalommal, a hol csak szerét tehettem, kimondottam s most csak ismétlem, hogy ily becses és a magyar nyelvtudomány tovább fejlődésére ily nagy fontosságú gyűjteményes munka még nem jelent meg irodalmunkban, mint ez. Az ily kiváló becsű munka megköveteli a beható ismertetést, és el is bírja a szigorú kritikát. Az én bírálatomnak csak egy célja volt: figyelmeztetni akartam a magyar nyelv művelőit, hogy ez irányban is mennyi tenni valónk van még s hogy mily helytelen dolog lenne «a hézagok kitöltését, a szükséges pótlásokat a jövő nemzedékre bízni». Nézetem szerint, a java munka csak most indulhat meg igazán. A *Nyelvtörténeti Szótár* megtörte az utat s lényegesen megkönnyítette a további gyűjtést. És most már másfajta gyűjtők is állanak az Akadémia rendelkezésére,

mint húsz évvel ezelőtt. Azóta az egyetem és a *Nyelvőr* egy oly derék fiatal nyelvész-csapatot nevelt föl és képezett ki, mely már tudná is, hogy mit és hogyan kell kijegyezni, s lelkesedéssel is fogna a munkához. Ha az Akadémia nyelvtudományi bizottsága fölhívást bocsátana ki és tisztességes díjazást biztosítva, fölszólítaná a nyelvészeket, hogy a még föl nem dolgozott, vagy rosszul földolgozott munkákat dolgozzák föl újra s jegyezzenek ki minden olyan szót, szóalakot, értelem-árnyéklatot és szólásmódot, a mi a *Nyelvtörténeti Szótár*ból vagy hiányzik, vagy csak későbbi forrásokból van idézve, — meg vagyok győződve, hogy három-négy év alatt oly nagy terjedelmű és oly nagy értékű anyag állana ismét rendelkezésére, hogy abból egy hatalmas pótkötet bizvást kikerülne. Az egész szótár új kiadására úgy sem számíthatunk egyhamar, azt csakugyan a jövő nemzedékre kell bízni.

NAGYSZIGETHI KÁLMÁN.

TORQUATO TASSO ÚJ KIADÁSA.*)

A mióta Rosini János Tasso összes munkáit harminczhárom kötetben közrebocsátotta (1821—32), senki sem foglalkozott bővebben és figyelmet érdemlőleg e kiváló költő műveivel; mert a Guasti Cæsartól rendezett és kiadott tíz kötet (1852—75) csak Tasso leveleit, párbeszédeit és egyéb apróbb íratait foglalja magában. A hősköltemények és versek egész halmaza, a melyekben pedig Tasso költői szelleme oly szépen, világosan tükröződik vissza, csaknem teljesen elhanyagoltatott; úgy hogy még magában Olaszországban is a *Megszabadított Jeruzsálemen* kívül Tassonak egyéb munkáit nem igen ismerik.

Igaz, hogy az utolsó időkben a *Rinaldo* és az *Aminta*, kritikai magyarázatokkal kísérvé, újra kiadattak, de részint a közrebocsátók egyoldalú és szűkkörű fölfogása, részint a készületlenség miatt, a melylyel Tasso kritikai méltatásához fogtak, e munkák — bár némi részben hézagot pótolnak — épen nem voltak alkalmasak arra, hogy a tanulni vágyók belőlök Tasso költői egyéniségét helyesen megismerhessék. Ószinte elismerés illeti meg tehát Angelo Solerti tanárt, a ki évek hosszú során át fáradhatatlanul dolgozott, kutatott a levéltárakban, eredeti kéziratok között és a könyvtárakban, hogy végre a *cinquecento* ez örök dicsőségű költőjét a maga eredetiségében és fényében mutathassa be hazájának.

*) *Tasso, Poemi minori*, per A. Solerti, studi di G. Mazzoni e C. Cipolla. 1891. 16°. Két kötet.

Solerti, a most megjelent két kötettel kezdi meg Tasso Torquato összes műveinek közrebocsátását, a melyek összesen hét kötetre fognak terjedni. Ez első kettőt, a melyben Tasso kisebb hőskölteményei foglaltnak, Mazzoni és Cipolla nagybecsű kritikai tanulmányai előzik meg és gazdagítják; a harmadikban, a mely már sajtó alatt van, Carducci fogja közrebocsátani és kritikai magyarázatokkal kíséni Tasso drámai költeményeit; ezt három verses és egyéb apróságokat felölelő kötet fogja követni, s végül az egészet befejezi az utolsó, a melyben a töredékeket, kétes eredetű és hitelességű költeményeket, s a gazdag gyűjtemény tartalomjegyzékét — kritikai szótárát — kapja az olvasó.

A most megjelent két kötet elsejének tartalma: a *Rinaldo*, a *Monte Oliveto* és a *Gonzaga-ház Genealogiája*; míg a második a *Teremtett Világot* és négy epikai költemény töredékét foglalja magában. Megjegyezzük, hogy Solerti e költemények mindegyikének teljes monographiáját nyújtja, a mi azok tanulmányozását és a költő egyéniségének megismerését nagyon elősegíti.

E magyarázatokból tudjuk meg azt, hogy Tasso a *Rinaldót* 18 éves korában tíz hónap alatt írta meg, midőn a páduai egyetemen a jogot tanulta, s hogy a hőskölteményt Franceschi adta ki, 1562-ben, Velenczében. — Az *Olajfák hegyének (Monte Oliveto)* kézírata még megvan s a montpellier-i orvosi egyetem kincsei közé tartozik; s bár e kézirat létezése tudva volt, mégis Solerti volt az első, a ki annak nyomán kijavította, átalakította a költemény egyetlen, hibákkal teljes kiadványát, a mely 1605-ben, Ferrarában, Bonhaverti nyomdájából került ki. — A *Gonzaga-ház Genealogiáját* Marcantonio Foppa tartotta fön az utókor számára, s lemásolván azt egy Ferrarából került kézíratról, 1666-ban, Rómában, közrebocsátotta. — A *Teremtett Világ* legelső, megcsontított kiadása Velenczéből ered (1600), de csakhamar azután (1607) az egészet kiadta Viterbóban Ingegneri; ezen kívül számos kéziratban is fönmaradt, a melyek közül Solerti négyet föl is használt.

Az említett töredékek és függelékek közül kettő igen fontos a *Megszabadított Jeruzsálem* történetére nézve. Az elsőben, egy vatikáni codex nyomán, Tasso azon első költői kísérletét látjuk, a melynek tárgya: Jeruzsálem megszabadítása; e kis töredék Guidobaldo urbinói herczegnek van ajánlva és 116 ottava

rimát foglal magában, a melyek a későbbi hősköltemény első három énekében megénekelt tárggyal foglalkoznak. — A harmadik töredék már csak azért is fontos, mert eddig még nem volt kiadva; a szorgalmas kritikus egy Barberini-fele codexben fedezte föl e hét stanzát, a melyek bevezetését képezték volna *Szent Benedek Életének*, ha azt a költő már kezdetben abban nem hagyta volna. — Végre a negyedik és utolsó töredékben Tasso fiú kegyeletének emel emléket, a mennyiben az itt foglalt stanzák befejezését képezik azon *Floridante* című regényes költői beszélynek, a melyet Torquato atyja, Tasso Bernardo kezdett meg, de már nem fejezhetett be.

Különös becsét kölcsönöznek e kiadványnak Mazzoni kritikai tanulmányai, a melyeket a *Rinaldoról*, az *Olajfák hegyéről* és a *Teremtett Világról* írt. A fiatal Tasso a *Rinaldóval* lépett ki a nyilvánosság terére, a melynek megírására Cattaneo buzdította őt, a kinek *Marfisa szerelme* című verses regénye a legelső, művészi és alaki szempontból is számot tevő munka az e nemű költői termékek között. A fiatal költő tizenkét énekre osztott ottava rimákban beszél el a francia hagyományok kedvencz lovagjának, montalbanói Rinaldónak hőstetteit, de nem igen ragaszkodik a népies hagyományokhoz, hanem szabad folyást enged költői képzelmenek. E költemény, vagy jobban mondva verses regény, bár csak ifjúkori kísérlet, mégis magán viseli Tasso alkotó génuszának és költői szárnyalásának nyomait; egyes helyzetek, idylli jelenetek, alakok, a mesteri jellemfestés, a csapongó képzelem, mind elárulja és mintegy előre hirdeti az *Armida*, *Erminia* és *Aminta* lánglelkű költőjét.

A *Rinaldo* fordulópontot, korszakot alkot a középkori verses-regények történetében, a mennyiben kilep a megszőkott, szerelmi nyögésekkel, hihetetlen kalandokkal bőven elárasztott romantikus irányú, phantastikus mesek sorából és közeledik az eposz azon fajához, a mely, a római és görög remekírók műveinek nyomán, a klasszicizmus korában határozott, költői becsű műfajjá fejlődött. — Est-hajnalesillagnak nevezhetnők e költeményt, mert utolsónak ragyogott a középkori romantikus költészet alkonyán és egyúttal fenyesen hirdette a klasszicus költészet hajnalát, a melynek vakító napja a *Megszabadított Jeruzsálemmel* kelt föl. A mythikus, legendái elem, a mely Boiardo és Ariosto gyönyörű verseit gyakorta

nehezen érthetőkké teszi, a *Rinaldó*ban már csak vonatkozások, nevek és idylli jelenetek, képek, hasonlatok alakjában van meg, s maga a tárgy, úgy mint a forma, egységre, művészi tökélyre törekszik és a klasszicus remekeket utánozza. Ez volt az oka, hogy a költészetért annyira lelkesülő *cinquecento*, megúnva már a fárasztó, elcsépelt és unalmas epizódokkal teljes romanticismust, örömmel üdvözölte a klasszicus reminiscentiákban és szépségekben gazdag *Rinaldót*, a mely pár év alatt hat kiadást ért.

A *Rinaldo* elé bocsátott epistolában Tasso kijelenti, hogy letérve egy kissé a modern költőktől járt útról, inkább az ókori remekírók felé óhajtott közeledni, arra törekedvén, hogy a költemény meseje — habár nem szorosán, hanem csak általánosan vett értelemben — egységes legyen. Elmondja továbbá, hogy az epizódok, kitérések és idylli jelenetek, bár nem mindenütt egyeztethetők össze a mese és a föltalálás egységével, mégis oly módon igyekezett azokat beilleszteni, hogy a költemény hőseinek jellemét előnyösen világítsák meg; háttérbe szorítván a költőt és inkább mindenütt magokat a szereplő személyeket szólaltatván meg, hogy egyszersmind a kort és annak szokásait is hű képben állíthassa az olvasó elé. Kijelenti azután, hogy nem ragaszkodott sehol az Aristoteles hármasságához, a mely — szerinte — gyakran akadályúl szolgál a költői képzelemnek; végre pedig kéri úgy a Virgil és Homér, mint az Ariosto és Boiardo tisztelőit, hogy ne ítéljék meg nagyon szigorúan e művét, a mely e két különböző irány közt a középúton halad. — Ebben a pár sorban maga a költő adja meg költészeti irányának kritikáját, mert a hőskölteménynek ezen általa megteremtett új műfajában alkotta meg az örökbecsű *Megszabadított Jeruzsálemet*, a melyben már a történelem nagy alakjait énekli meg.

Sokáig azt hitték, hogy a *Jeruzsálem* már föntebb is említett első könyve később fogamzott meg Tasso agyában, mint a *Rinaldo*; de most már Solerti kimutatta, hogy az ifjú költő már 1559/60-ban, velencei tartózkodása alatt, alkotta meg ez első könyvet, de azután, a dícsvágytól, a gyors sikertől ösztönözve, abban hagyta e fönséges, hosszú időt és fáradságot igénylő művet, hogy a könnyebb tárgyú és kisebb terjedelmű *Rinaldóval* lepje meg a világot és arasson babérokat. A *Jeruzsálem* tárgya, úgy eszmei tartalmának fönségénél, mint azon

magasztos harmóniánál fogva, a melyben az akkori kor érzelmeivel és fölfogásával állott, szépen tanúskodik az ifjú Tasso költői lángelméjének mélysége és komolysága mellett.

Hiányzik az *Első könyvből* Olindo és Sofronia epizódja, a Jeruzsálem falai alatti csata, Tankréd és Clorinda találkozásával, Aladin és Erminia párbeszédje, mikor ez utóbbi a toronyban megmutogatja az ostromlott királynak az ellenség legkiválóbb hőseit: hiányzanak e homéroszi epizódok, a melyek annyira tetszetek később a *Megszabadított Jeruzsálemben*. De már meg vannak ama gyönyörű ottavák, a melyekben a keresztes vitézek fonséges érzelmeit festi le, midőn a szent város tornyait megpillantják; megvan az egyiptomi szultán követségének leírása és Alete beszédje: — s a költészet e remekeit az ifjú Tasso 19 — ha ugyan nem 16! — éves korában alkotta meg! Kár hogy Tasso az átdolgozott költeményből kihagyta az itt meglevő azt a részt, a melyben a keresztes vitézek és hős vezérok magatartását, érzelmeit festi le akkor, midőn az egyiptomi követség táborukba érkezik. Hasonlóképen helyén lett volna az a gyönyörű, festői kép is, a melyben a költő Remete Pétert és fegyveres szerzetes-társait örökíti meg. — Nagyobb tér jutott itt az olasz keresztéseknek is, a kiknek elősorolásánál a költő, midőn részökről, a pápai követről (Camillo) beszél, titkon czéloz azon vágyára, hogy Olaszország a pápai főnhatóság alatt alakúljon egységes állammá. Végül még érdekes az is, hogy az *Első Könyvben* az olaszokat gúnyoló, de oly kegyetlenül lakolt lovag nem a norvég Gernand, hanem a spanyol Hernand: ez is az idők jele s a spanyolok elleni halálos gyűlölet kifolyása. A mágusnak nevét sem a keleti mesékből vette, hanem Dantéből és az olasz krónikákból; neve nem Ismeno, hanem Asdente.

Tasso, miután ferrarai fogságából Gonzaga Vincze herczeg közbenjárására kiszabadúlt, a mantuai udvarba ment s itt töltötte el az 1586. és 1587. évek nagy részét, sajtó alá bocsátva a *Floridantet*, a mely elé (Vilmos herczeghez) ajánlást írt és a melyet itt-ott kijavított. Az Esték herczegi könyvtárában még megvan e költemény kézírata, s ennek nyomán közölte Solerti azt a harmincznégy ottavát, a melylyel Tasso az atyja művét befejezte. E töredék a *Floridante* tizedik énekéhez van csatolva és a felségek dícséretét, a nemes hölgyek és lovagok erényeit éneкли meg. Különösen a két Gonzaga herczegleány, Anna

(később osztrák Ferdinánd neje) és Margit (később Estei Alfonz hitvese) dícséretét zengő ottavák gyönyörűek, és úgy magasan szárnyaló ódai hangulatuk, mint a kifogástalan, remek verses- és következtében valódi gyöngyökül tekinthetők.

Nem ilyen szép talán az a 119 ottava, a melyet Tasso 1591-ben, Mantuában írt a *Gonzaga-ház Genealogiájáról*, bár Serassi, sőt maga Leopardi is egészen el vannak ragadtatva e költemény szépségeitől. Igaz, hogy a Taro melletti csata leírása nemcsak költőileg gyönyörű, hanem egyszersmind történeti hűségű is, a mint ezt Cipolla hiteles okiratok nyomán a Solerti kiadásában bebizonyítja; azonban a költemény többi része nem egyéb, mint a Gonzagák családfájának névsoros, időrendbeli kimutatása, még pedig — a mint ezt ugyancsak Cipolla kimutatja — Campana Cæsarnak a mantuai dynastiákról írt könyve nyomán. Már pedig a családfákat akármilyen csengő rímekkel és gördülékeny strófákban adjuk is elő, sohasem lesz e leírás, vagyis inkább az egyes családtagok neveinek, viselt dolgaiknak stb. felsorolása, költői becsesel és értékkel bíró műfaj; nem pedig leginkább azért, mert a magasabb szárnyaláshoz hiányzik az ihlet, ha csak a csúszó-mászó hízelkedést ihletnek nem kereszteljük.

Tasso túlbuzgó vallásos érzületének eredménye a *Szent Benedek Élete* és az *Olajfák hegye*, mind a kettő töredék. De Tasso képzelmét nem termékenyítik meg az ily tárgyak, mint a Danteét vagy Petrarcaét. A *Szent Benedek Életének* tárgya magában véve magasztos és méltó Tasso költői lelkületére: fenkölt eszme, hogy az eltűnő ókor alkonyán az ósrómai nemesség végső ivadékai testvérekké lesznek a mindent kibekítő és védszárnyai alá vevő keresztyénsegekben, és összefogva egyesülnek, hogy megvédjék az emberiséget, a pölgárosodást, a tudományokat és művészeteket a betörő, áradatként mindent elsöprő barbárok ellenében. De Tasso e költeményből csak hét ottavát írt meg, a melyek közül a hatodik igen gyönyörű.

Az *Olajfák hegyére* nézve Mazzoni megjegyzi, hogy bár Tassót annak megírására a hála vezette, — a mennyiben 1588-ban a Nápoly melletti Mont Oliveto zárdában betegen feküdt és a szerzetesektől ápoltatott — a tárgy maga mégis összhangban állott Tasso keresztyeni érzületével s egyszersmind bő anyagot szolgáltatott volna költői epizódok, szebbnél szebb jelenetek, dicső önfeláldozások, hősi önmegtágadá-

sok stb. megéneklésére és beillesztésére: csakhogy magát a cselekvényt, a melynek a költemény magvát kellett volna tennie — tudniillik a szerzet alapítását és alapítójának, Tolomei Jánosnak, kalandos, hányt-vetett életét — Tasso csaknem teljesen elhanyagolja, a mennyiben térítő barátként homiliákat tart és erkölcsi prédikációkban áradozik vagy pedig a zárdai életet rajzolja és jeleníti meg. Nem nagy kár, hogy csakhamar felbeszakította e költeményét, a melyben különben fölös számmal találkoznak gyönyörű, magasan szárnyaló, gyakran ódai fellengésű ottavák.

Sokkal fönségesebb és Tasso szelleméhez is méltóbb a *Teremtett Világ*, vagy, a mint Tasso nevezni szokta, a *Genesis költeményének* tárgya, a melyet a költő hét könyvben dolgozott föl. 1592-ben fogott e költemény megírásához Nápolyban és a római Vatikánban fejezte azt be, kevéssel halála előtt. — Valószínű, hogy Tasso olvasta du Bartas *La semaine ou creation du mond* című, 1578-ban megjelent nagyszabású költői leírását, a mely csakhamar Franciaországon kívül is nagy hírre vergődött; de — a mint ezt Mazzoni bebizonyítja — sem ihletet nem meritett abból, sem pedig nem utánozta azt: ha ismerte is, minden párhuzamot, hasonlatosságot került, sőt még a fölfogás dolgában is egészen eredeti, önálló génuszként tűnik föl. Igaz, hogy alapjában véve a *Teremtett Világot* nem lehet az olasz irodalom remekművei közé sorolni, mert tulajdonképen nem egyéb, mint terjedelmes, néhol egyhangú és fárasztó költői leírás, mindazonáltal irodalomtörténeti szempontból igen becses és fontos, mivel a plátói philosophia következtében már-már lankadó vallásos költészet utolsó viszhangja.

Azonban egyebekre nézve nem mindenben írhatjuk alá Mazzoni ítéletét. Így például mindenesetre nagyon elhamarkodott az az állítása, hogy Tasso, ha tovább él is, nem lett volna képes megjavítani, kicsiszolni e művét; sőt ellenkezőleg: bizonyára megsimította volna még jambusait és kiküszöbölte volna azt a sok *és-t*, *majd*-ot, *most*-ot, a melyekkel a laza kapcsolatban álló verseket egymáshoz fűzi s a melyekben Mazzoni annyira megbotránkozik. De azt sem hihetjük el, hogy Tasso *Teremtett Világa* semmi hatást sem gyakorolt kora és a későbbi kor költészetére; hiszen a *scicento* két Genesis-költője, Passero (az *Essamerone*ban) és Semenzi (a *Mondo Creato*ban) csaknem

teljesen Tasso hatása alatt állottak és írták meg költeményeiket. Sőt valószínű, hogy Milton is, a ki 1638-ban meglátogatta Nápolyt és azt a helyet is, a hol Tasso a *Teremtett Világot* megkezdte, e költeményből merítette ihletét remek *Elveszett Paradicsomához*, a mely folytatása Tasso művének, s a melyből a világtalan költő semmi mást nem vett át és nem kölcsönzött, mint a külső eszközt: az ötödféles jambust.

ZIGÁNY ÁRPÁD.

AMERIKA FÖLFEDEZÉSE.

Ez évben lesz négyszáz éve annak, hogy Columbus kikötött a ma amerikainak nevezett szárazföldön s így igen természetes, hogy az idén nemcsak Columbus földieinek, hanem az egész művelt világ figyelve is e nagy esemény felé fordult. Londonban John Fiske egy igen becses és érdekes könyvet adott ki Amerika fölfedezéséről.*) Főleg e könyv alapján, de tekintetbe véve az idevágó irodalmat is, az *Edinburghi Review* legújabb száma szép tanulmányt közöl, melyet a tárgy érdekessége miatt röviden ismertetni akarunk.

Columbusnak is voltak előzői, csakúgy mint minden más nagy újtónak. Bostonban nem rég emeltek szobrot Leif Eriksonnak s ezzel hivatalosan elismerték, hogy e vakmerő tengeri rabló egyike volt az úrja faj úttörőinek Amerika földjén.

Ez a Leif fia volt annak a vörös Eriknek, kit gyilkosság miatt száműztek Izlandból 983-ban. A száműzött már tudta, hogy nyugat felé szárazföldre akadhat s azért telepítvényeseket szállított arra a rideg félszigetre, melyet Greenlandnek nevezett, mivel a hely, hol kikötött, olykor derültnek látszik e kietlen tájhoz képest.

Leif Erikson egy norvégiai kirándulás alkalmával fölvette a keresztyénséget; hittérítőket hozott magával Grönlandba; s azután 1000-ben fölszerelt egy «sárkány hajót» a nyugati útra. E nevezetes úton az izlandiak a többi közt egy termékeny vidéket találtak, melyet «Vinland»-nak neveztek el vagyis bortermő földnek s itt teleltek nagy kényelemben.

*) *The Discovery of America. With some Account of Ancient America and the Spanish Conquest.* By John Fiske. In 2 Vol. Lond. 1892.

Leif jól megrakott hajóval tért vissza Grönlandba s ezután megélénkült a közlekedés Grönland és Vinland közt. A vad bensülöttekkel igen jövedelmes volt a kereskedés. E szegény «skrælingek», mint a Sagak nevezik őket, eleinte igen félénkeknek látszottak, Thofinn Karlsefni bikájának bógésétől úgy megijedtek, hogy három hétig nem mutatkoztak. De azután összeszedték magokat s végre oly félelmesekké váltak, hogy tizenkét év múlva az európaiak kénytelenek voltak elhagyni e tájat. Vinland ködös hagyománynyá lett. A régi vikingek ottani kalandjairól századok múlva is regéltek az izlandi tűzhelyek mellett, de senki sem akarta utánozni a dicső példát. Csak Erik Gnupsen, kit II. Paschalis pápa Grönland és Vinland püspökévé nevezett ki in partibus infidelium, indult el 1121-ben egyházmegyéje távolibb vidékeinek fölkeresésére. De visszatérését nem említik a krónikák; úgy látszik, hogy ez utazás életébe került.

Grönlandból is kivonultak a műveltség őrszemei. A bensülött eszkimók, kiket a vörös Erik társai csak hírből ismertek, délfele húzódtak és a tizenötödik század vége előtt teljesen elnyomták az izlandiakat. A gardari székesegyház romja még ma is kimagasló emléke a hajdani keresztyén uralomnak.

De Amerikának e fölfedezése az izlandiak által időelőtti esemény volt. Fiske szerint az izlandi elbeszélésekből nem vehető ki annak tudata, hogy a fölfedezett tartományok egy Európán kívüli földrajzi világhoz tartoznak. Ily fölfogásra még nem volt eléggé érett a földrajzi tudás. Egyszerűen azt hitték e tartományokról, hogy Grönlandtól távol eső helyek, hol alsóbbrendű, de veszedelmes nép lakik. E véletlen izlandi fölfedezések nem is oldottak meg valami nagy kereskedelmi problémát s nem keltettek tudományos érdeklődést. Különbben is iránytű és astrolabium nélkül a rendszeres oceáni hajózás nem volt képzelhető. És végre a tizenegyedik században Európa még távol állott attól, hogy a nyugat felé törekedjék. Egészen 1492-ig Európa hátat fordított az Atlanti óceánnak. Hogy mi van a mare tenebrosumon túl, az csekély érdekű kérdés volt. A középkori Európa fölfogása szerint a lakott földet nyugaton a titokzatos óceán veszi körül és délen a Sahara égető homokja; de kelet felé senki sem tudja, hogy meddig terjed, és ebben az irányban oly törzsek és nemzetek laknak, melyektől Európának van oka félni.

Csak lassan alakult át e fölfogás. A XIII. század közepe felé két ferenczrendi szerzetes, kiket IV. Inceze pápa és Lajos francia király küldöttek a nagy khánhoz, azt a hírt hozta, hogy Khinának

keleti határain nem mocsárvidék terül el, mint Ptolemæus állítja, hanem egy hajózható oceán. Marco Polo utazása igazolta e hírt s a tény jelentősége be volt foglalva a Roger Bacontól idézett régi véleményekben, melyek szerint Hercules oszlopaitól az indiai szárazföldre egyetlen nagy, de éppen nem hajózhatatlan vagy mérhetetlen tenger terül el. Ez a szerencsésen fogamzott és szerencsésen terjesztett tévedés volt az oka Amerika fölfedezésének. Mert Columbus, bármily entusiastá volt is, soha sem követte volna a nyugvó napot a sötét tengeren át, ha nincs meggyőződve arról, hogy a másik oldalon a fény országát találja. Határozott célra függesztette szemét. Valami határozatlan utazás egy ismeretlen szárazföld föl kutatása végett egy percig sem foglalkoztatta gondolatait. Különben ily hebehurgya vállalatra Izabella tanácsosaitól soha sem kapott volna se hajót, se embert, se pénzt. Nem új világot keresett, hanem új utat. Már pedig Európában mind jobban érezték ez új út szükségét, mióta a törökök megzavarták a közlekedésnek azt a vonalát, mely Olaszországot Indiával és Klinával összekötötte. Pedig a keleti kereskedelem ezen az úton haladt a keresztes hadjáratok óta s most, hogy a Középtenger zárt úttá lett, a haladás sine qua nonjává lett az új indiai útnak fölfedezése.

Előbb Afrika körülhajózására gondoltak, de itt az akadályok igen nagyok voltak s némi csüggedés mutatkozott e tervre nézve, midőn Columbus teljesen megérlelte eszméit az új indiai útról.

Körülbelül hatszáz könyvet írtak e rendkívüli egyéniségről, ide nem számítva az általánosabb tárgyú munkákat, melyek pályáját is fölvettek fejtegetéseik körébe. És mégis vajmi keveset tudunk róla. A régi biographiák adatait széjjel szórta a kritika, de nem szerzett új anyagot egy megbízhatóbb biographiához.

Még azt se tudjuk biztosan, hogy hol és mikor született Columbus. Nem hét város, hanem háromszor annyi helység versenyez a dicsőségért, hogy az «Oceán admirálisa» szülő helyének neveztessek. Azonban ő maga egész határozottan genuinának mondta magát s mivel ellenkező bizonyíték nincs, bátran hihetünk neki. Különben önéletrajzi célzásai néha zavarosak. Ezekben alapszik születése évének meghatározása s e szerint 1446-ban vagy 1447-ben született. De az bizonyos, hogy Domenico Colombo négy gyermeke közt ő volt a legidősebb. Atyja szegény takács volt, ki elég sanyarúan töltötte életét. Kristóf tizennégy éves korában hajóra szállt, de úgy látszik, hogy utazásaiból visszatérve, atyja mesterségével is foglalkozott. Bátran elmellőzhetjük azt a történetet, hogy a paviai

egyetemen tanult; mindazáltal valami úton-módon tanult némi latint, cosmographiát és csillagászatot.

A vállalkozó hajósok ekkortájt Portugalliát keresték föl s így Columbus is elkísérte Bertalan nevű testvérét Lissabonba 1473 körül. Bizonyára föltűnést keltett ott a genuai takács fiának előkelő alakja. Sötétbarna haja korán őszbe csavarodott; de az ifjúság tüze égett szemeiben. Nemes, parancsoló külsejű férfiú volt, nagy, erős termetű; szép piros szín élénkíté arczát, s éles szürkés-kék szeméből szikrák löveltek. Térképek készítéséből élt, mi igen gondolatébresztő foglalkozás volt e válságos korban ily képzelmes embernek. Hanem nem sokáig tartózkodott Lissabonban. Elvette Perestrello előkelő olasz hajós leányát és visszavonult Porto Santo szigetére. E kis szigeten egy évet töltött el s midőn fölmerült magányából, egy nagy és csábító eszme uralkodott lelkén.

Aristoteles tana a földnek gömb alakjáról fönmaradt a közép-koron át, noha a többség megvetéssel szólt róla. Albertus Magnus és a scholastikusok el nem állottak attól és a többek közt Roger Bacon és d'Ailly bíbornok (Petrus Alliacus) is hirdették. A tudomány föléledésével a tizenötödik században e tan előtérbe lépett és magától érthető dolognak tekintették mind azok, kik a múltnak tiszteletében a jövő haladását látták. E hit, mondja Justin Winsor, Columbus egy életrajz-írója, szükségképen maga után vonta azt a másikat — hogy a keletet nyugaton kell keresni. A babona, a tudatlanság és a félelem nagyították az átkelés akadályait a sötétség kietlen tengerén; de Columbus korában legalább néhány tanult szellem már bízott e nehéz utazás valósíthatásában.

Columbus különböző forrásokból merítette azt a meggyőződését, hogy az egyenes út Indiába az Atlanti óceánon át vezet. Petrus Alliacus könyve, az *Imago Mundi* (1410), nagy hatással volt reá. Valószínűen ebből ismerkedett meg az e tárgyról szóló régi véleményekkel; Seneca prófétai nyilatkozatával ama korról, melyben nem lesz már Ultima Thule, — Strabo és Aristoteles föltevésével és elmékedéseivel, melyek oly szépen illettek fürkésző eszének félig kifejtett intuitióihoz. Olvasta továbbá Albertus Magnus *Liber Cosmographicus*-át, Vincent de Beauvais *Speculum Naturale*-jét és érveik erejét Mandeville és Marco Polo úti elbeszélései erősítették. S azonfölül Porto Santóban sokat beszéltek akkor a tengeren úszó különös fákról és idegenszerű emberi hullákról.

De leginkább a firenzei Paolo Toscanelli levele 1474 körül gyökerezett meg a genuai hajós meggyőződését. Ez öreg csillagász

teljes biztossággal állította, hogy lehetséges az átkelés az óceánon Khina felé. Még ha többször megfordult volna ez úton, akkor sem szólhatott volna róla nagyobb biztossággal. De meg nem elégedett a pusztá állítással. Térképet is küldött, melyet Columbus valóban használt is útja közben. Az igaz, hogy e térkép rendkívül fölbátorító volt. Így például Toscanelli számításai szerint Marco Polo «Cipango»-jának (Japán) dicsőségei körülbelül a mexikói öböl tájékán voltak föltalálhatók. Hozzá még Columbus kevésre becsülte a földgömb terjedelmét, és végül azt következtette, hogy Cipango a Kanári-szigetektől az egyenes úton 2500 mérföldnyire van. E földrajzi tévedéseknek meg volt az a haszna, hogy elleplezték az akadályozó vagy csüggesztő igazságokat.

S így Columbus lelke el volt határozva. Végleg magáévá tett egy nagy gondolatot és életét arra szánta, hogy testet adjon e gondolatnak egy merész vállalat által.

Hogy Toscanellinek köszöni-e az eszmét vagy más valakinek, az nem fontos kérdés, mert az eszme már a levegőben volt. Columbus eredetisége nem annak elgondolásában rejlik, hogy el lehet érni Khina partjait nyugat felé hajózva; hisz a tudományos fölfedezésre sem elég az értés, hanem a végrehajtás is kell. A fölfedező munkája csak akkor teljes, ha a félig látott lehetőséget nevezetes valósággá változtatja. Mint Laplace mondja, valamely igazság fölfedezésének érdeme egészen azt illeti meg, a ki az igazságot bebizonyítja. Földrajzi kutatásoknál a fölfedező úttal bizonyítunk.

Tizenhét évig várakozott Columbus, könyörögvén az uralkodóknak, hogy vállaljanak el egy félgömböt néhány ezer koronáért. Időközben azonban sokféle tapasztalást szerzett. Portugal hajókon egyfelől az aranypartig utazott, s másfelől Izlandig; majd Spanyolországba költözve, tevékeny részt vett a mórok elleni küzdelemben. De ifjú ereje már hanyatlott s a cél, melyért élt, még mindig a távolban lebegett. Szegény volt; néhányan órúlnak hitték s Ferdinándnak és Izabellának kevésbé okos tanácsosai előtt alig tűnhetett föl egyébnek, mint valami furfangos csalóknak. Azonban föl kell említenünk, hogy a castiliai udvarnál több főpap, mint például Marchena és Quintanilla, állhatatosan pártolták Colum bust.

De Colum bust nem volt könnyű eliasztani, el nem állott magas követeléseitől. A maga és örökösei számára az új indiai birodalomban az alkirályi és egyéb méltóságoknak örök időkre való biztosítását kérte. És a mi a birodalomból majd befolyó vagyont illeti, az ő része már annak az új keresztes hadjáratnak költségeire van

szánva, melyben a törökök majd kiűzetnek Jeruzsaleméből. Ő tehát semmit sem engedhet.

Végre reményeiben csalódva, Columbus már el akarta hagyni Spanyolországot, mint nyolcz évvel azelőtt elhagyta Portugáliát. Éjszak felé utazott fiával Diegóval, de mivel a gyermek kimerült az utazás alatt, az apa megállott, hogy egy darab kenyeret és egy ital vizet kérjen a ferenczrendiek la-rabidai kolostorában, Palos mellett, Andaluziában. Itt szóba ereszkedett a priorral, Juan Perezzel, kinek mint Fiske mondja «vendégszerető lelke volt az új eszmék irányában». A priorra hatott a vendégnek parancsoló személyisége, elhitte Columbus vizióit és a királynénak levelet írt, mely a mérleget azok oldalára hajlította, kik meg akarták kísértetni, hogy mi a valóság a vizióban.

1492. augusztus 2-án egy három könnyű hajóból álló kis raj elvitorlázott Palosból Japánba. Kilenczven kétségbeesett hajós szállt a födélzetre, — elmenekült börtönlakók, vagy csődbe került adósok; földönfutók, gonosztévők s mindenféle szemete a tengeri kikötők népességének, kiknek épen semmi kedvök sem volt arra a munkára, hogy bizonyosságot szerezzenek magoknak a világformájáról. Mert hátha a szörnyű lejtőre jutnak, honnan lehetetlen fölkúszni; vagy hátha a világ szélére érve, egyszerre lezuhannak a rémítő chaosba, pedig, mint némelyek beszélnek, kicsiny hija volt, hogy Harold Hardrada így nem járt. De másrészt a «boldog szigetek» föltalálása csábította az elméket; a dicsekvő matrózok annyit beszéltek rólok, hogy alig lehetett kételkedni valóságokban. S mi mindent regéltek a matrózok emberevő kutyákról s óriásokról, de a csudás szigetek nem mutatkoztak és tudjuk, hogy mennyi baja volt Columbusnak a csöcselékkel, mely éjjel-nappal zaklatta. De végre föltűnt a fény Guanahani szigetén.

A Columbus-biographiák adatainak bizonytalanságát eléggé jellemzi az, hogy nem tudjuk biztosan, melyik szigeten kötött ki Columbus 1492 okt. 12-én. Csak annyi bizonyos, hogy Guanahani a Bahama szigetekhez tartozik; többet a legszorgosabb kutatás sem bírt megállapítani.

Hogy Columbus épségben térhetett vissza Spanyolországba, az már a csodával határos. Főhajója, a *Santa Maria* ott veszett el Cuba partján; Pinzon, a helyettes parancsnok, elszökött a *Pintával* együtt; csak a kis *Niña*, mely inkább csolnak volt, mint hajó, maradt meg, hogy visszahozza az admiralist nagy jelentőségű híreivel. Valóban páratlan terhet hordott e gyöngé bárka

s hozzá még téli időben az óceánon. De végre kikötött Columbus a palosi kikötőben, 1493 márczius 15-én.

Leírhatatlan izgatottságot keltett a bárka megérkezése. Ez inkább feltámadás volt, mintsem visszatérés. A siker megszegényített minden várakozást és most a merész hajóst elárasztották a kitüntetések. A király és királyné fölkeltek trónjukról, hogy üdvözöljék Colum bust, és fölszóltatták, hogy foglaljon helyet jelenlétökben; Izabella sírt örömeben, midőn az elbeszélést hallotta; a hihetetlen be volt bizonyítva; a keletet megtalálták nyugaton. Columbusnak a legcekekélyebb kétsége sem volt arról, hogy Cubánál Cathay (Khina) partjához ért s hogy Hispaniolában Cipango tengerövezte királyságára akadt. Igaz, hogy a drágakövek és a nemes érczek nem voltak föltalálhatók s hogy fahéjszínű vadak helyettesíték Marco Polo higgadt és ügyes keleti embereit, de az kétségtelennek látszott, hogy e rendellenességek el fognak tűnni a további kutatások után. E nézetekben senki sem kételkedett. Azért rögtön hozzá fogtak a második expeditió szervezéséhez. Erre tizenöt száz ember jelentkezett. Márvány palotákról álmodoztak és János pap kincseiről.

S így akkor senkinek sem volt a legcekekélyebb képzete arról, hogy mit tett Columbus. Azt csak a későbbi nemzedékek tudták, hogy 1492-ben kezdődött bolygónk nyugati és keleti felének érintkezése s hogy az emberi életnek az a két folyama, mely addig számlálhatatlan évek óta külön mederben folyt, most vegyülni kezdett egymással.

A második utazásnak Jamaika fölfedezése volt a fő eredménye. Harmadik útja, 1498-ban, az Orinoco torkolatához vezette Columbus t. Úgy gondolta, hogy e folyó forrása egy földi paradicsomban van, de nem édent, hanem Eldoradot kerestek a spanyol lovagok; és Cathaynek hön óhajtott kincsei egyre homályosabb messzeségbe tűntek. Megtelt a mérték; a «Muskito-ország admirális» (mint nevezni kezdék) a gyűlölet és megvetés tárgya lett; lázadás tört ki Hispaniolában; zugolódtak Sevillában és Cordovában; az ellenséges befolyás győzött az udvarnál; és a vad és ostoba Bobadillát teljhatalommal küldötték el az új gyarmatra. Így történt, hogy Columbus lánczokban tért vissza harmadik útjáról. Igaz, hogy Izabella méltatlankodott a sérelem miatt, melyet Columbus szenvedett; de az alkirályi méltóságba többé vissza nem helyezték.

Hanem azért újra elküldötték egy stratégiainak nevezhető fölfedező útra. Portugália ugyanis megtalálta az utat Indiába Vasco de Gama által, ki körülhajózta a Jó Remény fokát. Igen köny-

nyílnak és kívánatosnak látszott, hogy Spanyolország a világ másik részén utazva, szembe jusson Portugaliával. Csak követni kellett az óceáni utat Cubától nyugat felé és ezt Columbus megpróbálta 1502-ben. Hanem egy teljesen váratlan akadály meghiúsította a tervet. Földszorost talált ott, hol tengersizorost keresett és miután egy évet töltött el Honduras és Veragua partjain, kénytelen volt lemondani a reményről, hogy a Karaibi tengertől nyugatra megtalálja a tengeri kijáratot. Sokat szenvedett e kísérletek alatt és után, és midőn 1504 november 7-én kikötött San Lucarban, arról értesült, hogy a királyné, az ő állandó pártfogója, halálos ágyán fekszik.

Ekkor befejezte utazásait. Az utókor azokat dicső eredményeik után ítéli meg, de az egykorúak, kik alig bírták méltányolni nagy jelentőségeket, annál élénkebb fogékonysággal emelték ki a látszólagos balsikereket. Columbus oly messze esett azon keresztes hadjárattól, melyet ő maga akart fölszerelni, hogy a saját holmiját is lefoglalták és királyi rendeletre eladták adósságai törlesztése végett. Lehetetlen e hálátlanságnál nagyobbat gondolni; Columbus jól megtanulta, hogy mennyire lehet bízni fejedelmekben. Az utóbbi időben szerette a ferenczrendiek csuháját viselni és e rend szegénysége lett osztályrészévé. A nyomor és fáradság jobban megviselték, mint életkora, és lesújtva a betegségtől, a szegénységtől és a mellőzés-től, 1506 május 10-én meghalt Valladolidban, annyira elfelejtve a világtól, hogy még a napi hírek följegyzői sem vettek tudomást haláláról. Még hamvainak sem volt nyugalma. Most nem is tudjuk biztosan, hogy hol nyugszanak.

Igen ellentétes nézetek olvashatók a nagy fölfedező jelleméről. Winsor ítélete szerint eszelős rajongó volt, félig csaló s félig bolond mystikus perceiben, azonkívül hazug, szemfényvesztő és zsarnoki természetű. Az ily beszédre szükségtelen a czáfolat. Másrészt a francia írók bizonyos osztálya az égit emelik Colum bust, emberfölötti hősiséget és szentséget tulajdonítanak neki. Különben ezekkel szivesebben tévednénk, mint Winsorral. Mert Columbus erkölcsi szempontból is kiváló ember volt. Nagy eszményeknek élt és ha a gyarmatok igazgatásában az eredmények nem feleltek meg mindig szándékainak, tekintetbe kell vennünk helyzetének rendkívüli nehézségeit. Őt nem illeti a felelősség azokért a kegyetlenségekért, melyeket utódai Hispaniolában elkövettek; a benszülöttek érdekeit szívéen viselte s irgalomra hajlott. Fő vágya az volt, hogy terjessze a kereszt birodalmát.

Fiske sokat foglalkozik még Amerigo Vespucci utazásaival és

megállapítja, hogy a nagy firenzei hajós teljesen ártatlan abban a neki tulajdonított szándékban, mely szerint Columbus nehezen kivívott hírnevének bármely részét is el akarta volna sajátítani. Hogy a nagy nyugati szárazföld nem a Columbus nevét viseli, azért úgy szólván senki sem felelős. A dolog magától jött, egészen véletlenül, a mi a nomenclaturák dolgában épen nem ritkaság. Egy lothringiai collegium fiatal földrajz-tanára, Waldseemüller Márton, 1507-ben egy iratot adott ki a cosmographiáról, melyben a «Quarta orbis pars» számára az *America* elnevezést ajánlja, fölfedezőjének, az éles elméjű Americus Vespuciusnak neve után. Így is történt és sokkal teljesebben, mint Waldseemüller gondolta. Mert a «Quarta pars», az ő fölfogása szerint, csak az eredeti «mundus novus» volt, vagyis a mai Brazília; de az *America* elnevezés értelme annyira szélesbült s olyan gyorsan s ellenállhatatlanul, hogy 1541-ben Mercator az egész nagy nyugati szárazföldre alkalmazta. Hanem Amerigo nem sejtette a nagy jövőt, mely nevére várt.

fg.

É R T E S I T Ő.

Aradi résznapok. Margitfalvi Margitay Gábor, 1848—49. honvédmérnökkari őrnagy, emlékiratai. Sajtó alá rendezte és kiadta Nagy Izsó. Margitfalvi Margitay Gábor arcképeivel. Buda-Pest, Légrády testvérek. 1890.

A Rákóczi-féle szabadságharcot ide s tova két évszázad, utolsó szabadságharcunkat pedig alig negyven év távola választja el tőlünk, és még is amarra vonatkozólag az okiratok egész halmaza áll rendelkezésünkre, melyek összegyűjtését főleg Thaly Kálmán buzgalmának köszönhetjük, emerre vonatkozólag pedig okiratok tekintetében ugyan szegényesen állunk. Ennek oka természetesen abban rejlik, hogy amaz a szathmári békével végződött, a mely után az uralkodó hatalomnak se oka, se jogcíme nem volt a befejeződött szabadságharc emlékeinek üldözésére; emez pedig az orosz interventio következtében teljes leveretésünkkel ért véget, s a győzelmes hatalom diadalmámorától elkapatva, a legnagyobb túlzásokra engedte magát ragadtatni, s nem csak a szabadságharc tényezőit hurezoltatta a vesztőhelyekre vagy a börtönökbe, hanem annak emlékeit is tűzzel és vassal kipusztítani törekedett. A kik kimenekülhettek is ezer nehézségek között a külföldre, a komáromi capitulánsok kivételével, a pusztá életnél alig tudtak egyebet megmenteni, s azok is, a kik itthon maradv kikerültek a börtönöket, legnagyobb-részt megsemmisítették a szabadságharcra vonatkozó emlékeket, mert egy-egy okiratnak titokban való megőrzése is elégséges volt fölfedeztetés esetén a bebörtönöztetésre.

Ily helyzetben kétszeresen indokolt az a több oldalról kifeje-

zett óhaj, hogy szabadságharcunk életben maradt tényezői írják le s tegyék közzé élményeiket és tapasztalataikat, mert igen könnyen lehetséges, hogy ezek által a nagy napok történelmének egyes homályban maradt részletét világítják meg.

E nézettől lévén áthatva, mindég örömmel üdvözljük a szabadságharcunk történelmére vonatkozó egyes memoire-ok, sőt egyes visszaemlékezések megjelenését is. Tudjuk jól, hogy az emlékiratokban kisebb nagyobb mérvben mindég az alanyiség nyilvánul, ennél fogva nem is várunk azoktól teljes tárgyilagosságot. A történelmi kritika majd megrostálja az elfogúlt állításokat, azok elhullanak mint a polyva, de még a sok polyva között is marad meg ép szem, mely adalékot fog képezni a jövő kor azon történelemírójának kezében, a ki egykoron szabadságharcunk szerves történelmét lesz hivatva elfogulatlanul megírni. Egyet azonban még is megkövetelünk az emlékiróktól, s ez az, hogy még elfogúltságunkban se állítsanak a constatatált tényekkel ellenkezőket, mert ez esetben tévútra vezetve a nagy közönség egy részét, többet árthatnak, mint a mennyit használnak.

A kifejtett okokból örömmel vettük kezünkbe Margitaynak ez ismertetni czélzott emlékiratait is. E munka ugyan még az 1890-dik évben jelent meg, de azon időben vagy éppen nem vagy alig tettek róla említést a lapok, úgy hogy annak megjelenése még a mi figyelmünket is kikerülte, a kik pedig a legéberebb figyelemmel kísérik szabadságharcunk irodalmának fejlődését. Most hívta föl reá figyelmünket a Kolozsvártt megindúlt s ma még nagyon is a kezdet nehézségeivel küzdő *1848—49 Történelmi Lapok*, s így is csak sok utánjárással tudtuk megszerezni.

A munkácska, mint címéből is következtethetni, Arad vára ostromával foglalkozik, melynek szerző is pars fuit. Részletesen ismerteti az aradi eseményeket, nem egy helyen polemiába s néhol éles polemiába bocsátkozván Potemkin ismert munkájával.

Legérdekesebb része a február 8-diki csata leírása. Szerző azt sejteti, később pedig állítja is, hogy Gaál Miklós tábornok tervszerűleg vonult vissza, terve «kétségen kívül» az lévén: «hogy a városba berohant ellenség, a polgárság kitakarodása a lehető pontig beváratván, a zsákmány okozta mámor közepette négy oldalról egyetemenlegesen megtámadtatván, oly pontra csalva tétessék tönkre, hová a várbeli operatiók nem hathatnak», s e czélból volt Asztalos százados négy századdal a simándi útra, Villám az ő zászlóaljával a csálai erdőszélre, és Schatzberg százados két századdal a glogováci

oldalra rendelve. Sőt még arra is enged szerző következtetni, hogy Gaálnak tervébe még a várnak Glogovác felől való megrohanása és bevétele is bent foglaltatott. Azt vitatja aztán, hogy Gaálnak e tervét azok hiúsították meg, kik a zöm békés visszavonulását karddal és bottal megakadályozták, azonban maga is beismeri, hogy Villám hiába várt a parancsra, s még is majd nem durván támadja meg az intrikusokat és Potemkint. Ezekre mi csak azt jegyezzük meg, hogy bár mindenesetre elismerést érdemel az, ha valaki főnökét védelmezni törekszik, azonban a jelen esetben ez a védelem üres szó, mert egy utólagos föltevésen alapszik azaz állítás, mintha Gaálnak meg lett volna az emlékiratokban kiczirkalmazott terve, a melyről akkor szerző, pedig ő Gaálnak bizalmasa volt, szintén nem tudott semmit. S ha az a visszavonulás tervszerű lett volna: akkor nem hagyta volna ágyúút Gaál az ellenség kezében s akkor bizonyára nem várt volna hiába Villám a parancsra. Aztán nem csak Potemkin vádolja Gaált azzal, hogy elvesztette a fejét, hanem ritka egyhangúsággal mindenki, épen úgy Irányi és Horváth, mint Rüstow és Gelich.

Nagy hiánya a munkának, hogy Arad várának úgy Berger, mint Damjanics eszközölte föladásán a lehető legrövidebben átsiklik, holott szerző részt vett a tanácskozmányokban is, s ez epizodoknak még ma is elég homályos részlete van. Úgy látszik azonban, hogy szerzőnek csak addig van kedve az események rajzolásához, míg Gaál vezeti az ostromot. A kik aztán Gaál elmozdítottása után az ő helyébe jönnek: azok nem érnek semmit. Kiss Pál tudatlan, pokrócz goromba, Vécsey pedig plane «szabadságharczunk utolsó démona».

Mennél tovább olvastuk a könyvet: annál inkább lohadt iránta kezdetben támadt rokonszenvünk.

A ki így ír Kiss Pálról és Vécseyről, arról előre is föltettük, hogy Görgei fölött is pálczát tör. E föltevésünkben nem is csalódtunk. Szerző még augusztus 11-kén is hiszi, hogy szilárd hazafijellemű dictator képes lett volna szerencsés fordulatot adni a hadjáratnak. A ki ezt komolyan állítja, a fölött aztán csak sajnálkozhatunk, de a fölött, ha ilyen ember Görgeit elkárhoztatja, nem is csodálkozhatunk.

A fölött azonban, hogy szerző nem egy helyen oly dolgokat állít való tényekül, a melyeknek ellenkezője kétségtelen és bizonyított dolog, már jogunk is, kötelességünk is kifejezni határozott kárhoztatásunkat.

Arra nevezetesen nem is reflectálva, hogy szerző szerint ő

bocsátotta volna ki Aradvára keleti kapuján augusztus 12-dikén virradólag éjjél utáni egy óra után a szárnysegéde, Asbóth Sándor kíséretében lóháton menekülő Kossuthot, holott úgy Horváthtól, mint Szemerétől megtudhatta volna, hogy az a lóháton augusztus 12-dikén virradólag menekült egyén nem lehetett Kossuth, mert ezzel már augusztus 11-dikén este Radnán beszélt Szemere. Ebből csak az ő egyéni szavahihetőségére vonva le következtetést, egy pár nevezetesebb ferdítést, hogy igazoljuk fönti állításunkat, még föl kell említenünk.

A debreczeni csata legendáját természetesen fölmelegíti szerző, hatékonyabb fűszerül azt is oda dobva, hogy Nagy Sándor csak 500—600-ad magával küzdött 80,000 muszka ellen, míg Görgei 40—45,000 emberrel pipázva nézte Vámos-Pércsről: miként verik tönkre Nagy Sándor maroknyi erejét? Erre nézve elég lesz talán csak annyit megjegyeznünk, hogy azok a hadtestek, melyek ekkor Görgei parancsnoksága alatt állottak, még júniusban sem tettek ki 45,000 főt összesen, a Nagy Sándorét is beleszámítva, pedig az óta volt a zsigárdi, a peredi, a győri, a két komáromi, a váczai, a zsolczai s a gesztelyi nap, melyek mindegyike sok áldozatba került. Ha nem tudta ezt szerző: megtudhatta volna Asbóthtól, a kinek, mint vele a Görgei-ügyben egy húron pendülőnek csak hihetett volna. S láthatta volna Horváthból azt is, hogy Nagy Sándor hadteste még a fegyverletételkor is, tehát a debreczeni vereség után, 8641 főből állott, a Leiningené és Pöltenbergé pedig, tehát a melyek Vámos-Pércsen állottak és az óta nem voltak tűzben, együttesen 15,904 emberből.

A debreczeni legendát még meg is toldja a szerző, azzal lépven meg a világot, hogy «élő tanúkkal bebizonyítható, hogy a 80,000-nyi muszka vezérei nyíltan kimondották, hogy rendeletök van, hogy azon esetre, ha csak egy szál segítség jó is Nagy Sándor részére, ők készen vannak, (s az elő rendelkezés már meg is volt téve), visszafordulni s többé felé sem közeledni Magyarországnak».

Azt hiszszük, hogy megsértenők vele olvasóinkat, ha e képtelenség czáfolatába bele bocsátkoznánk. De a munka jellemzéséül idéznünk szükséges vala azt.

Dembinskinék Arad helyett Temesvárra vonulását úgy tünteti föl szerző, mintha az a Görgei fondor és erőszakos befolyása következtében kiadott hadügyminiszteri parancsra történt volna. Épen ellenkezőleg áll a dolog, s ezt megtudhatta volna szerző Kossuth *Iratainak* I. kötetéből és magának Dembinskinék em-

lékirataiból. Dembinskinek ugyanis Aulich Kossuth által is aláírtan azt parancsolta meg, hogy Aradra vonúljon, s ő ezt a parancsot még Csatádon, augusztus 7-én vette, de annak nem engedelmeskedett, pour peur de la — peau. Az is köztudomású dolog, hogy augusztus 7-én még nem érülközött Görgei a hadügyminiszterrel s csak 9-én érkezett meg Aradra.

Pöltenberget szerző ott szerepelteti augusztus 10-dikén Arad várában a Damjanich szállásán, speecheltetvén azt az osztrákok előtti fegyverletétel és a vár föladása iránt és pedig a Kossuth jelenlétében. Jól tudja mindenki, hogy mindebből egy szó sem igaz; augusztus 10-dikén Pöltenberg még oda járt az oroszokhoz küldött békekövetségben.

Azt az állítást is megkoczkáztatja a szerző, hogy Arad várát Damjanich a Görgei dictatori parancsszavára adta föl. Ugyan hol van ez a dictatori hatalom parancsszava megírva, hol olvasta s honnan vette ezt szerző?

Azt fogja ezek után mondani minden komolyan gondolkodó egyén, hogy ilyen botrányos dolgokat tartalmazó munkával, melynek szerzője ugyan meghalt, de csak 1889. szeptemberben, s így ha csak fölületesen tanulmányozta volna is e kor történelmének kútforrásait, lett volna elég ideje emlékiratai tévedéseinek kijavítására, kár volt ennyit is foglalkoznunk.

Helyes volna ez észrevétel, ha csak e munkával volna dolgunk. Azonban ottan áll a munka elején Klapkának az 1890. évi márczius 4-dikén kelt ajánló levele. Klapka azt mondja e levelében, hogy «Margitay szemtanúja volt ez eseményeknek, s ezeket mint lelkes hazafi, oly élénk színekben, oly híven és igazán írja le, hogy valóban nagy kár volna, ha e följegyzések — — köztudomásra nem hozatnának».

Klapkának ez ajánlata kényszerített bennünket arra, hogy e könyvvel bővebben foglalkozzunk. Klapka szavának súlya van, s ez súlyt ad a Margitay könyvének is, mely amannak ægise alatt alkalmas lehet nem egy ember mystificálására.

Hogy ennek elejét vegyük: ki kellett mutatnunk azt, hogy ebben a munkában, még Klapka ajánlata ellenére is, nagyon sok a polyva és kevés a mag.

S még egy más célunk is volt. Be akartuk bizonyítani Klapkának, hogy nevét ab invisis adta hozzá ilyen dologhoz.

Mi ugyanis nyíltan kijelentjük, hogy egy perczig sem hiszünk azt, hogy Klapka elolvasta volna e munkát. Másképen nem

volnánk képesek összeegyeztetni az ajánló levélből idézett szavait a Görgei Arthur rehabilitációja tárgyában az 1884. évi május hó 30-án kelt s általa is aláírt nyilatkozat következő szavaival: «Görgei Arthur, bármennyire megfoghatatlannak találta is a nem eléggé tájékozott vagy félre vezetett közvélemény egyik vagy másik tettét és annak indokait, kiváltképen pedig a fegyverletétel cselekvényét, erkölcsi teljes meggyőződésünk szerint, legsúlyosabb helyzetekben is egyaránt és mindvégig híven, tiszta szándékkal és becsületesen szolgálta a hazát».

H. M.

Egy római satira. Petronii Cena Trimalchionis. Mit deutscher Uebersetzung und erklärenden Anmerkungen von Ludwig Friedländer. Leipzig. Hirzel. 1891.

Trimalchio lakomája a satira neve. Ezy hosszabb római regénynek egyik epizódja. Szerzője valószínűleg az a Gaius Petronius, ki Nero legbizalmasabb köréhez tartozott de aztán a császár kegyét vesztvé, öngyilkossá lett, hogy kivégeztetését kikerülje. Az elpuhult római társadalom egy szellemes élvezője volt, kinek satirikus hajlama ez iratában majdnem a vígjátéki jókedv mezébe öltözik. Nem bölcseledő, mint Seneca, nem sötét pathosú, mint Tacitus, hanem nevető világfi, ki a finomabb élvezet magaslatáról néz le társaira. A finomabb élvezet vágya s ezzel párosúlva az életnek bizonyos úrias kicsinybevétele — ez látszik Petronius lelkében a legelőbb szellemi tartalomnak. Az előkelőbbek a császárok idejében két dolgot értettek kitünően: tudtak fényesen lakmározni s színpadiasan meghalni. Petroniust «arbiter elegantiae»-nek hívták s az akkori római ízlés szerint ép ily elegánsul intézte kimulását is ez árnyékvilágból, mint lakomáit. A mily előkelő nyugalommal rendezte togája redőit s mulatta végig a finomabb körök kicsapongásait, ép oly jelesül játszotta el a meghalást. A római úrban a stoicismus erkölcsi tartalma kihalt, csak egy dolog maradt belőle divatban: hogyan kell szépen meghalni. Ez volt a mámoros, minden komoly tartalmát elfogyasztott lélek utolsó büszkesége. Petronius fölvágatta ereit, de hogy egyszerre ki ne folyjon belőlük az élet, újra bekötöztette. Azután elhívta barátait s társalgott velük. Csakhogy ez a társalgás nem a halálát maga előtt látó Sokratesé Phaedonnal s többi

tanítványával: — hanem frivol, világias. Abban a finom rómaiban egy gladiator durva lelke élt. Könnyelmű dalokat olvastatott föl magának; aztán néhány rabszolgáját még utoljára megajándékozta, másokat megkorbácsoltatott; majd ebédhez ült, s így halt meg.

Ez íróban ne keressük a görögök finom kellemét, azt a naivul eszményítő természetességet, melyet még a hanyatlás görög íróiban is megtalálunk; — hanem e helyett van tehetségében valami meglepő realistikus elevenség és élethez való simulás. Innen van, hogy iratának bohó alakja, Trimalchio, egy pillanatra sem fajul karrikaturává, hanem a valóság bélyege van rajta s annyi századok után most is úgy terpeszkedik lelki szemünk előtt, mintha élne. E részben a régi római egészen olyan, mint a mai olasz. A germán népeknél a bohóság az első lépéssel már könnyen a karrikaturába, a subjektív érzület túlzásaiba csap át, míg az olasz a tréfás álarczot is csupa természetes vonással élénkíti meg.

A nagy evő, gazdagságát, pénzen szerzett előkelőségét fitogtató Trimalchio így majdnem megszólalásig híven tárja elénk a császári Rómából azt az osztályt, mely gyorsan szerzett vagyona büszkén esetlen módon utánozza az előkelők műveltségét, szokásait, fényűzését. Szerzőnknek annyira tetszik ez az alak, hogy æsthetikai pártatlansággal engedi fejlődni s Trimalchioja ép úgy megérdemli a halhatatlanság koszorúját, mint a Plato *Symposionjának* részesei. Csakhogy míg a Plato *Symposionja* egy magasztos philosophiai dráma, *Trimalchio lakomája* realistikus satyrjáték. Annak jelképe a szárnycs Eros, ezé egy pocsolójában fetregő Silenus.

Petronius művének azonban az æsthetikai érdeken kívül, nagy tárgyi érdeke is van. Annyi benne a vonatkozás az akkori mindennapi életre, hogy az olvasó egy fejezet eleven műveltségtörténetet tanulhat belőle. Petronius fordítójának s új kiadójának köszönettel tartozunk, hogy e tekintetben is kitünően tájékoztat. A munkához bevezetésül az itáliai városi életnek igen eleven s bő rajzát adja.

Petronius, mint a görögök közt Lukianos, azon írók közé tartozik, kiket a mi századunk ép annyira elhanyagolt, mint a mennyire a XVIII. század szeretett. Az újabb æsthetika fejlődésével Homéren kívül, Aeschylos, Sophokles elnyomott minden más író, mint a hogy eleinte a belvederei Apollo, később a milói Venus minden más szobrot. A mai tárgyvilágosabb irodalmi fölfogás azonban újra jogaikba helyezi vissza az elhanyagolt írókat. Ha nem is nyújtanak mindig hamisítatlan æsthetikai élvezetet, de tükrözik korukat s közel hozzák hozzánk a múlt életet. A XVIII. század azonban a

satirikusokban közvetlenül magát, a saját ízlését élvezte, s egymást érték a Petroniusok s Lukianosok fordításai. S mint Wieland Lukianosban, úgy az *Ardinghello* szerzője Petroniusban vélt rokonlélekre találni s ő volt az, ki 1773-ban németre fordította. Érdekes adatul közli Friedländer, hogy 1702-ben, a farsangon a hannoveri királyi udvarban *Trimalchio lakomáját* még elő is adták. Nem kisebb ember, mint Leibniz tudósít erről hosszú levélben egy Hohenzollern herczegnőt. Oly kicsapongó kedv uralkodott ez ünnepélyen, hogy a király még évek multán is haragudott a részvevőkre. Ez különben nem a Petronius hibája, hanem a hannoverai udvaré, mely egy irodalmi műből durva látványosságot csinált. s.—

Franz Grillparzers hellenische Trauerspiele auf ihre literarischen Quellen und Vorbilder geprüft, von Dr. Julius Schwering. Paderborn, 1891. 183 l.

A német közönség és tudomány valóban meglepő buzgalommal teszi Grillparzer halála után jóvá, a mit részben elfogultságból, részben rossz akaratból, az élő költővel szemben vétett. Összes munkáinak negyedik kiadása elfogyott és az ötödik van megjelenőben; róla és munkáiról pedig minden év hoz, számos kisebb-nagyobb tanulmány mellett, három-négy terjedelmesebb művet, melyek behatóan és rendszerint a legnagyobb elismeréssel méltatják a kiváló költőt vagy munkásságának valamely körét és irányát. Ez utóbbiak közül Schwering tartalmas könyve egyike a legérdekesebbeknek és legszebbeknek.

Művének tartalmát a címlap nem jelzi elég világosan, mert könyve jóval többet tartalmaz. Szerző összehasonlítja az osztrák költőnek három antik tárgyú tragédiáját forrásaikkal és előzőikkel és az egyes művek beható széptani fejtegetése alapján kimutatja, hogy Grillparzer mit vett forrásaiból vagy az illető tárgyak régibb földolgozásaiból, hogyan módosította a hagyományos anyagot, mi-
ben haladja túl előzőit s mily értékűek művei egészökben és részleteikben. A gondos æsthetikai fejtegetés kiterjeszkedik a jellemekre, szerkezetre, motivumokra, sőt a nyelvezetre és verselésre is. Szerző nem mondja meg, hogy miért választotta tárgyalása anyagául ép az antik tárgyú tragédiákat; pedig könnyen utalhatott volna arra, hogy e darabok fölfogás, stíl és szerkezet tekintetében valóban külön

csoportot alkotnak és fontos jellemző vonásokban különböznek Grillparzer többi színműveitől. A költő pályája kezdetétől foglalkozott antik tárgyakkal; de míg *Psyche*, *Spartacus* és *Scylla* részben töredékek, részben tervek maradtak, *Sappho* (1817), *Az arany gyapjú* (1820) és *A tenger és szerellem hullámai* (1830) elkészültek s nagy hatással kerültek a színre, melyen még ma is élnek és bizonyára örökké fognak élni, mert e színművek a Schiller utáni német drámaköltészetnek legszebb gyöngyei közé tartoznak. Hadd emeljek ki Schwering előadásából néhány érdekesebb vonást.

A *Sappho* kidolgozásánál a költő nem sokat meríthetett az ókori forrásokból, mivel ezek a cselekvénynek csak igen száraz vázlatát tartalmazzák: Sappho szereti a nálánál fiatalabb szép Phaont, a ki hűtlen lesz hozzá, mire az elkeseredett költőnő maga vet véget életének. E tárgynak erős komikus mellékize van s az ó-kori vígjátékírók alaposan ki is aknázták a hagyomány nevetséges oldalait. Annál komolyabban fogták föl a modernek a tárgyat: Lilly János *Sappho és Phaon* című alkalmi darabjában (1684), Marchisio Stanislaus *Sappho* című tragédiájában (1808), Staëlné 1811-ben írt drámájában, Kleist Ferencz *Sappho* című drámai költeményében (1793) és Gubitz, a ki Sappho sorsát 1816-ban dramatizálta. Mereau Zsófia 1806-ban még egy rendkívül unalmas regény hőségévé tette a lesbosi költőnőt. Mind e földolgozások közül Grillparzer tragédiájával szemben csak Kleist műve és Staëlné asszonynak *Corinne* című regénye jönnek tekintetbe, ez utóbbi azért, mert igen rokon problémát dolgoz föl és mivel Grillparzer saját nyilatkozatai szerint, e regényt fiatalabb éveiben igen szerette.

A legmeglepőbb Schwering egész kötetében annak a ténynek kimutatása, hogy Grillparzer ismerte Kleist darabját és sokat vett át belőle. E manap teljesen elfeledett költő, kinek emlékét egy önálló «kiadás» is megújítja,*) 1769-ben született Potsdamban; huszonnég

*) Paul Ackermann, *Franz von Kleist. Eine literarische Ausgrabung. Mit drei Abbildungen.* Berlin, 1892. 19 l. Gyarló és ügyetlen dolgozat, de érdekes a 9. lapon közlött kép («Kleist Ferencz családja»), mely sokfelé, pl. a Könnecke-féle jeles *Bilderatlas zur Geschichte der deutschen Nationalliteraturban* (1887) is mint Schiller családja szerepel, ez aláírással: «Schillers Familienbild aus dem Jahre 1797. Schiller und Lotte mit den Kindern Karl und Ernst», — pedig a képen föltüntetett két gyermek már ruhájuknál fogva is kétségtelenül — leányok!

éves korában írta *Sapphóját* és 1797-ben halt meg, életének 28-ik évében. Katona volt mint név- és vér-rokonai Kleist Ewald Keresztély, a *Tavas* szerzője, és Kleist Henrik, a XIX. századi német drámaköltők egyik legjelesbike. Kleist *Sappho*-tragédiája teljesen el van tévesztve: a jellemek érthetetlenek, a szerkezet gyöngye, a motivatio el nem fogadható. Mégis, tagadhatatlan, Grillparzer a cselekvénynek egyes indokaiban s részleteiben, sőt a párbeszéd egyes fordulataiban is oly elevenen emlékeztet ez elődjére, hogy a «kölcsonzés» ténye el nem tagadható. Szerzőnk helyesen hangsúlyozza, hogy minden kölcsonzésnél nem ennek ténye, hanem csak módja fontos, és e szempontból nem is volna érdemes e problémával tovább foglalkozni, mert Grillparzer műve oly óriási magasságban áll a Kleist gyöngye kísérlete fölött, hogy még a «kölcsonzésekre» is csak az jön rá, a ki egyenesen e czélből veti össze a két színművet és ekkor is meglepetéssel látja, hogy Kleist kavicsaiból az osztrák költőnél valóságos gyémántok lettek. De már a tény magyarázatában nem osztozom szerzőnk véleményében, a ki nem is annyira magyarázza, mint inkább mentegeti Grillparzer eljárását, még pedig hivatkozással Shakespeare-re.*) Ez, nézetem szerint, egészen helytelen eljárás, hisz Shakespeare egész színdarabokat és fölvonásokat vett át másoktól, melyeket azután többé-kevésbé módosított, míg Grillparzernél és Kleistnél csupán hasonló jelenetekről, motívumokról, fordulatokról van szó. A magyarázat, úgy hiszem, a tárgy kényszerűségében van. Csak két példát. Midőn Sapphót legelsőben értesítik Phaon hűtlenségéről, a meglepett költő nem akarja e szörnyűséget hinni, hazugnak nevezi a hírnököt s csak lassan győzhető meg a hihetetlen tény valódiságáról. Grillparzer kölcsonözhetette e motívumot Kleistől, de szükséges-e ezt föltételeznünk? Nem magából a tárgyból származik-e az, ha meggondoljuk Sappho jellemét és fölfogását, a ki

*) Szerzőnk itt Schillerre is hivatkozik, a ki szerinte *Don Carlos* számára sokat vett át Otway Carlos-tragédiájából. De e nézet már régen meg van czáfolva. Otway Tamás 1676-ban, 25 éves korában írta, még pedig egészen francia szellemben és ízlésben, darabját, mely a *Neue Erweiterungen der Erkenntniß und des Vermögens* című lipcsei vállalatban 1757-ben német fordításban is megjelent. Schiller nem ismerte e gyöngye művet, mely némely részletekben csak azért és annyiban emlékeztet a német költő drámájára, mivel és a mennyiben mind a ketten egyazon forrásból, St. Réal regényes elbeszéléséből (1672), merítették.

azt hiszi, hogy a gyarló Phaont a maga szerelmével a világ legboldogabb emberévé tette? Vagy: Sappho észreveszi, hogy Phaon és kedvese megszöktek és már a tengeren vannak. Nem természetes-e, hogy kétségbeesésében az istenek ellen fordul, a kik e galád árulást pártolni látszanak, és fölhívja Poseidont, hogy semmisítse meg a gonoszok bárkáját? És hasonlóképp ki lehetne mutatni minden «kölcsonzésről», hogy a tárgy kényszerűségéből folyik, a mivel természetesen nem tagadom azt, hogy Grillparzer ismerte Kleist gyöngé művét, de valószínűnek tartom, hogy az osztrák költőnek, tragédiája megírásánál, e közös motivumokat illetőleg nem volt tudomása arról, hogy Kleist színművében már találkozott velök, mert különben alkalmasint mellőzte volna. Staëlné regénye csak annyiban jön tekintetbe, hogy rokon tárgyat tartalmaz: a költő eszményi hivatásának ellentétjét a reális élet követelményeivel. Azért akadnak Grillparzernél egyes reflexiók, melyek Staëlné némely fejtegetésére emlékeztetnek, — de egyéb semmi. E problémáról különben Schewering helyesen jegyzi meg, hogy nem antik eszme: az ó-kor nem ismerte a költészetet mint az élettel ellentétes martýriumot, s ennyiben Grillparzer műve nem is antik szellemű. Ezt a költő maga is jól tudta és ismételve jelentette ki, többi antik tárgyú darabjaira való tekintettel is, hogy «nem görögök, hanem németek számára írt». De nem osztozhatom Schewering- és előzőinek azon nézetében, hogy a Sappho katastróphája nincsen eléggé indokolva, hogy hiányzik belőle a tárgyi (külső) kényszerűség. Igaz, hogy Sappho inkább csak alanyi kényszerűségből vet véget életének, — a világ fölfogása és rendje szerint bátran tovább élhetne. De a költő, azt hiszem, úgy alkotta meg e hősének jellemét, hogy elhiszszük Sapphónak, hogy ez újabb, nemcsak rendkívül fájdalmas, hanem, saját fölfogása szerint, páratlanul lealázó csapás után nem akar s nem tud többé élni. Egyebekben szerzónk igen szépen és tanúságosan jellemzi s elemzi e szép tragédiát, valamint Grillparzer másik két színművét is.

Az arany gyapjú kidolgozásánál a költő, legalább a cselekvény első felét illetőleg, igen alkalmatlan anyag megalakítására vállalkozott, a mennyiben a tárgygyal kapcsolatos bonyolódott mythikus elemek modern drámában egészen hasznavehetetlenek. Nem is volt a Phrixus és az argonauták történetére más drámai előzője, mint Corneille, kinek *La toison d'or* című teljesen élvezhetetlen operaszerű színműve, ha ismerte, csak visszariaszthatta tervétől. Ellenben a harmadik darab cselekvényére igen sok előzője volt (Euripides, Corneille, Klinger, Soden stb.), de Grillparzer ebben is

teljesen önálló: nála látjuk Medeát, ki itt szívünkhöz sokkal közelebb fér, mint bármely más költőnél, gyermekgyilkos szörnynyé fejlődni, míg a többi földolgozásokban már a cselekvény megindulásakor a kész szörny áll előttünk. Schwering igen érdekesen fejtegeti a teljes trilogiát is, melyről mindenek előtt helyesen kimutatja, hogy az igazi trilogia, azaz, hogy mind a három darab önmagában befejezett, önálló műretek, és hogy Grillparzer e tekintetben sikerültebb munkát alkotott, mint Schiller, kinek *Wallensteinj*át voltaképp helytelenül nevezzük drámai trilogiának, mert csak a harmadik darab befejezett, önálló egész. Abban is igaza van, hogy *Medea* a trilogia legsikerültebb része, de hogy még ez a remek tragédia sem egészen kifogástalan: hiba, hogy csak a III. főlvonásban értesülünk arról, hogy *Medea* ártatlan a *Pelias* iszonyú halálában, pedig a nézőnek pontosan kell ismernie a cselekvény előzményeit, ha a szereplők magok a leghelytelenebbül vannak is azokról értesítve. Hasonlóképp figyelemre méltó, mit szerzőnk a *Medea* IV. főlvonásáról mond, hogy tudniillik túlságosan lassítja, megakasztja a katastropha bekövetkezését, bár azt hiszem, hogy Grillparzer azért alkotta meg így a cselekvényt, hogy *Medeát* rokonszenvesebbé, szánalomra méltóbbá tehesse. Sokan helytelenítették, hogy *Medea* nem öli meg magát a tragédia végén; szerzőnk szépen kifejti, hogy a hős halála nem okvetetlenül szükséges a tragédiában, Grillparzer *Medeájánál* pedig egyszerűen lehetetlen az öngyilkosság, mert össze nem egyeztethető ez erős erkölcsi érzékkel megáldott boldogtalan nő jellemével. Az *arany gyapjú* kétségtelenül a drámai költészetnek egyik leghatalmasabb alkotása.

Egészen más jellegű *A tenjer és szerelem hullámai*, az osztrák költőnek legbájosabb és nyelvi tekintetben is legszebb műve, mely mint a szerelem tragédiája *Romeo és Julia* legméltóbb párja. Grillparzer forrása *Musæus*nak körülbelől 500. Krisztus után írt szép költeménye *Hero és Leander*, melyből azonban a német költő csupán a cselekvény száraz vázát meríthette. Voltaképp e művében is teljesen önálló, a mint ezt Schwering a görög eposz és a német dráma beható és szép összehasonlító elemzésében kifejti. Grillparzer önálló és igazi költő, az egyetlen Németországban, a ki oly műveket, ép ez antik tárgyú tragédiákat, teremtett, melyeket bátran állíthatni Goethe legszebb alkotásai, az *Iphigenia* és *Tasso* mellé, sőt melyek a nagy mesternek e műveit drámai elevenség és színi hatás tekintetében messze fölülmúlják.

h. g.

A debreczeni csatáról.

Ha már a *Budapesti Szemle* magára vállalta és hűségesen teljesíti is azt a sokaktól nem szívesen vett, bizonyára nem kevés kellemetlenséggel járó, de újabb történelmünk érdekében igen fontos és szép föladatot, hogy szabadságharcunk eseményeire vonatkozólag útbaigazításokat ad: talán helyet foglalhatnak benne a következő sorok is, melyek — mostanában megjelent két hirlapi közlemény alkalmából és azok nyomán — szintén e föladatnak kívánnak szolgálni.

Az egyik czikk, a melyről szó lesz, Egressy Ákosnak a *Pesti Hirlap* folyó évi 225. számában jelent meg *Debreczentől Világosig* címmel. Foglalkozunk ez alkalommal csak a debreczeni csatára vonatkozó részletével.

A szerző — úgy látszik a cikkből — fiatal alantas tiszt volt a Nagy-Sándor hadtestében. Tábornokához való hű ragaszkodás, tisztelet vonúl végig az egész cikkben. És ez eddig igen szép és becsülésre méltó dolog. De az már nem helyes, hogy érdeklődése nem tart annyira a cikk írójának, hogy a csata történetét elolvasta volna, ha másból nem is, csak a Görgei *Gazdátlan leveleiből*, melyből — mint katona — könnyen kivehette volna, hogy bizony az ő tábornoka ez alkalommal egy kis hibát követett el, a mi magának is bajt, hadtestének pedig nagy veszteséget okozott.

Pedig a debreczeni csata története, úgy a mint Görgei maga ebben a kis művében, vagy a *Mein Leben und Wirken*ben, még inkább a mint Görgei István ismeretes három kötetes művében elbeszéli, egészen világos; nem csak katonák — mint szerzőnk — hanem polgári egyének is könnyen fölfoghatják azt; a mi benne lényeges. Ezzel a «lényeges» dologgal szemben egy alantas tiszt tapasztalata vagyis, a mit egy alantas tiszt láthat vagy hallhat a csatára vonatkozólag, vagy a csatában, nem nagy fontosságú.

Így például a cikk írója most, 43 év múlva sem tudja, mi volt Nagy Sándor tábornok külön föladata, mint oldalvédé; nem tudja, mi volt a vezető gondolat, mely az egész sereget (a Görgeiéről szólva) és vezetőit irányozni tartozott, s a melyet Nagy Sándor tábornoknak még akkor sem lett volna szabad szem elől tévesztenie, ha nem kap vala olyan részletes utasításokat, mint a milyeneket az előbb említett két terjedelmesebb mű szerint kapott.

Ennek következtében tehát hibás képet rajzol elénk a czikk írója a debreczeni csatáról annyiban, hogy Nagy Sándor egész küldetését a bosszú, a rosszakarat művének tünteti föl, a mi pedig, az említett művek tanúsága szerint, nem volt. És bár ez alapon igen lelkesen védi tábornokát, olyan dolgot is mond el róla, a mi még rosszabb színben tünteti föl, mint az eddigi adatok. Rüstow elmondja (idézve a *Gazdátlan levelek* 27-dik lapján), hogy főbb tisztjei ismételt kérésére sem állt el a csata elfogadásának gondolatától. Egressy Ákos már azt is elmondja róla, hogy a puskapora elfogyott, pedig e veszedelem nélkül «a debreczeni csata a magyar seregnek egyik legszebb, legdicsőbb fegyverténye lesz!» Tehát Nagy Sándor nem csak a vezető gondolatot s a kapott utasításokat felejtette el, hanem azt sem tudta, mennyi lőszer-készlete van; a mi pedig minden ilyen külön kiküldött csapat parancsnokának egyik legfontosabb kötelessége. Még azt is lehetett volna tudnia Nagy Sándornak, hogy a megbízást ép azért is kapta, mert lőszerrel leginkább el volt látva, minthogy az utolsó napokban nem volt tűzben.

Szerzőnk még most, 43 év múlva is, mintegy azt kérdi tőlünk: Hát mit tehetett Nagy Sándor? «Hiszen, ha tehetette volna, sem futamodhatott meg gyáván támadója elől?» Csudálatos, hogy ez iránt még kétségeskedni lehet egy katonának, ha a föladatot tudja! De ha még mindig nem találta ki, olvassa el Görgei István említett művének ide vonatkozó részletét, ott mindent szépen megmagyarázva talál. Megláthatja, mely időben kellett volna visszavonúlnia Nagy Sándornak, hogy föladatát a legkevesebb veszteséggel s mégis a legjobban oldja meg.

De így történik, ha valaki a fölebbvalójától kapott nehéz föladatban üldözést lát, vagy e fölebbvaló iránt ellenszenvvel viselkedik. Ez az ellenszenv megbénítja ítélő tehetségét is.

Szerzőnk tábornoka pártján lévén, annak érzéseit magáévá tévén, jól kiszínezi a Görgei Vámos-Péresnél tétlenül állását s azt, hogy Nagy Sándor futárai eredmény nélkül jártak nála. Említi egy «jellemző mondását» is a fővezérnek: «Nagy Sándornak ma melege lesz!» Beleszővi gondolataiba azt a mondást is, hogy a fővezér «ágyúink hangja után különben is értesült megtámadtatásunkról» — s így futárok nélkül is segítségére siethetett volna az oldalvédnek.

A fővezér szava itt — úgy látszik — azzal az igénnyel van elmondva, hogy föltüntesse előttünk azt a kárörömöt, melyet Görgei a Nagy Sándor veszedelmén érez. De többször s hiteles emberekől hallottam, hogy Görgei Arthur tábornoknak rendkívül jó

emlékező tehetsége volt. Ha tehát hetek múlva is nevéen tudta szólítani az egyszer látott tűzért — mint egy esetben hallottam — nem képzelhető, hogy elfelejtette volna, miféle parancsot és utasításokat adott Nagy Sándornak három nappal előbb! Minthogy pedig nem lehetett tudni, hogy az oldalvéd nem fogja-e a legpompásabbul megoldani földadatát: az a «jellemző mondás» vagy nem is volt mondva, vagy nem abban az értelemben, a melyben itt szerző értetni akarja, hanem a Nagy Sándor ingadozására, határozatlan-ságára vonatkozólag.

A másik megjegyzés azért érdekes, mert az olvasóban azt a meggyőződést akarja fölkeltetni, hogy Görgei már az ágyúk hangjából azt is megítélhette volna, hogy az oldalvéd veszedelembé jutott. Amott tehát nagyon is keveset, emitt nagyon is sokat tesz föl a fővezérről.

Méltó még a rövid megemlítésre nem csak az, hogy az oroszok számát 50 ezerre teszi, — a mikor is az ellenség számával a Nagy Sándor hibája is növekszik, — nem csak a Nagy Sándor — Brutus emlegetése, hanem az is, hogy szerzőnk cikkében egy helyt olyan állapotot magyaráz, mint az övék volt a fősereggel szemben. Azt írja ugyanis: «a kozákok vérszemet kapnak s utócsapatainkra törve, ezeket teljesen szétszórják». «Védelmökre nem mehettünk», írja tovább a cikk, «mert, hogy ágyúinkat fedezzük és megmenthessük, támadnunk nem volt szabad». Hát akkor önmagokat hogy nem vádolja a szerző valami kisebbszerű árulással, az ellenséggel való czimborálással (Paskiewitz, szerinte, «bizonyosan sejtette is, hogy segínyt nem fogunk kapni»)? Mert az eset ugyanaz volt ő náluk kicsiben, a mi Görgeinél volt nagyban. Vagy úgy van, hogy «si duo faciunt idem, non est idem»?

A másik közlemény, melyről szólani akarunk, némi tekintetben még nevezetesebb. Az előbbiben egy politikai lap közli a főlebbvalója iránti rokonszenvtől némileg elfogúlt egyén nézeteit: emebben pedig már hivatásánál fogva történelemmel s épen a 48. 49-diki események történelmével foglalkozó lap közöl megjegyzés nélkül olyan beszédet, mely szintén helytelen adatokat mond el a debreczeni csatáról.

Az 48. 49. *Történelmi Lapok* f. é. aug. 15-diki 15. számában *Hősök napja Debreczenben aug. 2-án* czímmel T. I.-től, a csata emlékére tartott «ünnepségeket» közli. Az emlékbeszédről az van mondva, hogy «történelmi hűséggel említi föl e gyászos nap ese-

ményeit» stb. s közli röviden a kivonatát, melyből csakhamar megláthatjuk, milyen a «történelmi hűség» Debreczenben.

A Görgei és Nagy Sándor közti személyes meghasonlás említése után így folytatja a kivonat: «1849. évi aug. hó 2-án reggel 9 órakor azt a parancsot osztotta Görgei Nagy Sándornak, hogy az előnyomuló 10 ezer főnyi orosz hadsereget Debreczennél tartóztassa föl minden áron 7000 főnyi seregével». . . . «A muszka hadsereg létszámát Görgei 10 ezer főre tette, holott ez 50 ezer jól begyakorolt katonából állott. S ezt a mireánk magyarokra nézve végzetessé vált örült haláltánczot közönyösen, tétlenül tudta Görgei Vámos-Pécsről pihent hadával nézni!» — Hát ez igen szép kivonat eddig, mind a stílus, mind a «történelmi hűség» tekintetében! Hát még az eredetije milyen lehetett!

Nem is czáfogatjuk adatait, minthogy az eredeti nincs előtünk. Csak azon csudálkozunk:

1. Hogy közöl egy «történelmi» folyóirat minden megjegyzés nélkül ilyen dolgokat?

2. Hogy maradtak el Debreczenben még a debreczeni csata idejénél, hogy sem a *Gazdátlan levelekről*, sem Gelich, sem Görgei István műveiről nincs tudomások?

3. Hogy nincs a debreczeni főiskolában a történelem tanításának annyi hatása, hogy felsőbb tanulók, mint a milyennek sejtjük az érintett emlékezés íróját is, kedvet kapjanak egy kis történelmi kutatásra?

4. Hogy nem tudnak Debreczenben ilyen alkalommal olyan férfiak közül alkalmazni ünnepi szónokot, kik a dolgokat több körültekintéssel tárgyalhatnák s a közvéleménynek a helyes irányt megadhatnák?

—s.

Magyarország új pókfaunája.

Chyzer Kornél, Zemplénmegye főorvosa, a lefolyt évtizedben, a magy. tud. akadémiától segélyezve, hazánknak majdnem minden, földrajzilag nevezetesebb részét s különösen az azelőtt e tekintetben alig ismert, sajátos faunájú magyar és horvát tengerpartot pókok tanulmányozása okáért ismételten átkutatta, s a pókok gyűjtésében sok más állatbúvártól is segítve, oly nagymennyiségű anyag birtokába jutott, hogy azt maga földolgozni nem győzván, e célra előbb Becker Leo brüsseli, s az utóbbi hat év alatt Kulczynski Ulászló

krakkói ismert jeles szakférfiak segítségével vette igénybe. Magyarország új pókfaunája részben e két külföldi tudós műve is, különösen az utóbbié, ki a pókok meghatározására szolgáló synopticus táblákat is összeállította s a szöveg megértéséhez szükséges ábrákat rajzolta. E nagy műből most megjelent az I. kötet: *Araneae Hungariae, secundum collectiones a Leone Becker pro parte perscrutatas conscriptae a Cornelio Chyzer et Ladislao Kulczynski Tomus I. Accedunt tabulae sex.* Budapestini, 1892. Editio Academiae Scientiarum Hungaricae. Nagy 4-rét, 170 lap. Ára 5 frt. — E kötet 13 pók-családból 309 magyarországi pókfaj leírását tartalmazza, melyekből 15 faj, 6 alfaj és 3 fajváltozat a tudományra nézve is új. Ugyan e családokból Herman Ottónak 1879-ben megjelent alapvető művében csak 164 faj van ismertetve.

A munka kiállítása igen díszes s a külföldi hasonnemű munkáéval bátran kiállja a versenyt. Ez annyival inkább említést érdemel, mert a munka nem Buda-Pesten, hanem S.-A.-Újhelyen, a Borúth-féle nyomdában nyomtatott. A II. és befejező kötet most van ugyanott sajtó alatt.

Hiba-igazítás.

Szilágyi István igazgató úr Marmaros-Szigetről figyelmeztet bennünket, hogy előbbi füzetünk 330. lapján a jegyzetben *Az Ozmondok* című dráma fordítójául Kazinczy *Ferencz* van említve *Miklós* helyett. E tollhibát különben nyomban a füzet megjelenése után úgy a cikk szerzője mint a szerkesztő is észrevette.

U. o. a *Tenyérgparti Történetek* szerzője Drachman *Holger*, nem *Solger*.

AZ EURÓPAI MŰVELTSÉG JÖVŐJE INDIÁBAN.

A klasszikus ó-kor csodás világának, a középkori fantasztikus mesék és regék országának a történeti események furcsa játéka azt a szerepet juttatta, hogy a XIX. század fia számára is a csodálat és meglepetés tárgyául szolgáljon. Indiát, azon elvek, gondolatok és világnézletek hazáját és forrását, melyek együttvéve az asiaticus fogalmát adják, ősi székhelyét annak a műveltségnek, mely Ázsia nyugoti felén elterjedt és még ma is ragyog, a sors szeszelye arra jelölte ki, hogy épen őt érje az egész földgömbön átrohanó nyugoti szellem leghevesebb és legerősebb támadása. Az a látvány, mint rendezgeti Európa, az ifjú leány, tisztos agg anyjának, Ázsiának, ősz fürteit, mint simítja el a megöregedett és eltorzult arc redőit és ránczait, mint egyenesíti ki a tisztos matróna megtört alakját, csak hogy így megifjítva illően mutathassa be a népek nagy szalonjában, ez a látvány már azért is érdekes jelenség az egész emberiség kulturfejlődésében, mert működésünknek Indiában van legtöbb reménye a sikerre, mert az eddigi eredményekből következtetve, épen az ázsiai gondolkodás ez ősi fészke, mely a nyugoti kultúra kölcsönzött köntösében legszebben pompázik, nyújt kilátást arra, hogy fénylő például fog szolgálni a többi keletnek és bizonyítéka lesz Európa ifjító erejének.

Hogy miként keletkezett ez a tünemény, hogy egyetlen század aránylag olyan rövid ideje alatt miként mentek végbe a legcsodálatosabb átalakulások, ezt akarom dolgozatom keretéhez mért rövidséggel elbeszélni.

A külvilággal való közlekedésben India, épen úgy mint a keleti Ázsia többi része, régtől fogva a tartózkodás elvet követte, a mennyiben azt, a ki átkelt a fekete vizen (tengeren) a

vallás hitehagyottnak tekintette és kasztjából kitaszította. De míg Khinát és Japánt nagy távolságuk megvédte az idegenek fürkésző kíváncsiságától, addig az óriási kincsek és gazdagság híre, mely a hindosztáni országokról már korán szárnyra kelt, már az ó-korban fölkelte a nyugoti szomszédok kapzsiságát és úgy látszik, hogy az Indusz és Gangesz partja még jóval Krisztus születése előtt sajátos varázsszal volt a perzsák, kis-ázsiaiak és egyiptomiak lelkére. A zsákmányra és hírre sóvárgó nyugotiak első és legnagyobb seregét tudvalevőleg a nagy makedoniai vezette és mint a modern kultúra mesterei, az ó-klaszszikus világ követői is vértetetlen és fegyveresen jelentek meg. A görögök legrégebb tudósításai a Szulejmán-lánczolon innen levő országról csak tarka, fantasztikus regék, melyek három arasznyi törpékről, orr nélkül való két szájú emberekről, földig fityegő hosszú fülű emberi lényekről, róka nagyságú aranyat vájó hangyákról, szárnyas kígyókról, phönixről, sárkányról és mindenféle más csodás állatokról és növényekről beszélnek, most pedig Sándor korszakának kezdetével a földrajzi és ethnographiai ismeretek előtörő fénye mindinkább visszaszorítja a gyermekes képzelet naiv játékát. Már Megasthenes, a ki Seleucus Nicator követe volt Csandra Gupta Manigának, a régiek Sandracothusának udvarán, sok tekintetben hű képet rajzol éjszaki India ethnikai, társadalmi, politikai és vallási állapotairól. E kép alapvonásai átmentek Plinius, Strabo és mások későbbi munkáiba is, és még sokáig a középkori Európában is ezekből alkotak fogalmat a tüzes fűszerek és ragyogó drágakövek országáról. Körülbelül egy évezreddel a makedoniai hódító után jöttek az arabok, majd ezek után az Oxuson és Jaxartesén túlról a török kalandorok, a kik állandó szoros összeköttetésben állottak Perzsiával, Syriával és Kis-Ázsiával és India népét, meg földjét egész nyugoti Ázsiában szeltiben megismertették. A mit a középkori Európa az előbb említett források után hallott, az édes kevés és zavaros volt; itt is, mint egyáltalán a távol kelet egyéb részeinél, a bátor velencei okos és éles szemének köszönhetjük az első hiteles tudósításokat Hindosztánról. Egyébiránt minden e korból származó tudósítás tisztán India éjszaki részére vonatkozik, melyet a Paropamisuson átvezető nagy hadi út a zsákmányra vágyó és kalandrszomjas hódítók előtt tárva-nyitva hagyott és melyet a ghaznevidák, ghuridák, dsengizidák és timuridák nagyon ki is aknáztak. A mi a nagy félsziget közepét és

déli részét illeti, lehet, hogy az olasz Nicolo de Conti, Bonajuto Albani, az orosz Nikitin Athanázius és a német zsidó Gáspár tudósításai, a kik Indiában a XV. század első felében jártak, ösztönzőleg hatottak, de a tulajdonképeni, élénkebb érintkezés Európával csak a Jóremény fokának körülhajózásával kezdődik, midőn a portugalokat, a kik Calicutnál kikötöttek, Zamorin (Szamiri) indiai fejedelem vendégszeretően fogadta.

Afrika körülhajózása és még inkább négy századdal később a gőzhajó föltalálása a két forduló pont India és a Nyugot szorosabb érintkezésében, a mennyiben az első korszak, vagyis három század alatt Indiát szokatlanul és sok ponton békés és ellenséges eszközzel látogatták és így a második korszakban, vagyis a XIX. században, a gyors közlekedés segélyével könnyebben érvényesülő nyugoti műveltségre előkészítették. Az első időpont tekintetében meg kell jegyezni, hogy a keresztyén Európából való első idegenek tulajdonképen úgy lopódtak be India földjére és föllépésekkel sokkal ártalmatlanabb hatást keltettek, mint azok az idegenek, a kik előttök éjszagról tűzzel vassal rohantak be. Törökök, mongolok és perzsák rohanó vihar-ként rombolva és pusztítva támadtak az Indusz és Gangesz mentén levő országokra és ha a legtöbbnek sikerült is dynastiát alapítani és uralmát egyik vagy másik területrész fölött megszilárdítani, daczára idegen vallásuknak és erkölcsöknek, ázsiai jellemök alapvonásai következtében a leigázottak életében és gondolkozási módjában jelentős változásokat elő nem idéztek. A visnuh-imádókból moszlimek lettek, a Vedákat fölváltotta a Korán, de az ázsiai szellem egy hajszállal sem változott, a régi világ tanait és nézeteit az új arab-szemita irány legkevésbé sem ingatta meg, sőt még erősödtek és szilárdultak a növekedő fanatizmus védő szárnyai alatt. Egészen másképen állt a dolog az európaiak föllépésével. Igaz, hogy a Goát elfoglaló portugálok, a kiket tengerészeti sikereik megrészegítettek, nagy mértékben erőszakoskodtak és igen vakmerően viselkedtek nyomban első megjelenésök után. Midőn erre Bengália helytartója Sah-Dsihan mogul császárnál (1627—1657) panaszt emelt, hogy az európai bálványimádók, a kik a kereskedelem folytatására engedélyt nyertek, a helyett, hogy üzletökkel törődnének, erődívenyeket emelnek és a császár alattvalóit elnyomják, a császár kiadta a parancsot: «Üzd el ezeket a bálványimádókat birodalmamból!» A parancs teljesítésbe ment, a por-

tugálokat legyőzték, szent képeiket összezúzták, de életöket kímélték, bár ők, a kik úgy viselkedtek, mint tengeri kalózok, még sokkal keményebb bánásmódot érdemeltek volna. Portugália első föllépését nyomon követte a hóhərbárd, a gyűjtogató fáklya és a jezsuita fanatizmus, ezzel maga tette önmagát tönkre India földjén és Európa első képviselője Indiában, mely fénylő meteorként tűnt föl, csakhamar eltűnt téves vallási fölfogásának sötétségében. A portugálok időleges sikereitől ösztönzött nyugoti népek közül a dánokat és hollandusokat alig lehet figyelembe venni, de annál inkább a francziákat és angolokat. Hosszas harcuk a fensőségért az ázsiaiakat épenséggel nem tőltötte el tisztelettel erkölcsösségünk és lelkiismeretességünk iránt és tisztességtelen tetteikre csak azért akarjuk a feledés fátyolát borítani, mert, akaratlanul is, minden törekvésök és igyekezetök oda irányult, hogy biztos talajt szerezzenek, melyre később művelődésünk zászlaját ki lehetett tűzni.

Hogy ebből a harczból Anglia került ki győztesen, ezt épen olyan kevéssé lehet a hadi isten szeszélyének fölróni, mint India jövője szempontjából ez ország sikere egyáltalán nem mondható közömbös dolognak. Igaz, hogy angolok és francziák jóformán egyenlő szellemi magaslaton állottak, mindketten teljes komolysággal jelentek meg a harcztéren, át voltak hatva kulturális hivatásuk tudatától, de mégis már első lépteikből biztosan következtetni lehetett arra, hogy a mint az egyik nemzet vallása, nemzeti jelleme és történeti fejlődése alapján legméltoőbb képviselőnk kifelé és különösen a keleten, addig a másikat fényes tulajdonságai arra képesítették, hogy kontinensünkön az új világnézet támasza és terjesztője legyen. Talán csodálni lehet azt, hogy épen Európa legnyugotibb nemzete legjobb tanító a keleten, de a brit nyugalma, stoicismusa és jéghidegsége egészen összeillő analogonul szolgál a keletiek hasonló tulajdonságaihoz, melyek persze egészen más forrásból származnak. A látszólagos hasonlóság e csalóka képe nem kis mértékben járult hozzá a britek meglepő sikeréhez. Már az angolok első föllépésében meg lehet találni a kiválóan békés jellem nyomait, mert az első kereskedelmi társulat alakulásától 1600-ban, vagy Sir Thomas Roe követségétől, a kit I. Jakab (1615) azért küldött Dsihangir császárhoz, hogy oltalmat kérjen az angol kereskedelem számára, egészen az angol-francia háború kitöréséig (1744) mindenkor első sorban a kereskedelmi vállalat lebegett

mint főczél az angolok szeme előtt és minden törekvésök és ügyekezetök kedvező kereskedelmi mérleg létesítésére irányult. Midőn a francia versenytárs harcra kényszerítette, a plassey-i (1757) és vandevas-i (1760) győzelmek csakhamar harciasabbá tették a brit kakast, Mercurius Marssá változott és most már nem az volt a törekvés, hogy az angol árúk új piacokra leljenek, hanem hogy a meghódított terület egyre nagyobbodjék. Clive és Coote a kereskedelmi társulatnak olyan birtokot szereztek, mely ötször akkora volt, mint a brit haza és e mellett természetesen óriási osztalékot hozott, mert a kapzsi kereskedők féktelen eljárása korlátokat nem ismert. Minthogy azonban az angol otthon nem tűrhette, hogy a távol keleten nemzeti lobogóját zsarnoksággal, erőszakkal és zsarolással bemocskolják, a parlamentnek be kellett avatkoznia az elkapatott kereskedők üzleti eljárásába és az első a kormány által kiküldött kormányzónak, Warren Hastingsnek, az volt a föladata, hogy az Indian Company ügyeit a humanismusnak jobban megfelelő mederbe terelje. Csodálatos módon ez az eszköz, a helyett hogy a kívánt orvoslásra vezetett volna, a bajt még növelte. Hastings, a ki a helyzetet nagyon csábítónak találta, még jobban belevetette magát a hódítás áradatába és hatalmába kerítvén Dupleix francia tábornok terveit, a folytonos annexiók művét még nagyobb buzgalommal és sikerrel folytatta. Ez oda haza újra vihart idézett elő és Edmund Burke ékesszólása Hastings a vádlottak padjára juttatta; a kormányzó Angliát a kereskedő Angliától Indiában szigorúan szétválasztották, életbe lépett az Indian Civil Service, melynek tevékenysége a sokat szenvedett országot a humánus közigazgatás nem egy áldásában reszesítette, és e mellett szervezett, jól vezetett, kellően támogatott európai fegyveres hatalom keletkezett, mely rendszeresen fölhasználva a kis szigetországot, Európa éjszaknyugatán majdnem egész India birtokába juttatta. Magától értetődik, hogy Anglia, mely indiai hódításait szerényen, óvatosan, nem sejtve a jövő fejlődést, kezdte meg, a jelen század folyamán, mikor már a gyorsított közlekedési eszközök és javított európai fegyverek rendelkezésére állottak, hódításainak hálózatát könnyű szerrel egész Indiára kiterjesztette és ma előttünk áll az a ritka tünemény, hogy egy maroknyi európai az Amran hegységtől egészen a Comorin-fokig és Khinától az Indiai óceázig 288 milliónál több ázsiai uralkodik és soha nem képzelt nagyszerű átalakulásokat hozott létre.

Nem lehet e tanulmány czélja, hogy újra rajzolja India meghódításának képét, melyet mesteri kéz már annyiszor vett papírra, és ha mégis megpróbáljuk az angolok fényes, annyira csodált sikereit okaikra visszavezetni, ezt azért tesszük, mert a lényeges tényezőket nemcsak a győzők nemzeti tulajdonságaiban, hanem egyúttal a legyőzöttek jellemében, történeti fejlődésében és szigorúan ázsiai erkölceiben is találjuk. A természet örök törvényét, mely szerint az éjszak kevésbé kedvező ege alatt és szegényebb földén physikailag erősebbé fejlődött embert a boldogabb haza után való vágy dél felé vezérli, Indiának sokkal gyakrabban kellett éreznie, mint a világ sok más tájának. Hogy ez a történetelőtti korban így volt, ezt bizonyítja az úgynevezett ethnikai őselemek roppant tarka népkonglomeratuma, mely tyikus tekintetben ural-altáji vonásokkal erősen saturálva van. A történeti emlékezés kora óta biztosan ki lehet mutatni a török népek folyton háborgó és zúgó tengerének erőszakos benyomulását éjszak felől, a nélkül, hogy akadémikus fejtegetésekbe kellene bocsátkoznunk a geták vagy a khinaiak Iue-tsi-jának eredetéről. Később, vagyis az egyes szerencsés kalandorok által alapított dynastiák alatt, ez a viszony még jobban kidomborúl. Timur Baber és Nadir az idegen uralomra nagyon jól előkészített területen mozogtak és midőn Anglia az indiai hódítások mezején megjelent, olyan hadsereggel haladt győzelemről győzelemre, melynek négyötöde benszülöttekből állott és csak egy ötöde britekből. Évszázados szokás a hindosztánit a vállalkozó szerencsevadászok kész zsoldosává tette, a ki jobban fizetett, azt jobban szolgálták és a hazaszeretet, ez a hatalmas emeltyű Európa nemzetek életében, Ázsia földjén és különösen az ethnikai szempontból rendkívül szakadozott Indiában sohasem volt mozgató erő. Még a vallás, mely Ázsiában mindenkor érczfal gyanánt tartotta vissza az idegen betolakodókat, még ez sem tartóztatta föl Indiában a győztes diadalmenetét, mert a moszlimok és a visnuh-imádók közt tomboló lángoló gyűlölet a közös ellentállás eszméjét csirájában elfojtotta; mi több, az ellenséges vallásoknak nem volt sietősebb dolguk, mint hogy csatlakozzanak az idegen hódítókhöz és fegyverét az ősellenség legyőzésére és leigázására fölhasználják. Ha ezenfölül még figyelembe vesszük, hogy milyen kedvező mozzanatokot mutatott föl az angolok által teremtett új helyzet, ha meggondoljuk, hogy az angolok uralma alatt a mogulok

hanyatlása alatt bekövetkezett zsarnokságot, rablást, gyilkosságot, féktelenséget és mérhetetlen nyomort rend, törvényesség, nyugalom, biztonság és jóllét váltották föl, akkor a brit győzelmek nagy titka csakhamar meg lesz fejtve előttünk. Kétségtelen, hogy a messze nyugotról érkező hódító idegenszerű eljárása, vas kormányzása és kérlelhetetlen szigora India töröl metszett ázsiai lakosainak kezdetben épen úgy visszatetszettek, miként a ködös szigethazából jövő keresztyén ember külső megjelenése, szokásai, erkölcei és világnézlete is a mosolygó és verőfényes ég alatt lakó benszülöttben csak utálatot keltethetett és visszataszító hatást gyakorolhatott. Az az úr, mely az uralkodókat a leigázottaktól elválasztja, bizonyára mélyebb és szelesebb volt, mint az arab, török, perzsa és afghán hódítók alatt, de ez utóbbiak működése csak a külső alakban mutatott időleges eltérést, míg belső lényegökhöz mindenkor odatapadt az ázsiai elzüllöttség ezerszeres átka. Ezzel szemben a brit úr magával hozta egy új és jobb világ áldásait és ez előnyös különbséggel a legellenségesebb kedélyeket is ki kellett békítenie.

Csak így történhetett és így kellett is megtörténnie, hogy miután az európaiak és ázsiaiak közt kezdetben mutatkozó kemény jégkéreg fölolvadt, az egyes országok, tartományok és fejedelemségek egymásután részint békésen alávetették magokat a briteknek, részint pedig a szomszédság és politikai összeköttetés elkerülhetetlen következményei által erőszakkal az angol uralom varázskörébe vonzattak. Itt a rendezett és szilárd uralom elixirje, melynek utóvégre még a megátalkodott ázsiai kedélyre is hatnia kell, amott az európai fegyverek túlsúlya, hatásában emelve a britek sziklaszilárd jelleme és hősiessége által, hozta meg a kívánt eredményt. Eltérve elődeitől a hódítások terén, Anglia déli és Közép-India aránylag könnyebb területén kezdte meg működését, melynek lakói sohasem váltak ki kitünő katonai erényekkel. Midőn aztán közel száz esztendei tevékenység, gyakorlat és tapasztalat után hozzálátott a tulajdonképeni nehéz földadathoz, a rendkívül harcziás és kiválóan bátor Éjszak legyőzéséhez, akkor már nem idegen angolok, hanem Hindosztán területén iskolázott és begyakorolt anglo-indiánok voltak azok, a kik a szikh-ekkel és maharatt-okkal mérköztek és ezeket természetesen le is győzték. Délen félelmet, éjszakon tiszteletet gerjesztve, de mindenütt egyaránt fölkeltve a hitet és bizalmat

pártatlanságukban, igazságszeretetükben, megvesztegethetetlenségükben, az angoloknak sikerült uralmokat egész Hindosztánra és a szomszédos országokra kiterjeszteni, akkora és olyan területre, mely soha egy jogar alatt nem egyesült és olyan fontos és nagy birtokra, melyhez hasonlót sem Róma, sem a világ más állama képtelen volt az anyaországhoz fűzni!

De a mint mondvá volt, történeti elmélekedések kívül esnek dolgozatunk keretén, az sincs szándékunkban, hogy dithirambusokat zengjünk az angolok dicsőítésére, habár erre derekasan rászolgáltak. A mi föladatunk ez alkalommal az, hogy Anglia kulturális hivatását kellő világitásba helyezzük, rámutassunk az útakra és eszközökre, a melyek segítségével az a ma valósággal tüneményszerűnek látszó átalakulás megtörtént és végre szemügyre vegyük azon végső eredményeket, melyhez India polgárosításának ügyes, biztos és szerencsés kézzel megkezdett műve jutni fog és melyhez jutnia kell.

Hogy e föladat méltóan megoldható legyen, mindenek előtt futó pillantást kell vetnünk az angol kézbe jutott ethnikai művelődési anyagra és vizsgálni: vajon az eddigi eredményt úgy kell-e tekinteni mint a hindosztáni tanítvány fényes tehetéseinek és művelődési képességének természetes következményét, vagy pedig a brit mester érdemének kell-e betudni. Minthogy indiai nemzetről legtávolabbról sem lehet szó, mert a nemzet fogalma egész Ázsiában és kivált Indiában ismeretlen volt, az ösznépséget legföljebb két fő osztályba csoportosíthatjuk, úgy mint hindukba, a kik a brahmanismust vallják és mohamedánokra, illetőleg szunnitákra és siitákra. Ez az osztályozás már önmagában megmutatja, hogy a vallási fanatizmuson és előítéleten nyugvó műveltség területe milyen vígasztalan képet nyújt. De a nagy akadályok és nehézségek még könnyebben érthetőkké lesznek, ha kiemeljük, hogy India talajában a vad vallási lelkesedés és rajongás mindig legjobban tenyészett és hogy a konservativizmus ágas-bogas növénye csak itt versenyezhetett sikeresen a régi világnézet sziklájával. Ezen ezredéves múlt sem volt képes változtatni. A buddhizmus fönséges és tiszta tanát évszázados harcz után a brahmanizmus visszaszorította és midőn az iszlám gyújtó erejével a félsziget éjszaki részén bevonúlt, akkor csakhamar kitűnt, hogy a Korán tanai az Indusz és Gangesz forró partjain olyan virágokat fakasztottak, melyek a formák bizarrsága és színpompa tekintetében

még a hazai arab talajba ültetett törzs virágát is messze fölülmúlták. A védák- és puránoktól előírt tisztasági, étkezési és öltözködési szabályok rideg szigorúságát a hidaje-ben és a sarkh-ulvikaje-ben lerakott szunnamagyarázatok még fölülmúlták; a lélekvándorlás közbeeső korszaka alatt élvezett ezredéves boldogsáért a moszlim paradicsom szidrája és tubája alatt nyújtott sok öröm bő kárpótlást adott. Míg a vallási fölfogás a hindut rest, tetlen, erelytelen emberré tette, a ki a türelmesség, lemondás és nélkülözés művészetében tűnik ki, addig a mohammedant szilárd hite a kiszmetben a szeszélyes sors akarat nélkül való eszközévé alkotta. Csak a «dsihad» (vallási háború) parancsa, mely az iszlam oszlopa és a féktelen gyűlölet más vallásúak iránt, volt arra képes, hogy a természeténél fogva lágy, szelíd és békés hinduból lelkes, bátor és boszúra szomjazó harcost neveljen. A török kalandorok által Turkesztánból behozott szellem oly mély gyökeret vert, hogy századokig, sőt egészen a jelenkorig, a Zerefsan partján volt a moszlim-indiai művelődés gyúpontja, mert nem Stambul, Kairo és Mekka, hanem Bokhara s Szamarkand medresszéi voltak az indiai-moszlim vallásos rajongás forrásai.

Az iszlamositott Indiában tehát mindazon jellemző vonások, melyek által a kelet fia nyugoti testvérétől különbözik, annál jobban kidomborodtak. E mély ellenszenv minden újítással szemben, az utálat egy idegen társadalom tanai, nézetei és vívmányai iránt, saját ítéletének és fölfogásának kizárólagos bálványozása, mindezek még élénkebb világításban tűntek itt föl, mint a brahminoknál és természetesen nagyon akadályozták azt a művet, melynek európai intézmények meghonosítása, javítás és átalakítás voltak céljai. Ehhez járul még, hogy a hindosztáni népesség főbb töredekei eltérő politikai életet éltek. Míg a hindut a kasztszellem zsarnoksága és a régi és rideg despotia nyomása megpuhította és az idegen civilizátorok készséges eszközévé tette; addig a mohammedán, a ki hódításai útján egyre tovább haladt és a kit hadi fölényének tudata merészsze és büszkévé tett, önhittnek, ridegnek és makacsnak mutatkozott. Ezenkívül az iszlamban még sokkal frissebb volt az emlékezés saját anyagi és erkölcsi hódításaira, sem hogy könnyedén alávetette volna magát idegen hitetlenek szellemi és politikai igájának, míg a hindu a proselytacsinálás korszakát vagy sohasem ismerte, vagy pedig már régen elfelejtette és

politikai győzelmeinek híre még csak mithosaikban és hősköteményeiben tartotta fenn magát. Végül nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a körülményt, hogy a jelszó ereje: «Kulli mumenin ihvet» (minden igazhitű testvérek) — szoros szellemi egységre és áttörhetetlen testvériségre vezetett és ebben az India felé nyomuló idegen olyan sziklafalra talált, mely állhatatosan ellentállásra képesnek mutatkozott és melyről a nyugoti kultúra lövegei visszapattantak. A hinduk ellenben, a kik brahminokra, buddhistákra, dsainákra és még számos szektára szakadnak, kezdettől fogva sokkal hozzáférhetőbbek voltak. Egyébként, a ki ismeri az ázsiaiak jellemét, hajlamait és irányzatát, az be fogja látni, hogy itt alig játszhatik szerepet az a körülmény, vajon az angol kézbe jutott művelődési anyag milyen mértékben volt alakítható. Vallási és társadalmi előítéletek, idegen gondolkodás és érzés, évezredes vérré és hússá vált szokások mindkét részről olyan óriási akadályokat gördítettek útba, melyek áthághatatlanoknak látszottak. Ha meg lehet is engedni, hogy a vallási különbség széles és magas sánca, mely a moszlimeket és hindukat egymástól elválasztja és két egymással szemben álló, lángoló és engesztelhetetlen gyűlölettől áthatott táborra osztja, az angol hatalom legkitünőbb védőfalának bizonyult és bizonyúl, — ez az előny nem lehetett erkölcsi hódítások tényezője. Lehet, hogy az európai rend, törvényesség, biztonság és nyugalom az indiai népesség örökké elnyomott, kiszipolyozott és kinzott töredékének kellemesek voltak, de az európai művelődést és világnézetet, a szigorú rendet és törvényességet, a törvényes egyenlőséget, a rideg kötelességérzést és fáradhatatlan munkás szellemet, a jobb helyzet ez alapvető föltételeit, mind egyaránt gyűlölték és visszautasították és itt is, meg amott is csak kényszerrel lehetett ezeket rájuk erőszakolni.

Valamint a keleti világ legtöbb pontján, úgy Indiában is az anyagi és erkölcsi hódítás egyszerre kezdődött. Czivilisatióink hirnökei fénylő fegyverzetben vonultak be, a háború és pusztítás fáklyájának kellett egy jobb világ első sugarait szétszórni, a vértől ázott kardból kellett az ekét kovácsolni, melylyel a jobb jövő földjét fölszántották. Ijesztő, szomorú, de a viszonyoktól fölkényszerített eszköz, melyet tulajdonképen teljes mértékben csak az angolok alkalmaztak, mert a portugálok, németalföldiek és francziák tisztán mint hódítók léptek föl és a kulturális

átalakítás munkájához az elsőknek nem volt képességök, az utóbbiaknak pedig idejük. Sőt Anglia is csak akkor kezdhetette meg igazában polgárosító működését és éreztethette átalakító hatását, mikor hatalmi épülete már szilárd alapokon nyugodott és uralmát külső és belső támadások megingató ereje többé nem veszélyeztethette. Ez időpontúl tulajdonképen csak a XIX. század kezdete tekinthető, még pedig az a korszak, mely a napoleoni háborúkra következett, midőn a francziákat végleg kiszorították és a Haidar Alival és fiával, Tippo szultánnal, vívott véres háború szerencsésen végződött, a britek előnyére. Igaz, hogy az egyik kéznek még ekkor is fegyvert kellett forgatnia, de a másik már a nyugoti műveltség zsenge csemetéjét alkalmas talajba ültethette és azáltal, hogy a polgári igazgatás és törvénykezés terén európai intézményeket létesített, megtaníthatta a benszülötteket az idegen uralkodó rendszeretének, igazságérzetének és pártatlanságának ismeretére. Így tűntek föl a jobb korszak hajnalhasadását hirdető első sugarak. Való, hogy az indiai kereskedelmi társaság legfelső vezetői (The Court of Directors) Londonban, nem ismerve a benszülöttek jellemét és szükségleteit, nem egy hibát és botlást követthettek el, de ha nem is lehet őket egészen azon vád alól tisztázni, hogy sokkal jobban érdeklődtek az osztalék magassága, mint az indiaiak jóléte iránt, azért senki sem tagadhatja, hogy az angol lobogó már az örökös harcok és zavarok szomorú korszakában is jótékony árnyékot vetett. Mindenütt szomorú és iszonyu elhanyagoltságot, anarchiát és erőszakosságot találtak. A romlásnak indult mogul uralom nyomorral és romokkal borította az országot, és így az angolok föllépése szükségszerűen mindenütt a tikkasztó hőségre és nyomasztó melegre következő hűsítő és jótékony eső hatását gyakorolta. Lord Hastingsnek tehát tökéletesen igaza volt, midőn 1819 februárjában a következőket jegyezte meg: *) «Talán büszke szólam, de igaz, hogy milliókat boldogítottunk . . . A földműves olyan földgörmögyeit hányja föl újra, melyet addig csak a rabló lovas csapatok patkói tapostak».

Valami föltűnő és rendkívüli dolgot az angolok működésök azon első korszakában már csak azért sem művelhettek,

*) *The expansion of England by J. R. Seeley.* London, 1884. 303. oldal.

mert az ázsiai földön aránylag még újonczok voltak és mert az Indiába érkező angol, a kit hónapokig tartó útazás választott el anyaföldjétől, ha India napja nem is alakította át teljesen, szellemi ruganyosságából sokat veszített és a nyugoti világgal nem maradhatott oly könnyen érintkezésben, mint ma a távirók és gőzhajók korszakában. Az uralkodók és kormányzot-
tak közt levő viszonyoknak akkor még kiválóan patriarchalis jel-
lege volt, mert azon törekvés mellett, hogy idegen, de jobb igaz-
gatás lépjen életbe, számolni kellett a benszülöttek konservatív
szellemi irányával. Ezért, hogy az újítások könnyebben elvi-
selhetők legyenek, a vezérlő férfiak otthon és Indiában Regu-
lations-jeiket és Act-jeiket sok tekintetben a már fönnálló
törvényekhez és szokásokhoz idomították. A törvénykezésben
moulvie-k és szadr-ok épen úgy szerepeltek, mint Közép-Ázsia
iszlámjánál; a polgári igazgatásban nem egy ártalmatlan elő-
ítéletet figyelembe vettek. Vallási dolgokban annyira ment a
türelmesség, hogy a kormány az ártalmatlan badarságokat és
hóbortokat nemcsak hogy megtűrte, hanem még támogatta is.
A bibliára esküdő anglikán azon szíveségét, hogy Dsaggernath
bálványa előtt fegyveresen tisztelgett, a hindu avval hálálta
meg, hogy az idegenekkel való érintkezésre vonatkozó parancsot
kevesebb szigorúsággal alkalmazta, egyik a másiknak engedett.
És így történt, hogy a viszony angolok és hindosztániak közt
századunk első évtizedeiben sokkal barátságosabb és jobb volt,
mint akár ma. Természetes, hogy már a kölcsönös érintkezés
legelső korszaka sem maradt hatás nélkül jótékony reformok
tekintetében, mert a ryot-ok (olv. rajat), iparosok és kereskedők
rögtön belátták, hogy az idegen uralkodók által behozott tör-
vények sokkal jobban megfelelnek a méltányosságnak és em-
beriességnak, mint a hazai honatyáknak a vallás által szentesít-
ett ediktumai. De az angol hódítások és az uralom megszilár-
dításának korszaka meglehetősen hosszúra nyúlt. 1750-ben még
csak öt parti ponton: úgy mint Kalkuttában, Madrasban, Fort
St.-Davidben, Devi-Cottah-ban és Bombay-ben vetették meg
lábukat. 1780-ban Kalkutta parti pontja már Bengáliára,
Bahamra és Benareszre kiterjedt egészen Oudeig és magában
foglalta Circar hosszú partvonalát, míg 1792-ben az említet-
tekhez még több birtok Tippto birodalmából delen járult. 1804-
ben már az egész keleti partvidék az angoloké volt, az ország
közepébe terjedő tekintélyes nagyságú tájakkal, nyugaton Cana-

rával és Malabarral. 1834-ben már úgyszólván az indiai félsziget három negyed része birtokukban volt és 1842-ben már legföljebb néhány rész éjszaknyugaton, mint például Pendsab, a Radspat-ok területe és Gudserat, nem állott a britek közvetlen vagy közvetett hatalmi befolyása alatt.*)

Azon közel száz esztendő alatt, melyre a hódítások művének biztosítása és a hatalom megszilárdítása végett szükség volt, az átalakítás munkája csak igen lassú és óvatos léptekkel haladhatott előre, száz még száz előítéletet, elfogultságot és babonát kellett figyelembe venni. Hogy milyen szükséges volt az óvatosság, azt eléggé bizonyítja az 1806. évi vellorei lázadás, a hol egy új turbánforma behozása a legnagyobb veszélyvel fenyegetett.

Nem esik tehát az ember túlzásba, ha azt az állítást kockáztatja, hogy bár időnkint India egyes pontjain az európai műveltség szikrája föllobbant, polgárosultságunk intensiv fénye csak századunk első tizedeiben kezdte megvilágítani az árja műveltség régi honát, még pedig azon időponttól fogva, midőn a közlekedést a nyugottal gőzhajó-vonalak megkönnyítették és a vasútak segítségével gyorsabb lett az érintkezés a terjedelmes tartományok belsejével. A milyen mértékben fogyott a távolság ki- és befelé, épen oly mértékben erősödött az európai uralkodók és ázsiai kormányzottak közt a kötelek szilárdsága, közeledett a kölcsönös megismerés és kölcsönös becsülés hajnala és e jótékony világosság első sugaraiban már látható volt a mai, az egész világot bámulatba ejtő kép vázlata. A brit fegyverek végleges győzelmének az európai versenytársakon, a polgári és katonai hivatalnokok annyiszor kitüntetett áldozatkészségének, hősiességének, jellemzilárdságának és kitartásának végre is nagy mértékben tiszteletet kellett kelteniök a benszülöttekben és őket arra kellett ösztönözniök, hogy az érdekekben fáradozó idegeneket kellő és tevékeny támogatásban részesítsék. Így a nemes Sir Henry Lawrence Dvarkaná Thákor személyében, a ki előkelő hindu létére nem kímélt semmi áldozatot, hogy hitsorsosainak helyzetét anyagilag és szellemileg emelje, avagy a parszik híres emberbarátjainak, Sir Jamszhedji Jijibhai személyében, a ki milliókat adományozott embertársai nyo-

*) V. ö. a *Thornton History of the British Empire in India* című munka negyedik kötetében levő térképeket.

morának enyhítésére és a műveltség terjesztésére, méltó társakra és segítőkésre talált. A merev separatismus jégkérge, mely a hindukat az angoloktól elválasztotta, már századunk közepe felé jelentékeny repedések mutatkoztak és nyugatról támadt erős légáramlatnak már akkor sikerült nem egy pontról elúzni az embertelen szokások és előítéletek felhőit. Az a szörnyű látvány, mint végzik be eltöket halotti énekek elzengetése mellett lobogó máglyán az özvegyek, lassan-lassan elvesztette lelkesítő hatását, visszariadtak attól, hogy ezer meg ezer leánygyermeket önként dobjanak a szent Gangesz hullámsírijába, egyesek már elég merészek voltak a fekete vizet beúztatni és a feringik (európai) országát meglátogatni; holott azelőtt annak, a ki feringivel vagy csak árnyékával is érintkezett, tisztító fürdőt kellett vennie. A birodalom legkülönbözőbb és legtávolibb részein magánemberek iskolákat alapítottak, a hol az ifjuság részint elemi oktatásban részesült, részint magasabb tudományokban nyerte kiképeztetését; sőt a modern világosság néhány sugara még a hindunál és moszlimnél egyaránt szigorúan elkülönzött és elzárt zennákba (hárem, női szoba) is behatolt és 1849-ben Bethune fáradozásainak sikerült egy felsőbb leányiskolát alapítani, a hol a hinduk jövődő anyái mindenféle kézi munka mellett európai műveltségi tárgyakat és angolul tanultak. Shakespeare és Bacon nyelve egyáltalán már századunk első felében rendkívül elterjedt, a nyugoti szellem tanai, minden konservativismus és a tömegek minden utálata mellett az idegenszerű iránt, mégis meghódították a szellemeket és a bekövetkező szellemi forradalom kétségtelen jelei az indiai félsziget egén meglepő módon szaporodtak.

Bengalia volt az, melyet legelőször vettek művelés alá, a hol legtovább működtek és a hol az angol tevékenység legkorábban mutatott föl eredményt. Bengáliából, az anyagi hódítások kiindulási pontjából indultak ki a szellemi hódítás sugarai és a szélrózsa minden irányában, de egyúttal Bengalia volt a fészke az oly sikeresen működő idegenek ellen támadt gyűlöletnek, elkeseredésnek és boszúvágnak, a kik a régi szokásokat, erkölcsöket, törvényeket, jogokat és előítéleteket halomra döntötték, a kik a Korán és a Védák fényét elhomályosították és az ősi, a szent Indiát tetszésök szerint átalakítani, modernizálni és teljesen kicserélni akarták. Innen csapott át

az iszonyatos 1857. évi szipoy-forradalom lángja az éjszaki Indiába és a miről a forróvérű, de elpuhult és gyáva délvidéki még álmodni sem merészt, a brit hatalom legyőzése az éjszaki hindosztániaknak majdnem sikerült volna, ha az angolok nagy-szerű hősiessége, hazafiassága, kötelességérzete és áldozatkész-sége nem mutatta volna meg, hogy Albion fia csodálatos hódítását nemcsak megszerezni, de megvédelmezni is képes. Az 1857. évi véstetjes vihart nem a disznózsírral és tehénzsírral kent golyókról tudó ostoba mese, nem is az az eszeveszett híresz-telés, hogy Indiát erőszakos úton keresztyénné akarják tenni, idézte föl, hanem a benszülött vezérlő körök azon kellemetlen meggyőződése, hogy polgárosodásunk az indiai földön állandóan, fokozatosan és ellenállhatatlanul terjed, csakhamar romba fogja dönteni a régi fölfogás porladozó épületét, melynek ár-nyékában az uralkodó osztály jól érezte magát, míg a népnek nyomort, zsarnokságot és gyalázatot kellett szenvednie és új, az emberiség és az igazságosság alapján nyugvó helyzetet fog teremteni. Miután ezt a nagy veszedelmet, mely India, sőt egész Ázsia polgárosodását fenyegette, sikerült elhárítani, az angolok kettős buzgalommal láttak hozzá a nagy reform-munkához és mint szülők, a kik az elhanyagolt nevelés követ-keztében majdnem elvesztett, de újra visszanyert gyermekekre a legnagyobb figyelemmel és gondossággal ügyelnek, innentől fogva az indiai növendékekkel minden rendelkezésre álló eszközzel foglalkoztak.

Tehát a szipoy-forradalomra következő korszak az, mely-ben India rendszeres átalakításának nagy munkája tulajdon-képen kezdődött. Véget ért az a se hús se hal rendszer, hogy az országot félig állami, félig kereskedelmi módon igazgatták, a mennyiben a Court of Directors helyébe Nagy-Britannia kormánya lépett és a mit a kereskedelmi társaság igazgatóinak hanyag keze és fukar fölfogása létesíteni nem tudott vagy nem mert, az a kormány nagyszabású, bátor és erélyes politi-kájának aránylag rövid idő alatt, aránylag nagyon könnyen sikerült. Hogy mi történt ez idő óta a polgári és katonai igazgatás terén, a bírászkodásban és rendőri igazgatásban, annak tüzetes elmondására egész kötetek volnának szükségesek, de hogy az olvasó a közélet minden terén kifejtett tevékenységéről és elért fényes eredményekről mégis bár csak halvány fogal-mat nyerjen, főbb vonásokban Sir Richard Temple és India

más ismerőinek nyomán vázolni fogjuk a reformok foganatosításának képét.*)

Első sorban a másfél millió angol mérföldre terjedő óriási birodalom trigonometriai fölvételét, beleértve a hűbéres országokhoz tartozó birtokokat is, kell megemlítenünk, a mely alkalommal a legmagasabb hegyeket és a legfélreesőbb völgyeket is pontosan fölmérték és minden kerület földjeinek kataszterjét pontosan összeállították. Óriási munka ez, melynek mérhetetlen hasznát csak az láthatja be, a ki tudja azt, hogy a határok szabályozása Ázsiában teljesen ismeretlen és a kinek fogalma van arról, hogy az egyes falvak, városok és országok határainak elégtelen megállapításából mennyi zavar, viszály és összeütközés származott, hány véres háború keletkezett községek és népek között. Fontosság tekintetében e mellé állítható a sikeresen és pontosan foganatosított népszámlálás, mely, nem számítva be Belutisztant, Nepalt és Bhotánt, 260 millió lelket mutatott ki. A töről metszett ázsiaiak gyanakodása és előítélete, mely Törökországban, Perzsiában, sőt Oroszország egyes részeiben is lehetlenné tett hasonló műveleteket, hihetetlen nehézségeket gördíthetett e munkálat elé. Mellesleg megjegyezve a népszámlálás rendkívül érdekesen világította meg, mint fogynak és szaporodnak egyes szekták, milyenek az anyagi és szellemi állapotok a népességben, mekkora a halandóság. Eredményképen meg lehet belőle állapítani, hogy a nagy indiai félsziget távol a túlnépesedés veszélyétől és a talaj termékenysége és az emberek egyre fokozódó munkássága által még sokkal sűrűbb népességet képes eltartani. Bár az indiai birtok évenként körülbelül 76 millió adóbevételt szolgáltat, melyből 19 milliót a haderőre, hét milliót az adók beszedésére, öt milliót kamatra és 45 milliót a polgári igazgatásra fordítanak, az egy emberre eső adóteher távolról sem olyan súlyos, mint a benszülött fejedelmek zsarnoki, anarchistikus uralma alatt, a kik borzalmas önkényökkel és fektelenségökkel

*) V. ö. *India in 1880*, by Sir Richard Temple. London, 1881; *India during the Jubilee Reign*, by Sir Richard Temple az *Asiatic Quarterly Review*ben, 1887 július; *Public works and progress of India* az *Asiatic Quarterly Review*ben. 1886 április, Juland Danverstől; *Native India*, by Sir Lepel Griffin az *Asiatic Quarterly Review*ben 1886: december és 1887 január.

egész vidékeket elpusztítottak és egész nemzetségeket kiirtottak, míg az idegen, keresztyén uralkodók által bekövetelt adók a szín, az osztály és vallás különbsége nélkül minden polgár jólétét, biztonságát, jogát és műveltségét biztosítják. Bátran azt lehet tehát mondani, hogy ha a britek által kirótt adóteher sebet ejt is, az a nemzeti uralkodók rablásaihoz és zsarolásaihoz úgy viszonylik, mint a légycsípés az ágyúgolyó által ejtett sebhez.

Aránylag csekély járulékaiknak viszonzásául Hindosztán benszülötte mindazon előnyöket, könnyebbségeket és kényelmet élvezi, a mit csak századunk tudományos haladása erélyes, becsületes és céltudatos igazgatás védelme alatt nyújthat. Indiának ma 17.000 angol mérföldnyi vasúti hálózata van, melyen évenként körülbelül 23 millió tonna súlyú árút szállítanak és a személyforgalomban 110 millió jegyet adnak ki. A vasúti vonalak mellett húzódó távirdahálózaton kívül a kormánynak még 34.000 mérföldnyi külön vonala van, melyen csak 1890-ben 2,983.132 fizetett táviratot továbbítottak. A postai forgalom olyan mértékben emelkedett, hogy a levelek és egyéb küldemények száma az 1874. évtől a következő évtized alatt 100,235.503-ról 293,340.195-re szállott föl. Képzeltetni, milyen meglepő és meggyőző hatással voltak ezek a modern intézmények a keletiek szellemére és milyen csodálatos változásokat idéztek elő abban az országban, a hol annak előtte örökösen rettegni kellett a rablók és gyilkosok támadásától, a karavánok lassan és vontatottan haladtak járhatatlan és nehéz úton és a hol bizonyos évszakokban egyáltalán minden mozgás megakadt. Ilyen körülmények között természetesen a gazdasági helyzetnek mindenfelé javulnia kellett. Különösen a talaj művelése tekintetében állott be ez a javulás. Ritka népeségű vidékeken, mint Birmában és Asszamban a művelés alá vett terület 50, a középső tartományokban, Berarban és Bombayban 30—60 és a sűrűn lakott Oudhban 20 százalékkal gyarapodott. A hol a nemzeti uralom régi jó időiben a földművesnek talpig fegyverben kellett az eke mellett járnia, a hol a munka gyümölcse kizárólag az időjárás szeszélyétől függött és a hol a nagy nehezen megszerzett eredmény a zsarnoki földbirtokosok önkényének volt kitéve, — ott ma a paraszt a legjobb gépekkel műveli földjét és az idegen és más vallású hódítók által készített körülbelül 20,000 mérföldre terjedő

öntöző csatornák segítségével, melyek legalább 25 millió hold földet öntöznek, nemcsak a maga magtárját tölti meg az indiai földművelő, hanem most már több mint 25 millió mázsá búzát küld az európai piacra és mint Dél-Oroszország, Magyarhon és Amerika veszedelmes versenytársa lép föl. *) Hasonló előnyös helyzetben van Indiának több más terméke, mint például a gyapot, indigo és thea, mely utóbbi termék China thea-kereskedelmét érzékenyen sújtotta. Figyelembe véve azt a sokoldalú pártfogást, melyben a kormány a hazai földművelést és ipart részesíti, nem lehet csodálni, ha a kereskedelmi mérleg 1875-ben:

kivitelben	---	---	---	---	55,250,763
bevitelben	-	---	---	---	31,874.625

és 1889-ben:

kivitelben	---	---	---	---	97,000,000
bevitelben	-	---	---	---	66,500,000

font sterlinget tüntet föl és ha Indiáról azt hangoztatják, hogy az anyagi jólét és virágzás olyan korszakának küszöbén áll, melyet ez az ország a Himálaya déli tövében még soha meg nem ért. India irtózatos csapásait, az éhhalált, elemi csapásokat és ragályos betegségeket a nyugoti idegen erős keze ugyan nem írthatja ki és ezek az országot még épen úgy érhetik, mint annak előtte, de enyhítő, védő és könnyítő hatását érezteti és a pusztítások távolról sem olyan irtózatosak, mint elébb, midőn a zsarnoki népatya, nem ismerve a drága emberi anyag értékét, épen ilyen országos csapásokból szeretett hasznot húzni.

Az igazság hatalmas és erőteljes fájának árnyékában, mely ágait völgyeken, hegyeken, pusztákon és síkságokon át, a Himálaya tövétől a Comorin fokig messze kiterjeszti, az angol igazgatás üdvös hatása el nem maradhatott. Míg ezelőtt a polgári igazgatásban csak angolokat alkalmaztak, addig ma már tetemes számmal találunk benszülötteket, a kik alsóbb hivatali állásban működnek. Az öt törvényhozó tanácshozó testület mindegyikében négy vagy öt benszülött tag található, legalább is egy benszülött bíró a magas törvényszékeknél, 59

*) Sir Evelyn Baring föltevése szerint néhány év alatt a búza-kivitel könnyen 40 millió mázsára emelkedhetik.

benszülött 964 magas rangú közigazgatási tisztviselő közt és a 2558 alsóbb rangú bíró közt csak 35 az angol. Kellő műveltség és becsület mindenki előtt föltárják az utat és nemsokára elérkezik az idő, midőn a benszülötteknek valláskülönbség nélkül a legmagasabb hivatalok is hozzáférhetőek lesznek, miként ez egyes hinduk és mohammedánok alkalmazásával a közigazgatás több ágában részleg már meg is történt. Ez az üdvös fordulat már a törvénykezésben is mutatkozik. Minthogy a benszülött bírák gyalázatosan jellemtelenek és megvesztegethetőek voltak, azelőtt úgy hinduk mint moszlimok inkább angol törvényszék elé vitték panaszukat, mert a nyugoti ember törhetetlen igazságszeretete általánosan ismeretes volt. Ma egyre emelkedik a bizalom a benszülött bírák iránt is, mert az európai műveltség a régi bűnöket kiirtotta vagy mérsékelte és az idegenek példája az ázsiaiak romlottságára nem maradt javító hatás nélkül. Ha meggondoljuk, hogy a bíráskodás, akár a multekára, akár a puranokra támaszkodott, az ázsiaiak népéletének mindig beteg pontja volt, a leghidegebb és legközönyösebb szemléltre is megrázó hatást kell gyakorolnia annak a látványnak: mint igazodik el az európai bíró az ázsiai képmutatás, hazudozás, színlelés tömkelegében, mint elégíti ki ítéletével a vele nem épen rokonszenvező feleket és képes lelohasztani az ázsiai szenvedély vadúl lobogó lángját.

Valóban azoknál az eredményeknél, melyeket eddig az angolok vas szorgalommal folytatott nagyszerű polgárosító működése elért, fonságesebb emlékoszlopot az idegen uralom nem emelhetett volna magának! Legfényesebbnek tartjuk azokat az emlékoszlopokat, melyek a hindosztániak közvetlen szellemi átalakítását czélozzák és a melyek sikerre is fognak vezetni, ha politikai rázkódások és alakulások a fejlődést nem gátolják. Az iskolaügyet értem, melynek a kormány teljes figyelmét szenteli és mely rendkívüli eredményeket ígér. Az első gyöngé kísérletet, ezen a téren David Hare, a másodikat, mely már kissé gyökeresebb volt, Sir Charles Wood (most Lord Halifax) tette, de kezdetben csak a moszlim vagy hindu értelmében vett iskoláztatásról lehetett szó, a mennyiben a fő súlyt az országban dívó nyelvek és a szokásos tudományok tanítására fektették. Később ezt a rendszert az angol iskolaügy alapján kibővítették, a mennyiben minden falu népiskolát, minden nagyobb város középiskolát kapott és az egésznek élén áll a négy országos

egyetem, Kalkuttában, Bombayban, Madraszban és Pendsabban. Az alsóbb iskolákban az oktatás az országban divó nyelveken folyik, a középiskolákban bizonyos tárgyakat már angolul adnak elő, míg a főiskolák, valamint az orvosi és technikai kollegiumok is már tökéletesen olyan jellegűek, mint a megfelelő angol intézetek. A mi a tananyagot illeti, az ifjúságot először is nemzeti nyelvében és irodalmában oktatják, mely utóbbi épen az angolok ægise alatt olyan virágzásnak indúlt, melyre soha még a moszlim és hindu fejedelmek fénykorában sem volt példa. Ezenkívül modern európai tudományokat adnak elő, melyek iránt az élénk szellemű keleti ifjúság tevékenyen érdeklődik. Bár a tanulók száma aránylag csekély (1885-ben a hivatalos kimutatás három és fél milliót tüntetett föl), az egyetemekre annyian tódúlnak újabb időben, hogy 1888-ban csak a kalkuttai egyetemen 4400 jelölt jelentkezett. Ugyan abban az évben 869-en versenyeztek a B. A. tudori címért (Bachelor of arts), a kik közül 120-an kitüntetéssel képesítették, míg 70-en a M. A. (Magister Artium) címet nyerték. Más egyetemeken állítólag még előnyösebb volt a százalékos arány és ilyen körülmények közt semmi meglepő sincs abban, ha az angolul értő és az európai tudományokban jártas indiai benszülöttek száma évről évre gyarapszik és csakhamar milliókra fog rúgni.

A mint az 1885. évi irodalmi munkásságról imént megjelent hivatalos jelentésből kitűnik, 62 angol nyelven írt iskolakönyv, jogkönyv és folyóirat közül körülbelül három negyed részt indiai benszülöttek szereztek. Ez elég hangos bizonyíték az angol nyelv nagy elterjedése mellett. A bombay-i elnökségben az irodalmi termékek száma 2023 munkára rúgott; ezek közt nyolcz százalék angolul jelent meg és szerzőik túlnyomóan nem britek, hanem benszülött indiaiak voltak. Hasonlóak a viszonyok a bengáliai elnökségben, a hol az említett évben 2731 munka jelent meg, melyek közt, közhasznú tudományos és oktató munkák mellett, már olyanra is lehet találni, mely a civilizatio túlságosan szolgálai utánzására ellen prédikál és nemzeti jellegű műveltségért harczol. A hol még a hódító nyelv nem terjedt el, ott a fordítások közvetítenek. Shakespeare drámáit telugura vagy temilra fordítják, regények, életrajzok, történeti munkák s a többi mahratti, gudserali és még

sok más nyelven jelennek meg, melyeken azelőtt irodalmi munkásságot egyáltalán ki sem fejtettek.

E ritka és csodálatra méltó jelenség mellett azt kell leginkább föltűnőnek tartanunk, hogy az iskola-látogatás Indiában mindeddig még önkénytes és nem kényszerű, mint nálunk Európában, és hogy ahhoz a másfél millió font sterlinghez, a mennyibe ezeknek az iskoláknak föntartása évenként kerül, az állam csak 800.000 font sterlinggel járúl, míg a maradék főösszeg magánalapítványokból és járulékokból származik. Ha már most e tüneményes jelenség okait kutatjuk, azokat nem annyira az ázsiai ember tudási vágyában és polgárosodási törekvésében, a ki alapjában véve még ma is fanatikus és belsőleg ellenszenvet érez polgárosodásunk iránt, mint inkább a brit nyugati ember szigorú és merev igazságérzetében találjuk, a kit az a nemes törekvés lelkesít, hogy az ezredéves szolgaság által elnyomott benszülöttet fölemelje, önkormányzatra kiképezze és a józan és érett önállóság későbbi korszakára előkészítse. Ha a közhivatalok betöltésénél a nepotismus, a megvesztegetés és a zsarnoki szeszély volnának irányadók, mint az például Perzsiában, Törökországban és Oroszországban szokott történni, akkor bizonyára fele annyian sem tódulnának India egyetemére, orvosi, technikai s gazdasági főiskoláira, mint ma. De az angolok a hivatalok betöltésénél a vizsgálati verseny rendszerét fogadták el és akár radsa, akár brahmin, akár bármily gazdag és befolyásos földbirtokos fia legyen valaki, csak akkor nyerheti el a hivatalt, ha a versenyvizsgálatot szerencsésen kiállotta, mert csak ilyen ember lehet méltó és használható eszköz a régi ázsiai világ átalakításának nagy munkájában. Joggal mondja Sir Richard Temple: «The intellectual and moral characteristics of the alumni of these Universities, who now form a numerous class in native society, are worthy of observations. It is allowed on all sides that these young men possess refined faculties, retentiveness of memory, power of intense application, Aptitude for receiving and expressing ideas. Above all this, they follow an improved standart of rectitude and integrity, as already explained in the forgoing chapter on mental and moral progress»: midőn az indiai viszonyokban kitünően jártas szerző elragadtatással rajzol képet arról az erkölcsi haladásról, melyet a hindosztáni társadalom összes osztályai eddig tanúsítottak.

És valóban vaksággal kell annak megverve lennie, vagy fanatikus gyűlölettel kell annak eltelve lennie Anglia iránt, a ki nem akarja látni, hogy mi mindent alkotott ez az ország eddig. Indiában és a kiből a közöny nem ölte ki a lelkesedést a nemes, a szép és a fönséges iránt, a ki hevülni tud művelődésünkért, annak büszke örömet és örvendetes elégtételt kell éreznie a fényes eredmény miatt! Nem habozom kimondani, hogy a britek alkotásait Indiában, az ázsiai gondolkodásmód, szokások és erkölcsök ez ősi talaján a mi világunk legdicsőségesebb vívmányaihoz számítom és hogy a még csak most a földből kiemelkedő épület körvonalai is fölülmulják az ó-korban polgárosító Róma annyira csodált és óriási méretűnek hirdett monumentális épületét. Ezt a nézetet barát és ellenség, idegen és benszülött egyaránt vallják. Ma mindenfelé csak föltetlen dicsérettel, magasztalással és csodálattal adóznak a mestereknek és tőlem sem fogja rossz néven venni, ha a dicsőítő énekek kara közepett a jelen szép képéről pillantást vetek az ismeretlen jövőre és ha föl merem vetni azt a kérdést: vajon az európai polgárosító törekvések eddigi sikere jogossá teszi-e azt a reményt, hogy az ó-ázsiai társadalom gyökeresen és teljesen át fog alakulni, vajon az előző századok súlya alatt meggörnyedt, megtört és lesújtott ázsiai matrónát leánya új életre keltve, vezető kezével talpra állithatja-e és végül, hogy milyen képe lesz a jövőben a régi Indiának nyugottól köleszöntt új köntösében?

Ezek és hasonló kérdések képezik tanulmányunk magvát, ezekből áll kutatásunk tulajdonképeni végcélja és épen azért szigorúan, tüzetesen és pártatlanul kell vizsgálnunk azokat. Mindenek előtt egy pillantást kell vetnünk a különböző társadalmi alkotó részekre, melyekre a hódítók képző kísérletei a vallási, politikai és társadalmi viszonyok különbsége szerint különböző hatással voltak és ennél fogva mindegyiknél az eddigi sikerek képe majd határozottabb, majd elmosódottabb vonásokban tűnik elő. Első sorban a parszik kis, alig 100,000 lelket számláló népéről kell megemlékezni. E nép a kiváló képességű, kulturkepes iráni elem egyik töredéke, mely a moszlimek kegyetlen üldözései elől Perzsiából menekülve, Krisztus után 716-ban a nyugoti parton biztos otthonra lelt és azóta a régi anyaországból jövő menekülőkkel megszaporodva, az indiai félsziget nyugatán

tartózkodik.*) Tudvalevőleg a parszik, ez a kis töredék a népek indiai tengerében, mutatkozott legelőször és legnagyobb mértékben késznek a nyugoti kultúra elfogadására. Aránylag a legnagyobb anyagi jólétnek örvendnek, igen jelentékeny összeget fordítanak iskola-ügyükre és emberbaráti hitsorsosaik támogatásával rövid idő alatt olyan magas műveltségi fokra emelkedtek, mint a keletnek egyik, a haladás ösvényén jövő népe sem. Magában Bombayben négy fiú-iskolájukba 11.000 növendék jár, míg három leányiskolájukat 900 tanuló látogatja. Ezek közül a fiatal emberek jelentékeny számmal egyetemre mennek és nemcsak a legmagasabb bírói és közigazgatási tisztségekben találhatók parszik, hanem az oktatás terén is kiváló szolgálatot tesznek, a mennyiben a hindu iskolákban nem egy tanszékot parszik töltenek be és az első hindosztáni nő, a ki bölcsészeti tudori fokot nyert, e nemzetiséghez tartozik. Nem kevésbé meglepő működésök az irodalom és a napi sajtó terén; pedig csak egy század kellett ahhoz, hogy ezek a töröl metszett ázsiaiak, a kiknek világnézlete, előítéletei és babonái épen olyan kevésbé kedveztek a reformoknak és újításoknak, mint más vallás intézményei, európai módra gondolkodó és cselekvő emberekké váljanak. Ez a hirtelen változás a parszik kulturális életében nem egy előtt rejtélyesnek tűnhetik föl, de a rejtély hamarosan meg lesz oldva, ha megfontoljuk, hogy itt egy évszázadokon át üldözött, elnyomott és szolgaságban tartott néppel van dolgunk, mely óriási többségben levő zsarnokainak nehéz igája alatt a viszontagságok ellen való küzdelemben megizmosodott és megedzette magát. Így szerezte a tetterő, a kitartás és becsületesség erényeit, melyek a legtöbb ázsiaiainál hiányoznak és ez erényeket, miután az angol évszázados bilincseiket szétzúzta, a modern haladás útján legjobban érvényesíthették. A parszit Indiában ugyanaz juttatta előnyökhöz, a mi a zsidót Európában, az örmenyt és görögöt Törökországban és Perzsiában. Ehhez járúl még az ázsiai kinövésektől kevésbé elborított zoroaszti vallás tisztább szelleme, mely ugyan időnkint megromlott, de a

*) V. ö. *History of the Parsis including their manners, customs, religion and present position by Dosabhai Framji Karaka.* C. S. J. Két kötet. London, 1884. E tudós parszi adatai szerint az egész parszi közönség 43.598 férfi és 41.799 női lelket számlál.

mobed-ek (papok) és a községi vének szigorú uralma mindig visszavezette eredeti erkölcsi tisztaságára. A nő például mindig több jogban és tiszteletben részesült, mint a moszliméknél vagy hinduknál, a többnejűséget nem túrték és a házassági frigy szentségét régtől fogva nagy tiszteletben tartották. Midőn a parszik ráléptek a modern európai műveltség útjára, egyforma buzgalommal fogtak a férfi- és a nőnem neveléséhez és a modern kultúra áldása, melyben mindkét nem egyaránt részesedett, ezt a kis népet csakhamar üdítő oázissá tette az ázsiai pusztaság közepett. A parszik nemcsak lélekszámban emelkedtek, hanem anyagi és szellemi tekintetben is az indiai ösznépesség élén állanak és míg egyfelől az angolokat a polgárosítás nagy munkájában tevékenyen támogatják, másfelől önállóan és önkénytelen is ösztönző és tanító hatást gyakorolnak másditú honfitársaikra.

Az indiai benszülöttek nagy többségére, a 200 milliónyi hindu népeességre az idegen hódítók polgárosító működése nem hathatott olyan könnyen és simán és a reformok munkájának minden lépésnél óriási akadályokra kellett találnia. A vallási tanok, melyek átmentek a társadalmi élet minden rétegébe és mindenütt mély gyökeret vertek, a hinduk gondolkodását, kedélyét és szívét annyira hozzászoktatták az ázsiai világnézethez és a mi fölfogásunkkal homlok egyenest ellenkező eszmekörhöz, sőt mi több, eljárásunkat és cselekvésünket olyan visszatetszővé tettek szemökben, hogy minden legkisebb hódítást ezen a szellemi téren a csodák világába kell sorolni. A mi a töröknek és arabnak eljárásunkban és életünkben egyszer visszatetsző, az a perzsának kétszeresen, a középázsiainak háromszorosan, a hindosztáninak meg ötszörösen lesz az és mindemellett, azaz daczára a papi osztály ellenzésének, daczára a sok ezredéves szokásnak, daczára a vérré és hússá vált meggyőződésnek, hogy a magok nemzeti erkölcei mérhetetlen fölényben vannak, mégis sikerült az indiai világnézet ez ősi szikláját megingatni és részben megdönteni, ennek eredményezéséhez rendkívüli, az angolok által legkevésbé várt tényezők működtek közre.

Első sorban figyelembe kell venni, hogy a hinduk vallási várán az első és legnagyobb rést magok nyugoti kulturánk óriási előnyei ütötték. Találmányaink, a másditú idegen uralkodók igazságszeretete és türelmessége a hinduk keblében

megingatták a szilárd meggyőződést saját vallásuk előnyeiről és erkölcsi tartalmáról. A hinduk sorából származtak azok, a kik először merészeltek kétkedni a brahmanizmus egyedül üdvözítő voltában és az európai műveltség hívei lettek.

Másodsorban a sok ezereves zsarnokság volt az, mely a hinduk jellemét megpuhította, hajlékonyná és engedékenynyette. Az az ősi keleti elv: «A nép uralkodóinak hitét vallja» — a hindunak sokkal inkább vérvé vált, mint minden más ázsziainak. Nem véve ezt szószerint, a nélkül, hogy áttért volna a keresztyénségre, megis már kezdettől fogva olyan mértékben igyekezett új nyugoti urainak szokásaihoz és erkölceihez simulni, miként azt a múltban már többször megtette. Ha a keresztyén Anglia nem műveltségünk jótékony világosságával, nem az idegen tanító szerény köntösében, hanem mint az iszlám, gyűjtogató fáklyával kezében és a fanatizmus ijesztő fegyverével lépett volna föl, az erőszakkal keresztyén hitre térítettek száma sok milliót tenne ki. De mivel ez nem lett volna lehetséges, helyes és célszerű, az új tanok mezején legjobb családoknak látszott a benszülőtteket a hivatalnoki osztályba bevonni, a mit elősegített, hogy a dolgok új állása az életföntartás korábbi forrásait kiapasztotta. A hindu, a ki először magánkereskedőknél mint írnok, könyvelő és tolmács próbálkozott, később mint alsóbb-rangú hivatalnok vált használhatóvá az East-indian-Company szolgálatában és ma már ezrekre rúg az indiai közigazgatás különböző ágaiban alkalmazott hinduk száma, a kik az illető szakiskolákban megszerezvén a kellő minősítést, Hindosztán császárnőjének szolgálatában magas rangot érnek el és a betöltött szolgálati idő után egész jelentékeny nyugdíjat biztosíthatnak magoknak. A hivatalnoki rangban egy fokozatban állva az angollal, nem függve a zsarnokok kegyétől és szeszélyétől, nem vetve alá mellőztetéseknek, nyaggtatásoknak és barbár büntetéseknek, — a hindu előtt olyan világ nyílt meg, melyről azelőtt álmodni sem merészelt és melynek kedvéért a vele született és lelkével összeforrt gondolkodásmódja rovására a legnagyobb áldozatokat hozta. Szabadon és feszély nélkül érintkezik a nyugoti emberrel, bár előbb a vele való érintkezést tisztátalanságnak tartotta; átúszik a fekete vízen új urának szigethazájába, bár előbb mérfoldes kerülöket tett, csak hogy egy keskeny tengeröblön át ne kelljen mennie; élvezetet talál idegen uralkodójának számára alapjában véve exo-

tikus irodalmában és maga segédkezik neki az évezredes vallási törvények által megszentelt intézmények és erkölcsök lerombolásánál. Egy szóval, a hindu, és különösen el lehet ezt mondani Bengáliáról, az angolokhoz való simulásban már annyira haladt, hogy az európai polgárosodás ifjú csemetéje nála már olyan kinövéseket kezd hajtani, melyek urát és tanítóját lassanként kellemetlenül kezdik érinteni, mint azt alább ki fogjuk még fejteni.

Legridegebb és legnehezebben gyúrható művelődési anyagnak a mohammedánok mutatkoztak. Hogy milyen forrásból származik az iszlam ellentállása és makacssága idegen tanokkal szemben, azt már előzőleg többször kifejtettük, midőn rámutattunk azokra a mély sebekre, melyeket a fanatizmus és nyakasság a modern útra szorított mohammedánokon ejtettek. Még könnyebben meg lehet érteni azt a makacs ellentállást, melyet a moszlimok az angol polgárosító törekvésekkel szemben Indiában fejtettek ki, a hol a vallási lelkesedés tüze még izzóbb és hatalmasabb és a hol emellett világi érdekek a szenvedélyeket még jobban szították. Mint az ország egykori urai, a kik kegyetlen fegyvereket egyaránt megsuhogtatták brahmán, buddhista és parszi fölött; mint hódítók, a kik a varázsigével «La Illa hi il Allah» Hindosztán békés lakóinak millióit leigázták és a bálványok templomait mecsetekké alakították át, — csak óriási önmegtartóztatással voltak képesek megbarátkozni annak gondolatával is, hogy a nyugotról jött kereszténynek maroknyi csapata rajtok uralkodjék. Száz évnél tovább tartó harcban legyőzve és földre tiporva a régebbi diadalaira büszke és önhitt mohammedán, végre is belenyugodott sorsába és meghódolt a győztes hódítónak. De benne csak a fényes brit fegyverek ragyogása keltett tiszteletet és nem az angol kultúra világossága, sőt ellenkezőleg duzzogva visszavonult és évtizedeken át a jobb kultúra áldásait makacsul visszautasította, az angolok által alapított és támogatott tanintézeteknek hátat fordított és a múlt dicsőségéről álmodozó visszaemlékezésben vagy a Korán szörszálhasogató magyarázgatásában keresett vigasztalást, mely nézete szerint minden világi bölcseséget és tudományt magában foglal. Egy ideig észrevehető kára nélkül tanúsíthatta ezt a tartózkodó magaviseletet. De időközben, a szeleidebb jellem által kitünő brahmin honfitársa meggondolta magát, rálépett az újítások ösvényére és a brit erős kezének

Miután végigtekintettünk az átalakulás folyamatán, a polgárosítási törekvések sikerén, az átalakítandó népelemek főtöredékeinek viselkedésén, most már bizvást bonczolhatjuk az elébb fölvetett kérdést, vagyis hogy milyen jövője lesz műveltségünknek az ázsiai fölfogás ez ősi hazájában. Mindenek előtt arra akarunk rámutatni, hogy a nyugoti szellem csak az indiai nép törpe kisebbségébe, az úgy nevezett fölső tízezerbe hatolt be; hogy az új műveltség tanai csak azokra hatottak varázserővel, a kik az angolokkal közvetlenül érintkeznek és csak azokat hódították meg, a kik a régi fejedelmek uralma alatt a társadalomban kiváló szerepet játszottak. Ha megengedjük is, hogy a hódítás úgy mennyiségileg, mint minőségileg jobban sikerült, mint például Törökországban, a hol az úgynevezett jobb osztályok kizárólag a hivatalnoki osztályhoz tartoznak és a hol a magánemberek tökéletesen távol tartották magokat az európai műveltségtől, — azért nem hallgathatjuk el, hogy még Indiában is, figyelembe véve a népesség számát, az angolok óriási és becsületes fáradozásait, a százalékos arány elenyésző csekélynek mondható. Az a kérdés, hogy ez a százalékos arány az idők folyamán növekedni fog-e és milyen mértékben, vagyis hogy milyen úton és milyen mértékben sikerül majd az angoloknak India és az indiaiak polgárosításának megkezdett munkáját tovább vinni és végül, hogy milyen lesz az átalakulás képzelhető elérhető stadiuma, megérdemli teljes és osztatlan figyelmünket. Minthogy nem akarjuk magunkat illuziókban ringatni, önmagunk rászédése, sőt bűnös eljárás volna, ha elhallgatnók, hogy a fölvilágosultság sugarai, miként mindenütt a moszlim és buddhista keleten, India rideg művelődési anyagába csak erőszakkal hatolhattak be. A keleti ember, a kinek szemét a gyűlölet és az irigység sűrű fátyola elhomályosítja, sajnos még sokáig vak marad jobb világunk fényével szemben és ellenszenvében minden ellen, a mi a nyugotról jön és idegenszerű, még jó ideig makacskodik és csökönyös maradiságot tanúsít. Az ázsiai ember ellensége az európainak, tehát az európai gondolkodásmódnak is és a hinduk, valamint a moszlimok túlnyomó többsége épenséggel nem lát újításainkban föltétlen istenáldást, hanem nagyon örülne annak, ha megkíméltük volna polgárosodásunktól és benn hagytuk volna régi társadalmi mocsarában, mely veszedelmes miasmákat lehelt. Az a konservatív szellem, mely az alacsony szellemi fokon álló

embert rendszerint jellemzi, az ázsiaiánál különösen kidomborúlt és inkább megelégszik a régi világ minden bajával, átkával és nyomorúságával, mintsem hogy rálépne az újítások ösvényére, még ha azon jóléthez és boldogsághoz jut is.

Indiának ezt a kedvezőtlen állapotát mint kiáltó példa bizonyítja az a körülmény, hogy az európai kultúra nagyon egyenlőtlenül terjedt el a két nemnél. A reformok eddig csak a férfiak körébe jutottak el, míg a zenában, azaz a nők világában épen olyan legyőzhetetlen akadályra találtak, mint a háremben Törökországban és az enderunban Perzsiában, a mi a polgárosító törekvések sikerét igen kérdéssé teszi. Míg a nők képzése Japánban dicséretes módon halad és a parszi asszonyok föltétlenül elfogadják az európai szokásokat, addig még mindig igen csekély azon hindu leányok száma, a kik iskolát vagy európai iskolát látogatnak. A hindu asszony még mindig az ezredéves, emberhez nem méltó állapot átka alatt görnyedez és a családot, a társadalmi élet e belső magját, a csak külsőleg ható mozgalom épségben és sértetlenül hagyta. Hiába hangoztatja évtizedeken át az európai humanismus, hogy a női nevelés a társadalmi átalakulás egyedül biztos alapja, mert művelt anyák nélkül nem nőhet föl művelt nemzedék; hiába mutatnak rá tudós brahminok a védák szellemére, melylyel a nők szolgálai helyzete ellenkezik, hiába dicsőítik a távoli arany korszakot, midőn a nő a férfival egyenlő jogokat élvezve a társadalomban fényes szerepet játszott, ez mind nem használ semmit. Még mindig zsenge korban adják férjhez a leányokat, az özvegyek házasságának irtózatos tilalma, mely két esztendő korban férjhez adott leányokat örök gyászra, magányra, gyalázatra és nyomorra kárhoztat, még mindig nem akar megszűnni; sőt a suttee-nek (önkéntes halál a máglyán) erőszakos megszüntetése ezeknek a szegény teremtéseknek sorsát még elviselhetetlenebbé tette. A férj meg mindig korlátlan úrként rendelkezik feleségével, parancsol neki mint rabszolganőnek, a kitől minden jogot a szabadságra es műveltségre megtagad és a ki maga azt hiszi, hogy alárendelt helyzete megfelel a vallás és az erkölcs parancsainak, változhatatlan törvény és így gyalázatos bilincseit mint csinosító karpereczet hordozza.

Nem örvendetesebb az eddigi reformok képe, ha az angolok humanus törekvésével szembe állítjuk azt a körülményt, hogy félrevetve minden önámítást, nem adva a külső czafrangok

fényére, a benszülöttek alapjában véve igen gyöngén érzik csak a polgárosodás vágyát. A hindosztáni tanul, tanulmányoz, szemlélődik, okoskodik és változik ugyan — de nem mindig meggyőződésből, mert áthatja a mi világunk előnyeinek tudata; hanem mert a megváltozott politikai helyzet és az önfentartási ösztön erre kényszerítik és úgy szólván odaszorítják a haladás útjára.

A nagy többség általában nem gyűlöli kifejezetten a műveltséget, hanem csak az európai műveltség és európai oktatás ellen érez ellenszenvet. Törökök és perzsák, a kik ott-hon vagy Európában a nyugoti műveltség szellemében növekedtek föl, ázsiaiaknak maradt honfitársaik körében csakhamar levetik a kölcsönzött szellemi köntöst, ha annak előtte tetszett is nekik. Nem könnyen esik ez meg a hindosztáninál, a ki mesterével folytonos és állandó összeköttetésben van és a benszülöttek azon panasza, hogy az egyetemről hazatérő hallgató hűtlenné vált ősei szokásaihoz és világnézletehez, könnyen magyarázható. Ebben különböznek kulturánk növendékei Indiában társaiktól a politikailag független Iszlamban, de egyébként a hindosztáni és a Bosporus-parti civilizált efendi közt, vagy az iráni félcivilizált khán vagy mirza közt csak annyiban van különbség, hogy amott a jobb és buzgóbb brit mester működött és a mint az előzőek, ha nem hatott volna esontjukig és velőjükig a félelem az európaiak hatalmas fölényétől, szívesen és könnyen visszatérnének a régi világhoz iszonyú visszaéléseivel és borzalmaival, a hinduk és moszlimok Indiában is készek volnának Shakespeare nyelvével az európai műveltség sok úgynevezett vívmányát feledni, ha sikerülne a brit lobogót megdönteni és a polgárosodás küldötteit a fekete vízen át szigethazájokba visszaüzni. Egyelőre tehát polgárosító működésünk és szellemi befolyásunk Indiában nem választható el az angol uralom szilárdságától, csak a brit párducz védelme alatt hangozhatnak a hárfa húrjairól, mely ugyanazon zászló mezejét díszíti, a békés kulturmunka akkordja, csak így ébredhet új életre az ázsiai kultúra ősi hazájában az alvó és sorvadt világ, csak így valósúlhat meg a jólét és virágzás aranykora, mely tarka mythosok varázsköntöseben is ismeretes előttünk.

Szerencsére a benszülöttek részéről a brit uralmat Indiában nem fenyegeti valami nagy veszély. A félelem a nyugotiak gyakran tapasztalt hatalmától, kitartásától és bátorságától; az

áthidalhatatlan úr vallási és társadalmi tekintetben és az egységes föllépésnek ebből származó lehetetlensége és végül az indiai nemzeti eszme és nemzeti összműködés tökéletes hiánya legjobban biztosítják az angol hatalom épületének további fönmaradását, mely újabban egyes osztályok és töredékek tagadhatatlan rokonszenvében is támaszokra talált. Ha nagy, kívülről jövő politikai események nem lépnek föl zavarólag, Anglia az európai kultúra sikeresen elültetett fáját föl fogja növeszteni, a fa gyökerei meg fognak izmosodni, dereka és ágai terjedelmesebbek lesznek és a mennyire az eddigi tapasztalatokból emberi elővigyázattal következtetni lehet, már a megérendő gyümölcs színe, alakja és tartalma is előre meghatározható. A körvonalakból látni lehet a képet és így kockáztatni lehet azt az állítást, hogy például a parszik, a nélkül hogy föladnák nemzetiségöket, vallásukat és erkölcsüket, az angolokkal teljesen össze fognak olvadni és a mi világunk legjobb apostolai lesznek. A hinduk nagyon tagosult társadalma az óghajlati és társadalmi tulajdonságok szerint fog átváltozni. A könnyelmű, izgékony, könnyen föllobbanó bengálieit mindig fölületesség, kapkodás külső czikornyák után és fantasztikus cselekvés fogják jellemezni, — míg a kiválóan harcziás, komoly, hallgatag és sziklaszilárd mahratt, radspat és sikh kevésbbé fényes szellemi képességei következtében még sokáig nehezebben gyúrható anyagnak fog mutatkozni, de végre is annál szilárdabb alapja lesz az átalakulás műveletének. Az úgynevezett bengáliai babuk polgárosító kapkodása és díszelgése, nemzeti mozgalmuk, korai törekvésök önkormányzatra, játékok a XIX. század rosszul megértett szabadelvű eszméivel, melyekre India még nem érett meg, még sokáig szórványos jelenség lesz és így a legkisebb veszélylyel sem fenyegeti az angol uralom fönállását. Téves dolog tehát Angliát rövidlátással vádolni, hogy a fölvilágosodás és nevelés túlságosan szabadelvű elveivel a benszülöttek kezébe maga ellen a legélesebb fegyvert adta és olyan intézményekkel, melyek csak a nyugot számára valók, aláasta saját létének alapjait Indiában. Az évezredes szolgaság alól fölszabadult, az európai műveltség szellemében felnövekedett hindu minden esetre kevésbbé veszedelmes Angliára nézve, mint az idegen befolyásolásnak kitett, kulturánktól makacsúl távol maradó moszlim. Mohammed tanainak követői tanúsítják majd ezentúl is a legnagyobb ellentállást a britek

polgárosító törekvéseivel szemben. Rájok nehezkedik a Korán természetfölötti igézete, csonkítatlanul tovább él bennök eltűnt politikai hatalmuk emlékezete és így semmiféle kedvezgetés, műveltségünk semmiféle sikere őket meg nem győzheti. Akármit ad és nyújt nekik Anglia, az új világrend áldásait, előnyeit túlharsogja a hatalmas la illahi il allah és fölülmúlja a túlvilági boldogság elbűvölő képe! Az a simulékonyság, mely eddig mutatkozott és a legközelebbi jövőben mutatkozni fog, csak látszólagos, fölületes és kényszerült és nagyon szomorú volna, ha az angolokat ez a csalóka kép tévedésbe ejtené, ha abban a reményben ringatódnának, hogy India moszlimjei, eltérve oroszországi és franciaországi hitrokonaitól, áthatva az európai szellemtől, lépést fognak haladni a parszikkal és hindukkal.

De bármint is alakuljon a jövő képe, a nagy indiai félsziget minden tekintetben Ázsia legérdekesebb és legcsodálatosabb mezeje, a hol kulturánk átültetésével a legbámulatosabb kísérletet tették és a hova az emberi művelődés iránt érdeklődő kutató elme feszült figyelemmel tekint. Egy 288 milliónál népesebb társadalomnak mozgolódása, tolongása, viaskodása, küzdelme és hadakozása a távol, egészen elűtő eghajlat alatt keletkezett és megérett intézmények, szokások és erkölcsök ellen — ennél nagyobb szerű képet alig látott a világ. Ha a nagy makedon a régi Hellas szellemének egyes szikráit szórta el Kizs-Ázsián, Syrián és Parthián keresztül az ó-világ közepébe, ha Róma légiói elvitték a klasszikus ó-világ lobogó fáklyáit, Albion fiai most óriási fénykévéket vetitének, mondhatni a modern kultúra egész fénytengerét árasztják Ázsiára, még pedig az ős eredeti Ázsia vidékére. A gondolkodó európai tehát méltán kíváncsi e vállalkozás végleges eredményére, mert India átalakulásának fejlődéséből fog kitűnni, vajon megnyerhetjük-e és milyen mértékben a szülőföldrészt emberét polgárosodásunknak!

VÁMBÉRY ÁRMIN.

A KATHOLICUS CLERUS SÉRELMEI 1848 ELŐTT ÉS UTÁN.

Negyedik közlemény. *)

XIII.

Az állam és egyház viszonya. Az amerikai rendszer. A katolicus egyház az Egyesült Államokban, Franciaországban és Angliában. Verseny az állam és egyház közt. Az episcopatus kívánságai, tekintettel a kormányzási alkatnak, az állam és az egyház közti elméleti viszonynak, az állam eszményi természetének a parlamentarismus behozatala következtében megrálozására. Az episcopatus szerint az állam saját belső attributumaként nem tekintheti azt, mit az állami közegek a királyi védúr hatalmi attributumaiként gyakoroltak. Az episcopatus a király patronatusi jogát, a kath. ifjúság oktatására s nevelésére rendelt intézetek és a kath. alapítványok felett való királyi jogot pápai privilegiumon alapulónak állítja. A főpapság érvei, ezek méltatása. A kegyúri jog gyakorlata Magyarországon, Franciaországban és Angliában. A kegyúri jognak az állami közegek által gyakorlása. Az egyházi javadalmak adományozása. A birtoknak a szent koronában egyesülése. Az állam kitünő joga. A kegyúri jog tartalmának változása. Az országgyűlés befolyásának terjedése.

Az emberi természet alapján ugyanaz marad. Ez magyarázata annak, hogy az emberek oly időszakokban, melyeket száz- és ezredévek választanak el, ugyanazon hibáknak és bűnöknek, ugyanazon tévedéseknek vannak kitéve. Bármily szépen is mondja Belime, hogy «az emberiség sorsa tapogatózni soká, téves útakra jutni . . . végre megtalálni az igazságot», kétségbe még sem vonható tény, hogy midőn a régi korban az

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 188., 189. és 190. füzetében.

állam a maga számára foglalta le s korlátozta a vállást és az egyházat, a meggyőződést és a lelkiismereti szabadságot, maga a keresztyén egyház — mely oly sok martyr vérével váltotta meg Krisztus örökét — sem kerülte ki e visszaéléseket és hibákat.

Elméletileg négy elv áll egymással szemben: 1. vagy az állam az egyháznak, vagy 2. az egyház az államnak van alárendelve, vagy 3. az amerikai rendszer szerint mindkettő egymástól teljesen elválasztott, mint Cavour mondja: «szabad egyház szabad államban», vagy végre 4. a két társaság teljesen különböző ugyan és mindenik megtartja szabadságát a maga körében, egymástól azonban teljesen elválasztva nemcsak nincsenek, hanem egymást kölcsönösen támogatják.

Azt, hogy az első nem helyes és a második sem, megmutatta a pogány, megmutatta a keresztyén Róma. Az elsőnek még volt magyarázata s jogosúltsága a népek azon fejlődési korszakában, midőn még nem tud más hatalom előtt meghajolni az ember, mint csak az égi hatalom előtt. De a másodiknak e létalapja sincs. A keresztyén államokban nincs helye. Nem egyéb az, mint a hatalom, a tyrannismus egy eszköze, mint Anglia, Orosz- és Poroszország példája mutatták, sőt részben ma is mutatják.

A harmadik — az amerikai — rendszer sem lehet helyes, mert az ember szellemi és anyagi természetét elválasztani nem lehet. Egyik a másikra hat s a kettőnek összhangban kell lennie, mert különben egyik a másik létét támadja meg.

Tévedés volna azonban azt hinni, hogy az amerikai rendszert a vallás iránt való közönyösség teremtette. Ellenkezőleg a vallás, a lelkiismereti szabadság mély tiszteletében rejlik annak alapja. Az Egyesült-Államok függetlenségét kivívó, az alkotmányt megteremtő férfiak célja az volt, hogy a vallást ne lehessen a politika ügyei közé keverni s ne szolgálhasson az a politikai kérdések elintézésének gátjául, mely külön táborra osztsza az állam polgárait. Céljuk az volt, mi Nagy Constantiné, ki a milanói edictummal a vallási békét kívánta birodalmának biztosítani: «A keresztyéneknek a legteljesebb szabadságot engedjük vallásuk gyakorlására, s mivel megadjuk azt a keresztyéneknek, megértendi Nagyságod (a tartomány kormányzója), hogy a többieknek is ugyanazon joggal kell bírniok. Méltó a századhoz, melyben élünk; illő azon nyugalom-

hoz, melyet a birodalom élvez, hogy valamennyi alattvalónk teljes szabadsággal bírjon az általa választott Istent imádni és egy vallás se legyen az őt megillető tisztelettől megfosztva.*)

Ugyane czélből mondta ki az amerikai alkotmány kiegészítésére 1791-ben megalkotott «pótcikkelyek és módosítások» elseje, hogy «a congressus se államvallást nem állapíthat meg, se el nem tilthatja valamely vallás szabad gyakorlatát». E cikk tehát a sajtó, a gyülekezés és a kérvényezés szabadságán kívül az egyházak szabadságának ügyét is kivette a kormány intézkedési köréből.

Az állam nem kíván az egyháztól semmit, de viszont ez sem attól. Az állam semlegessége 1890-ig annyira ment, hogy még csak statisztikai adatokat sem gyűjtött a felekezetekről, mint más társulatokról.

De bár a semlegességet az alkotmány alkotói oly mérvben megőrizték, hogy az Isten neve elő sem kerül az alkotmányban, őket mégis a legmélyebb vallásosság vezette, melynek ihlete elárad az 1776. évi függetlenségi nyilatkozatukon, midőn az isteni törvényeken nyugvó, a Teremtőtől nyert elidegeníthetetlen jogokra alapítják az állam megalkotását s az isteni gondviselésbe vetett bizalommal kötik le nyilatkozatuk védelmére életüket, vagyonukat, becsületüket.

Franklin azon indítványa, hogy a congressus soha se tartson ülést, mielőtt Istenhez nem imádkozott az összetartás és egyetértés szellemének elnyeréseért, nem fogadtatott ugyan el, de később mégis érvényre jutott s ma sem nyílik meg a congressus a különböző felekezetek papjainak imája nélkül.

A köztársaság elnöke az alkotmány értelmében (II. cz. 7.) annak megtartására *esküt* tartozik letenni. A bíróság előtt a tanúk a bibliára esküsznek. Ha a katholicus egyház történelmének valamely nevezetesebb eseményét ünnepli, a kormány készséggel küldi arra képviselőit s kifejezést ad ezáltal azon fontos küldetésnek, melylyel a vallásfelekezetek bírnak.

Az állam nem felekezeti, de nem vallástalan. Mint Ireland, Minnesota saint-paul-i érseke, Párisban 1892 június 18-án tartott beszédében mondja: «l'Americain n'a pas de croyance marquée, maison fond est religieux et ce caractère pénètre toutes les institutions». Az állam a vallásokat teljesen

*) Boissier G. *La fin du paganisme*. I. 51.

szabadoknak akarta, azért tiltotta el az alkotmány a vallás tárgyában törvény hozatalát. «A vallásszabadság a törvény szerint nem ugyanaz, mint a vallásszabadság az alkotmány szerint.»*) Mit használ e szabadság az alkotmányban, ha békókba verik azt a törvények, mint Franciaországban, hol az 1789. évi «principes immortels» közt benn foglaltatik ugyan a vallásszabadság is, de ott az amerikai rendszer, az állam és egyház elválasztása nem a felekezeti, hanem a vallástalan államt, sőt a vallásnak az állam alá igazását, nem pedig a szabad vallást, a szabad egyházat kívánja jelenteni.

A szabad egyház elvéből azonban a tanítás szabadsága is következik; mert csak ez biztosítja számára azt, hogy az ő elvei szerint fognak a gyermekek neveltetni. De mivel a tanításról Amerikában, felekezet nélküli iskolákban, a község gondoskodik, a catholicusok felekezeti iskolákat állítottak, melyeket saját filléreikből tartanak fönn, e mellett azonban kötelesek a felekezet nélküli községi iskolák föntartására kiszabott magas díjakat is fizetni. Ez indító oka azon mozgalomnak, melynek czélja a *felekezeti állami iskola*. E mozgalom élén Amerika két legkitünőbb főpapja, Gibbons bíbornok, a baltimorei, és Ireland, a saint-paul-i érsek állanak. A czél tehát — mint ezt Leclerc Miksa *Notes américaines (Le catholicisme aux États-Unis)* című érdekes czikkeiben kifejti — a felekezeti iskolák segélyezése. Ez, nem tagadható, ellenkezik az alkotmánnyal, de nem ellenkezik azon nemes czélzattal, mely az alkotmány pótczikkelyeinek elsejét sugallta.

A nehézség azonban valószínűleg nem is a felekezetek iskoláinak egyaránt való segélyezésére vonatkozó elvben, mint abban rejthetik, hogy a 140 felekezet közt a catholicusok, kiknek száma e század elején 40,000 volt, ma már mintegy tíz millió lelket számítanak s a lakosság egy hatodát teszik, 14 érsek és 73 püspökkel egyházuk élén. A catholicismus súlya bizonyára érv az elv ellen. Az amerikai catholicus egyház súlylyal bír ma már Rómában is, s nagy része volt a társadalmi kérdéseknek a szentszék által való tárgyalásában. «Az egyház ereje» — mondja Ireland, június 26-án szintén Párisban tartott beszédében — «ma minden országban s különösen Amerikában, a népben van. A jelen kor a democratia

*) Laboulaye: *Az Egyesült-Államok története*, III. k., 475.

kora . . . Ha az egyháznak diadalmaskodnia kell, akkor a néppel és a nép által kell diadalmaskodnia. Volt idő, midőn az egyház a népet azok által biztosíthatta magának, kik kormányoztak. Ez idők megváltoztak. Szükséges, hogy azok, kik az egyház győzelmét akarják, tudják a népet megnyerni az egyház nevében». Ireland büszkén hivatkozik arra, hogy míg reá, republicanusra, Európában azelőtt mint valami hereticusra tekintettek, ma a római catholicus egyház feje maga mondja, hogy minden kormányforma jó és elfogadható lehet. A catholicus egyház és az állam közötti jó egyetértés példájaként XIII. Leo egyenesen Amerikára utal, ámde azért az egyház és állam teljes elválasztását — a francia papság- és catholicusokhoz intézett encyclicájában — absurdumnak mondja, mert ez azt eredményezi, hogy «az állam megtagadja az Istennek, mivel Istennek tartozik s szükségképeni következményképen megtagadja a polgároknak azt, mire mint emberek bírnak joggal». Kimondja ennek kapcsán Leo, hogy ha némely államokban az elválasztás tűrhető, ennek oka az, hogy a törvényhozó — szerencsés következetlensége által — nem szűnik meg keresztyén szellemtől áthatott maradni.

Az amerikai rendszer nem felel meg azon magasztos célloknak, melyek megvalósítása az állam és a vallás föladata. Nem is lehet tehát helyes.

A helyes rendszert csak az alkothatja, hogy az emberiség céljainak elérésére bár különböző, de azért egy célra irányzott úton, az állam és egyház egymással karöltve haladjanak előre.

A négy rendszer közül legnagyobb elterjedést nyert és tartott meg a második, nemcsak azért, mert ez eszköz volt az államnak hatalma terjesztésére, hanem azért is, mert az államivá tett egyház a világi hatalomban hathatós támogatásra talált saját hatalmának s az államtól lefoglalt vallásának terjesztésére, melylyel áthatotta az állam intézményeit s érezhetővé tette magát az állami élet minden nyilvánulásaiban.

De ez nem volt a szabadság előnyére, sőt a küzdelmek miatt sokszor az államvallás hívei javára sem. Angliában ugyanazon máglyán égettette VIII. Henrik a protestánsokat és catholicusokat, «az elsőket» — mint Frank mondja — «mert az ő célján túl mentek, az utóbbiakat, mert oda nem értek».

A küzdelem — sajnos — nem a körül folyt, hogy az

állam és egyház szabad legyen a maga körében, hanem hogy egyik a másikat alávesse, akként, hogy egyik esetben az egyházi s vallási intézmények az állam által, másik esetben az államiak az egyház által nyerjék szentesítésöket és létföltételök biztosítását.

A törekvés tehát tulajdonkép egy célra irányúlt: hogy az állam és egyház egy legyen itt az egyik, amott a másik államfő vallása, tehát a szerint, a mint az államfő Róma, Byzancz, vagy a protestantismus szerint ítélte meg az üdvösség föltételét. Ennek következtében a harc, az államvallás rendszerétől még élesítve, egyrészt az állam és a különböző egyházak, másrészt az utóbbiak között mind terjedelemben, mind hevességben annyira fokozódott, hogy az az emberi méltóságra nézve a legsajnálatosabb események végtelen sorozatával töltötte meg a történelem legszomorúbb lapjait.

És azon nagy küzdelemben, mely a középkor és az újkor irányát jellemezte, sőt részben ma is jellemzi, és mely a keresztyén anyaszentegyház és a mindinkább terjeszkedő államhatalom és a hitfelekezetek között világszerte hol élesebb, hol szelídebb alakban szüntelenül folyt, sőt folyik, be kell ismerni, hogy a katholicus egyház volt Magyarországon az, mely a többi felekezetek irányában a türelmességet meg bírta őrizni oly mérvben, mint egyebütt sehol és tudott úgy az állam, valamint az állam egyháza is, a többi felekezetek irányában, még a harc hevében is, oly mérsékletet gyakorolni, melynek példáját más országokban hiába keressük, és tudott az államegyház a vallásszabadság elveinek érvényesítése előtt meghajolni, sőt annak érvényesítésére jobbját nyújtani, hogy az állam ne tegyen különbséget a felekezetek között azon jogok és kötelességek tekintetében, melyeket valláskülönbség nélkül kell polgárai irányában megállapítania.

A verseny egyház és állam között nem szűnt meg; talán nem is fog megszűnni soha, még ha az amerikai rendszer — melynek pedig nem elméletben (ezt távol van tőlünk mondani), hanem gyakorlatban ellene szólnak az állami és az erkölesi általános törvény szabványai — jutna is érvényre. Mert bár állam és egyház ugyanazon célra, a polgárok anyagi és szellemi javának előmozdítására törekednek is, soha sem lesz — még a legjobb akarat mellett sem — megakadályozható, hogy ezen

czél fölfogásában állam és egyház között ellentétek föl ne merülhessenek.

Ma az állam és egyház között számos országban nem kis mérvet öltő küzdelemben, melynek sarkpontját, csak úgy, mint eddig, az képezi, hogy az állam az egyházat, vagy ez amazt szorítsa békóiba, az ész vallására emlékeztető irányban mutatkozik törekvés az államot vallástalanná tenni, mely iránynak a való tartalom takarására czélzó rokonszenves jel-szava: fölszabadítani a lelkiismeretet s le nem igázni a hitet.

E törekvés meg fog hiúsulni, meg kell hiúsulnia. Plutarch szerint inkább megállhat a világ nap nélkül, mintsem állam vallás nélkül, mert az állam tagjai nemesak a polgári, hanem egyszermind valamely egyházi társadalom tagjai is, kiket vallásuk azon legfőbb lény felé vonz, kinek törvénye előtt az összes nemzetek meghajolnak s kinek törvényéről oly szépen mondja a nagy római: «nem lesz más törvény Rómában, más Athénben; más most, más később; hanem az összes nemzeteket és minden időben egy törvény fogja kormányozni; és egy lesz, mint közös vezetője és parancsolója, mindeneknek Istene, ő e törvény meghozója, alkalmazója, alkotója».

Az állami hatalom túlesapását azon természetes korlátokon, melyeket rendeltetése elébe von, sajnosan mutatja Franciaország, hol a néptanításnak föltételeihez: az ingyenességhez és az általános kötelezettséghez, még a vallástalanság föltételét is csatolni törekszenek; hol, a sokszor határt nem ismerő düh megtámad mindent, mi vallást, egyházat illet; hol komoly tárgyalásban részesülhet az utcák és terek nevének világiasítása, mely szerint meg kell fosztani nemesak paulai szent Vinczét, hanem még Saint-Beuve-öt is szent nevéből; hol a kormány az intézetek, iskolák, kórházak erőszakos világiasításával a legsúlyosabb politikai hibák egyikét követte el és egész eljárása az állami mindenhatóság kiterjesztésére irányul, pedig «az állam mindenhatósága» — mondja Picot — «mely a politikai téren a despotismusra, a szellemi téren a polgári vallásra vezet és mindez megállapítva a nép nevében, az általános akarat által, mely megelőzi s elfojtja az egyént, ez a jacobinismus elmélete».

Nem mintha az állami hatalom visszaélései a catholicus vallást és egyházat veszélyeztetnék. «Az állam sok bajt okoz-

hat neki» — így ír a párisi érsek 1886-ban a köztársaság elnökének — «de nem sikerülend őt megölnie. Az egyház már más veszélyeket ismert, más veszélyeken ment keresztül és él még Franciaország szívében. Ott lesz azok temetésén, kik őt megölni dicsekszenek». Hanem szomorú az, hogy az állam harcot indít az egyház ellen, harcot minden vallás ellen, melyeket az államtól megállapított új dogmákkal, az állam ködös philosophiájával kíván helyettesíteni, hogy az ifjúság ne saját vallása hitelveiben, hanem az állam új dogmaiban neveltesék. És mindez a szabadság nevében történik. Ideig-óráig tartó elnyomás bekövetkezhetik, de az igazságnak, a szabadság elvének mégis diadalra kell mindig jutnia nemcsak az igazságnak és szabadságnak előrehaladó és a gátakat megsemmisítő erejénél, hanem az állam jól fölfogott érdekénél fogva is, melynek föl kell villannia még a legelfogultabb, az állam és egyház közt a józan ész kijelölte viszonyok fölforgatását czélul kitűző kormány előtt is. Ily fölvilanás, ily lucidum intervallum szolgáltatja magyarázatát azon comicus látványnak, midőn a radicalis kormány esdve kéri pártját, hogy a napoléoni concordatum ne mondassék föl és a fizetés azon püspökök számára is, kikről a concordatum még nem szólott, tovább is folyóvá tétessék. Valóban — mint egyik cikkíró mondja — a szentelt víztartóban levő ördögre vonatkozó hasonlat juthatott eszébe azoknak, kik Floquet miniszterelnököt a szónoki székekben látták, könyörögvén, hogy szavazza meg a kamara (a Floquet nézete szerint) a babona javadalmazására szükséges összegeket.

Azonban azon országok, hol az államvallás uralkodik, sem mutatnak kedvező látványt a vallásszabadságra nézve. A rendszer — főleg ha azt az abból alig megakadályozhatólag származó türelmetlenség élesíti — természetsszerűleg hordja magában az állam és egyház, valamint a különböző felekezetek közt a küzdelem számtalan csiráit, még az erkölcsök szelidülésének, az emberi művelődés előhaladásának jóltevő hatása ellenére is. Példa Orosz-, Porosz-, de Angolország is.

Az utóbb nevezett országban az anglican egyház az alkotmány szerint az állammal terjedelemben egyenlő egyházi társaság; mert az angol törvény elmélete szerint *minden angol Anglia egyházának*, e tisztán nemzeti intézménynek, *tagja*. Csak hosszas küzdelmek után szavaztatott meg az Act of

Toleration a protestansok javára és több mint másfél század folyt le, míg azok, kik nem az anglican egyházhoz tartoztak, a parlamentbe és municipalis testületekbe bebocsáttatást nyertek. De a választottak Anglia egyházának szertartása és tana szerint tartoztak az áldozáshoz járúlni. Ez volt a biztosíték, a «test», melyet tőlök követeltek s mely csak 1828-ban töröltetett el. Csak 1829-ben érdemesítette a Roman Catholic Relief act a római catholicusokat ugyanazon elbánásban, melyet a protestansok sokkal korábban nyertek el. Addig a legméltatlanabb üldözést, mindenütt és mindenben a legtürelmetlenebb, legsértőbb eljárást kellett tapasztalniok. Hisz az elv az volt, hogy az, ki a catholicus vallást követi, se becsületes, se hű polgár nem lehet. Csak a most nevezett «act» törte meg e képtelen elvet, mert azon beismerést foglalta magában, hogy a catholicus vallás nem zárja ki a becsületes és hű alattvaló fogalmát: «being e Papist did not prevent a man from also being an honest and a loyal subject».*)

Ám a catholicusok azért ma is ki vannak zárva nemcsak a skót egyház főbiztosi állásából és minden hivatalból Anglia vagy Scotia egyházában, az egyházi törvényszékekből, valamint egyetemekből, collegekből és a királyság minden nyilvános iskoláiból, hanem a regent, a lord chancellor (igazságügyér) és irlandi alkirály állásából is.

Nem is oly könnyű valamely meggyökerezett elvet, ha még oly képtelen is, megszüntetni, főleg ha azok is, kiknek első sorban kellene a fölvilágosodást terjeszteniök, a vallási és lelkiismereti szabadsággal ellenkező tanokat hirdetnek.

Hiszen még a múlt évtizedben is, midőn Ripon marquis a catholicus hitre tért, az angol világlap azt hirdette, hogy római catholicusnak lenni s jó angolnak maradni, majdnem összeegyeztethetetlen; sőt borzasztó botránynak tekintette, midőn Ripon indiai alkirály lett, hogy catholicus kormányozza az indiai pogányokat! Sőt maga Gladstone**) hirdette azon elvet, hogy a ki az infallibilitas dogmáját hiszi, az megtagadja azon kötelezettségeket, melyeket reá angol állampolgári minősége ró.

Gladstone újabban mindazonáltal hajlandó volt a katholi-

*) *How we are Governed Albany Fonblanque.* 66-ik kiadás, 158. l.

**) Russel G. W. E.: *W. E. Gladstone*, 241. l.

cusoknak engedményeket tenni s óhajtotta a korlátozások megszüntetését, hogy *katholicus* lehessen *igazságügyér*. De a képviselőház visszavetette indítványát. *Katholicus igazságügyér!* Ez ellenmondás! Még Matthews-nek *belügyminiszterré* kinevezése is ellenzést keltett!

És mit látunk Magyarországon? Általán elismert, kétséget nem szenvedő tény, hogy midőn azon áramlat indult meg, melynek célja az állam és az egyház szétválasztása, az őket egymáshoz fűző kötelékeknek erőszakkal elszakítása, az államnak vallástalanná tétele; midőn főleg azon országokban, melyekben az államvallás rendszere ma is fönnáll, a *katholicus* vallás és egyház súlyos megtámadtatásoknak volt, sőt részben van is kitéve, hazánk ment maradt ez irányzat bajaitól, mert nálunk nincs meg az a talaj, melyből a *cultur-harcz* fejlődhetik, ha csak annak gyökerei mesterségesen, melegágyban nem tenyésztetnek.

Főntebb említettük már azon elvet, melyet a parlamentararis kormány visszaállításával a pénzügyi bizottság kifejezett, de kifejtettük, hogy ez elvet az elkövetett hibák jóvátétele mellett megczáfolják a budget tetelei, megczáfolják a *katholicus* alapítványoknak visszaállított javadalmazása, a kormány nyilatkozatai s tettei.

És miként lehet az, hogy jóllehet nincs birodalom, ország, melyben a *katholicus* egyház elvei, jogai, hagyományos igazai és érdekei, az egyház szent céljaira való üdvös törekvéseknek szabadsága, módja és főbb lényeges eszközei annyira megóva maradtak volna, mint minálunk, mégis a *clerus*, a püspöki kar — majdnem azt lehetne mondani — az egyház, a kormány, sőt az állam ellen látszik állást foglalni, sőt szerte az országban, illetékes képviselői által politikai agitátorrá is vált az államhatalom ellen, megfélelkezve arról, hogy e szerep semmi esetre sem hivatása; megfélelkezve azon egyedül helyes állásról, melyet Meignan, toursi érsek oly szépen fejezett ki a köztársasági kormány irányában: «A *clerus* kétségtelenül hatalmas erő és azt lehet mondani, hogy maga, papságának erénye által hatályosan képes megoldani azt, melyet *socialis* kérdésnek szokás nevezni — beoltván a keresztyén szeretet nagy elveit a szegényeknél és gazdagoknál mindkét társadalmi osztály külön kötelezettségeivel. De ez erőt a *clerus* minden rendes kormány szolgálatába adja, bármilyen is legyen egyéb-

ként különleges formája. A clerus ragaszkodik idővel a kormányokhoz, melyek egyszerűen csak méltányosak irányában; nem kíván mást, mint jogát, függetlenségét azon különböző békés, üdvös föladatok gyakorlása tekintetében, melyek reá bizattak.» De megjelöli azon állást, melyet a clerusnak el kell foglalni, maga XIII. Leo is 1885 november 1-én kelt egyetemes levelében mondván, hogy: «a törvényes hatalmat visszautasítani, bármily személyben legyen az képviselve, ép úgy nem szabad, mint az isteni akaratnak ellent állani: a melynek, a kik ellentállanak, önmagok akarta romlásba dőlnek. A ki a hatalomnak ellentáll, az Isten rendelkezésének áll ellent; a kik mégis ellent állanak, magok vonják magokra a kárhozatot. Minek okáért megtagadni az engedelmességet, fölségsértés, még pedig nemcsak az emberi, hanem az isteni Felség ellen.»

Ezért mondja a francia bíbornokokhoz írt levelében: «Fogadjátok el a köztársaságot, vagyis a köztetek megállapított és fönnálló hatalmat; tiszteljétek azt és engedelmeskedjétek neki, mert az Istentől jött hatalmat képviseli.»

Fejtegettük e kérdést más alkalommal és más helyen. Most erre nem térünk vissza, de lássuk azon indokokat, melyek időszerűvé tették, hogy a clerus — általánosságban szólunk — az államhatalommal szemben foglaljon állást.

Az államforma (helyesebben kormányzási alkat) annyiban kétségtelenül változott, hogy 1848-ban és 1867-ben az alkotmányos parlamentaris kormány lépett életbe, megszüntetvén a régi kormányforma alatt fönnállott intézményeket azon alakban, melyben egyszersmind az uralkodó vallás jellegét is magukon hordták.

És azon különbözetre, mely a parlamentaris és a régi kormány között létezik, fektetik a fösúlyt azok, kik különösen az alapok kérdésében a kormány ellenében még most is vádakat emelnek.

A tételt akként állítják föl, hogy az államformák újabb időben változása az apostoli védúri működést hatalma körébe húzni, sőt önállóságában és valódi természetében alterálni indúlt és az egyházra, annak önállóságára, beltermészeti kifejlődésére annál nagyobb veszélyt rejtenek magokban, minél kevésbbé lép, nézetök szerint, azon károssá váló különbözet, mely a mostani és az előbbi állapotok között tetteg beállott, a fővédúri hatalom külső módozatának hasonlatossága miatt

szem elé, miután az egyház természetével teljes homogeneitásban levő legfőbb védőri hivatás teendői most is az állam közegeitől láttatnak el, jóllehet az állam *elméleti* viszonya az egyházhoz, időközben már megváltozott.

Az állameszme — mondják — 1848 előtt és után, nagy elméleti különbözetet mutat. Míg 1848 előtt az állam élete az egyház életével összefolyt, érdekeiben bizonyos ugyanazonosságot mutatott föl, most e viszonyt az állam főnnállónak el nem ismeri és ennél fogva a katholicus egyház érdekeinek kiváló módon való előmozdítására hivatást nem érez magában.

A változást úgy tekinti az egyház, mintha ez az állam *eszményi* természetét megváltoztatta volna.

Kétségtelen, hogy ma jelentékeny különbség forog fön, de nem fogadhatjuk el, hogy az eszményi természet rovására. Az eszmény rovására nem lehet az, hogy az állam, mely eddig a katholicus vallás részére az államvallás előnyeit biztosította, hivatva érzi magát a vallások irányában az egyenlőség elvét érvényre juttatni, nem pedig csak egy egyház érdekeit kiváló módon mozdítani elő; mert ha ez utóbbi lenne az eszmény, akkor nem szabadna tiltakozni a katholicus vallásnak háttérbe szorítása, sőt sérelmei ellen az államvallással bíró országokban. Helyeselnünk kellene Poroszországban Bismarck elvét, ki a protestans és katholicus egyházakról szólva, kijelentette, hogy: «eine formale Gleichheit beider Kirchen ist undenkbar, so lange der König von Preussen Oberhaupt der protestantischen Kirche ist». Helyeselnünk kellene Angliában a katholicus vallás hátrátételét. Igazat kellene adnunk Oroszországban a szent zsinat procurátorának, a hírhedt Pobedonoszeffnek, ki az *Alliance Évangéliquen*ek írott levelében nyíltan hirdeti, hogy a keleti és nyugati keresztvének közt az ellentétet kiengesztelhetetlennek tekinti; a ki tiltakozik a nyugati törvényhozás fölfogása ellen, mely a hitfelekezetek számára egyenlő szabadságot kíván s mely ellentétben áll az orosz törvényhozással.

Az állam érdekei az egyház, a vallás érdekeivel ma is, mint azelőtt, sok tekintetben azonosak, de ma azzal a különbséggel, hogy abban, mi eddig az államvallás előnye volt, részesíttessenek a többi vallások is, illetőleg az egyenlőség terjesztessék ki az államvallással bíró országokban is és viszont, mi eddig a katholicus egyház privilegiumának tekintetett, az

ott, hol a szerzett jogok sérelme nélkül eszközölhető, a többiek-től se vonassék meg.

Különösen a patronatusi jog tekintetében igen nagy tévedésre kell mutatnunk azokkal szemben, kik az államot az egyházzal, illetőleg a *katholicus egyházzal* — mert csak erről van szó — ellentétbe helyezik.

Nézetök szerint az 1848. évi intézmények következtében *eszményi* természetében megváltozott állam saját belső attributumaiként nem tekintheti azt, mit az állami közegek a királyi védúr hatalmi attributumaiként gyakorlottak. Tehát az apostoli véduraság nem az állam eszméjéből és az államokban főnnálló fejedelmi hatalomból folyó következmény és gyakorlatilag tekintve nem ezeknek természetéből magyarázandó joggyakorlat. Ennek bebizonyítására hivatkoznak II. Sylvester pápának 1000 márczius 27-én írt szavaira, XIV. Benedekre, XIII. Kelemenre, az első apostoli királynak 1037. évben a bakonybéli apátság számára kiadott adománylevelére, ugyanazon király I. K. 13. és 1. §§-ra, IV. Bélának IX. Gergelyhez írt levelére, Verbőczyre (I. 11. és 5. §§.), az 1790. 91 : 23. §-ra, V. Pál pápának Pázmánhoz 1616-ban írt levelére, VI. Piusnak 1787-ben a zágrábi püspökhöz intézett szavaira, a kassai püspökség 1804-dik évi alapító-levelére, a helytartó-tanácsnak 1782 szeptember 10-én kelt rendeletére, Mária Teréziának a tanulmányi és az egyetemi alapot illetőleg 1780 márczius 25-én kiadott adományleveleire, végre az 1715 : XIV. 1. §-ra, melyek szerint a király patronatusi joga, valamint a katholicus ifjúság oktatására és nevelésére rendelt intézetek és a katholicus alapítványok fölött való királyi jog a pápa privilegiumából ered.

Mindezekben, szerintök, hivatkozás arra történik, hogy e legfőbb védúri jogot a királyok «*apostolica auctoritate ; apostolicæ sedis legatione ; sanctæ sedis concessione ; a romanæ sedis supremo pontifice habui auctoritatem ; officium . . legationis nobis . . comittatur ; ex privilegio apostolico ; jure patronatus quod qua apostolicus rex ; pro supremo munere regis apostolici et summi juris patronatus*» gyakorolják.

Előttünk nem szenved kétséget mindez okiratok hitelessége, azok szövege és ennek helyessége.

De az már más kérdés, bizonyítják-e ez okiratok és törvények azt, minek igazolására azok fölhozattak? Meg vagyunk győződve, hogy nem. Távol áll tőlünk azt állítani, hogy Magyar-

ország királya nem bír több joggal a catholicus egyház körül, mint mennyi a fejedelmi souverainitásból természetszerűleg folyik. Ámde azt sem lehet kétségbe vonni, hogy a magyar királynak a catholicus egyház körüli kitünőbb apostoli joga az egyházaknak, püspökségeknek a magyar király által alapításában, azoknak javadalmakkal ellátásában rejlik. Ez alap az, melyen e kitünő jog nyugszik. És hogy ez így van, nem kisebb tekintélyre, mint Pázmánra hivatkozhatunk, ki a szent korona jogait a szent szék ellen sértetlenül föntartatni kívánja: «*quia reges Hungariæ qui soli fuerunt fundatores omnium ecclesiarum et episcopatum eo pacto fundationes instituerunt, ut omnem facultatem nominationis et collationis beneficiorum reservarent. In regno Hungariæ principes prætendisse jus nominationis et provisionis, colligi potest ex multis ac severissimis legibus ante hæreses exortas, in Ungaria latis, quibus sub amissione vitæ sanxerunt: ne a sede apostolica, præter confirmationem, beneficia obtinerentur. Præsentes fuere apostolici nuntii, dum hæ leges ferentur: Catholica erat tota Hungaria et tamen sedes apostolica, nullam hac de re litem movit*».

Féltékenyen őrizték e jogukat királyaink. Annyira, hogy midőn Mátyás király a gyermek Hyppolit ferrarai herczegnek esztergomi érsekké kineveztetését 1486-ban megerősíttetni kívánta s a pápa a megerősítést «*Ecclesiam . . . puero et quasi infanti committere*» megtagadta, Mátyás helytelen választásához tovább is ragaszkodván, kijelentette: «*quæ ut Sanctitas sua aperte cognoscat, certa esse debet, duplicatam illam crucem, quæ Regni nostri insigne est, gentem hungaricam libentius triplicare velle, quam in id consentire, ut beneficia et prælaturæ ad jus coronæ spectantes, per Sedem apostolicam conferantur*».

De mit is mondanak a védelemre fölhozott okiratok? Nem egyebet, mint hogy II. Sylvester megengedte a királynak «*ut . . . Crucem ante te, apostolatus insigne gestare facere possis et valeas . . . et . . . Ecclesias regni Tui præsentis et futuras nostra . . . vice disponere atque ordinare*». Ugyanezt mondják a többi idézett okiratok is.

De kérdjük, lehet-e, szabad-e, megengedi-e a komoly következtetés azon állítást, hogy Magyarország királya az ország ifjúságának nevelése, oktatása tekintetében csak pápai privilegium alapján intézkedhetik? Vagy pedig azért, mert valamely

ország — mint Magyarország — a reformatio előtt tisztán catholicus volt, az ifjúság nevelése és oktatása iránt az intézkedés a pápát illeti?

Vajon számíthat-e az alaposság és komolyság jelzőjére oly állítás, mely az említett okiratokból érvet kíván kovácsolni annak bebizonyítására, hogy a királyoktól catholicus czélokra, királyi jogukban rejlő adományozási joguknál fogva létesített, valamint magánosoktól szintén catholicus czélokra rendelt alapítványok kezelése s ez alapítványoknak — az alapítás természete, de világos törvényeink szerint is — az alapítótól kitűzött czélokra fordítása iránt az intézkedés közvetlenül a pápát illeti meg s ez irányban a király csak pápai kiváltság alapján «*ex privilegio apostolico*», a pápák helyett: «*Nostra, ac successorum nostrorum vice*» — így szól Sylvester — intézkedhetik?

De a főpapság hivatkozik a törvényekre is. Szent István I. K. 13. és 1. §§-ra (helyesebben II. K. 1. F. 3. §. és II. K. 12. F. 2. §.). Az egyik azt mondja, hogy a király az isteni dolgok oltalmazója s öre, ki azokat nemcsak megtartani, hanem gyarapítani is tartozik, a második pedig kijelenti, hogy ha valaki a keresztyénség föntartását elhanyagolná és hanyagságának butaságától fölfuvalkodva, bármit az ellen vét, a püspöktől a canoni fegyelem szerint elítéltessék . . . ha pedig mindenkép ellenáll . . . a királynak, mint a keresztyénség védőjének, adasék át ítélet alá.

Vajon lehet-e a szent király e decretumaiból azt következtetni, hogy utódai az ország nevelés- és oktatásügye és a vallás-, valamint az oktatásügy és művelődési, valamint emberbaráti czélokra tett alapítványok ügyében csak pápai privilegium alapján intézkedhetnek?

De lehet-e ennek bizonyítása végett Verböczyre, jelesen az I. R. 11. cz. 1. és 5. §§-ra és ezekben a kegyúri jogra hivatkozni, mint ezt a főpapság teszi? Hisz Verböczy épen az idézett helyen határozottan kijelenti, hogy «a pápa . . . ez országban — az ideiglen megüresedett egyházi javadalmak adományozására nézve — semmi hatóságot sem gyakorol a megerősítés hatalmán kívül . . . mivel Magyarország királyai ez országban minden egyházak, püspökségek, apátságok és prépostságok alapítói magok lévén, ez alapítással minden pártfogói, kinevezési, választási és javadalom-adományozási hatalmat magok szerez-

tek és magoknak tulajdonítottak. Mely okból ugyanis, a védőuri jogot tekintve, az egyházi javak adományozása ez országban mindenkor királyunkat illeti» és ezt a főpapoktól szintén idézett 5. §. nemcsak meg nem gyöngíti, hanem megerősíti, midőn mondja: «az országnak e szabadsága a javadalmak adományozására nézve . . . ez ország többféle szabadságaival együtt a constanci zsinaton . . . eskü szentségével is megerősített».

Hivatkozik a főpapság az 1791 : XXIII. törvényezikre is, mely szerint «ő szent Felsége, mint az egyházak legfőbb védura, Isten egyházait jogaiban megtartandja és bármely nevű alapítványokat, az alapítók kívánata szerint fog kezeltetni». Hivatkozik az 1715 : LXXIV. 1. §-ára is, mely szerint «az egyházi vagy világi ifjúság részére bárkik által az országon belül vagy kívül alapított papnöveldeknek, tápoldáknak s tanodáknak, mikor szükségesnek látszik, mindenkori fölügyelését s arra nézve, vajon az alapítványnak elég tétetik-e, számadás-vétel melletti megvizsgálását ő királyi szent Felsége apostoli tiszte és legfőbb hatalmához képest, egyedül magának tartja fönn».

Miként lehet ebből a pápának az alapítványok és az ország nevelésügyében való intézkedési jogát — melynek gyakorlatában a király csak pápai privilegium alapján és a pápa helyett járhat el — következtetni? Szabad-e ily következtetésre jutni a nélkül, hogy a komolyságnak látszata is áldozatul ne essék? Mit jelentenek mást e törvények, mint azt, hogy az említett ügyekben az intézkedést a király föntartott felségjogának tekinti. Kizárólagosnak és nem egyszersmind országgyűlésinek. Nem mond-e ellent a főpapság fölfogásának, állításának az 1715 : LXXIV. törvényezikket megerősítő 1723 : LXX. törvényezikk, melynek 4. §-a kijelenti, hogy midőn a tanításnak «módját, formáját és eszközeit a karok és rendek, a mennyire könnyebben tehető, ő szent Felségének alázattal előterjesztenék, királyi kegyelme szerint a rendek e kérelmébe kegyelmesen megegyezni fog (5. §.) és királyi helytartó-tanácsát ez iránt kellőleg utasítandja».

De minek folytatnók tovább? Miként lehetne az alapítványok és az ország oktatásügye körül Magyarország királyát megillető jogok határát, illetőleg e jogok hiányát II. Syvesternek 1000. évi márczius 27-én kelt okírata szerint — mely, a

főpapság szerint, a többi okiratoknak kiindulási pontját és gyökerét képezi — megállapítani? A fejedelmi souverainitás fogalmát, erejét, korlátait pápai bullák nem határozhatják. Ezt nálunk talán ekként még senki sem vitatta. Hisz ha ez okirat határozná meg Magyarország királyának felségi jogait, akkor a főpapság épen oly joggal arra is hivatkozhatnék, hogy Magyarország királyának, mint fejedelemnek, mint souverainnek, pápai megerősítésre is van szüksége, csakúgy, mint a püspököknek; mert hiszen az említett okiratban a következő is foglaltatik: «Singulari insuper Privilegio Excellentiam tuam, tuorumque meritorum intuitu, Hæredes ac successores tuos legitimos, qui, sicut dictum est, *electi atque a sede apostolica approbati fuerint*, nunc et perpetuis futuris temporibus condecorare cupientes . . .»

A mily megnyugvással képes a főpapság azt állítani, hogy Magyarországon a magyar király az alapítványok, az oktatás és nevelés terén felségjogot csak a pápa nevében, a pápa privilegiuma alapján gyakorolhat; ugyanazon alapossággal, nem, sokkal több alapossággal azt is vitathatná, hogy Magyarországon a választott vagy örökösödési király hatalma pápai megerősítéstől is függ, mert hiszen erre nézve az említett okirat határozott szavakat tartalmaz.

Ily fölfogás azonban megtagadná a souverainitást, az észjognak az állami uralom természetszerű jogaira vonatkozó és kétség tárgyát semmi körülmények közt nem képezhető elveit, és megrendíthetné azon hitet, hogy e fontos tárgy oly alapossággal, oly komolysággal, a souverain hatalom iránt oly köteles alattvalói hűséggel tárgyalatik, mint azt a főpapság méltósága, kiváló állása, a korona és az ország együttes érdekének előmozdítására vonatkozó kötelessége igénylik.

De térjünk vissza a fölhozott okiratokra. Mint fentebb már említettük, nem vonjuk kétségbe az említett okiratok hitelességét, nem vitatjuk azok kifejezéseit és helyességét. Elfogadjuk azokat. Megfelelnek azok az akkori viszonyoknak.

István előtt vallási és politikai tekintetben három, illetőleg négy állott: a pogányság, Byzancz, Róma és a Német birodalom: a római császárság, mely a világi hatalom eszméjét képviselte, a *Szász-tükör*ben kifejezésre jutott két kard rendszerének idején. Németországot István nem választhatta, ez egy lett volna a függetlenség földadásával, az önálló állam-

alkotás megsemmisítésével. Az, hogy a magyar az európai keresztyén-állami szervezetben a honalapítás művét csakis mint keresztyén állam fejezheti be, István előtt szintén tisztán állott. A választás csakis Byzancz és Róma közt lehetett. István éles politikai, több, látnoki szellemmel nem a hanyatló Byzanczot, a leáldozó napot, hanem Rómát, az újra kelő napot választá, mely hivatva volt ismét érvényesíteni a Roma æterna hatalmát a világ fölött.

Ha valamikor, úgy István korában, a népvándorlást követő idők nehéz viszonyaiban volt érezhető annak szüksége, hogy az államok — melyek célja a joguralom létesítésével polgárai anyagi és szellemi fejlődésének előmozdítása — egyszersmind az isteni intézmény jellegével is fölruháztassanak, annyival inkább, mert nem szenved kétséget — mint Walter mondja — hogy «az állam lényegileg azon célzatok közé tartozik, melyeket az alkotó az ember és emberiség irányában kitűz; lényeges része a világrendszernek, isteni intézmény», mely a pesti egyetem kitünősége, Pauler szavai szerint: «az összes emberiség végrendeltetésére legnyomósabb befolyást gyakorol és annálfogva a világ erkölcsi rendjének nélkülözhetetlen szervezetei közé számítandó».

Akkor, midőn az emberi társadalom kötelékei megtágultak; midőn új állam és új királyság megalkotásáról volt szó; midőn a világi hatalom kardja a német császár kezében volt; István az új királyság megerősítését az egyháztól is kérte, hogy az Istentől is nyerje szentesítését s az állam nagyobb súlyát nemcsak kifelé, hanem befelé is biztosítsa, hol erre szükség azért is volt, hogy a fejét föl-fölütő pogánysággal szemben erőt és tekintélyt szerezzen.

István eljárása nemcsak megfelelt az akkori viszonyoknak, politikai állapotoknak, hanem nagy eszélyről is tanúskodott, a nélkül, hogy arról kellene vitatkozni, vajon helyes-e vagy nem, gróf de Maistre elmélete, mely a jog és az állam alapját a vallásból származtatja.

Annyi bizonyos, hogy akkor az államfők hatalmuk megerősítését egyrészt a nép, másrészt a főurak ellen egyszersmind az egyháznál is keresték, hogy nagyobb tekintélyt nyerjenek; ámde e körülmény egyáltalán nem változtathatja meg az állami souverainitás alapföltételeit.

És épen az állami souverainitásból kifolyólag gyakorol-

tak a fejedelmek, midőn az egyházat védelmök és pártfogásuk alá vették, oly jogokat, melyek az államot tulajdonképen nem illették ugyan, de az egyházak alapítása, javadalmazása és fönntartásával az államot megilletőknek annyival inkább találtattak, mert az alapítás és adományozás egyenesen az állam ténykedésén, az állam souverainitásán nyugodott. István Magyarországon az állam és a catholicus egyház alapításának nagy művét együttesen végezte, az ország első rendjévé és fő tisztviselőivé a főpapokat tette, és ez a két különböző társaság illetékességi köreinek egymásba szövődését eredményezte, melynek kötelekeit az elmélet rideg szabályaival egymástól elválasztani nem lehet. Ez összeszövődés sok helyütt a legnagyobb visszaélésekre vezetett, melyek előidézésében része volt azonban mindkét hatalomnak.

István kegyurasága azon jogait, melyek a souverainitásból folytak, nem nyerte a pápától. A főpapság állítása, még ha az az István korabeli viszonyok keretében tekintetik is, alappal nem bír. Elég hivatkozni azon időből a pápaság és Németország között az investitura harczára. Ez a II. Calixt és V. Henrik között 1122-ben kötött wormsi egyezménynyel ért véget, mely megállapította ugyan, hogy a német császárok ezentúl az egyházi javakat nem gyűrű és püspöki pálczával, hanem kard és királyi pálczával adományozzák és ekként a spiritualiak tekintetében a fejedelmet különben sem illető hatáskört megszüntette, de megerősítette azon jogot, mely a fejedelmet, mint souveraint, megilleti. Ugyanekként végződött a harcz Angliában is, hol a kinevezés a király jogának tartatott fön, a pápát illető *canonica institutio* mellett.

A magyar király főkegyúri joga tehát — bár a kegyúri jog az egyházban gyökerezik — István és utódai souverainitásán is sarkall. Miben áll azonban a főkegyúri jog, melyet Konek, egyetemünkön a canonjog tanára, akként határoz meg, hogy az a magyar királyt a catholicus egyház körül megillető fenségjogok foglalata, és melyet eddig minden közjogi írónk a felségjogok közé soroz?

A Szent László-Társulat nagy tudományú főpap-elnöke a társulat ez idei ülésén mondott és az ügy mélyére ható nagy szabású beszédében a kegyúri jogot oly részletesen fejtegette, hogy a föltett kérdésre lehetetlen nem idéznünk nagy fontosságú beszédét, mely kimondja, hogy: 1. A catholicus egyház

mindig autonom volt; 2. az egyház javadalmasainak canoni behelyezése és joghatósággal — melynek telje a pápában van — ellátása, az egyházat illeti; 3. a kegyúri jog jellege és természete egyházi s e jog az egyházban bírja eredetét; 4. a kegyúri jog nem felségi jog és a kegyúri jognak legkiválóbb pontja, legprægnansabb oldala: a püspökök kinevezése, nem állami jog; 5. Magyarországon is a főkegyúri jog eredete az egyházban keresendő, természete és jellege is egyházi, és a mennyiben a közönséges kegyúri jogoknál nagyobb terjedelemmel bír, kiváltság, de mint ilyen, egyházi természetű és nem állami jog. 6. A főkegyúri jogot István utódai is az ő szellemében fogták föl «és az általok kinevezett püspökök nem gyakorolhattak megyéjükben jogokat, mielőtt a római szentszéktől meg nem erősítették volna». 7. Az egyház kormányzása az egyháznak elidegeníthetetlen joga. Ez az ő főnállásának elválaszthatatlan következménye és testületi joga, azért, mint ilyen, nem az állam, hanem a természetjog védelme alatt áll.

Mindezek, alig csalódnunk, *ma, az elmélet szempontjából*, már a köztudatba átment igazságok.

Az egyház autonom. Annak kell lennie, mert az államtól szabadon, saját külön céljaira alakult önálló társaság. Az egyházi társulás természetjog.

Az állam nem adhatja az egyházi joghatóságot az egyház püspökeinek, papjainak; mert az állam nem vallási célok megvalósítására alakult és így nem is intézkedhetik azokban, melyek föladatahoz nem tartoznak s nem ruházhat másra oly jogot, melylyel ő maga sem bír. Az állam nem bírhat oly joggal, mely nem folyik az ő föladatából. «A felségi jog» — a tudós főpap szavai szerint — «nem foglalhat magában oly jogokat, melyek nem az államban bírnak gyökerüket».

A kegyúri jog jellege, természete kétségtelenül egyházi és eredete az egyházban gyökerezik. Egyház nélkül nincs kegyúri jog, mert e jog az egyházra, az egyházi javadalmakra, azok betöltésére vonatkozik.

A kegyúri jog nem felségi jog, annak legfőbb része, a püspökök kinevezése, nem állami jog. A pap, a püspök nem állami functionarius. Miként folyhatnék az államnak, az egyháztól teljesen különböző társaságnak természetéből, annak föladatából, hogy a másik társaság céljaira szükséges eszközök meghatározásába, belügyeibe, belső szervezetének megállapításába,

a tőle teljesen különböző, önálló társaság igazgatásába, az erre hivatott közegek kinevezésébe beleavatkozzék?

A főkegyúri jog Magyarországon is az egyházban gyökerezik. Miként keletkezhetett volna különben? A kegyúri jog nem állami attributum; mert e jognak az állam, mint a saját céljaira alakult társaság részéről saját polgáraival szemben semmi tárgya és alapja nincs.

Az is világos tehát, hogy az egyházi joghatóságot Magyarországon sem adhatták meg a kinevezést gyakorló királyok, hanem erre a szent-szék megerősítése volt szükséges.

A kegyúri jog egyházi lévén, nagyon természetes, hogy a főkegyúri jog is, akár kiváltság legyen az, akár nem, *egyházi* természetű és nem *állami* jog. Ez kétség tárgyát csakugyan nem képezheti. Az alap az egyház, a mi belőle fejlődik, annak is *egyházinak kell lenni*. Állami nem lehet, mert kiváltságot az állam és államfő, egyházi jogra nézve, csak az egyháztól nyerhet. Oly jog tekintetében, mely mástól ered, nem adhat magának kiváltságot; oly jogra nézve pedig, mely fölött ő maga rendelkezik, valóban nincs szüksége, hogy maga magának engedélyezzen kiváltságot.

Különben is föntartással élünk a főkegyúri jognak a kegyúri joggal szemben kiváltságos természetére. Ha az egyház befolyást enged saját ügyeire nézve azoknak, a kiknek azzal nem tartozik, bizonyára kiváltságot ad nekik. Ha már a főkegyúr azon joga, hogy a püspököt pápai megerősítés mellett kinevezze, kiváltság, vajon nem kiváltság-e az is, ha a kegyúr a plébánost kijelöli s a püspök megerősíti, vagy mint Franciaországban, épen az államkormány, a miniszter erősíti meg (nagyon természetesen nem *canonica* institutiót értünk)? Alapjában a dolog lényege ugyanaz.

A vallási, a társulási szabadság, a társulatok kormányzási joga, természetjog; ámde azt, hogy az egyház nem az állam, hanem a természetjog védelme alatt áll, alá nem írhatjuk. Mi a természetjog? Jogosítvány, mely az emberrel vele születik, mely az ész elvéből folyólag, az embernek és életviszonyainak természetében gyökerezvén, őt a társas viszonyban is megilleti és a társadalomban való kölcsönös szabadságukat biztosítja. Ámde a jog az emberek társas összességén gyökerezik. E nélkül nem bír az valósággal. A jog megvalósulása, a joguralom az államban következik be, melynek föl-

adata, hogy a társadalmi viszonyokat a természeti jog elvei szerint szabályozza, a jogot eszményi állapotából a valóságba helyezze át s a jogállapotot biztosítsa. Természeti, államon kívüli állapotban az egyház nem is képzelhető, mert céljának, föladatának létesítésén csakis biztosított jogállapot mellett — melyet egyedül az állam képes megalkotni — működhetik. Az egyház és az ő joga tehát épen az állam védelme alatt áll, melynek kötelessége — és pedig föladatából folyó kötelessége — azt védelmezni. A természetjog magában nem védelem. A védelmet az állam adja.

A főfontosságú beszédből folyó tételek, mint említettük — az elmélet szempontjából, ha az államot és egyházat egymástól teljesen elvontan, minden vonatkozás nélkül vesszük — ma már teljesen elfogadott igazságok. Ámde lehet-e nálunk az elmélet, az állam és egyház észjogi elvei szerint — tehát azon elvek szerint, melyek a kettő közt benső viszonyt el nem ismernek, melyek mindkettő teljes önállóságát állapítják meg és a kölcsönös kapcsolatot kizárják — ítélni meg a kettő közt tényleg és jogi alapon fönnálló viszonyt! Hisz ez ellenmondás.

Mi volt a főkegyúri jog alapja? Az, hogy a katholicus vallás államvallás, a katholicus egyház államegyház volt. István volt az államnak és a katholicus egyháznak megalapítója. Király és apostol egy személyben. Apostoli király. Így volt ez különben minden országban, hol a katholicus vallás és a katholicus egyház államvallássá és egyházzá vált. Az állami viszonyok consolidatiójával igen természetes volt, hogy az állam feje, úgy is, mint az egyházi javadalmaknak souverain minőségben első sorban alapítója, úgy is, mint az állam feje, azon egyházban, mely egyszersmind az állam egyháza volt s az állami élet minden ágazatába közvetlen beavatkozást nyert, a maga részére is befolyást akart biztosítani annyival inkább, mert az egyház főpapjai egyszersmind az ország első functionariusai is voltak. Természetes fejlődés volt ez Constantin megtérése után a keresztyén államok átalakulásával, midőn a lelkészeknek s püspököknek a papok és hívek által való canonszerű választása helyére a kegyúri, illetőleg a püspököknél a fejedelmi nevezés lépett. Ha nem adatott meg az egyházra való befolyás önkényt, mint Istvánnak, mi különben nagyon természetes, mert ő Magyarországon az egész katholicus egyház alapítója volt, megszerez-

ték azt a fejedelmek a viszonyok fejlődésével vagy elnyerték, mint szerződéses jogot. *Szerződésre* és nem kiváltságra hivatkozik maga Pázmány, Istvánt illetőleg és ugyanazon jogot, azonos körülmények közt, Anglia királyát megilletőnek mondja.

Az államvallás és kegyuraság fogalmát nem szabad össze téveszteni. Teljesen áll. E kettő egymást nem fedő fogalom, de a fejedelmi, a főkegyuraság és államvallás szoros kapcsolatban állanak. A második az az alap, melyen az első nyugszik. Az államvallás adja az alkalmat és jogot az egyháznak az állam ügyeibe beleavatkozni és vizsont. Mi az államvallás célja? Az, hogy az államban a vallás egyedüli, egyetlen formája állapíttassék meg. A cél az, hogy az állam és egyház kölcsönösen hassanak egymásra, az egyház az államban nyerjen befolyást és az állam az egyház által gyarapítsa hatalmát. Kölcsönösen mozdítsák elő céljaikat. Ez magyarázata, hogy az állami törvények sérelmei egyházi büntetésekkel, és az egyházi szabványok sérelmei a világi hatalomtól kiszabott büntetésekkel is sújtatnak.

Az állam és egyház e szoros kapcsolata lett alapja azon jogoknak, melyeket az államfő az egyház irányában igénybe vett Magyarországon úgy, mint egyebütt. Láttuk ezt Franciaországban. Szent Lajos *pragmatica sanctiója* apokrifnek tartatik, ámde való az államtól igényelt jogokra vonatkozó tartalma. De mellőzzük ezt és VII. Károly *pragmaticáját*. Az egyházi javadalmak hajdan választás útján töltettek be, de e gyakorlatot részben a növekvő királyi hatalom, részben a pápától igénybe vett kinevezések megtámadták, majd a királyi hatalom teljesen meg is szüntette és a püspökök kinevezését az I. Ferencz és X. Leo között kötött concordatum pápai megerősítés mellett egyenesen a királyra ruházta. Ez érvényben is volt 1790 július 12-éig, midőn az alkotmányozó testületnek XVI. Lajostól jóváhagyott határozata a püspökök kinevezését a politikai választókra ruházta és a *canonica institutiót* a pápától elvette. Az 1801. évi napoleoni concordatum azonban visszaállította I. Ferencz concordatumát. A köztársaság elnöke nevezi ki a püspököket. Tegnap Thiers, Mac-Mahon, Grévy, ma Carnot, holnap talán Floquet . . . Ez mutatja, hogy elmélet és egyéni vélemény nem változtathatják meg az állam és egyház viszonyát, melyet a forradalom hatalma sem bírt megsemmisíteni, mert csak a külső kötelekeket szakította el, de

nem volt képes semmivé tenni azon belső kötelékeket, melyeket egymás céljaikból folyó százados kapcsolatuk teremtett.

De a «rex christianissimus» országa után lássuk Angliát: a «defensor fidei» országát. A Benedek-rendi Ágoston, az első canterbury-i érsek, ki a palliumot nyerte, ismertette el Angliában a catholicus egyház fölött saját primatialis elsőségét és a római pápa felsőségét. Utódai kérték, meg is kapták a palliumot s a canterbury-i érsek csak akkor léphetett hivatalába, ha a palliumot elnyerte. A Normann-ház és az első Plantagenet-ek alatt a pallium adományozása és az ahhoz kötött jogok nagy ellenzést keltettek föl. II. Henrik alatt a clarendoni gyűlésnek a királyi hatalmat az egyháziak irányában kiterjesztő határozataiból eredt a viszály, mely Becket canterbury-i érsek meggyilkolására vezetett. Henrik utóda, Földnélküli János alatt megújult a viszály, midőn ez önhatalmúlag töltötte be a canterbury-i érseki széket és mellözte azt, kit a püspökök választottak. A pápától egyházi átokkal sújtott király, hogy trónját megtarthassa, adót ígért a szent-széknek, sőt kijelentette, hogy koronáját mint a pápa hűbérese bírja.

A híres Præmunire-statutummal ellentétben, a harc a pápák és a királyok közt kötött egyezményekkel úgy végződött, hogy a hit és bizonyos mérvig a fegyelem dolgában Anglia egyháza engedelmeskedett Rómának, de a püspökök kinevezésére s a javadalmak adományozására a király felsőbbsege világosan és határozottan elismertetett.

A reformatio kiindulási pontja nem is a hit volt. Anglia törvénszékeitől a pápához való fölebbezés megszüntetése volt kezdetben a politika célja, melynek keretét utóbb a Henrik házasságából keletkezett és az egyháztól kárhozott viszonyok mind szélesebbre tágitották, úgy, hogy azt, kit a defensor fidei címmel ruházott föl a pápa, a parlament egyszerre csak az angol egyház fejévé tette.

Ott tehát, hol az államvallás jutott érvényre, a fejedelmek mindenütt egyaránt terjedelmes jogokat gyakoroltak az egyház és vallás ügyeiben. Nem is tudjuk egészen fölfogni azon kijelentést, hogy «a francia királyok nem törekedtek kegyúri jogokra, hanem a föfelügyeleti jogot annyira tágitották, hogy az egyházat teljesen békóba verjék».

A francia királyok concordatumok alapján, hasonlóképp az angol királyok is egyezmények alapján gyakorolták ugyan-

azon jogokat, melyeket a magyar király főkegyúri jog czímén gyakorolt. Kisebb azon jog, melyet szerződés alapján gyakorolnak a fejedelmek, mint az, mely «kiváltság», a pápa adományozása alapján illeti meg őket? A fejedelmek az egyház körül oly jogokat, melyek az állam föladatából nem folynak, az egyház és vallásnak az állammal való szoros kapcsolatba hozatala és a vallás és egyháznak állami jelleggel fölruházásával szereztek meg. E jogok többet jelentenek, nagyobb tartalommal bírnak, mint a tisztán kiváltságon alapuló főkegyúri vagy az állam föladatából folyó fölügyeleti jog.

Ott, hol a catholicus vallás és egyház államvallássá és egyházzá vált, e tényen, nem pedig a főkegyúri vagy a fölügyeleti jogon fordult meg az állam befolyása; hol az egyháznak meg volt a maga helye az állam törvényhozásában, igazgatásában, bíraskodásában, ott az állam és államfő befolyását nem a főkegyúri vagy főfelügyeleti jog mértékével lehet mérni. Midőn az egyház, a tőle teljesen különböző másik társaságnak: az államnak minden intézményét áthatotta s befolyt az állami összes tevékenység vezetésébe, ugyanakkor az állam is biztosítékokat iparkodott magának szerezni, hogy befolyással bírjon az egyházra és vezetőire. A két társaságnak az egymást támogatás szempontjából kiinduló, de sajnos, gyakran az egymás elnyomására való törekvésben nyilatkozó e legszorosabb összeköttetéséből keletkezett és tartalomra és terjedelemre nagyobb jog magába olvasztotta a kisebb jogot: az egyház tetszésétől függő kiváltságot, neveztesék az bár főkegyúri jognak, és a fölügyeleti jogot.

Épen azért, hol az államvallás és egyház rendszere jutott érvényre, nem fogadhatjuk el a kiváltségeképen föltüntetett legfőbb kegyúri és fölügyeleti jogot az állam és egyház helyzetének szabályozójául, és nem az elsőt, mint óvszert az állam túlkapásai ellen, mint az egyházi szabadság örét; nem a másodikat, mint az egyházi szabadság lerontóját, mely kinövéseiben sokkal nagyobb kárt okozhat, mint a kegyúri jognak bármily tág magyarázata.

Minden joggal lehet helyesen élni és lehet visszaélni.

A fölügyeleti jog nem rontja le az egyház szabadságát, ha az akként gyakoroltatik, mint e jog az államot saját rendeltetéséből kifolyólag megilleti; viszont a kiváltságnak állított főkegyúri és a concordatumokon alapuló jog leronthatja

az egyház szabadságát, ha az egyház föladatának, beléletének, szervezetének oly részét érinti, melyre nézve más célra alakult társulatnak, legyen bár az állam az, befolyást egyáltalán nem engedhet meg.

És mennyivel biztosítja jobban az egyház szabadságát a «kiváltságos» főkegyúri jog, mint a két fél közt kötött egyezményből eredő szerződéses jog? És mennyivel inkább tűrhető az egyház részéről azon sérelem, melyet rajta, a tőle kapott kiváltságon alapuló joggal, az ő adományával ejtenek, mint az a seb, melyet a szerződéses jog üt rajta?

Hol államvallás van, ott az állam és egyház benső élet-társi viszonyából származó legszorosabb kötelek és ezekből szükségképen eredő nagyobb jogok mellett el kell homályosulniok a kiváltságnak, a főkegyúri, a fölügyeleti jogoknak.

De ha az államvallás keretén kívül tekintjük is a főkegyúri jogot, mint Magyarországon ma már tényleg tekinteni kell, nem bír-e az államfő a fő felügyeleti joggal is, mely őt a catholicus egyház és az azt megalapító és adományozó fejedelem közt az államvallás megszűnte után is fönmaradt szoros viszonymnál fogva megilleti? Nem lehet-e ezzel visszaélni, miután a visszaélés e jogoknak — úgy látszik — eredendő bűne? Miben nyújtja tehát a főkegyúri jog a fölügyeleti joggal szemben a vitatott biztosítékot?

De miben is áll tulajdonképen a főkegyúri jog? A választ legalaposabban maga az idézett beszéd adja meg: «A püspökségek betöltése a főkegyúri jognak legkiválóbb pontja». «A kegyúri jog, vagy hogy e jogoknak legprægnansabb oldalát föltüntessem . . . a püspök-kinevezési jog.»

Tehát a püspök-kinevezési jog. De hiszen azt, mit a magyar apostoli király a szent-széktől adott kiváltság-alapján gyakorol, ezt a francia királyok, ezt az angol királyok szerződés alapján évszázadokon át gyakorolták; ezt ma Franciaországnak hét évre választott elnökei gyakorolják.

Vajon mondható-e tehát, hogy a magyar királyok «e joguknál fogva oly kiváltságokat bírtak, melyekhez hasonlókat egyik európai fejedelem sem élvezett»?

«Királyaink a főkegyúri jog czímén oly mély befolyást gyakoroltak a magyar catholicus egyházra, mint sehol Európában egyetlen fejedelem?»

«Különlegesség ez, mely csupán Magyarországon talál-

ható, a mely kihatásaiban egészen más természetű volt, mint azon államok intézményei, melyekben a vallás államvallás volt?»

Királyaink «a katholicus egyházban úgyszólván egyházi jogokat gyakorolnak»?

Ámde ugyanazon beszéd más helye szerint «a katholicus vallás Magyarországon szintűgy, mint más európai államokban, államvallás volt . . . Az egyházi hatalom mélyen bele nyúlt a polgári ügyekbe, és viszont az egyház törvényei az államiság jellegét viselték . . . Hasonló intézkedésekre találunk más európai államokban is, a hol pedig a főkegyúri jog soha sem volt meg, például Franciaországban».

Akár megvolt tehát a főkegyúri jog e cím alatt, akár nem, annyi bizonyos, hogy úgy Francia-, mint Német- és Angolországban oly befolyást gyakoroltak a királyok, mely mélyebben hatott az egyházra, mint Magyarországon. Igaz, Angolországban annyira, hogy szakadást idézett elő, mert a befolyás azon elvnek akart érvényt szerezni, melyet ma is kifejez a fejedelemért az egyházakban mondatni szokott bidding-prayer: «Könyörögjünk Victoria királynőért, a hit védőjéért, ki souverain minden egyházi és világi ügyek fölött».

Mily különlegesség e kiváltság, midőn azt Bonaparte — ki magát a forradalom vérfürdőjéből kiemelkedett köztársaság consulatusa élére kardjával helyezte — gyakorolta, midőn elismervén azt, melyet a pápától megtagadni soha sem lett volna szabad: a canonica institutiót, a kötött egyezmény alapján az érsekeket és püspököket csakúgy kinevezte, mint azok Magyarországon kineveztetnek és szabályozta az érsekségeket és püspökségeket számuk megállapításával; midőn a későbbi kormány új püspökségeket és érsekségeket állított föl; midőn a plebánosok kinevezése kormányi megerősítést igényel; midőn ugyane jogokat a harmadik köztársaság változó elnökei is egyformán gyakorolják.

Ha a magyar királyok «a katholicus egyházban úgyszólván egyházi jogokat gyakorolnak», úgy ezekkel azon jogok, melyek a francia köztársaság elnökét megilletik, nagyon azonosoknak látszanak.

Mennyiben különlegesség a főkegyúri jog, mely kihatásaiban más természetű, mint azon államok intézményei, melyekben a vallás államvallás volt? De hiszen Magyarországon

is — mint ezt a nagy jelentőségű beszéd megelőzőleg kifejti s mint ez eddig kétségbe sem vonatott — a catholicus vallás és egyház államvallás és egyház volt. Ebben tehát nem is rejltett a más intézmények alapja. Mellőzve a múltat — midőn Magyarországon állam és egyház közt oly éles ellentét nem is fejlődhetett ki, mert a hitet és országot egyaránt kellett védeni, a szent-szék buzgó támogatása mellett, a török ellen, és az egyház békés befolyása az államra azon intézmények által, melyeket áthatott, változatlan maradt; míg más országokban, hol a létért nem kellett küzdeni, az állam és egyház közt a viszály bő tápra talált és az egyházra az állam iparkodott nyomást gyakorolni, — e különlegesség ma nem is áll többől, mint a mit másutt a fejedelmek és Franciaországban a köztársaság elnöke gyakorol.

A főpapságtól fölállított tétel csak akkor lehetne helyes, ha — mi ma nincs, s az állam és egyház érdekeinek helyes mérlegelése mellett nem is lesz soha — állam és egyház István idejében és azóta is egymástól teljesen elválasztott társaságok lettek volna s lennének; ha István nem lett volna nemzetének nemcsak királya, hanem apostola is; ha nem alapította s nem javadalmazta volna a püspökségeket és egyházakat; ha nem tette volna a catholicus vallást államvallássá s a catholicus egyházat államegyházzá s nem hozta volna szerves kapcsolatba a vallást és egyházat az állammal, melynek intézményeit a catholicus vallás és egyház idomították. Ha mindez nincs, akkor helye lenne pápai privilegiumnak Istvánra nézve, kit csakis e privilegium hozott volna összeköttetésbe a catholicus egyházzal. A főpapság tétele elméletileg helyes és bizonyos viszonyok közt. Ott, hol állam és egyház egymástól teljesen el vannak választva, a fejedelem az egyházban, mint az államtól különböző társaságban csakis az egyháznak, az egyház fejének kiváltságából gyakorolhat oly jogokat, a melyek túl mennek az állami souverainitás jogain. Ámde az elmélet a mi viszonyainkra nem illik és azokra nem is alkalmazható.

Azon állítás tehát, hogy a magyar király legfőbb kegyúri joga úgy, mint azt a főpapság érti, nem a magyar királynak, mint souverainnek, fejedelmi joga, hanem oly jogosítvány, melyet csak a pápától nyert, mely a pápa hatalmában gyökerezik, oly elv, melynek helyességét elméletileg lehet vitatni, de hogy ily elv *gyakorlatilag*, a tényleg létező viszonyok közt, az állam

és egyház ma is fönnálló viszonyában megengedhetetlen, mely oly abnormitásokra enged következtetést, mely az elvnek helyességét már az elméletben is megdönti, ez alig szenved kétséget.

Kettőt említünk csak föl. Ha a pápa souverainitásából, mint pusztán kiváltság folyik a magyar király kegyúri joga, akkor a jog visszavonható, tehát a magyar király nem bírna a legfőbb kegyúri joggal. Vajon ki gyakorolná azt? De ez még nem elég! Ha a magyar király által gyakorolt legfőbb kegyúri jog nem attributuma az állam és egyház mai tényleges helyzetében az állam fejének, az állam-fenségnek, hanem a pápa privilegiumán alapszik, e kiváltságot a pápa másnak is adományozhatná s lenne király és a pápától kinevezett legfőbb kegyúr s lenne két souverain Magyarország catholicus lakosai fölött.

Ime ide vezet az elmélet.

A legjobb esetben is az lenne képzelhető, hogy a meny nyiben a pápa a kegyúri jogra vonatkozó kiváltságot nem adományozná, az állami hatalom a kegyúri jogot, jóllehet azt az állami fenségen alapuló ténykedésével szerezte, nem gyakorolhatná.

Azon elv tehát, mely megtagadja a magyar királynak, mint Magyarország souverain fejedelmének az állami fenségből folyó legfőbb kegyúri jogát, az az állam, az a királyi felség souverain jogát támadja meg.

És kik jártak el ő Felsége legfőbb kegyúri jogának gyakorlatában, kik kezelték az alapokat és az ország iskoláit? Vajon nem az állam közegei-e? Vajon nem a helytartó-tanács és a kancellária voltak-e hivatva és pedig azon ügykörnél fogva, mely azokat, mint az ország legfőbb kormányzékeit, megillette, mindazon ügyek elintézésére, melyek ő Felségének legfőbb kegyúri jogából folytak? Kikhez tartoztak a püspökök, prépostok, apátok kinevezései, az alapok kezelése, ha nem a helytartó-tanácsához és kancelláriához, mint ezt az 1848: III. törvényzikk is kijelenti, midőn jövőre azokat a vallás- és közoktatásügyi miniszterium hatás- és illetékességi körébe utalja át.

És mi sem természetesebb, minthogy ez ügyeket a király, az állam közegei kezeljék.

Honnan nyerték és nyerik javadalmokat az érsekek, püs-

pökök, apátok, prépostok? Nemde a királytól, az állam fejétől? Ki látta el gazdag javadalmakkal, jószágokkal az érsekségeket, püspökségeket, apátságokat, prépostságokat, káptalanokat, szerzetes-rendeket? Nemde István és utódai, mint az ország souverainjei? Kik létesítették és adományozták meg jószágokkal a catholicus alapokat: a vallás-, a tanulmányi és egyetemi alapot és egyéb alapokat is? Nemde a magyar királyok, és pedig azon adományozási felségjoguknál fogva, melylyel mint az ország fejedelmei bírnak? Mert mint Verbőczy mondja (II. Rész 3. Czikk): «miután (a magyarok) keresztyén-katholicus hitre tértek és magoknak önként királyt választottak: . . . minden birtok-adományozás . . . királyunk hatóságára az uralkodással és kormányzással együtt átruháztatott».

A magyar királyok nem «pápai privilegium» alapján gyakorolták az adományozási jogot az egyház és az alapok irányában, midőn azokat jószágokkal, királyi adományok czímén, javadalmazták; hanem mint a magyar állam fejedelmei souverain felségjoguknál s nem a római curiától nyert fölhatalmazás következtében intézkedtek.

Miként is lehetne az ellenkezőt vitatni? Hiszen, a ki azt állítaná, hogy a magyar király e legfőbb patronatusi jogát pápai privilegium alapján gyakorolja, miből kifolyólag e privilegium alapján adományozta meg a magyar egyházat jószágokkal, az azt állítaná, hogy a magyar király adományi joga a római curia hatalmában gyökerezik, hogy e joggal a magyar király a római curia kiváltságából rendelkezett. Ily tételt fölláttatni még elméletileg sem lehet.

De bár a legfőbb kegyúri jog, mivel az a fejedelmet, mint államfőt illető hatalmon és e hatalmában gyökerező alapítási és adományozási cselekvényén is sarkall, felségjog, be kell ismerni, hogy azon legfőbb kegyúri jog között, melylyel valamely fejedelem, mint az állam feje bír és azon legfőbb kegyúri jog között, melyet valamely souverain egyedül a pápának, mint a keresztyén-katholicus egyház fejének engedélyével gyakorol, tartalmára nézve jelentékeny különbség lehet. És itt beismerjük, hogy e téren a magyar király is nagyobb jogokat, oly prærogatívákat élvezhetne, melyek nem folynak az állami felségjogból. E nagyobb prærogatívák egykoron, István idejében, pápai privilegiumokból eredhettek, majd az állami hatalom fejlődésével a concordatumokban lelhették alapjokat.

Az állam és az egyház közötti kölcsönös megegyezésen alapulnak mindkét esetben. A lényeg ugyanaz, ha a név változik is. Ma csak concordatumokat kötnek, melyek megszabják az egyház és az állam illetékességi köreit, s megerősítik azon tételt, hogy állam és egyház egymás támogatására hivatvák az emberiség céljainak érdekében.

Nagyon természetesen nem értünk oly prerogatívákat, melyek, mint különösen máshol láttuk, bitorlások voltak. Nem értjük azon kinevezéseket, melyekkel egyházi javadalmak teljesen méltatlan, képtelen, gyermek, nem is egyházi személyeknek adományoztattak, sőt több javadalom együttesen adományoztatott, hogy a kinevezett világi hatalma és gazdagsága gyarapíttassék.

Pápai kiváltság a püspökök kinevezése.

Vajon a püspököket nem választották-e hajdan a papok és a hívek, majd később az érsekek, a káptalanok? Nincsenek-e az érsek-választásnak még ma is példái épen Ausztriában? Vajon az investitura harczának az 1222-iki wormsi egyezményvel befejezéséig, mely egyezményvel a káptalanok a szabad püspökválasztási jogot visszanyerték, a német császárok «per anulum et baculum» beigtatással nem a teljes kinevezési és adományozási jogot — tehát az egyházi hatóság illetékességi körébe kiterjedőleg — gyakorolták-e? És nem választották-e nálunk is hajdan a káptalanok a püspököket, s nem maradt-e a pápának csakúgy, mint most, csak a megerősítés, a confirmatio? Nincs-e kinevezés más országokban is, például Francia-, Spanyolországban stb., sőt még Dél-Amerikában is?

Vajon a legfőbb kegyúr jogához nem tartozik-e még a királyi tetsvényjog? Ez tehát a pápa privilegiumánál fogva illetheti meg a fejedelmet? «Én azt nem specialis jognak tartom» — így szól Deák 1873 június 28-án tartott beszédében — «hanem olyan jognak, mely nem egyedül egy statut, kivételesen Magyarországot, hanem minden statut a világon megillet. . . Ez a status fogalmából eredő jog. . . Én úgy tudom, hogy az «apostolicus rex» czímet legelőször Mária Terézia kezdte használni, különösen egy pápai breve következtében; azelőtt e czímet a magyar királyok soha sem használták. Tehát a breve-nek volna az az eredménye, az apostoli czimből folyna az a jog, hogy a magyar király más jogokat is

gyakorolhat, mint minöket más statusok fejedelmei gyakorolnak?»

Továbbá a legfőbb kegyúri jogban régi közjogunk és a főpapság szerint is, nincs-e benne a kegyes alapítványok fölügyelete, kezelése, a tudományos és művelődési intézetek, egyetemek, akadémiák, gymnasiumok alapítása, megerősítése, a tanítás rendszerének meghatározása s az összes oktatási s nevelési ügy igazgatása, mint ezt az 1548: VII. 12. §. és 1723: LXX. törvényezikkek kijelentik?

És mindennek alapja pápai privilegium?

De benne van a legfőbb kegyúri jogban azon jog is, hogy a király a főpapokat egyik székről a másikra áthelyezze, mi a kinevezési joggal van szoros kapcsolatban; a megüresedett egyházi javadalmak jövedelmeit húzza; a végrendelet nélkül elhalt papok hagyatékában örökösödjék; a szerzetes rendeket az országba hozza, eltörölje vagy visszaállítsa stb.

Tehát mindez a pápai privilegiumban leli eredetét?

Nem tagadjuk, hogy a szorosabb, a canonjogi értelemben vett kegyuraság — mint ez már el van ismerve — az állami főségnak nem folyománya; beismerjük azt is, hogy a magyar király főkegyúri joga több annál is, mit fejedelmi kegyuraságnak lehet mondani, ámde e főkegyúri jog nagyobb tartalmának s kiterjedésének alapja és magyarázata nemcsak nálunk, hanem máshol is, akár neveztessek főkegyúri jognak, akár nem, a kor, az állam, az intézmények viszonyai-
ban, az állami uralom lényegéből és természetéből, valamint az esetleges körülményekből folyó jogok gyakorlásának a királyi hatalom részéről lehetőleg korlátlan magához vonásában, melyet az idők viszonyai részint elősegítettek, részint az állam és egyház érdekei is ajánlatossá vagy éppen szükségessé tettek; főleg pedig a catholicus vallás és egyház államvallási, államegyházi minőségében, az általános jogrendszerben s annak intézményeiben gyökerezett.

Bár tehát vonakodás nélkül elismerhetjük, hogy elméletileg a legfőbb kegyúri jog egyházzjogi értelemben és ez értelemben szerint való gyakorlatában nem folyik az állami fenségből és bár továbbá állam és egyház teljes elválasztásának esetében az első a második irányában tisztán a rendészeti és főfelügyeleti jogra szorítkozhatnék, mely őt az egyházzal, mint jogi társasággal, mely az államban létezik, az államhoz való külső

kapcsolatában megilleti; mégis, mivel az állam és egyház, valamint ezek viszonyai nem az eszmény általános és absolut mértékével mérhetők, hanem mindkettőre nézve a működés határát úgy saját körükben, mint egymáshoz való kapcsolatukban a tényleg fönnálló körülmények és az ezekből folyó szükségletek és követelmények szabják meg; — a legfőbb kegyúri jognak mértékét és határát sem elvontan, eszmény szerint, — mely a test és élet vonatkozásait számba nem veszi, — hanem az állam és egyház adott viszonyai között kell kijelölni.

Az elmélet eszménye tehát egyáltalán nem czáfolja meg a sok százados gyökerekkel bíró gyakorlatból minden kétséget kizárólag következő azon tényállást, hogy Magyarországon a legfőbb kegyúri jog, mint az létezett és jelen formájában és tartalmában ma is létezik, pápai privilegium és a kegyuraságnak az egyházban gyökerezése mellett is, az ezen jog fejlődésére, tartalmára és kiterjedésére nézve irányt adó, föntebb megemlített tényezők befolyása alatt magából az állami fenségből eredt. Ezt igazolja egyrészt a kegyúri jog gyakorolhatásának az állami intézmények föltételezése, másrészt azon körülmény, hogy az állami élet és intézményei átalakulásával és fejlődésével a kegyúri jog tartalma és terjedelme is — és pedig a római curia tényén kívül — változáson ment keresztül.

Az első irányban meg kell említenünk, hogy a mint máshol, akképen és még inkább nálunk is, a legfőbb kegyúri jognak oly mérvre, mint az a magyar királyt megilleti, természetes folyománya azon ténynek, hogy a magyar királyok — mint Verböczy mondja — az országban minden egyházak, püspökségek alapítói, melyeket jószágokkal, gazdag javadalmakkal ők láttak el. E tény állapítja meg a legfőbb kegyúri jognak ez irányban az állami fenségből, a felségjogból származó jellegét s tartalmát, mert királyaink, mint az állami uralom gyakorlatára hivatott fejedelmek, csakis felségjoguknál fogva alapíthatták s javadalmazhatták királyi adományozásuk alá tartozó jószágokkal és tizeddel az egyházakat.

Azt, hogy a «jus supremi patronatus több, mint a jus supremæ inspectionis; a főkegyúri jog egyházi jellegű; a főkegyúri jog súlypontja az egyházban, a főfelügyeleti jogé az államban van», mint ezt az ország egyik legkiválóbb főpapja, Schlauch püspök Szent László-társulati kitünő beszédében már 1884-ben is kifejtette, kétségbe vonni nem lehet. E tekintetben

egy véleményen van a tudós főpappal a képviselőház által az alapítványok, jelesen a vallásalap ügyében kiküldött képviselőházi bizottságnak a catholicus fölfogástól teljesen eltérő véleményű előadója, Ghyezy Kálmán is, de a főkegyúri jog tartalmának megkülönböztetésével: «A főkegyúri jog egyházi jog lévén, annak alapján a király az egyházi javadalmast az illető egyházi méltóságra megválaszthatja, kinevezheti, de a javadalomnak világi javairól nem a főkegyúri egyházi jog erejével, hanem királyi jogával rendelkezik.»

És itt lehetetlen az adományi rendszert újra meg nem említeni. Magyarországon a birtok a szent koronában egyesült. Onnan indult az ki és oda kellett annak visszatérnie.

Ezen kívül Magyarországon birtokot keresni s találni nem lehetett. A püspökök, érsekek, apátok javadalmozása, a vallás-, tanulmányi- és egyetemi alapok alkotása és ezeknek jószágokkal ellátása csakis ebben, nem pedig a pápától a kegyúri jog tekintetében nyert privilegiumban rejlik.

Teljesen fölösleges kérdés volt tehát az egyházi jószágokra s jelesen az alapítványiakra nézve — melyek jogi természetete vita tárgyává tétetett — azt keresni, hogy állami jószágokból eredtek-e vagy sem.

Mind az egyházaknak, mind az alapítványoknak javadalmi egy kútforrásból, az egyetlenből, melyet a magyar jog megenged, a korona eszméjéből, az államfenségből származnak. Ez állapítja meg igen egyszerűen azok jogi természetét, azon hozzáadással, hogy az egyházi javadalmak egyszersmind alapítványok, a királyoknak királyi joggal tett jogérvényes alapítványai, melyeket rendeltetésöktől elvonni nem lehet, hacsak a magán-tulajdont megsérteni, a magánjogon csorbát ejteni nem akarunk. S minthogy az egyházak és alapítványok ugyanazon királyi adományból bírják józágaikat, mint a nemesi családok, e jószágoknak elvétele, illetőleg rendeltetésöktől elvonása nem lenne alakilag kisebb sérelem, mintha bármely családtól királyi adományon alapuló józágai elvétetnének.

Igaz, itt van még a fejedelemnek, az államnak kitünő joga, az állam-uralkodó felségjog végfoka. Valószínű, hogy Ghyezy Kálmán a vallás-alapra vonatkozó véleményében erre gondolt, midőn azon következtetésre jutott, hogy a vallás-alap vagyona államjószágokból keletkezett és ennél fogva azt az állam — tekinteten kívül hagyva azon czélokot, melyekre alapít-

ványilag rendeltetett — bármikor igénybe veheti. A mai állapot Ghyczy szerint «se az igazsággal, se a méltányossággal nem egyeztethető meg, melyek egyaránt követelik, hogy a nemzet közös tulajdonából az összes nemzet közös javára tett alapítványoknak jótéteményeiben az összes nemzet részesíttessék». Nem vonakodik Ghyczy fölállított tételének igazolása végett, a vallás-alapra vonatkozólag az alapítványok sértetlensége ellenében arra is hivatkozni, hogy «miután a halállal megszűnnek az elhunyt jogai s az élet, az állam az élőkért, a jövő nemzedékért, nem a megholtakért van, azt állítani, hogy az alapítványok általában, akkor is, ha czéljaiknak többé meg nem felelnek, ha az állam érdekével nyilván ellenkeznek, fönntartandók, oly túlzás, mely az élöket fosztja meg jogaiktól a megholtak kedvéért, az állam kormányát századok óta elhunyt egyének akarátának rabszolgájává teszi».

Ghyczy fölállítván a tételt, hogy az állam a vallás-alapot rendeltetésétől elvonhatja, érveléseivel tehát ide kellett jutnia.

Azonban Ghyczy következtetésének gyakorlatban alkalmazása iránt önmaga is aggályt táplált, mert — bár szerinte az alapítványi jóságok állami jóságok s így bármikor confiscálhatók — mégis javasolja, hogy — noha a vallás-alapnak jogi természete mást kíván — maradjon minden a régiben, szolgáljon továbbra is, «miként ezt még több czélszerűségi tekintet is javasolja, eddigi rendeltetésére». Következtetését elvileg csakis azzal a hozzáadással mentette meg, hogy az államnak szabadságában áll az alapítványi jóságok iránt a törvényhozástól alkalmasnak találandó időpontban tetszése szerint rendelkezni.

Ghyczy érvelése alapján, mint hogy a föltételek, melyekre érveit fekteti, nem alkalmazhatók, az egyházi és alapítványi jóságokat elvenni nem lehet. Ezt az állam csak eminens jogának keretében tehetné. E jog nem is vonható kétségbe. — Ámde ez nemcsak az egyházi jóságokra és az alapítványokra, hanem másokra, a magánszemélyekre is vonatkozik.

E jog gyakorlatát már Kálmán idejében megtaláljuk, ki rendeleteinek II. K. 15. és 16. fejezetei szerint a király udvarszükségleteinek fődözhetése végett, az adományozásokat, kivéve Szent Istvánéit, a királyi székhez mind visszavonta s a klastromoknak és egyházaknak adott birtokokat visszavette.

E jogra utal az 1550: XIV. törvényczikk is, mely szerint «a püspökségek jövedelmei és birtokai a végvárok föntartásának használatára is alig elegendők, nemhogy a püspököknek mindennapi szükségökre, méltóságukhoz képest elég lehetne».

Egyébiránt e jog érvényesülése vagy akként következik be, hogy a körülmények befolyása és azok hatalma, a közvélemény áramlata, a megváltozott viszonyok természetszerű fejlődése következtében az illetők jogukról önként lemondanak, a nélkül, hogy a jus eminens igénybe vétele szükségessé válnék; vagy pedig akkor, midőn a rendkívüli szükség vagy közjó tekintetéből a magánjogoknak az állam javára fölládozása iránt tényleg rendelkezni kell. Ha e két eset fönn nem forog, akkor e jog alkalmazása oly viszonyokról tanúskodik, melyekre ráillenek azon szavak, hogy: *mensura juris vis erat!*

Ha az egyházi beneficiumok és alapítványok iránt a magyar királyok nem mint souverainek, hanem csak pápai privilegium alapján, csak mint a pápától megbízott kegyurak intézkedhetnek; akkor e tétel alapján az is következne, hogy ugyanazokra nézve a király kitünő joga sem lenne alkalmazható, mert e jog az állami fenségéből folyik, már pedig ha a királynak az állami uralomból származó felségjoga az egyházi és alapítványi jószágokra — mint vitatják — ki nem terjed, e jószágokra nézve a jus eminens sem lenne igénybe vehető, legföljebb pápai engedély, pápai privilegiummal.

Ime ily következtetésekre vezet a helytelen tétel, a téves alap.

Mint föntebb már említettük, az érseki, püspöki, apáti, préposti és általán az egyházi javadalmakat, a catholicus vallási, tanulmányi, egyetemi s egyéb alapokat a kauczellária és a helytartó-tanács kezelte. De föl lehetne talán vetni azon kérdést, hogy a kegyúri jogot az állami közegek eddig mint a kegyúr megbízottjai és nem állami küldetésöknél fogva gyakorolták, kezelték s kezelik.

E kérdésre, ha az fölvettetnék, könnyű és egyszerű a válasz.

Föntebb már hangsúlyoztuk, hogy az egyházaknak javadalmazással ellátása, az alapítványoknak létesítése s jószágokkal való megadómozása a királynak nem pápai privilegiumon, hanem mint souverainnek, felségjogán alapuló ténye azon

jognál fogva, mely szerint minden birtok csak a királytól volt szerezhető.

Mi szükség lett volna tehát arra, és mely jogon lenne vitatható, hogy az alapítványokat, azon jószágokat, melyeket az egyházak és alapítványok részére királyaink adományoztak, nem a királynak, mint az állam fejének, királyi és állami közegei, hanem tisztán a pápai privilegium jogalapjára állított legfőbb kegyúr közegei, kinek a királylyal, mint souverainnel, semmi köze sincs, kezeljék, illetőleg külön közegek nem létében, csakis mint megbizottak igazgassák?

Talán föl lehetne hozni azt is, hogy 1848 előtt a catholicus vallás államvallás volt, s mint említők, az államvallás az alkotmányos intézmények keretében oly befolyással bírt, melyet a többi vallások nélkülöztek?

Ez nem szenved kétséget, ámde ez mit sem változtat azon tényen, hogy e közegek államiak voltak. Azon körülmény, hogy az országos intézmények a catholicus vallásnak, mint államvallásnak jellegét magokon viselték, nem változtatta meg országos minőségöket, melynél fogva közegeik is az állami hatalom végrehajtó közegei voltak. Mint ilyenek kezelték és kezelik a helyökbe lépett közegek is az alapokat és javadalmakat, és pedig annyival inkább, mert a megüresedett javadalmak jövedelme újabb adományozásig és a főpapi hagyatékok bizonyos része a királyi kincstárt illette és illeti.

És vessünk, csak egy tekintetet, Ausztriára. Vajon ott is a legfőbb kegyúr megbizottaiként járnak-e el az állami közegek? Bizonyára nem. A Felső patronatusi joga ott is II. Sylvester privilegiumán alapszik? Bizonyára nem. A pápai privilegium a magyar királyt s nem a császárt, nem Ausztria főhercegeét illeti.

Íme tehát a fölállított tételből az következnek, hogy Ausztriában a császárnak több joga lenne pápai kiváltság nélkül, mint Magyarországon a királynak pápai privilegiummal. Ausztriában, hol az egyházi beneficiumok külön adóval vannak megróva, hol ezzel kapcsolatban a lelkészek javadalmazása törvényhozásilag szabályoztatott, nagyobb lenne az állami uralom fönsége kiváltság nélkül, mint Magyarországon az előjogokat biztosító pápai privilegiummal! E tekintetben is magára a magyar püspöki karra hivatkozhatunk, mely az 1850. évi esztergomi értekezlet negyedik ülésében a püspö-

kök kinevezését és erre nézve a primásnak és a püspöki karnak engedendő befolyást tárgyalva, azon különbségre utalt, mely a kinevezés tekintetében Ausztriában fönnáll: «in eo disparem ab Austriacis, Episcoporum Hungariæ nominationis formam . . . quod illi nulla propositionis alicujus injecta mentione, hi vero erga propositionem ministerii internorum negotiorum renuncientur; cum tamen ius nominandi Episcopos in Regno Hungariæ vi delegationis pontificiæ Regi apostolico personale esse dignoscatur; quod ipsum intuitu aliarum monarchiæ Austriacæ provinciarum neutiquam obtinet; ut adeo illi potius, non isti absque ulla cujuspiam propositionis mentione essent nominandi».

De még egy más momentum is van, melyet nem hagyhatunk figyelmen kívül s mely még világosabbá teszi, hogy az alapítványokat s javadalmakat az állami közegek egyenesen mint ilyenek, nem pedig a magyar királytól pápai privilegiumból származó jog gyakorlatával megbizott közegek kezelték.

A magyar országgyűlések mindenkor élénken foglalkoztak az egyházi javadalmak és alapítványok ügyeivel is, mint erről törvénykönyvünk tanúskodik, s törvényeket hoztak a királyok gondoskodásának azon célra irányozásáról, hogy az egyházat, az alapítványokat illető jószágok csakugyan rendeltetésöknek szolgáljanak; tárgyalás alá vették a plebániák szabályozásának, a lelkészek javadalmazásának, a papnöveldek és agg papok intézeteinek, a kegyúri jog rendezésének, a javadalmak adományozásának kérdéseit; hajdanta még a bőjt, temetkezés, papi nősülés es egyéb, tisztán egyházi ügyeket is, továbbá a papi jószágok megterhelhetésének kérdését, mely az egyházat érintő számos egyéb ügygyel az országos sérelmek közé ismételve fölvétetett, melyeknek orvoslását a karok és rendek sokszor sürgették.

És itt áttérünk arra, mit föntebb mondottunk, hogy a kegyúri jog idők folytán — a római curia tényén kívül — változásokon ment keresztül.

Azt, hogy a kegyúri jog nem bírt mindenkor ugyanazon terjedelemmel, eléggé igazolja azon tény, hogy a püspököket — mint azt már említettük — a káptalanok is választották, mely módja a javadalom betöltésének egyéb egyháziakra nézve részben ma is fönnáll.

De igazolja a királyi hatalomnak a kegyúri jog gyakor-

lása tekintetében való gyarapodását vagy korlátozását magok az ország törvényei.

Így az 1471 : XVIII. törvényczikkben Mátyás kijelenti, «hogy mi a védnöki jogot az egyházak és pecséttel bíró klastromokra nézve mindenkitől elveszszük és magunknak tartjuk fönn».

Az 1498 : LVI. törvényczikk rendeli, hogy «azon személyek, kik valamely egyházi javadalmakat a római udvarnál, bármely személyeknek lekötöttek volna, egy év leforgása alatt tartozzanak kimenteni, különben a királyi Felség által elfogaltassanak és alkalmas személyeknek adományoztassanak».

Ugyancsak az 1498 : LVIII. és LIX. törvényczikkek, tekintettel arra, hogy «szerzetbeli prépostságokat s apátságokat bíró papok, kik polgári vagy világi öltözetben az ily egyházi jövedelmeket kimerítik és ekként meggazdagodván, a szerzet gyalázatára megházasodnak vagy világi papokká tétetnek és ekkép az egyházak javait fölemésztik», akként rendelkeznek, «hogy kezdő papok vagy más világi papok és egyháziak az ily prépostságokat s apátságokat szerzetbeli öltözet nélkül nem bírhatják, hanem tartozzanak egy év lefolyása alatt azon szerzetbeli öltözetet fölvenni és egy pap se bírhasson egyházi javadalmakat, ki polgári és világi öltözetet visel». Az első helyen idézett törvényt kiegészíti és megerősíti az 1500 : XXXII. a következő szavakkal : «az ily prépostságokat s apátságokat a királyi Felség bármely, e rendelet tartalma ellen világi öltözet tartó egyháziaktól, minden halasztás nélkül, elvenni méltóztassék». Megújítja a törvényt az 1504 : XXVII., mely az Isten káromlására és Isten ellen kormányzott ily prépostságoknak és apátságoknak azon egyházaktól, melyekhez csatoltattak, a szerzet számára visszaszerzését és visszaadását a királyi Felségtől eszközöltetni kéri.

Az 1498 : LXVII. a főpapok ellen védi a királyi kegyúri jogot : «vannak olyan főpap urak s egyházi ferfiak, kik az egyházi javadalmak adományozásában, az egész papi rend gyalázatára, annyira visszaélnék, hogy azokat nem érdemes és alkalmas egyéneknek, hanem ifjaknak s tudatlanoknak és képteleneknek királyi jóváhagyás nélkül szokták adományozni és az ily javadalmakat, czímszerűleg azokra írván, azok jövedelmét magok kimerítik és saját hasznokra fordítják . . . annál fogva megállapítottatott, hogy mostantól jövőre a főpap urak s egy-

házi férfiak magok egyházaikban, melyeknek a királyi Felség gondoskodásából fejévé lettek, a királyi Felség megegyezése és jóváhagyása nélkül semminemű javadalmakat ne adományozhassanak . . . végre méltóztassék ő Felsege intézkedni, hogy ily egyházi javadalmak, valamint ő Felségétől, úgy az egyházi férfiaktól, kiknek arra hatalmat adna, jó érdemű, nem ifjú és nem hóbortos személyeknek adományoztassanak».

Az 1553 : IX. szerint « helybenhagyják a karok és rendek, hogy kik valami egyházi javadalmakat ő Felsege elhatározása következtében bírnak, azokat méltó és az egyházi hivatalokra alkalmas s megválasztott férfiaknak szabadon hagyják».

Az 1569 : XXXVI. törvényczikkben a rendek a megüresedett vagy világiaktól bírt egyházi javadalmaknak a királytól « általános kegyúri jogának erejénél fogva » adományozását sürgetik.

Az 1723 : LV. és 1741 : XVI. törvényczikkek pedig ismételve rendelik, hogy a főpapok s más egyházi javadalmások megyéjökben és javadalmokban lakjanak s erre javadalmok jövedelmének a királyi Felség, mint az egyház fővédőjétől visszatartásával is szorítottassanak és a kanonokságra is érdemes, alkalmas, a hazai nyelvben jártas magyarok alkalmaztassanak.

E törvények is — az akkor létezett visszaéléseknek kirívó föltüntetésén kívül — nemcsak arról tesznek tanúságot, hogy a király kegyúri jogának tartalma és hatálya, még ha a pápai kiváltság-levelt vennök is alapúl, nem volt oly határozottan körvonalozva s kétséget nem tűrő oly szakaszokba foglalva, hogy a gyakorlatban e jog mérve a királyi hatalommal kapcsolatban emelkedést vagy csökkenést ne mutasson ; hanem azon tényt is igazolják, hogy sokszor magok a karok és rendek látták szükségesnek a király kegyúri jogának védelmére kelni, s annak erősítésére törvényczikkeket alkotni, holott ez irányban törvényhozási intézkedésre szükség csakugyan alig lett volna, ha a kegyúri jog nem a királyi hatalmon, hanem a pápa kiváltságán alapult volna.

Úgy a régibb, mint az 1715 : LX., 1723 : LXX. és 1790/91. évi törvényczikkek világosan kifejezik, hogy a legfőbb kegyúri jog föntartott felségjog. Mégis, midőn a török háborúk megszűnése után az állami élet és intézmények fejlődésnek indulnak ; midőn a viszonyoknak tisztulásával és az anyagi és szellemi élet

előmozdítására irányzott rendezésével az állami uralmi működés összes nyilvánulásainak az uralkodó korlátlan felségjogaiban összpontosítása a szükségletet és igényeket többé ki nem elégítheti, — fokonkint észrevehetővé válik királyaink részéről azon irányzat, hogy a kegyúri jogban foglalt oly jogokat, melyek eddig megoszthatlanok, teljesen föntartottak voltak, de melyek gyakorlásában az országgyűlést az állami élet megváltozott igényei között már nem volt lehetséges mellőzni, az országgyűléssel, még a kormányzések ellenkező véleményével szemben is, megosztszák.

Erről tanúskodik különösen az 1790/91 : LXVII., mely a következőket mondja: «ő Felsége kegyelmesen hozzájárulni méltóztatott, hogy akár a kegyelmes királyi előterjesztés, akár pedig a kívánalmak és ország sérelmei szerinti mindazon tárgyak, melyek az országgyűlésen teljesen be nem végeztethettek . . . külön-külön küldöttségekben majd az országgyűlés után elhatározás alá vétessenek és akkép kidolgoztassanak, hogy a jövő . . . 1792. évben . . . hirdetendő országgyűlésen előadathassanak és a mint országgyűlésileg elhatároztatik, azonképen a köztörvényekbe beirathassanak.

. . . Annálfogva . . . következő országos küldöttségek rendeltettek . . .

7. A tanulmányi küldöttségben a nevelési és tanulmányi ügy mibenléte tárgyalás alá vétessenek és előterjesztessék, hogy abban mi hozzáadni, vagy elvenni, vagy változtatni való látszik. A közakadémiák, tápintézetek, valamint mindennemű alapítványok és a hazai ifjúság nevelésére tett díjazások mikénti helyrehozásának terve . . . Mindennemű leánynevelő intézet föllállításá.

8. Az egyházi küldöttségben. A vallásos szerzeteknek kérelmezett visszaállítására. Úgy más kegyes alapítványokra nézve is. Szinte a mindkét catholicus szertartású egyházak előleges szabályozása és adományozása iránt, mely a kinstár újabb terhelése nélkül, a meg nem egyező földesurak és adózókra rovandó.»

Egyébiránt a korlátlan és az országgyűlés hozzájárulásával gyakorlandó felségjogok között a határt megvonni igen nehéz és pedig annál nehezebb, minél kevésbé tisztultak s rendezettek az állam bel- és külviszonyai. E jogok határai a viszonyok fejlődésével vagy változásával tágulhatnak vagy

összeszorulhatnak, mihez járul, hogy a király korlátlan felségjogainak gyakorlatánál is igénybe veheti az ország rendjeinek tanácsát a nélkül, hogy ezáltal sérelmet szenvedne azon elv, melynél fogva a monarchiai kormányalkat mellett a felségjogok kizárólagosaknak veendőek mindaddig, míg azokra törvény vagy törvényes szokással az országos rendek befolyást nem nyertek.

Vajmi helytelen lenne a felségjogokat István és utódai idejében ugyanazon mértékkel mérni, mint ma és a felségjogoknak az országgyűléstől korlátozását, a törvényhozó hatalomnak a király és a rendek közt megosztását, illetőleg közöségét az 1790/91 : XII. törvényczikk alapján számítani. Előttünk azonban nem szenved kétséget, hogy — mint föntebb említettük — az egyházi javadalmaknak, mint ilyeneknek, külön adózással megrovása, a vallás- és tanulmányi alapok kezelése, ellenőrzése iránt való intézkedés reservált felségjog, bár azt kizárólagos jog gyanánt föntartani később épen királyaink nem kívánták, miről eléggé tanúskodnak II. Lipót és Ferencz király azon intézkedései, melyek értelmében ez ügyeket országgyűlési tárgyalásra utalták.

A mi pedig az oktatás és nevelés ügyét illeti, ha az iránt, hogy e tárgy oda tartozik, valaki kételkednék, azt el kell oszlatni az 1790.91 : XV. törvényczikknek, mely szerint a karok és rendek elhatározták, «hogy a nemzeti nevelés és oktatás szabadsága rendszerének általános elvei kidolgozására és azután az ily munkálatnak az országgyűlés megvizsgálása és helybenhagyása után az ország törvényeibe igatás czéljából előterjesztésére országos küldöttség neveztessek a királyi jogok épségben hagyása mellett».

Az 1790.91-iki tanulmányi küldöttségben két püspök és egy főpát működött. Az 1827. évi bizottság tagjai Rudnay, az ország primása, Wurum nyitrai, br. Szepesy pécsi, Kopácsy veszprémi, Alagovics rosoni, Horváth János bosoni püspökök voltak. E bizottságokban a lelkészek ellátásának, a kegyuraságnak, a seminariumoknak, a vallás-, a tanulmányi- és egyetemi alapoknak, a tanulmányi alapból föntartott akademiák s gymnasiumoknak s az összes tanulmányi rendszernek ügyei tárgyaltattak a nélkül, hogy ebben az egyháziak sérelmet találtak volna; hisz ellenkezőleg, a papság kívánta azt, hogy sérelmei az országgyűlésen, mint melyhez azok, szerinte, tartoznak,

tárgyaltassanak. Lehet-e tehát azt vitatni, hogy ez ügyekben a király nem is mint souverain, hanem mint a pápa megbizottja intézkedhetik? Lehet-e vitatni, hogy, mivel a főpapság szerint a helytartó-tanács és a kancellária mindez ügyekben nem mint a királynak királyi közegei, hanem mint a főkegyuraságot pápai privilegium alapján gyakorló pápai megbizottnak közegei jártak el, az országos küldöttségek tárgyalási, valamint az országgyűlésnek ez ügyekben számos törvénycikkből folyó intézkedési joga szintén pápai privilegiumban leli alapját? Pedig a főpapság ezt vitatja, mert ez elfogadhatatlan s megengedhetetlen következtetés azon tételnek, melyet fölállít és a mint azt fölállítja, természetszerű folyománya.

XIV.

Az egyházi s alapítványi javak kezelésére külön bizottság felállításának kérése. Az angol ecclesiastical commission. A legfőbb kegyúri jog gyakorlásának a helytartótanácsra bízása különlegesen az alapítványok tekintetében. Kormányrendelet a püspökökhöz, megyékhez, a városokhoz 1725. évben, az alapítványok összeírása iránt. Az intézkedések sikertelensége miatt Mária Terézia Barkóczy primást a tanulmányi ügyek protectorává teszi, alája rendelvén az egytetemet, convictusokat, papmőceldéket, a könyvek vizsgálatát, a tanulmányi bizottságokat azon határozott utasítással, hogy ez ügyekbe a helytartótanács ne avatkozzék. A kancellária aggyályai a helytartótanács törvényes jogkörének ez intézkedés által megcsorbítása miatt. Barkóczy halálával a királynő a tanulmányi ügyek rendezésére, a kegyes alapítványok igazgatására, a könyvek vizsgálatára nézre a helytartótanácsot jogaiba visszahelyezi.

Midőn azonban föl kell szólalni azon fölfogás ellen, mely az alapokat és az azokból föntartott iskolákat kezelő kormányközegeket nem királyi, országos, hanem oly közegeknek tekinti, kik a királynak, mint a pápa megbizottjának, vagy helyettesének (nostra vice) «apostoli megbízatásában» járnak el a pápai privilegiumban gyökerező azon jogok gyakorlatában, melyeknek az államban a pápai privilegium alapján gyakorlására a király a pápától nyert fölhatalmazást; távolról sincs szándékunkban tagadni, hogy mindez ügyeknek ne lenne helyesen képzelhető oly ellátása is, mely szerint a kormányt illető jogok gyakorlata, nagyobb vagy kisebb mérvben akként, a mint azt a Felső és a kormány az állami érdekek szempontjából cél-

szerűnek találnák, valamely bizottságra vagy testületre ruháztatnék. Ha ezt tagadnók, olyas valamit tagadnánk, mit az állami igazgatás átruházásának mindennapi tényei czáfolnak meg.

Csak azt állítjuk határozottan, hogy ily bizottság fölállítását ma nem tartjuk föltétlenül szükségesnek. Nem ez idő szerint, nem különösen akkor, ha a kellő nyilvánosság és ellenőrzés szemmel-tartásával az érdekettek részére, az általok méltán és illetékesen megvárható befolyás biztosíttatik. Bekövetkezhetik azonban a kezelésben gyökeres változtatás szüksége akkor, ha a catholicus vallás és egyház céljaira rendelt egyházi javak kezelése s jövedelmeinek fölhasználása, az e javak rendeltetéséből folyó igények kielégítésének annyira nem felelne meg, hogy a kezelés megváltoztatásának mellőzhetetlenségét a főnforgó érdekek fontossága már magától helyezné előtérbe. Ezzel mindenesetre számolni kellene, nehogy a hiányok orvoslása helyett az egyházi jószágok elvételeinek eszméje keltessék föl. Azonesetben, ha a változás szüksége, vagy akár csak célszerűsége is bekövetkeznék, oly testület fölállításának lenne helye, mely a catholicus vallás és egyház céljaira rendelt összes egyházi javakat a királyi alapítványi javakkal együtt kezelné. Ily testület állítottatott föl Angliában 1834-ben.*) E testület, illetőleg hivatal (Ecclesiastical Commission Office) az anglican főpapokból, a főtörvényszék bíráiból s a királynő és a két érsektől kinevezett világi tagokból szervezve, öt tagú albizottsága útján, az összes egyházi vagyont kezeli s a jövedelmek egyenlősítése céljából az érsekek, püspökök, egyéb egyháziak és a plebániák bevételeit megállapította és szabályozta, az érsekekét s püspökökét oly összegekben, mint nálunk Ferencz király.

Az alapítványoknak nem közvetlen a kormány által kezelése tekintetében egyébiránt már tétetett nálunk kísérlet. Igaz, oly időben, midőn a helytartó-tanácsnak III. Károlytól megállapított szervezete sem igen volt még régi keletű.

Nem véljük azonban fölöslegesnek e kevésbbé ismeretes — bár helytelen — kísérletről e helyütt megemlékezni, előrebocsátván III. Károlynak az alapítványok rendezésére vonatkozó némely intézkedéseit.

III. Károly az 1723 : LXX. törvényczikkben foglalt intézkedést foganatosítani kívánván, 1724 január 20-án kelt leiratá-

*) Fonblanque i. m. 148. l.

val elrendelte, hogy a kegyes alapítványok kezelésére a helytartó-tanács kebeléből úgy most, mint jövőre, három tanácsos és egy titkár kiküldetése javaslatba hozassék «quibus . . . tam istius modi provinciam quam etiam illud, ne ecclesiae, juraque et aedificia ecclesiarum desolari permittantur, peculiariter concredendum et committendum fore». A helytartó-tanács a rendeletnek meg is felelt, mint ez az 1724 deczember 30-án kelt királyi mandátumból kitetszik, melylyel a király a helytartó-tanácsnak szeptember 18-án tett javaslatára gróf Draskovich Ádám, Szörényi László, dulcinói püspök és Atolesich János tanácsosoknak és ifjabb Paluska György titkárnak, mint biztosoknak kiküldetését jóváhagyta, azon hozzáadással, hogy a nevezett biztosok a hely színére, hol kegyes alapítványok, egyházi javak és épületek vannak, ki ne menjenek; hanem a helytartó-tanács minden megyés püspöktől a megyéjökben levő összes kegyes alapítványokról, az azokat terhelő kötelezettségek felsorolásával és az alapítók akaratanak miként történő teljesítéséről, nyilatkozat adása mellett, részletes kimutatást, továbbá az egyházi javak és épületek állapotáról, a netalán talált pusztulások okairól minden megyétől jelentést kívánjanak be. Mindezeket a biztosok, megvizsgálás s földérintés után, adják elő a helytartó-tanácsban azon javaslatukkal és véleményökkel, hogy a mutatkozó hiányok és visszaélések miként szüntettessenek meg, egyebek pedig a kívánt eredménnyel s minél czélszerűbb módon igazgattassanak. Az előterjesztett véleménynek a helytartó-tanácsból megvizsgálása és megvitatása után, az összes ügy legfelsőbb jóváhagyás alá terjesztendő. A királyi mandatum egyúttal az udvari kancellária vagy kamaránál őrzött alapító-levelek hiteles másolatainak a helytartó-tanács használatára leküldését s az alapítványok kezelése tekintetében az udvari hadi tanács vagy az udvari kamara részéről netalán támasztott akadályok elhárítását megígéri.

A helytartó-tanács 1725 január 9-én tartott üléséből küldött e tárgyban körrendeletet a szabad királyi városokhoz, megyékhez és az ordinariusokhoz. A körrendelet meghagyta, hogy az alapítványokról készítendő jelentés és kimutatás a szegényházak- és ispotályokra is kiterjesztessék s az egyöntetűség kedvéért a pénz árfolyamának és értékének számításánál egy forintra mindenütt száz, és egy garasra öt denár vétessék.

Az érsekek és püspökök a hozzájuk intézett körrendeletben figyelmeztettek, hogy az alapító-leveleket küldjék be, vagy ha azok nem az ő kezeik közt lennének, jelentsék föl, hogy hol őriztetnek.

A helytartó-tanács 1727 január 10-én, majd 1732 december 25-én tartott üléséből újlag fölszólította a püspököket, hogy a kívánt kimutatást legkésőbb 1733. évi hamvazó napig terjesszék föl, mert a kibocsátott rendelet foganatosítását ő Felsége ismételten sürgette. Egyúttal a helytartó-tanács arra is fölhívta a püspököket, hogy ha a megyéjökben létező szerzeteseknél oltárnokságok, vagy pedig eredeti alapításuk alkalmával létesített javadalmak léteznének, vagy jövőre alapíttatnának, az ezekre vonatkozó alapító-leveleket is időről-időre kívánják és mutattassák be. Ha pedig olyanok találkoznának, kik azokat kiadni nem akarnák s a Felség intézkedésének közvetlenül vagy közvetve ellentállának, ellentállásuk okait adják elő.

Külön kimutatás volt szerkesztendő az egyházmegyék állapotáról, jelesen a plebániákról, a plebánosok javadalmazásáról olykép, hogy a lelkészi jövedelmek összeírását a fő- vagy alesperesek egy megyei ember közbejöttével eszközöljék és 1733 szeptember elseje előtt mutassák be, mint ezt az 1733 évi márczius 7-én kelt királyi leirat rendelí.

Károly király még ugyanazon év május 18-án, az udvari tanácsossá kinevezett Adelffy helyébe más tanácsos kirendelése s a bizottság részére készítendő utasítás tárgyában kiadott mandatumban újra sürgette, hogy a püspökök a kimutatásokat a helytartó-tanácsához mielőbb nyújtsák be, a plebánosokról és iskolamesterekről, valamint ellátásukról a megállapított táblázatban foglalt rovatok szerint, továbbá az egyházak állapotáról is kimerítő értesítéseket küldjenek be, mert még csak részben érkeztek be ily információk.

Ez intézkedést az 1733 szeptember 7-én kelt leirat anynyiban változtatta meg, hogy az összeírásnak a megyékben a megyei tisztek és a városokban a városi kiküldöttek által foganatosítását rendelte el. Újabb sürgetést foglal magában az 1733 december 18-án kelt királyi leirat, azon figyelmeztetéssel, hogy az egyházmegyék állapotáról szóló kimutatások nem a kegyes alapítványok, hanem a lelkészi pénztár bizottságához tartoznak.

A dolog azonban nem haladt előre, bár a király kijelentette, hogy királyi visitorait fogja azon egyházmegyékbe küldeni, melyek a kimutatásokat még vagy épen nem, vagy hiányosan küldötték be; s egyúttal figyelmeztette a helytartó-tanácsot, hogy tanácsosait buzgóbb munkálkodásra serkentse és ne engedje, hogy oly könnyen távozzanak el Pozsonyból s máshol töltsék idejüket.

A kegyes alapítványok bizottsága is csak hosszú idő múlva nyert szervezést. A legfelsőbb helyen jóváhagyott utasítás csak 1754. évi augusztus 16-án adatott ki. Tagjai gróf Csáky Miklós primás elnöklete alatt gróf Illésházy József, két püspök: Zbiskó József Károly és Kovács Pál, továbbá Esterházy Dániel, Barinay László, Csiba Imre és Gosztonyi István tanácsosok, végre Timon József titkár voltak.

Az utasítás szerint az eddig szokásos jelentések helyett a jegyzőkönyvek, s ha az ügyek egy hó alatt a Felsőnek elő nem adathatnának, ez esetben a jegyzőkönyvek másolatai terjesztendők havonta elébe (4. p.). A bizottságnak «pro basi et fundamento» főleg az 1731 márczius 21-én kiadott legfelsőbb elhatározás szolgáljon (5. p.).

Ily körülmények között most már remélhető lett volna, hogy az ügy előre fog haladni s a Mária Terézia által 1753. évi október 29-én kiadott rendeletnek elég fog tételni. A királynő ugyanis, hivatkozva az 1723: LXX. törvényezikre és figyelemmel azon körülményre, hogy a helytartó-tanács és az annak bizottságára ruházott teendők eredményét nem látta, elrendelte, hogy a kegyes alapítványok ügye a legbuzgóbb tárgyalás alá vétessék, oly célból, hogy az alapítók kegyes szándéka a legpontosabban teljesíttessék, az alapítványok jobb fejlődésüket és a legnagyobb gyarapodásukat nyerjék.

A királynő azonban úgy találta, hogy valamint atyjának ismételt rendelkezéseit nem koronázta ez irányban a várt siker, jöllehet az 1729: XXI. törvényezikk szerint a zágrábi püspököt és az 1733 márczius 7-én kelt királyi leirat szerint az összes érsekeket és püspököket megbízta, hogy saját megyéjökben a seminariumok, collegiumok és convictusok állapotáról, valamint az alapítók szándékának miként történő betöltéséről a helytartó-tanácsnak időről-időre jelentést tegyenek és azon intézetek kezeléséről a számadásokat a nevezett kormányzéknek évente bemutassák, — nem volt kielégítő eredménye az ő

saját sürgetéseinek sem. Midőn tehát gróf Barkóczy Ferenczet a primási méltóságra emelte, őt, mint egyéni tulajdonainál fogva kiváló főpapot találta a tanulmányi ügyek vezetésével és az ezzel kapcsolatos teendőkkal, valamint a könyvek vizsgálatával megbízandónak: «protectorem studiorum publicorum omnium in memorato nostro Hungariæ regno et partibus eidem annexis jure hoc tamen Ejus duntaxat virtuti et scientiæ non aliis, quos successores fors habiturus est, Nominamus»; más helyen: «denominamus etiam Eundem in protectorem studiorum veluti hic et Pragæ archiepiscopi sunt: ita, ut omnes universitates, convictus, seminaria, studiorum commissiones et librorum revisiones sub ejusdem et non sub consilii præsidio sint, quod consilium in hæc deinceps semet non ingerat, sed directe cancellaria regia isthic, cui omni mense adminimum semel relationem facere debeat, nihilque instituere, quin prius meam Intentionem sciat, aut expeditionem abhinc habeat; quare omnia isthic adhuc cum Primate concertanda et finienda sunt.» (227/1761.)

A kancellária elismerte, hogy az ország hasznára van a királynő intézkedése, de, bár a kinevezés Barkóczyt, mint kiváló férfiút s nem mint primást érte s a királynő kijelentette, hogy a kinevezés csak reá vonatkozik s nem utódaira is, a kancellária nem mulasztotta el aggályainak kifejezést adni, mert minden püspöknek ép oly jogai vannak az ifjúság nevelését illetőleg saját megyéjében, mint a primásnak, mint érseknek, a maga megyéjében; sőt a kalocsai érsekre nézve, ki a primás irányában kivételes állást foglal el, aggályait fokozottabb mérvben táplálta. Szükségesnek látta a kancellária különösen kiemelni a helytartó-tanács jogát, mert az 1723: LXX. határozottan megállapította az alapítványokra nézve a helytartó-tanács jogkörét, sőt annak kebeléből az alapítványi ügyek ellátására külön bizottságot is rendelt ki. Ez oknál fogva a kancellária kikerülhetetlennek tekinti, hogy a primás a convictusok és seminariumok kezeléséről, az ez intézetek céljaira rendelt alapítványok minőségéről és mennyiségéről, tőkéknek elhelyezéséről s jövedelmeiről a helytartó-tanácsnak évente számadást adni tartozzék, nehogy a helytartó-tanács törvényes joga és hatásköre csorbítottassék, mi végből a kancellária, tekintettel épen a fentemlített törvényzikkre, szükségesnek látja, hogy az említett intézetek alapítványaira vonatkozó alapító-

levelek is ne a primás, hanem a helytartó-tanács útján kívántassanak be.

A királynő, kinek intézkedésében irányadóul a Jézus-társaság beadványai s az e társaság vezetésére és gondozására bízott intézmények szolgáltak, nem engedte azonban magát szándékában zavartatni és 1762 január 7-dikén kelt leiratában Barkóczy primást protectorrá csakugyan ki-nevezte.

Barkóczy azonban rövid ideig ült a primási széken, mely 1765-ben újra árván maradt. A királynő belátta a helytartó-tanács és a kancellária aggályainak alaposságát s a kegyes alapítványok igazgatása, a tanulmányi ügyek rendezése s a könyvek vizsgálata tekintetében a helytartó-tanács jogainak érvényét visszaállította s hivatkozván arra, hogy csakis Barkóczy személyére (ad personam duntaxat ipsius) bízta a mondott ügyek intézését, kijelenti, hogy: ipsa autem experientia nos edocuisse negotia hæc continuam manipulationem exposcentia, per singularem personam sufficienter et requisita cum accusatione perfieri non posse, ideo sensu etiam articuli LXX: 1723 prænotata tam piarum foundationum, quam et regulationis studiorum ac etiam revisionis librorum negotia consilio huic locumtenentiali regio constanter incorporanda resolvimus. (1765/X. 33 jul. 1.)

A helytartó-tanács a reá visszaruházott teendőkben való eljárásáról nemsokára érdemleges jelentésben iparkodott számot adni, midőn ugyanazon évi december hó 3-ikán kelt fölterjesztésében a kegyes alapítványok rendezése tárgyában a kegyes alapítványi bizottság jegyzőkönyvében foglalt javaslatok iránt nyilatkozott. A királynő a javaslatokat majdnem teljesen jóváhagyta: a számadások az 1723. évi LXX. törvénycikk értelmé szerint is bekövetelendők (1. p.); a helytartó-tanács örködjék, hogy a püspökök Szent László I. K. 8. f. és az 1723: LXXI. rendelkezéseinek, az elhagyott egyházak restauratiója s az alapítványi javak fontartása tekintetében, eleget tegyenek (2. pont). A királyi városokban levő szegényházakra a királynő később fog intézkedni, valamint a számadások vezetésére nézve is (3., 16. p.). A tőkék biztos helyre adandók ki és erről a helytartó-tanácsnak jelentés teendő (6. p.), végre a királynő azt is elrendelte, hogy a papság és világi ifjúság nevelésére és tanítására rendelt alapítványokról, valamint

a Foglár-, Szirmai- és Hrabovszky-alapítványokról is külön jelentés terjesztessék elébe.

Az alapítványi ügy azonban a megújított intézkedés ellenére sem nyert rendezést. A királynő uralkodása végidejében, 1780 január 29-én kelt leiratában utoljára sürgette meg a rendezés tervezetének bemutatását, hogy «exinde tam objectum et quantitas foundationis conditiones item et onera, quam vero sub cujus curam hujusmodi fundatio resignanda sit? nec non reliqua universa adjuncta ad futurorum temporum securitatem debitamque claritatem necessaria . . . perspicue cognosci valeant».

o—t.

A NŐ NEVELÉSÉRŐL.

Első közlemény.

I.

Ha elmondhatjuk az emberről általán, hogy önmagában mint egyén tehetetlen, hogy ereje, ismeretei korlátozottabbak, mintsem azokkal életföntartásának minden szükségletét ember-társai hozzájárulása nélkül önmaga előállíthatná: még inkább elmondhatjuk ezt, ha az emberiség gyöngébb feléről, a nőről beszélünk. Neki is föladata érvényesíteni magát a létért való küzdelemben; de nála a küzdés színtere s módja más, mint a férfínál. Ezért az életre való előkészítésének, azaz nevelésének is másnak kell lenni, mint a férfiénak.

A nő testszervezeténél s lelki tulajdonainál fogva is családi életre van hivatva. Szervezetének gyöngesége nem állja ki a versenyt testi munkában a férfival, s ott, hol ily munkák végzésére kényszerül — például a gyárakban — statisztikai adatok bizonyítása szerint, nagyobb halandóságnak van alávetve s gyorsabban pusztul el, mint az erősebb szervezetű férfi; szervezetének azon sajátossága miatt pedig, hogy lényén az érzelmi benyomások uralkodnak, a szellemi tevékenység terén sem versenyezhet a férfival, mivel nem képes az azéhoz hasonló objectiv magaslatra emelkedni. Azonban e gyöngesége még nem ok arra, hogy a versenyből kizárassék, s a létért való küzdelemben a természet mostohaságán fölül még mesterséges korlátokkal is nehezítettessék számára az érvényesülés az erősebb férfival szemben. E gyöngeség csak útmutató lehet arra, hogy a nőt ne neveljük oly foglalkozásokra, melyek egyéni tehetségeit fölül-

múlják s talán nemi hivatásával sem egyeztethetők össze; hanem készítsük elő mindarra, a mi őt képessé teheti viszonylag gyöngébb ereje mellett is arra, hogy a létért való harcban érvényesülhessen.

A nőt maga a természet egy fölötté fontos hivatás betöltésére utalta, midőn sajátos, a férfiénál ugyan gyöngébb, de bizonyos tekintetben finomabb szervekkel látta el. E hivatás: a férj oldalán családot alapítani, gyermekeket szülni s azokat nevelni. Minden más szerep a nő számára csak kényszerűség-szülte állapot, mit eléggé bizonyít az a tapasztalati tény, hogy ha a nő családi életet nem élhet, legyen bármily kedvező állásban, bármily kedve szerinti foglalkozás mellett, testileg és lelkileg szenved, s beteges érzékenykedésével, ingerlékenysége s idegességével magának s másoknak is terhére válik; míg megfordítva, gyakran látható, hogy a nő hivatásának betöltése mellett — mint családanya — még korlátozott anyagi helyzetben is jól érzi magát s egész lényén átömlik a megelégedés. Ezert ha egyrészt társadalmi viszonyaink, másrészt a sors mostohasága nem gátolnák a nők jelentékeny részét abban, hogy természetes hivatásuknak, vagyis családi életet éljenek, egyszerű logikával kimondhatnók, hogy a nőnevelésnek nem lehet egyéb föladata, mint a nőt előkészíteni a családi életre.

Azonban a nőnevelés czeljának megállapításánál tekintettel kell lennünk az egész nemre, s így azon nőkre is, kik természetes hivatásuknak nem élhetnek. Nemcsak társadalmi viszonyaink, de a nő természetéből önkényt következő dolgok rendjénél fogva is, a család-alapítás nem függ magától a nőtől, hanem, bár fontos szerepet tölt be a családban, rajta kívül eső körülményektől, illetve esélyektől is. A statisztika számokban beszélő adatai pedig azt mutatják, hogy a nők száma nagyobb is, mint a férfiaké, és sok férfi állásával nem is egyeztethető össze a család-alapítás, miért nem csekély azon nőknek száma, kik arravalóságuk mellett sem élhetnek női hivatásuknak s azon kényszerhelyzetben vannak, hogy magoknak kell önfentartásukról gondoskodni. S a mellett, hogy e sors ellen egy nő sem biztosítható, hány nő jut azon szomorú helyzetbe, hogy elete párját elveszítvén, önmagának s hozzátartozóinak föntartásáról is gondoskodnia kell? Pedig tagadhatatlan, hogy épen az ily nőknek van legnagyobb szükségök egyéni képességeik kiművelésére. Azért a nőnevelés megállapításánál

kettős föladatot kell szem előtt tartanunk: melyek azok a kellek, melyekre a nőnek, mint élettársnak, mint családanyának van legnagyobb szüksége, s melyek azok, melyekre a családi élet örömeiben nem részesülő, magokban álló nőknek van legfőbb szükségök? A mint e szükségleteket megállapítottuk, tisztában leszünk az iránt, hogy a nőnem nevelése elé mily czélokat tűzzünk.

Mint hogy a családi hivatásnak élő nők száma teszi ki a nőnem többségét, első sorban tegyük vizsgálódásunk tárgyává, hogy e többségnek mily képességekre van szüksége hivatásának helyes betöltéséhez.

E tulajdonok sorában a legelső, mely egyúttal alapföltétele a többinek, a *testi épség*, vagyis az *egészség*. A nőnek, hogy mint élettárs, mint anya s mint a társadalom tagja, helyét betölthesse, legnélkülözhetlenebb szüksége van az egészségre. Már magában a családanyai hivatás, a szülés, gyermekápolás erős, kitartó szervezetet követel, s a mi nem kevésbé fontos: a nő egész életének kellemes vagy kellemetlen lefolyása is egészségi állapotától függ. Ha mint anya, betegeskedés következtében nem felelhetne meg minden tekintetben hivatásának, bárha nagy bajjal, de ez még pótolható; ha azonban a nő, mint élettárs, nem felel meg a hozzá kötött várankozásoknak, ha beteges szervezete miatt ingerlékeny, ideges, kedélynyugalma hiányzik, s lelki vidámság helyett örökös mérgelődés, harag vagy búslakodás olvasható le arczáról, mi által a családi tűzhelyet a férj előtt kiállhatatlanná teszi: nemcsak önmagát, de hozzátartozóit is szerencsétlenekké tette. Egészség nélkül nincs vidámság, nincs kedélyesség, nincs fogékonyág semmi nemes vagy eszményi iránt s nem képzelhető nő, ki ezek nélkül hitvesi föladatának kellően megfelelhessen. Ezért kell első követelménynek tekintenünk a nőnél az egészséget. Igaz, hogy a szervezet épségétől függő egészség első sorban örökölt tulajdon, s ha valaki mostohán kapta ki részét az anyatermészettől, azt a nevelés nem kárpótolhatja. Azonban a statisztika számai mutatják, hogy a nem ép szervezettel születtek száma sokkal kisebb, mint a felnőtt beteges nőké. És ez szükségszerű következménye azon elszomorító ténynek, hogy a leánygyermek test fejlődésére nem fordítatik kellő gond. Észszerű neveléssel, a test szervezetének edzésével, még a gyöngye szervezet is oda fejleszthető, hogy a női hivatás nem kevésbé terhes fáradalmaival

kibirja; annál inkább biztosítható testedzéssel az egészséges szervezetű leány a reá váró hivatás megerőltető fáradalmai ellen.

A női hivatás kellő betöltésének második kelléke a *munkásság*. A nő munkássága a családi életben megbecsülhetetlen értékű töke. Ez az alapja a házi rendnek, tisztaságnak, takarékoságnak, a jó gyermeknevelésnek s a család anyagi boldogulásának. Azt a rendet, mely egy dolgos háziasszony tűzhelyénél oly kellemesen lepi meg az embert, a cselédségnek egész serege sem tarthatja fönn, ha az a háziasszonynál hiányzik. A cseléd semmit sem kímél; ellenkezőleg ront, pusztít, s kellő fölügyelet nélkül a viszonylag nagy jövedelmű háztartást is tönkřejuttatja. És fölötte káros hatású az ily háztartás a gyermek nevelésre. Az apák, a család föntartásáért küzdve, rendszeren a házon kívül foglalkoznak, s a gyermekek gondozása, főleg azon korban, mikor azok értelmiségének, hajlamainak alapja vettetik meg, az anyákra vár. Az a gyermek, a ki munkás anyja körében folytonos elfoglaltatást lát, maga is megszokja a foglalkozást s átviszi azt saját teendőinek teljesítésére is, és miként a tapasztalat mutatja, serény, iparkodó s később kötelességtudó, hasznos tagja lesz a társadalomnak. Ellenben az a gyermek, ki anyját csak hivalkodni látja, ki zsenge gyermekkorát renyhe cselédek léha társaságában tölti, apjának minden buzdítása s az iskolának képző hatása ellenére rest és munkakerülő marad. De magára a nőre is nem kevés hatása van a munkásságnak. A munka elvonja őt a léhaskodástól s az anyai család boldogságát földülő hivalgástól. Az a nő, a ki nem talál élvezetet házi teendőinek teljesítésében, a házon kívül keres szórakozást, a mi legtöbbször a családi boldogság földülésére vezet. A munkásság nemcsak otthonához köti a nőt, hanem távol tartja tőle a könnyelmű gondolatokat s az alkalmat a ballépésekre; ez adja meg neki a kedély-nyugalmat, a lelki elégedettséget, a mi nélkül boldog családi életet még képzelni is bajos.

A női hivatás helyes betöltésének harmadik kelléke az *értelmesség*. A nőnek napi foglalkozása, az élet ezer bajai, hitvesi és anyai teendői közepett folyton az értelem vezetésére van szüksége; de ha egyéb nem, megkövetelné azt tőle a ház méltóságának föntartása, és gyermekeinek nevelése. — Mert a háznak méltóságát s tekintélyét kifelé sohasem a férfi, hanem mindig a nő tartja fönn. A legmagasabb állású s legkiválóbb férfiak családi köre is a nők értelmességének megfelelő mérv-

ben játszik szerepet a társadalomban. Azt pedig nemcsak a tapasztalat tanítja, hanem lélektanilag is könnyen indokolható, hogy a gyermekek anyjok értelmiségét öröklik, mert az anyai értelem hatása fejleszti ki a gyermeknek szellemi képességeit. Innét az a tény, hogy a leggenialisabb apák gyermekei egy értelmetlen anya mellett nagyon közönséges emberek maradhatnak, ellenben egy magas értelmi tehetségű anya mellett a korlátolt képességű apának gyermekei is kiváló tehetségű férfiakká lehetnek. A világtörténelem kimagasló alakjainak apáiról alig tudunk valamit, holott csaknem mindegyiknél biztosan tudjuk, hogy anyjok kiváló értelmi képességekkel bírt.

Sorrend szerint negyediknek veszem, mivel részben az előbbi háromnak folyománya, de a nőnél legnagyobb fontossággal bíró kellék: *a tiszta erkölcsön alapuló szívemességet*. Ez a nőnek legdrágább kincse s leghatalmasabb fegyvere, mert önkénytelen tiszteletet és hódolást követel. A nőnek, mint hitvesnek, mint anyának s mint a társadalom tényezőjének, egyiránt szüksége van e kellékre. Ezzel simítja le, mint hitves, férje homlokáról a gond-okozta redőket s ezzel teszi számára az otthont vonzóvá s kellemessé. Ezzel ébreszti és ápolja gyermekeinél a nemesebb érzelmeket, teszi azokat fogékonyná az élet eszményi oldala s a magasztosabb eszmék iránt, s ezzel szerzi meg és biztosítja családi köre számára a társadalom tiszteletét, környezőinek becsülését, mi által nem kevésbé járul férje fáradozásainak megkönnyítéséhez is az élet küzdelmei között.

Midőn ezekben megállapítottuk a családi életre hivatott nők legnélkülözhetetlenebb kellékeit, egy kis megfontolással azt találjuk, hogy ezek ugyanazon kellékek, melyekre a nőknek, bármily képzelhető viszonyok között, a legnagyobb szükségök van. Sőt minél elhagyatottabb, s minél inkább van saját erejére utalva a nő, annál nagyobb szüksége van e tulajdonokra. A nőnevelésnek nem lehet azért egyéb célja, mint a nőt e tulajdonok birtokába helyezni. Lássuk azért sorrendben, hogy a nevelés mit tehet ezek fejlesztésére.

II.

Az egészség alapföltételét, az ép testi szervezetet, ritka kivétellel, minden gyermek magával hozza a világra. Sok esetben azonban az anyák értelmetlensége, vagy a gyermek föl-

ügyeletével megbízott cselédek helytelen bánásmódja már csecsemő korában beleoltják a gyermekbe a különböző betegségek csíráit. A világba lépő, önmagával tehetetlen gyermek testi és lelki szerveinek kifejlése csak az első életevekben következik be, s e nagy fontosságú fejlődési folyamat van többnyire értelmetlen fölügyelet- s durva kezekre bízva. Számos, korán elhunyt vagy az egész életen át szervi bajokkal küzdő beteges lény elcsenevészése miatt az anyák gondatlansága vagy értelmetlensége okolható. Egész nemzedékek jóléte függ azért attól, hogy a leányt, mint leendő anyát, idejekorán megismertessük azon egészségügyi szabályokkal, melyek a gyermek physikai és szellemi tehetségeinek fejlődését irányítják.

Az anyai gondatlanság vagy értelmetlenség káros befolyása reá nehezedik a gyermek fejlődésére a későbbi években is. Ritka család az, hol utána néznének, hogy a gyermekszobának állandóan tiszta, friss levegője legyen, hogy a gyermekek izgató fűszeres tápszerekhez ne jussanak, hogy azok a szükséges mosakodásokat és fürdőket pontosan végezzék, hogy az anyagsere előmozdításához szükséges testi mozgásokat végezzenek, hogy ne a divat szeszélyeinek, hanem az egészség követelményeinek megfelelő ruházatot viseljenek, hogy koruknak meg nem felelő, idegizgató multságoktól elvonassanak, erkölcsrontó példákat ne lássanak stb. A családi körön kívül a gyermek-bálok, gyermek-előadások, a két nemű ifjak korai közös tánczra járatása, a színházak látogatása, izgató olvasmányok, helytelen öltözködés (erős fűzők használása) s a modern társadalom Babeljében kínálkozó számos egyéb alkalom: mind hozzájárul, hogy a gyermekszobában beoltott csírát kifejlesszék s a serdülő leányt egy egész életen át betegeskedésre érleljék. A mamáknak azon törekvése, hogy leányukat mielőbb fejkötő alá juttassák, mely czélből vakon követik a legesztelenebb divatot és szokásokat s a már kész testi bajok mellett a leány lelkületébe egy csomó fogyatékoság és hiba csíráit is beoltják, betetőzi azután e modern nevelést.

Azon szerencsétlen gyermekek sorsán nincs módunkban változtatni, kiknek a végzet értelmetlen vagy gondatlan anyákat juttatott; a kezeinkre bízott nyilvános nevelésnél azonban elég alkalmunk és terünk nyílik az egészségügy fő elveit érvényesíteni s már ezek megtartásával is jelentékeny szolgálatot teszünk a társadalomnak s nemzetünknek.

Az emberi egészséggel foglalkozó tudomány régen megállapította már, hogy az egészség főtartásánál a legfontosabb tényezők: a *test tisztán tartása*, a *testi mozgás* és a *mérsékelt életmód*.

A tisztaság a leánynál még fontosabb, mint a fiúnál. A leány lesz hivatva a család és a ház tisztaságát főtartani, a fölött örködni; pedig a ki kora gyermekességétől fogva nem gyakorolja ez erényt, az nem lesz abban tökéletes soha. Már a női szervezet megköveteli a nagy tisztaságot s a nőnél a tisztátalanság nemcsak egészség-ellenes vétség, hanem undort keltő bűn. Egy piszkos nőnél visszataszítóbb jelenséget nem ismer a világ. Ezért a leányt már csecsemő korától fogva hozzá kell szoktatni a naponkénti többszörös mosakodáshoz, a heti fürdőzéshez s azon elv szemmel tartásához, hogy se testén, se ruháján, se környezetében a piszkot ne tűrje. Hogy erre ráneveljük, ez nemcsak egészségi szempontból bír jelentőséggel, hanem lelki képzés szempontjából is. A lélek tisztaságának alapföltétele a test tisztán tartása, mivel a tisztasággal a lelki tevékenységre serkentő érzékek a külbenyomások iránt fogékonyabbá tétetnek, ellenben a tisztátalanság nemcsak az érzékekre hat tompítólag, hanem — a mi egy nőnél különösen fontos — tompítja az illem és szemérem követelményei iránt a lelki fogékonytságot, a mi azután maga után vonja az erkölcsi gondolkodás lazaságát is. — Azt csak miut mellékes körülményt említem föl, hogy a tisztasággal úgy az egyénnél, valamint a háztartásban is jelentékeny anyagi előnyök járnak, mivel a tárgyak tisztán tartásával kapcsolatos azok kímélése. A tisztaság érzetének fejlesztésére nem elég a gyermektől tisztaságot követelni, a fő dolog tisztasággal venni őt körül, s ily körben nevelni őt föl, hogy érzeke a tisztaság iránt minél jobban kifejlődjek. E' végből a leányiskolákban nélkülözhetetlenek a tágas, világos, tiszta tantermek, s a hol a leányok bent laknak, ugyanilyen lakó-, dolgozó-, mosdó- és fürdő-szobák. Magok a tanítók pedig járjanak elől a tisztaságban.

Mérsékletesség szempontjából is sokat vétenek az anyák. A legtöbbnek mentiségére szolgálhat ugyan, hogy az anyai vakszeretettől vezettetik magokat, ez azonban a hiba káros következményein mit sem javít. Már az is ritka család, hol az étkezés idejét megtartatnák a gyermekekkel. A mikor eszébe jut, vagy szeszélye úgy hozza magával, kér és kap enni is, inni is tetszése

szerint. Hogy az ily rendetlen étkezés megszokása nemcsak egészségi, de lélektani szempontból is fölötte káros: arra az anya nem gondol. Oly családot pedig csak elvétve találunk, hol a gyermeket már zsenge korában ne szoktatnák a felnőttek inycsiklandoztató étkezéséhez s izgató italaihoz. Már a gondolat is könnyet csal az anya szemébe, hogy gyermeke ne kapjon az asztalra kerülő fűszeres süteményekből vagy erős borokból. Hogy a fűszeres ételek s a szeszes italok a gyermek szervezete méreg gyanánt hatnak s hogy a legtöbb gyermek sáppadt-sága, vérszegénysége az ily étkezésnek következménye, azt megértetni az anyai elfogultsággal még az orvosnak sem sikerül mindig. Annak megértetésére pedig ne is vállalkozzék senki, hogy mennyit nyer a gyermek, ha megszokja, hogy oly étkeket lásson maga előtt, melyekből ő nem kaphat s nem is kérhet. A társadalmat kellene reformálnunk, hogy a lépten-nyomon látható e nemű visszasságokat megszüntessük. Tanintézetekben azonban mi sem akadályoz, hogy a rendet és mértékletes-séget ivásban evésben megtartassuk, hogy növendékeinket egyszerű tápláló étkezéshez szoktassuk s hogy a leendő anyákkal a mértékletesség nagy jelentőségét megértessük.

Testi mozgás tekintetében már a ruházat ellen is sok kifogás emelhető a leányoknál. A divatnak hódoló szülők gyakran oly szűk s minden szabad mozgást akadályozó ruhába szoritják gyermekeiket, mintha tervszerűleg akarnák azok szabad növést akadályozni. A mozgást és a test párolgását nem akadályozó bő ruha helyett szűk cipőkbe, szoros fűzőkbe kényszerítik gyermekeiket gyakran még azok is, kiknek szakszerinti hivatásuk volna az ily észszerűtlen eljárás ellen sorompóba lépni, például orvosok vagy tanárok. A gyermek természete szabad mozgást követel s a szülő nem tehet helyesebben, mintha a gyermek ez irányú hajlamának kielégítését előmozdítja. A szülők balfogásait helyrehozza némileg a fiúnak természetes ösztönén alapuló mozgékony-sága és pajkossága. Ez, a szülők minden korlátozása mellett is szökik ugrándo-zni a szabadba. A szelídebb természetű leányok azonban visszahúzódnak a zajosabb gyermekjátékoktól, s ha ezt nem tennék, ott van mindjárt az anyának korholó szava, mely őket nyugalomra, szolid-ságra inti: «hisz te nem vagy fiú!» Hogy az ő testi fejlődése is megkívánja a gyorsabb anyagcserét előidéző gyorsabb mozgást, azt ki venné számba a «nem illik»-kel szemben?

Az iskolai nevelésben a fiúknál már útát tört magának a tornázás, mint a szükségesnek talált testi mozgásnak egyik főneme; a leányoknál azonban ez is el van hanyagolva, s hol őket is részesíteni kívánják ennek előnyeiben, ott az többnyire egyoldalú karmozgásokból s tánczszerű lépések begyakorlásából áll. A szülőknek azonban még e kevés mozgás is annyira visszatetsző, hogy számosan tiltakoznak ez ellen s orvosi bizonyítványokkal igyekeznek kivonni gyermekeiket ez egészségi követelmény alól. Előkelő anyáktól volt alkalmam hallani: hogy leányuk tornatanítását csak azért ellenzik, «mivel ennek hatása alatt a leányok csontossá, tagbaszakadttá s erőssé fejlődnek, holott szerintök a leány csak akkor szép, ha gyöngye s kicsontú».

A testi mozgások legtermészetesebb nemének, a játéknak és testi munkának nagy horderejét a nevelésben nem hangsúlyozhatni eléggé. Mindenek előtt helytelenítenem kell, hogy az anyák, mint a melegágyi virágot a szélről, annyira őrzik s elvonják gyermekeiket a testi foglalkozásoktól. Nem ritka anyáktól hallani oly nyilatkozatokat: «Ezt vagy azt a munkát nem engedem végezni leányomnak, mert attól oly időmtelen keze lenne, akár egy cselédnek», — s ha itt-ott föl-villan a józan ész szava az anyánál s leányát maga mellé akarja fogni a házi teendők végzésére, akadályozólag lép föl az iskola. Mert míg egyrészt a tanítási órák rendszeren délelőttre esnek, a mikor minden jó háziasszony maga is háztartásával foglalkozik, másrészt a gyermek annyira el van foglalva iskolai föl-
adatokkal, vagyis házi dolgozatokkal, hogy anyja egy percre sem veheti őt igénybe. És mivel iskoláink nagyon távol állanak azon fölfogástól, hogy a nevelésnek főczélja a munkásságra nevelés, már a testi fejlődés gondozása szempontjából is, leányaink úgy növekednek föl, hogy ellenszenvet éreznek minden testi foglalkozás s minden nagyobb testi mozgás iránt (az egy tánczot s néhol a korcsolyázást kivéve, melybe meg rendszeren belebetegszenek), sőt helytelenül magyarázott illemességi szempontból le is nézik azokat.

E hibának a nőkre visszaható káros következménye fogyatékos egészségi állapotaikon észlelhető. A tétlenséget nem ismerős az év nagy részén át kerti s gazdasági munkákkal foglalkozó pór nő, még viszonylag rosszabb táplálkozás mellett is, duzzad az eleterőtől, a legtöbb női bajt híreből sem ismeri, vagy jel-

lemzően «úri betegségnek» nevezi; az anyai állapottal járó betegségeket utókövetkezmények nélkül pár nap, sőt gyakran pár óra alatt kiheveri, míg a mi testi foglalkozásokhoz nem szokott gyöngébb idegzetű nőink mondhatnám az egész életen át betegeskednek, a lebetegedéseknél örökös utóbajokkal küzdönek s egészségök visszaszerzése végett évenként fürdőkre szorúlnak, hol helyreállítja őket némileg a drága pénzen vásárolt naponkénti séta, vagyis testi mozgás. Lehet-e e tapasztalati ténynél határozottabb útmutatás, hogy nőnevelésünkben a testi mozgásokra nagyobb súlyt fektessünk?

Az orvosi művek egyhangú állítása szerint az egészség föntartására legalkalmasabbak azok a testi mozgások, melyeket a szabadban végeztünk, melyek a testnek minden részét igénybe veszik, a vérkeringést a testnek minden részébe eljuttatják s a lélekzést és emésztést legjobban előmozdítják. E szabályok első sorban a legtermészetesebb testi mozgásra, a szabadban végzett játékokra illenek, melyek azonban leány-intézeteinknél csaknem teljesen ismeretlenek, már azon egyszerű okból is, mivel ez intézetek mellett rendszerint hiányzik a kert, hol a növendékek játéknak átengedhetnék magokat. Kertekkel kellene tehát körülvenni leányiskoláinkat, hogy azokban a játékokat meghonosíthassuk. Meg van a játékoknak hátrányos oldala is, s ezeket majd annak helyén fölemlitem; most, az előnyök fölsorolásánál, ki kell emelnem a játékoknak a kedélyre kiható, vidító hatását is, mely miatt a játék, mint üdítő eszköz komoly szellemi foglalkozások után, bizonyos határok között minden intézetbe bevezetendő volna.

Nem kevésbé illenek azonban a föntebb elősorolt egészségi követelmények a *testi munkára*, mely, mint tervszerűleg végzett testi mozgás, kivált ha a szabadban történik, ép úgy előmozdítja a vérkeringést, az anyagcserét, élénkíti a tüdő s a szív működését, mint a játék. Mint nevelőknek, számba kell vennünk mind a kettőnek a lélekre való hatását is. Míg a játék üdítőleg hat, addig az érzelést és értelmet tartósan lekötő testi munka a szellemnek nyugtot és pihenést nyújt, s míg a testnek az egészség követele mozgást szerzi meg, a lélekben a komolyság, higgadság, a kitartás és lelki nyugalom érzeteit idézi föl. A játék és munka között e különbség még szembezőköbb következményeiben. A játék, ha azt nem korlátozzuk, a vidámságról a könnyed, sőt könnyelmű gondolkozásra és elvhajhá-

szatra tanít, míg a munkával járó komolyság ellenkezik a gondolkodás lazaságával s távol tartja az erkölcsi érzetbe ütköző elvvágyat. Már régóta ismert tény, hogy a játék és folytonos játék kivetkőztet a komoly gondolkodásból s fokozatosan érlel a léhaskodásra s az erkölcsi érzület lazulására, holott ennek legbiztosabb ellenszere a komoly természetű testi munka. Ha rugékonnyá akarjuk tenni az emberi lelket, a mire az élet küzdelmében nagy szüksége van, tervszerűleg a legkülönbözőbb benyomásoknak kell azt kitennünk. Az egy irányú hatás alatt fejlődő lélek maga is egyoldalúvá válik s a követett iránynak szélsőségeibe csap át. A nevelő, ki a nevelési eszközök physisikai és lelki hatásait mérlegeli, ezért a testi munkát és a játékot együtt és fölvaltva fogja alkalmazni. Hogy mennyit szabjon ki növendékeire az egyikből vagy másiból s mily időközökben, azt nemcsak az egészségi követelmények szabják meg, hanem a nevelés egyéb céljai is.

Az egészségi követelmények, illetve a testi nevelés eszközeinek további tárgyalása alul fölmentve érzem magam a Dollinger Gyula és Suppan Vilmos *Az ifjúság testi neveléséről* című, igen érdekes s jól írt művök megjelenésével. A fentebbieket azonban szükségesnek tartottam elmondani, mivel e tárggyal legkimerítőbben foglalkozó e magyar mű a testi munkát nem méltányolja eléggé s a nevelés eszközeinek lélektani hatásaival nem foglalkozván, a játék túlhajtott magasztalásával egyoldalúvá lesz. És valljuk be őszintén, hogy nekünk magyaroknak nemcsak lélektani indokokból, hanem nemzetgazdasági szempontokból is nagyobb szükségünk van még arra, hogy a munkásságnak támadjanak köztünk apostolai, mint a játéknak.

III.

Az emberlétért való küzdelmének legfőbb eszköze a munka. Mindaz, a mi létezik, munkának eredménye, melyet vagy élettelen erők törvényszerűleg, vagy élő lények tervszerűleg vittek végbe. Maga a társadalom s abban az egyesek helyzete is bizonyos munkásság következtében keletkezett s az egyesek birtokában összehalmozott vagyon is megfelelő munkásság eredménye s munka-értéket képvisel. A létért való küzdelemben azok tagadhatatlanul előnyben vannak, kik a múltban végzett munka sike-

rét, vagyis szerzett javakat élvezhetnek; ez azonban csak ösztönzésül szolgálhat nagyobb tevékenység kifejtésére azoknak, a kik kedvezőtlenebb helyzetben vannak.

A munkának két neme van: a testi és szellemi munka. A szellemi munka nagyobb értéket képvisel, de nagyobb előkészültséget is követel; azonban úgy a testi, mint a szellemi munkát tanulni kell és megszokni, mivel az emberi szervezet, megszokás vagy gyakorlás nélkül, kifárad, kimerül; ellenben megszokás útján nemcsak végezni képes a legterheesebb munkát is, hanem annak teljesítésében élvezetet is talál. Azonban megszokás útján sem vihetjük annyira, hogy a szervezet ellenállási képességét meghaladó munkát végezhessünk.

Mínt hogy a férfi testszervezete erősebb, mint a nőé, a férfi alkalmasabb a terhes munkák teljesítésére. A nyugoti iparos államokban számadatokkal bizonyították be, hogy a nehezebb munkák végzésében aránytalanul több nő pusztul el, mint férfi, miből azt az egyszerű következtetést vonhatjuk le, hogy a nehezebb testi munkákra a nő nem való s azokra a nőket nem is kell nevelni. Van azonban a testi munkának számos oly neme, melyre a nőnek apróbb csontjai, mozgékonyabb testalkata alkalmasabbak, mint a férfié. A nehezebb szellemi munkát — ugyancsak tapasztalat szerint — a nő még kevésbé bírja ki. Szervezetének gyöngesége e téren korai bomlásban nyilvánul s az ezzel járó megerőltetés kivetközteti őt nőies gyöngédségéből, lehántja kellemét, báját, s merevekké, erősekké teszi arcvonásait. Bizonyítékért nem kell messze fáradnunk: ott vannak a tanítónők. Míg a férfi 30—40 évig kibírja a tanítás vesződéseit, a nő felényi idő alatt idegessé válik s teendőit a várakozásnak megfelelően nem tudja teljesíteni. Amerikában pedig, hol a nők előtt nyitva állanak az értelmi pályák — bár a nők ösztönszerűleg húzódoznak tőlök — s hol már alkalom nyílt az ily foglalkozások visszaható erejét a nőkre megfigyelni: e megfigyelések nem válnak előnyükre. Ezek szerint: «tudományos képzettségöket a nőiesség és kellem rovására szerzik meg s ennek ellenére sem bírnak odáig emelkedni, hogy a gondolkozás aktivitását vagy productivitását elérjék; szorgalmas, de csak gépies munkások, kik az ügyek vezetésére nem alkalmasak». Az értelmi képzés tárgyalásánál látni fogjuk ennek természetes okát is a női szervezetben.

Van azonban egy tér, mely kizárólag a nő számára van

föntartva, melyen vele a férfi nem versenyezhet, hol őt nem helyettesítheti s hol munkássága egyenértékű a férfiéval s ez a *családi tűzhely*. Itt a férfi mint kereső s a nő mint megtakarító — a kereset értékesítője — szerepel. A férfi keresményét a nő osztja be, s e beosztástól függ a család jóléte. E beosztás azonban csak az esetben lesz helyes, ha azt a nő kellő értelemmel és tájékozottsággal teljesíti; ha tudja, hogy mennyi a nélkülözhetetlenül szükséges a konyhára, mennyi a ruhára, a gyermeknevelésre, a kényelmi dolgokra stb. E tájékozottságot pedig csak azáltal szerezheti meg, ha maga lát hozzá és ért mindenhez. Egy serény, munkás nő úgy tudja beosztani a szerényebb jövedelmet is, hogy abból mindenre jut. Az ily nőnek háza tiszta, ételei ízletesek, gyermekei jól neveltek s maga csinnal öltözködik s körében mindent rend, nyugalom, megelégedés leng át. Az ilyen asszonyra mondja a magyar igen helyesen, hogy áldás a háznál. Nézzen szét kiki saját körében s akárhány példát fog reá találni, hogy a családok boldogulásának vagy tönkrejutásának oka a nőre vezethető vissza. Ne kicsinyeljenki a nők háziasságát s szerény munkásságát; ezen alapszik a családok jóléte, boldogulása.

És a nő munkássága nemcsak kimeríthetetlen kincses bánya, de az erkölcsösség és erények kútforrása is. A munkás nő ragaszkodik otthonához; minden tette, érzelme és gondolata családjának van szentelve; a takarékossgot, mértékletességet, az előrelátás és okosság bölcsességét, az időnek jó fölhasználását nemcsak maga gyakorolja, de ebben neveli föl gyermekeit is. Hatása ez irányban oly nagy és kizárólagos, hogy azt nem pótolhatja sem a férj körültekintése, sem nagy jövedelme vagy fizetett cselédek munkája. Ennek hiánya érezhetővé válik a családtagok betegeskedésétől s szellemi fogyatékossgától kezdve egészen a család romlásáig mindenütt és mindenben. Egyetlen tekintet egy oly család háztartásába, hol a serény háziasszony gondossága hiányzik, szembeszökőleg bizonyít e sorok igazsága mellett.

A magasabb körök hölgyei nincsenek ugyan arra utalva, hogy magok végezzék házi teendőiket, azonban náluk is szükséges, hogy értsenek a háztartáshoz, a rendhez és takarékossgához, hogy ellenőrizhessék cselédjeik munkáját. Ezt azonban elméletből eltanulni nem lehet. S a ki oly hiányos nevelésben részesült, hogy a háztartás teendőivel meg nem ismerkedett, azzal meg-

értetni is nehéz, hogy e tájékozatlanságát mily drágán fogja megfizetni. A leggazdagabb családok tönkrementésének rendszerinti oka a helytelen háztartás, vagy mint ezt mondani szoktuk: a pazarlás, mely be nem következhetett volna, ha az úrnőt leány korában megismertették volna a konyha és a varrás titkaival. Ha valaki beletekint a múlt századok főúri nőinek levelezéseibe, meg fogja lepni az a részletekig kiterjedő gondosság, s az a szakemberhez illő tárgyismeret, melylyel azok ropant terjedelmű birtokaikat vezették; de nem is volt az időben oly napirenden a főúri családok bukása, mint ma. Kisebb háztartásoknál pedig a családok eladósodása és tönkrementése matematikai biztossággal vezethető vissza mindenkor a háziasszony henyeségére vagy rossz gazdálkodására. És nemcsak a családdal bíró nőknek van szükségök a háziasszonyi teendők, a háztartás, a főzés, varrás ismeretére, hanem a magánosan álló nőknek is. E teendők oly nélkülözhetetlen követelményei az egyéni létnek, hogy azok nélkül senki, még a magános férfi sem lehet meg, s ha azokat maga nem tudja végezni, bérért kénytelen azokat végeztetni.

Minden munkát, s így a női teendők bármelyikét is, könnyen eltanulhatja valaki rövid idő alatt; azonban azt a munkássági ösztönt, azt az ernyedetlen tevékenységet, mely a nőnek legnagyobb kincse, rövid idő alatt elsajátítani nem lehet. Ebbe csakis korai és hosszas szoktatással lehet belenevelni valakit. Látjuk lépten-nyomon, hogy a serény, munkás családanak gyermeke is tevékenynyé, s a léhaskodás közepett fölfnött gyermek szintén henyévé, dologtalanná válik. «Nézd meg az anyját s úgy vedd el a lányát», mondja a magyar, igen helyesen. A nőnevelésnél nem lehet fontosabb föladatunk, mint a munkásság ösztönét kifejleszteni a gyermekben. Ezt pedig csak azzal érhetjük el, ha a női munkakört nevelésünkbe beviszszük, hogy azt tervszerűleg tanítsuk s abba növendékeinket bele neveljük. Abban bízunk nem szabad, hogy az iskola mellett a család fejleszse a leányban a munkássági ösztönt. A leány sokkal inkább el van halmozva iskolai föladatokkal, semmint ideje vagy kedve volna a házi teendőkkel is foglalkozni. Mire pedig bevégezte tanulmányait, mondjuk 15—17 éves korában, lelke többé nem fogékony a házi teendők iránt. Már megszokta a szórakozások azon nemét, melyet a szellemi élvezetek, az olvasás, zene, színházak stb. nyújtanak, a ház-

tartás végzésében többé nem talál élvezetet, s mindent elkövet, hogy azokat lerázhassa magáról.

Szükségszerűleg nagyobb tért kell nyitnunk az iskolában a női munkakörnek, hogy azzal a leány az iskolában ne csak megismerkedjék, de hogy azokat megszokja és megszeresse. Ezért a női kézimunkákra a jelenleginél nagyobb súlyt kell fektetnünk. Ne minta-varrásokat készítsenek a leányok heti 1—2 órában, hanem naponként 1—2 órán át varrjanak, szabjanak, himezzenek, kössenek s munkálkodjanak a család számára. A leány-internátusnak ne az legyen az egyedüli célja, hogy a leányok ellátásáról úri módon gondoskodjék, hanem hogy a leányokat tervszerűleg bevezesse és begyakorolja a háztartás minden teendőibe. Ne drága pénzen fogadott cselédsereg végezze azokban az összes teendőket, a szobák tisztogatásától a főzésig és kenyérsütésig, hanem végezzék és végeztessék azt a tanítónők a leánynövendékekkel, fölügyelet alatt és felelősség mellett. Bizonyos órákban pedig vezessék le a gyermekeket az intézeti (esetleg e célra kibérelt) kertbe, s tanítsák meg arra, hogyan kell zöldséget tenyészteni és művelni, a minek úgy egészségi, mint lelki szempontból több hasznát veszik, mint a csel nélküli sétáltatásoknak. Azoktól a szülőktől pedig, kiknek gyermekei a családi körben növekednek, követelje meg az iskola, hogy leányaikat a háztartás teendőibe ők avassák be. Azonban hogy az iskola ezt követelhesse, szükséges, hogy az elméleti tanulást a leányok az iskolában végezzék s ne halmoztassanak el oly töméntelen házi föladattal, mint most, hogy a napnak egyetlen negyedóráját sem fordíthatják egyébre, mint folytonos könyvnélkülözésre.

Sőt a nőképzésre határozottan káros leányiskoláinknak az a tanítási rendje, hogy még a felnőtt leányok is egész napon s főleg egész délelőttökön át kénytelenek tanulásra járni, ha a leányiskolák felsőbb osztályait végezni akarják. A szülőnek szükségszerűleg választania kell, hogy jó családayává vagy tudós nővé akarja-e leányát kiképezni. És csak dicséernünk lehet az oly anyák okosságát, kik józan eszökre hallgatva, 15—17 éves serdülő leányaikat kifogják az iskolák felsőbb osztályaiból, hogy algebra helyett a rájuk nézve összemérhetetlenül fontosabb háztartási teendőket tanulják. Leányainknak tagadhatatlanul szükségök van tudományos ismeretekre, de hogy ezeket női hivatásuk legfontosabb teendőinek elhanyagol-

lásával tanulják, ez semmivel sem kisebb hiba, mintha a leendő katonát a fegyverrel bánás helyett a finom társalgó szabályaira, vagy a leendő jogászt jogi ismeretek helyett kardvívásra tanítanánk. E kettőt szükségszerűleg össze kell egyeztetnünk s ha nem lehetne, habozás nélkül kimondom, hogy bizonyára kisebb kárát látná a nő, no meg a társadalom is, az algebra nem tudásának, mint a háztartási teendők elhanyagolásának.

Azonban mindkét föladatot össze lehet egyeztetni, ha a megszokott chablonokat nem tekintjük s a nőnevelést nem vesszük a fiú-iskolázás kaptafájára. A serdülő leányt meg kell hagyni legfontosabb teendőjének, a háztartásnak körében, de alkalmat kell neki nyújtani az elméleti ismeretek elsajátítására. Míg a kisebb leányok, kik a háztartás teendőiben még úgy sem vehetnek részt, egész napon át iskolában lehetnek, a serdülő leányok számára a tanítást akként kell berendezni, *hogy azok a háztartásra nézve legfontosabb délelőtti órákat a családban tölthessék, anyjoknak segédkezzenek, azt teendőiben fölválthassák s csak a délutáni órákon át járjanak iskolába*, hol elméleti ismereteiket gyarapítsák. Azt hiszem, ha felsőbb leányiskoláinkban a tanítást így rendeznők be, ez iskolák felsőbb osztályai nem kongának az ürességtől s nemcsak az oly szegény szülők gyermekei látogatnák azokat, mint ma, kik gyermekeiket a tanítónői pályára nevelik, s nem hangzanék föl oly gyakran nagy költséggel föntartott leányiskoláink ellen az a panasz, hogy azokban oly leányokat nevelünk, kik mindenre alkalmasak, csak jövődö hivatásukra nem.

SEBESZTHA KÁROLY.

AZ ANGYALOK KARA.

Elbeszélés.

I.

EGY MODERN VILÁGFI.

Háromnegyed hét volt egy deczemberi reggelen s még is a legesekélyebb jele sem mutatkozott annak Madrid láthatárán, mintha föl akarna kelni a nap, melynek pedig délután már fél öt előtt le kellett nyugodnia. Hisz már több hete, csupán az újságokból vagy legfőlebb a naptárból vehetett tudomást a főváros a nap létezéséről, minthogy ezt makacs rossz időjárás felhői gátolták abban, hogy színről színre mutassa magát a földieknek.

Így történt aztán, hogy hét óra öt perczkor távirati értesítés érkezett végre, esőtől átázva ugyan s ködtől akadályozva, de mely körülbelől a következőt tartalmazta:

«Hajnal palotája. Madrid városába. Isten az emberekhez:

Urak, már megint fölvirradtunk egy napra. A tegnapi páter Petávio az idők írártárának ötezerkilencszáznegyvenedik csomójában, háromszáz negyvenhetedik szám alatt leltározta el. Tizenharmadikán vagyunk, Szent Lucia napján. Kutya hideg van. Tessék fölkelni az ágyból. Mindenki munkája után lásson, s a többit bízza reám.»

Fölösleges mondanom, hogy ez a távirati tudósítás a város mind a négy tája felé villámgyorsan terjedt el az illető nap-sugár kivillanásával.

S valóban kevés percz múlva azután köztudomású lett, hogy a napnak tényleg ott fönt kell járnia már az égen, s megkezdődött az útezákon és a házakban egyike azon hideg,

elmaradhatatlan reggeleknek, melyek mit sem törődnek a mi bajainkkal, s melyek hivatlanul, sőt tán ép kívánságunk ellenére állítanak be, hogy véget vessenek a kéjjel vagy fölháborodással, botránnyal teljes éjszakának, abbahagyassák szomorú virrasztását a haldokló ágya mellett örökdővel. Hirtelen jött, váratlan, orozva föllépő reggelek, melyeket nem jelent előre a hajnali csillag, nem ékít gyöngyeivel a harmat, orcájokra pirt nem varázsol a hajnali felhő, s melyek következőleg nem költik fel korán a virágokat, se a tizenhárom éves lánykákat, se pedig reggeli üdvözetet nem kapnak az erkélyeken kalitkába zárt fürjektől, se pedig az ébredő s mozogni kezdő erdőknek illatos szellői nem fogadják őket. Szóval oly reggelek, melyek a Diaria de Avisoshoz hasonlóak, mely hírlapon lakásodba az ajtó alatt egymásután besétálnak a hét napjai, elkerülhetetlenül s mintegy mondva: «Telik a hónap s hitelezőid újjaikon számítják», a mire aztán magad is kiugrol az ágyból s azon kezdesz jajgatni, miért is szolgál olyan jól az egészség, vagy valami állami hivatal után sovárogsz vagy épen azért fohászkodol Istenhez, bár csak igazaknak bizonyulnának a jelek, melyek a világ végének közeledtét jelentik.

Mint mondtuk, egy ilyen reggel kezdődött el az nap.

Ez időtáiban a Barquillo-utcza egyik pompás palotájának kapujában, mintegy huszonkét-huszonhárom éves csinos és elegáns fiatal ember jelent meg. Kitekintett az utcára, mintha restelné, hogy a járó-kelők lássák, majd kisurrant, szorosán a fal mellett igyekezve haladni, mintha azt sem óhajtáná, hogy az imént elhagyott ház erkélyeiről észrevegyék alakját.

Mindez elővigyázatra kétségkívül szüksége is volt, mint-hogy öltözete teljességgel nem illett ez órához, se az ég és föld mostani állapotával össze nem fért: következőleg a legközönyösebb szemlélő is azonnal fölfoghatta, hogy ez a korai sétáló nem lakik ott abban a házban, hanem csak az éjjelt töltötte ott . . .

Részletezzük kissé a dolgokat. Azt mondtuk az imént, hogy reggelre járt az idő s hogy esett . . . Nos tehát Alejandro, mert így hívták fiatal emberünket, báli ruhába volt öltözve, mint-hogy lakkezipő volt rajta, fehér nyakkendő, klakk, s rendkívül finom szövetű fekete nadrág. A frakk nem volt látható, mert könyörületesen eltakarta a paletot, de azért nem volt nehéz fölfedezni alatta. Kétségkívül bál volt előtte való este abban a

házban, s az is kétségtelen, hogy ez a bál már több órával ezelőtt véget kellett hogy érjen, tekintve, mily csend és nyugalom uralkodott most abban a házban, valamint tekintve azt, hogy az útczán se magánfogat, se bérkocsi nem volt már látható.

Így aztán fiatal emberünk, csuron-vizesen, mint egy átázott ürge, bár ezzel ő nem igen törődött, járásának lassúságából ítélve, eljutott az Alcala-útczába, lomhán végigsétált rajta s belépett a Café Suizoba, melynek ajtai épen akkor nyíltak meg a közönség számára.

A fiatal ember sápadt volt és rosszkedvű. Olykor-olykor tágra nyitotta bágyadt szemeit, mintha egy pillantással végigfutna azon éj valamennyi emlékén. Azt is gondolhatta volna az ember, hogy hallja mint súgnak fülébe, mert hirtelen elmosolyodott s meg-megmozdultak ajkai, mintha valamely szózat visszhangjára felelnének. Szóval Alejandronak egész lelkén, sőt egész testén észrevehető volt, hogy egy nő tartja lekötve, ki képzeletében folyton jelen van.

Az ily időtájban, álmatlan éjszaka után, az átvirrasztott éjszakának legapróbb mozzanatai is mind uralkodnak lelkünkön. A ki gyorskocsiban töltötte az éjt, azt hiszi, hogy még mindig utazik. A ki bálban, annak még mindig fülében cseng a zene, folyton szeme előtt lebegnek a párok és a csillárok, s még mindig úgy érzi, hogy idegen lábak és könyökök érintik. A ki pedig egyedül volt négy titokteljes óra hosszáig valamely delhölgy boudoirjában, e nő lelkétől érzi lényét áthatva, e nő életétől, hangjától, illatától, tüzétől . . . S látni kell mily alvajáró módjára haladnak az útczán az ily utóbbi fajtájú éjszakázók, mily megvető közönnyel néznek végig minden szembejövőt, s mily daczczal fogadják a már birt vagy csak ezután bírandó kaczer hölgyeknek minden mesterfogását . . . Egészen ilyen volt az Alejandro magatartása is, azzal a különbséggel azonban, hogy az ő arcza, szerelmén kívül olykor a rosszkedv jeleit is visszatükröztette, talán épen az undor előízét, szóval valami olyast, a mi azon éjjel a vett és adott kéjek fölkaavart tengerének színén ott maradt, fölülúszva.

Egy pinczér, ki addig a tükröket tisztogatta, hozzája közeledett s fölriasztotta őt kéjelgő merengéséből, gépies kérdésével: Mit parancsol?

Alejandro csokoládót kért, elhozták s ő látható étvágygyal költötte el.

E pillanattól mind jobban tünedezni kezdett azon delhölgy árnya. A fiatal ember ajkai már a csokoládót élvezték, nem pedig azon bűvös csókokat. És egy Vuelta de Abajo szivarának végleg sikerült elűznie orrából azon imádott utolsó lehelét is . . .

Majd ásitozni kezdett a mi blazirt Adonisünk, mindinkább növekedő rosszkedvvel; egyszerre hirtelen odahagyta a kávéházat: kétségkívül tudatára ébredt annak, hogy az egész éjjelt elfecsérelte, hogy nagyon álmos, s hogy következőképen az egész napot is el fogja veszteni.

Az eső pedig csak zuhogott s mindegyre nagyobb erővel; úgy hogy hősünk megállt s azt gondolta, hogy elküld a Puerta del Solhoz egy bérkocsiért, mely őt hazaszállítsa az Isabella Catolica utczába; majd más ötlete támadt és mit sem törődve az esővel, gyalog a Principe-útca felé vette útját, megállt közepe táján egy ház előtt, mely csak közép nagyságú ugyan, de igen kecses és elegáns épület.

A kapu még be volt zárva, valamint a balkonok is mindannyian. Az ifjú a félemelet egyik ablakrostélyára szegezte szemét, s fél óránál tovább maradt ott mozdulatlanul mint egy szobor.

Gondolatai ezúttal nem voltak oly gonoszok, mint azok, melyekkel a Café Suizóban foglalkozott s így tolmácsoljuk azokat az olvasónak:

— Ez az ő boudoirjának ablaka . . . szólt magában Alejandro. Ez ablakkal szemben van hálósobájának ajtaja. Ott alszik e pillanatban e tizenhat éves leány. Magános álomban töltötte az éjjelt, melybe ártatlanság ringatta el őt. Vajon mire gondolt? Vajon mit álmódott? Jutottam-e én eszébe? Az éjjel, a bálban, mikor látta, hogy maradok, bár barátaim már távoznak, gúnyosan rám mosolygott, mintha arezomba akarta volna vágni viszonyomat a bárónéval. Vagy féltékenységből tette-e? Vagy talán gyűlöletből? Szerелеmből? Vagy megvetésből? . . . Nem tudhatom . . . S épen ez gyötör legjobban. Csak azt tudom, hogy nyomorult vagyok . . . Oh te szívtelen leány! Te dolyfős szép! . . . Ha valóban igaz, hogy szeretsz, miért nem adod tudtomra, mikor kérdem tőled? S ha nem szeretsz, akkor miért nézel reám, miért veszed el az eszemet, miért rablod el álmomat? . . . Oh tökélyek összesége, elrejtve minden szem elől, a szűzies ágy magányában! . . . Tudnom kell, hogy

tíz lépésre vagy tölem . . . itt átellenben . . . az ablaktáblák mögött, semmibe sem véve szenvedélyem, fukarkodva bájaiddal, bezárva füled ifjúságod szózata előtt, s fölötte érezve magad a természetnek, mely alkotott! Látnom kell téged lelki szemeimmel közönyös pihenésedben, a mint jobb kezed tenyerére hajtva arcodat alszol, míg balkarod kebleden fekszik keresztben, dús hajad vastag fűrten van összefoglalva, mert tudom, hogy így szoktál aludni: mert egyszer láttalak aludni! El kell képzelnem lélekzésed halk pihegését, alakod bizonytalan körvonalait a rád boruló takaró alatt, miközben teljes önfeledésbe vagy sülyedve . . . Oh ez mind undort kelt bennem a báróné édelgéseiről, megifjítja összeaszott szívemet s oly végtelen boldogság után ebreszt lelkemben képzetet és vágyakat, a melynek élvezésére ezer élet sem volna elég hosszú! . . . És te mindebből semmit sem érzel, semmit sem tudsz, mi vágy se bánt. Majd te is férjhez mégy ostobán más valakihez; nem engem fognak illetni életed bajai, nem te leszel gondjaim osztályosa, se én nem leszek a te titkaid meghittje, nem fogjuk együtt járni az élet útjait, nem fogod nevemet viselni, nem fogsz magadénak nevezhetni, nem tölem kérsz majd pénzt; gyermekeid nem lesznek az enyimek is, s nem öltesz értem gyászt, ha majd meghalok. Ah Elisa! Mit tegyek majd, hogy aztán elfeledjelek!

Idáig ért Alejandro tóprengésében, midőn Elisa házá-
nak megnyílt kapuja s rajta kijött egy cselédleány s bement a
vízhordó.

Ifjúnk sarkán fordúlt s lakása felé irányozta lépteit.

A mint átment a Cuatro Calles-en, ép a színlapokat
ragasztották, melyek egyikén ezt olvasta: *Teatro Real — Saffo.*

— Na ezt szeretem, — gondolta, hirtelen elfeledve
Elisát. — Páros számú bérlet! Ikszip-Szilón nagykövetéken a
sor ma este s el fogják hozni Mariannát . . .

Majd megnézte óráját. Nyolczra járt az idő.

Kocsiba ült s haza hajtatott.

Otthon levelke várt reá, rendkívül illatos, melyet kevéssel
azelőtt hoztak.

A bárónétól hozták.

— Mi történhetett? — tünődék Alejandro, némiképen
megriadva. — Hiszen mindössze egy órája, hogy elváltam
tőle? ! . . .

A levelke ezt tartalmazta :

«Mielőtt lefeküdném, ezerszer és ezerszer ismételnem kell Neked . . .

— Ej, hát tovább? — kiáltott föl az ifjú a túlsó lapra fordítva.

«. . . Ma este a Teatro del Principe-be megyek. Federiconak gyűlésbe kell mennie s nem kísérhet el. Tehát el ne felejtsd oda jönni; olyan helyre ülj, honnan egész este láthassalak. Előadás után majd együtt theázunk nálam . . .»

— Ah hát ez az egész sületlenség! — dörmögé Alejandro, ledobva a levélkét s vetkőződni kezdett. — Hallod, Bautista . . . szólt aztán egy inashoz. — Ma délután három óra tájban elmégy a báróné ő méltóságához s tudatod vele, hogy rosszul vagyok; aztán ha majd este fölkeres, mert megteszi, azt fogod neki mondani, hogy itt van a nagybátyám; azért mondd, hogy be ne jöjjön. Most pedig váltass nekem páholyt a Teatro Real-ba. Zárd be az erkélyt. Föl ne ébreszszetek! Igen, ha a nagybátyám jönne, azt mondd, Aranjuezbe rándúltam ki. Két órakor behozod a reggelimet, aztán hatig pihenni hagysz. Nem ebédelek itthon. Jó éjtszakát!

Szólt s álomba merült, undorodva a bárónétól, Elisa nevét sóhajtva s Mariannáról óhajtva álmodni.

Mindazonáltal nem fejezhetem be ezt az első fejezetet a nélkül, hogy előre ne figyelmeztessem az olvasót, miszerint e három nő közül egyik sem hősnője a jelen történetnek.

II.

AZ ÖSSZEESKÜVÉS.

Saffo első fölvonása véget ért.

Szent Lucia estéje volt 1852-ben.

Novello elragadó volt ezúttal is.

Alejandro egy földszinti páholyban ült barátjaival, Luis-sal és Cyprianoval, kik a D'Angri-párt leghevesebb felei közé tartoztak: az utóbbi művésznő épen Faon szerepét énekelte.

— Kit szerettek valaha így! — sóhajtott föl Alejandro azon remek jelenetnél, midőn a költőnő ledönti a bálványt.

— Most már nem szeretnek ennyi erélylyel! — szólt Cypriano.

— *Saffo* csak *mythos*! — válaszolt az előbbi, hátradőlve a székbén.

— Szeretni az öngyilkosságig! Ez lehetetlen!

— Ilyesmire csak költőnő vetemedik.

— Oh így szerettedni! — folytató Alejandro. — Imádva, bálványozva lenni mint egy szent, mint egy Isten . . . oh ez maga volna a menny! A mi asszonyaink ma nem szeretnek; engem legalább egyik sem szeretett. Mihelyt valamelyiket nem elégittem ki valamely tekintetben, azonnal más szeretővel pótolta helyemet Következőleg mindannyian csak önönmagokat szerették, a helyett hogy engem szerettek volna . . .

— Bocsáss meg, ha félbeszakítlak, — vágott közbe Luis, ki addig némán hallgatott. — Szeretted-e már téged olyan asszony, ki már elérte azt a bizonyos középkort?

— Tudhatod — felelt Alejandro, némiképen elvörösödve.

— Nos jó. Tehát a baronesa del Cedro. Harminczöt év. A hervadtjából: *fanée*! . . . Ám legyen. Nos nem találtad meg benne azt a dühödt, ádáz, olthatatlan szerelmet, a mi után sóvárogsz?

— Oktalanság. Benne még kevésbé, mint másban. Pedig ne feledjétek, hogy majd megvesz utánam. Hanem a mi azokat a bizonyos középkorú nőket illeti, higyjétek el nekem, nem szeretnek azok annyira, mint képzelitek. A nők utolsó szerelme, az a vénasszonyok nyara, merő önzés, véralkatuknak vagy hiúságuknak egoismusa, mit semmiféle egészséges szervezetű ember ki nem elégíthet. Aztán azt se feledjétek, hogy az ilyféle alkonyi szerelemnek mindig egy-egy éretlen kölyök szokott a hőse lenni, egy ifjoncz tanuló . . . Mi egyebet bizonyít ez, mint azt, hogy a mibe ők szerelmesek, az a távozó félben levő szerelem, a hűnyő szépség, a végleg letűnő ifjúság. S mindezt természetesen a szerencsétlen catechumen rovására! . . . Nem, nem . . . én oly nőt akarok, ki egész lelkével nekem áldozza föl magát, nem pedig vampyrt, ki szívem vérét kiszívja. Mielőtt szeretnék, szeretve akarok lenni, szóval az óhajtanék lenni neki, mi e Faon volt a lesbosi költőnőnek, a mi Szép Fülöp volt az Órült Juanának, a mi Endymion Lunának.

— Na tudom már, mi kell neked — felelt Luis. — Vigasztalódjál, jámbor Alejandróm. Nem nehéz olyan nőt találni,

milyet te keresel. Az ilyen fajtájúak véletlenül, vagyis inkább szerencsétlenségre kelleténél is nagyobb számban vannak. Nincs olyan anyag-imádó Doña Juana, sem olyan előfizetők nélkül szükölködő Sappho-féle költőnő, sem olyan Luna-féle sápkóros szűz, ki neked annyi szerelmi kincset nyújthatna, mint egy rút nő.

— Egy rút nő?

— Az bizony! Imádást, áldozatot, önfeláldozást, örjögő féltékenységet, olthatatlan szomjat, apotheosist, szentté avatást s Leucades szirtjéről leugrást: mindezzel kész-örömet szolgál neked a természet e mostoha leánya. Képzeld el, mi lenne a tengerből, ha a föld minden folyamát magába fogadva, nem fordítná fölöslegét a felhők táplálására.

— Ez volna még csak vérbőségben szenvedő víz.

— Egy vérbőségben szenvedő óceán! Szeresd és majd meglátod! Tulságosan is sok szerelemben lesz részed, mindenféle fajtájában, melyek minden próbát ki fognak állani! Vedd hozzá ez előnyökhöz továbbá azt is, hogy senki sem fogja tőled az ő szívét elvitatni akarni, s hogy ha te egyszer meghaltál, nem fog új házasságra lépni, sőt ellenkezőleg akár el is nyeli majd hamvaitat, miként Artemisia hajdanában.

— Elég, elég — kiáltott föl Alejandro, nem bírva hova lenni a nevetéstől. — Meggyőztél, elismerem. Holnap majd hozzálatok, hogy meghódítsam magamnak a . . . izét . . .

— Na csak hogy eléggé rút legyen ám aztán!

— Izét . . . Casimira Fernandezt.

— Micsoda, a Matilde unokanénjét?

— A ki vele szokott menni mindenhová?

— Épen azt.

— Szent Isten, na ez már aztán eléggé rút!

— Dehát még milyen bizalmatlankodó természetű.

— S milyen okos a mellett . . .

— Mit sem tesz. Mondtam, a mit mondtam.

— Hat akkor nem tudod, hogy mit mondtál, — válaszolt Luis. — Casimirát nem lehet meghódítani.

— Miért?

— Azért.

— De hiszen ha annyira rút . . .

— Épen azért. Mit gondolsz te, melyik az a nő e földön, kit legnehezebb meghódítani?

— Melyik volna más, mint Elisa, — sóhajtott Alejandro mélabúsan.

— Kicsoda? A ki a Principe-útczában lakik? Mily oktalanság! Nincs az a szép nő, kit meg ne lehetne hódítani! Minél szebb, annál inkább hisz az őt üldöző érzelem őszinteségében, és a hit, minthogy vak, meg-megszokott botlani s nyakát is kitöri. Nem Alejandro: a nők Szebasztopolját nem azon szépségkirálynők körében fogod megtalálni mint eddig szokás volt hinni, kiknek szívéhez áldozataiknak még halálkiáltása sem hat el. Az igazán legyőzhetetlen asszony az, ki rútnak született s olyannak nőtt föl; a ki tudja, hogy rút s a maga kétségbeesésének sánczai közt elzárkózva él; kinek elég esze van arra, hogy megértse, miszerint nem képes vágyakat kelteni, s elég önbecsézete nem áztatni magát mások hazugságainak minden áron elhinni akarásával; kinek csak kín a szerelem, s miután papnője nem lehet, vértanúja akar lenni ez érzelenek; s végül mint oly drága gyémánt tulajdonosa, mely durva anyagba van foglalva, szívesebben viszi magával azt a sírba, semhogy valamely kéjencz keblén lássa azt tündökölni. — Ilyen ez a Casimira. S'ep ezért nem hiszem én, hogy te meghódítod őt.

— Mondom, hogy meghódítom!

— Azt fogja hinni, hogy bolondot üzöl belőle s kegyetlenül kikoszaraz.

— Casimira és kosár!

— Barátaid pedig kifütyölnek érte, ha megtudják . . .

— A leányok pedig keresztet vetnek majd rád, mint a ki ördögtől van megszállva . . .

— Ismétlem, hogy meghódítom Casimirát — viszonzá. Alejandro.

— Mi módon?

— Magam sem tudom. . . .

— Arról kell meggyőznöd őt, hogy tetszik neked . . .

— Meg fogom győzni!

— Arról, hogy szépnek tartod . . .

— Majd elhiszi.

— Fogadjunk, hogy nem!

— A mibe neked tetszik!

— Ne feledd, hogy igen okos leány . . .

— Én meg igen tapasztalt vagyok . . .

— Nos hát fogadjunk a kocsidba az én angol paripám ellenében.

— Legyen.

— Mennyi idő kell neked hozzá ?

— Egy hét, — szólott Alejandro szünet után. — Egy hét múlva bál lesz a baronesa del Cedro házánál. Ott majd be fogom nektek bizonyítani, hogy Casimira szerelmes belém !

— Nem elég ennyi !

— Hogy Casimira menyasszonyom ! . . . Hogy hisz szerelmemben ! . . . Hogy elfogadja !

— Elfogadom.

— Ah — kiáltott föl hősünk, kezeit dörzsölve — mily megaláztatás lesz ez a bárónéra, Elisára s Mariannára nézve ! Mint fogok mulatni rajta ! S mily szép lovat nyerek !

Ezt mondva, Marianna páholya felé indult, ki ott volt a nagykövet leányaival.

III.

A CSATATÉR.

Egy hét telt el a fogadás napja óta.

A baronesa del Cedro házában vagyunk.

Esteli tizenegy óra.

A teremk alig képesek befogadni a nagyszámú és zajos vendégsereget. Az elkáprázott szem valósággal elmerül ez óceánjában a csillároknak, virágoknak, szalagoknak, gyémántoknak, selyem-fátyolszöveteknek, tollaknak, érdemjeleknek, fénylő kopasz fejeknek, arany- vagy agát-fürtöknek, mosolyoknak, taglejtéseknek és pillantásoknak . . . Mindez zajong, kereng, összeverődik, sziporkázik . . . A zenekar polkát kezdett s kéjelgő hanghullámai bágyatag epedéssel teli mámorba ragadják mindezen frivol s örjögésig lobbanekony képzeleteket . . . Nézd különösen, miként tánczolnak ! Mintha megannyi virágbokréták volnának, melyeket a forgószél sodor ; mintha őszi ég alkonyán szeszélyesen tornyosuló felhők volnának ; mintha átlátszó tenger hullámgyűrűi tánczolnának rózsaszínű ég boltozata alatt, mintha színjátész tollerddöt hullámoztatna éjszaki szél, mintha . . . mintha tudom is mi mindenhez nem hasonlítana még.

Valaki azt mondta és sokan ismételték utána, hogy nagy esztelenség a táncz. Én tiltakozom ellene! A táncz igazi gyönyör s már vele született az emberi természettel . . . hiszen még a vadak is tánczolnak! Napoleon és Lajos Fülöp is tánczoltak. De ugyan miért is ne tánczoltak volna? Ah, karjaid közt tartani egy karesú andaluziai hölgyet, kinek ruhája merész és szilaj termetet sejtet s ki hajlékony mint a nád, ruganyos mint az aczél, pillantása elhaló, arcza halvány, ajkai kihívók, vállalai meztelenek s fürtjei illattól áradnak . . . Kebledre öleled, megszorítod kis kezét, átkarolod karesú derekát, köréd tekerődzik hosszú uszálya, az ő leheletében úszol, az ő szemeinek tüztől égsz . . . A zene tovaragad benneteket, tovább sodor az ár, az istennő rabja vagy . . . Koronként ezt dadogja ajkad: «Milyen szép!» s a szép rád mosolyog s mosolya örültté teszen, a szív új élettől éled, halántékod lüktet, büszke megvetéssel emeled föl homlokod s így szólsz a Jövőhöz: Nem félek tőled, s így a Múlthoz: Nem ismerlek! . . . Hát nem fölséges dolog ez?

Igaz ugyan, hogy bálból kijövet, a mint ott fönt kioltják a csillárokat, a zeneszek eltávoznak s megnyílnak a balkonok, fejed nehéznek érzed, lábad dagadtnak találod, szíved pedig üresnek; álomosság és éhség gyötör, lelki furdalás és szégyenérzet . . . De hiszen mi más az egész földi lét, mint egymással összefüggő hatások s ellenhatások sorozata?

Elismerhetjük tehát, hogy a mostani tánczok, minők a keringő, polka s mindazok, melyeket a párok ölelkezve járnak, legalább is nem méltatlanok a férfi tekintélyéhez, ha mindjárt nem is férnek össze egészen a női szemérmességgel.

De most már elég volt a choreographiából.

— — — — —
A baronesa szobájának egyik pamlagán ülnek barátaink, Alejandro, Luis és Cipriano.

— Mondom nektek, hogy el fog jönni! — szolt a legelső közülök.

— S mered-e állítani, hogy czélt értél?

— Tökéletesen. Úgy hogy most már enyém a lovad . . .

— Tehát beszéld el.

— Megtehetem, nem bánom. Legelőbb is tartozom Neked, tisztelt Luis barátom, annak kijelentésével, hogy Bölcs Salamonként szoltál, mikor azt állítottad, hogy Casimira, az igazán

meghódíthatatlan nő. Nincs fogalmad róla, mily harcztot kellett végigküzdenem! Elég, ha annyit mondok, hogy kényszerítve láttam magam ez esetben egy egészen újdonság-új taktikát eszelni ki. A szokásos formulákkal semmire se lehet menni a rútaknál. Velök szemben egészen más logikára, más harcsmódorra, más tudományra van szükség, mint a mindennapi nőkkel szemben. Mily ismeretlen világot tártatok föl szemeim előtt! Mily kifürkészhetetlenek az emberi szív örvényei! Hallgassátok, mi történt velem a lefolyt hét alatt, s ismerjétek el, hogy psychologus vagyok.

IV.

ÁDÁM ÉS ÉVA GYERMEKEI.

Az első nap az angol nagykövetség bálján kerestem föl Casimirát.

Egyedül ült, mint mindig, egy boudoirba megvonulva, távozni óhajtva, s várta mikor hagyja abba a tánczot bájos unokanővére, s mikor jön hozzá mondani: «Menjünk!»

Egész este egy lélek sem pillantott rá! Senkinek sem jutott eszébe, hogy őt tánczolni vigye, senki sem szólt hozzá még annyit sem, hogy jó estét!

Melléje ültem, tettetve mintha nem vettem volna észre ottlétét; hosszát ásítottam, s aztán fölkiáltottam, mint ha magamra lennék:

— Szent Isten, de unalmas!

Majd azonnal szépen felé fordultam, mint ha csak abban a perczen vettem volna észre:

— Ah, Casimira itt van! — szóltam zavarodottan. — Itt volt? Bocsássa meg fölkiáltásomat . . . De mondhatom, ezen a télen már igazán torkig vagyok a bálozással.

— Pedig a ki őt tánczolni látja, s látja, mint nevetgél, mint kaczerkodik minden nővel . . .

— Igen, igen, minden nővel, a mi más szóval annyit tesz: senkivel. Oh milyen esztelenek, milyen önhittek a mostani leányok. A mióta az angol nevelési mód jött divatba, nincs leány, ki képes volna igazi szerelmet érezni.

Casimira ajkán philosoph mosoly vonúlt végig, mint ha ezt akarta volna mondani: Isten igazságos!

Aztán beszéltem neki az időjárásról; s aztán hogy kimentsem különczködésem, miszerint oly hosszasan időztem mellette s egyáltalán nehogy gyanakvást keltsék benne, kimerültséget és fejfájást negélyeztem.

E perczben egy gyönyörű szép nő ment át a szobán.

Én dicsérni kezdtem fej-ékét, de megjegyeztem:

— Hanem ez is olyan esztelen teremtés!

— Rendkívül sok az imádója . . . felelt Casimira.

— Nekem ugyan nem tetszik, — válaszoltam. — Szépsége nem szól a szívhez.

Kevéssel aztán megint a leghíresebb szépségek egyike követte az előbbit; ennek is bírálgatni kezdtem . . . jellemet, megjegyezve, hogy szerencsétlenné fogja tenni azt a férfit, ki elveszi.

Végre azt a szándékomat fejeztem ki, hogy visszavonulok a nagyvilágtól s a csillagvizsgálásnak adom magam.

Ekkor aztán elmékedésbe bocsátkoztunk az ifjúkor rövid voltáról s azon érzelmek mulandóságáról, melyek az önszeretben gyökereznek . . .

Casimira olyan taglejtést tett, mely körülbelül azt akarta mondani: «Van szemök és nem látnak!»

Ekkor aztán fölálltam s képmutató őszinteséggel szóltam:

— Igazán örvendek, hogy oda hagytam a szalont. Nagysád társasága egészen elragadott. Nagysád valóban nagyon szellemes!

Ez volt az egyetlen tulajdonsága, mit büntetlenül dicsérhettem.

Casimira égre emelte szemét, mint ha ezt akarta volna mondani: Istenem, miért is nem adtál nekem a sok szellem helyett inkább egy kis szépséget?!

Másnap aztán megtudtam a hugától, hogy az a rútság oly komoly jellemet fedezett föl bennem, minőt sohse mert volna elképzelni.

Este aztán a színházban fölkerestem páholyukat s érté- sére adtam, hogy összevesztem a bárónéval, hogy ide hagyom Madridot s gyűlölöm a nőket.

Ezzel egyszersmind némi valószínűséget nyújtottam

neki, tekintve hogy neki végre is nagyon kevésbé volt külseje nőies.

Azt mondtam öltözékére, hogy csinos, s e dícséret ellen nem tiltakozhatott ellentmondani szerető lelke, mert hiszen ha már egyszer magára vette azt a ruhát, világos, hogy neki is okvetetlen tetszett. Kérdeztem tőle, mennyibe került, melyik boltban vette, mert — mondám — épen egy olyat szeretnék küldeni testvéremnek, Margaritának.

Így aztán e második «ülés» alkalmával sikerült őszinte jelleműnek hízelegni be magamat Casimira lelkébe.

— — — — —
A harmadik napi összejövetel alkalmával, az Ortiz-estélyen, az ifjú leánynak ezt a mondást csepegtettem be fülébe, melynek ördögi hatalmát el fogjátok ismerni:

— Milyen plastikai szabásúak az ön arcvonalai!

Ti már észlelhattétek, hogy a mióta a plastikai szabású arcvonalak föfedeződtek, azóta a negyven éves nők igen kényelmes, mert igen rugalmas bőkkal rendelkeznek, melylyel imádóikat illethetik, legyenek bár ezek az ördögnél is rútabbak. Plastikai még nem tesz annyit, mint szép, hanem érdekes, s az érdekes rútság akár hányszor szépség számba megy. Csak gondoljunk a Rivera képeire vagy a Hugo Victor regényeire.

Casimira esztelen mohósággal nyelte el a csalétek-bókot s áldotta a plastikát, melynek az első oly üres phrasist köszönheté, a melyben hinni tudott.

Aztán a szerelemről kezdtünk beszélni, s én lefestém előtte csalódásaimat. Történeteket beszéltem el neki elhunyt menyasszonyaimról, hűtlen jegyeseimről s azokról, kiktől viszont én riadtam meg, mert nem tudtam velök miről beszélni, s két-három ilyen fajtájú mondást vettem oda:

— Az állhatatosság a kiváló lelkek erénye . . . Ez az igazi nemesi cím . . . Granadában volt egy hírlap is, ha nem csalódom, ezzel a címmel . . . Hanem nőben keresni, épen annyi, mint akár a kört négyszögüvé akarni tenni.

Mikor aztán távozni készült, így szóltam:

— Miért siet nagysád anyyira . . . Még csak tizenkét óra . . .

Pedig már éjfél után egy óra volt!

Magasztaltam társalgását, kellemét, hangja csengését.

illatát . . . tudniillik a mi zsebkendőjéből áradt felém, s végül panaszkodtam, miért nem őszinte ő is velem szemben.

— Ön nagyon sokat szenvedhetett! — következtetém belőle. Önnek múltjában valami nagy szomorúság lappang. Ön oly halottat gyászolhat, kit nagyon szeretett . . . Én minden titkomat föltárom ön előtt . . . Ön pedig egészen bezárkózik előttem!

— Szépség, ifjúság gyorsan eltűnnek az évekkel. Az erény, a szellem, a lélek szép tulajdonságai: csak növekednek s erősbülnek a korrallal. A test ellensége a léleknek . . .

Casimira büszkén emelé föl homlokát . . .

— Már pedig, — folytatám, — mily gyöngéd érzelmeket árulnak el e szemek, Casimira! Mily lángoló szívre vall minden tekintete! Hiába igyekszik ön eltitkolni előttem, mennyi élet-erő rejlik kiváltságos lényében: szemei rávallanak a heves vérre, mely ereiben lüktet . . . Oh ön képes volna szeretni egész az örülésig! . . . Mily boldog lesz az az ember, kit ön megszeret . . . Oh miért nem is ismertem önt, mielőtt illúzióimat elvesztettem volna! Miért is kellett elfecsérelnem lelkem kincseit! . . . Mámorra van szükségem . . . Ön ma táncolni fog! . . . könnyörgök önnek! . . . Csak önnel vagyok képes táncolni mostani kedélyállapotomban . . . A mióta önt közelebbről kezdtem ismerni, iszonyodom a leányok léhaságától, kik annyira üresek, könnyelműek, hogy talán arról sincs tudomásuk, hogy lélek lakozik bennök . . . Jöjjön táncolni, Casimira! . . . ön megért engemet, mint még senki meg nem értett.

S Casimira táncolt velem.

— Ettől kezdve aztán változtattam a taktikán. Már nem az értelemhez beszéltem ezután, hanem az érzékekhez. Feje immár telve volt löporral, most már csak az volt hátra, hogy az érzékek segélyével fölrobbantsam, tettetve, hogy nem veszem észre a gyújtó szikrát . . . A többit bátran rája bízhattam.

— Mint mondtam, együtt táncoltunk. — Egy Strauszkeringőt, mely maga volt a kísértés kéjes epedésével. Mindaz, mit föl sem vesz az oly nő, ki kis kora óta hozzá van szokva, hogy egy férfi karjai közt tovaragadtassa magát a zene hangjaitól: mindez rendkívüli hatással volt Casimirára, ki számos év óta hordta magában a fölhalmozott delejességet, a nélkül hogy bármit is abból kiárasztott volna. Így aztán termete,

melyet addig senki át nem ölelt, reszketett és szikrázott kezem érintése alatt. Szíve vadul vert, a mint az enyémhez közelebb ért. Szüzi érzelmei torkát fojtogaták . . . Az életerő, melyet oly sok ideje tartott már visszafojtva, szilajon tört ki belőle . . . Nő volt, fiatal volt, földi gyarlóság! . . . Én csak néztem . . . néztem . . . folyvást, szakadatlanul, s tekintetemmel körülöveztem őt, leigáztam, magammal ragadtam. Azonban a nélkül, hogy egy szót szóltam volna hozzá; a nélkül hogy el akartam volna érteni a mit láttam; mintha egyáltalán minden táncz ilyen volna, s mintha ebből állna tulajdonkép a táncz.

— Ah, — kiálték föl önkívületben látván őt végre, ön elalél? . . . Mire véljem kikelt tekintetét, miért roskad így össze, miért ily elhaló? . . . Casimira! . . . Ah ön csupa tűz . . . Ön isteni! . . . Most már egészen értem, mit ér ön!

Casimira élettelenül dőlt karjaimba.

Húga kivitte a szalonból, miközben így szólt:

— Elalélt . . . Nincs hozzá szokva!

Én pedig haza mentem.

A következő, vagyis a hatodik napon látogatást tettem Casimiránál.

Sáppadt volt, mint a halál.

Magunkra maradtunk. A keringőről iparkodott folytatni a társalgást.

Tettem magam, hogy nem értem el.

Az én fölfogásom szerint az egész dolog nem volt egyéb . . . mint a mit húga mondott: elájulás, és pedig szokatlanság következtében . . .

Ő lesütötte szemét, mint egy mondva: «Hálátlan! Tehát nem értetted meg?»

Leverten búcsuztam el, minthogy az este a grófnő báljába kellett mennem. Casimira, mikor látta, hogy távozom, nagyon elszomorodott s már majdnem ott állott, hogy szememre hányja, hogy megcsaltam őt; de kétségkívül eszébe jutott aztán, hogy én teljességgel nem ígértem neki, hogy szeretni fogom őt, sőt inkább az ellenkezőt tettem, azt fogadva, hogy ő tőle is, mint minden nőtől, iszonyodni fogok, kivéve természetesen barátság dolgában. Beérte tehát azzal, hogy ezt kérdezze:

— Neheztel ön reám?

— Én . . . nem . . . Ugyan miért neheztelnék?

— Semmiért . . . Csak oktalan töprengés az egész . . .

Kezet csókoltam s távoztam.

Azon este megint együtt tánczoltunk.

Casimira most már nem ájult el s egész tisztán hallhatta szavaimat, melyek egész lényét fölzavarták, s melyeket a mámor-nak mindent kimentő perczében ejtettem . . .

— Casimira! forró lehelletedhez képest jéghideg itt a lég! Megörülök még e keringőtől . . . Oh a szemed . . . a szemed! . . . Casimira szeretsz-e? szeretsz-e? szeretsz?

Annyiszor s annyiféle hangnemben ismételttem e szavakat, hogy végre halálverejték közt, egy halálraitélt pillantásával dadogtak ajkai igent, annyi gyöngédséggel, szenvedélylyel s oly dús ígéretekkel telt igent, minő még sohse csengett fülembé.

Ekkor aztán, de csak is ekkor előálltam a végső bókkal, melyet a rútak számára szoktam tartogatni:

— Casimira! Elragadó szép termeted lehet! . . .

A következő nap volt a hetedik.

A hetediken pedig az Úr megpihent, hogy a bibliával szóljak.

Tehát íme szerelmes belém Casimira Fernandez. Hogy ezt elérjem, egészen megfordított harczmodorral kellett élnem, mint máskülönben szoktam. Legutolsó teendőmnek hagytam azt, hogy szerelmet valljak neki. Mikor vallomásomat megtettem, akkor már nem állott hatalmában, hogy eszével gondolkozzék. Múlhatatlan szükséges volt, hogy higgyen nekem, s hitt nekem. Vallomásom tehát pusztá formaiság volt. Ha el is mulasztom, akkor is ép úgy történt volna minden. Abban áll ügyességem, hogy értek hozzá, mint kell tettekkel befolyásolni előzetesen valamely kérdés eldöntését. Valami, a mi fölül állt az ő akaratán s az enyémen is, megelőzte a tárgyalást, mely az ilyféle közös megegyezéseknek előljáró beszéde szokott lenni. A megegyezés már megtörtént, mielőtt megérlelődött volna a vágy, hogy ilyesmire lépjunk egymással. S ez magyarázza meg diadalmam.

— Holnap elküldöm a lovat — szólta Luis igazi csudálattal. — Hanem addig is lássunk bizonyítékokat, melyek a dolgot kétségen kívül helyezték.

— Látni fogjátok. Íme itt jön a diva! Figyeljétek csak ránk!

V.

A SZERZŐ AJÁNLO BESZÉDE.

Ifjú ártatlankáim a női nemből, kik csak imént értetek el az élet márcziusának 21-ikét, — eddig a tél üvegházában fejlődött üde, tiszta, bájós virágok; ti, kik a törvényszéki orvostan teljes tudatlanságában nevelkedtetek föl, kik annyira félénkek és könyörületesek vagytok, hogy nem szemlélhetitek könnyek nélkül a konyhabeli csirkeöldöklést, nem vehettek iszony nélkül tudomást a lyukában lakó egérke létezéséről; ti szelíd galambok, s jámbor engedelmes tanítványok; ti, kik megvalljátok a főtisztelendő plébános úrnak rémséges bűneiteket, hogy nem csókolgátok meg a földről fölvevett kenyérdarabot, vagy hogy elmulasztottatok fölkiáltani, mikor vőlegényetek tüsszentett: Jézus, Mária, József! Vagy hogy megízleltétek unokabátyátok szivarát abbéli kíváncsiságból, hogy lássátok, mint is esik hát az a dohányzás! Ti, mondom, kik oly érzékenyek s jólelkűek vagytok, hogy elájultok az operában s a bikaviadalokon, s kik mindezen okoknál fogva megérdemlitek, hogy a baronesa del Cedro, kinek estélyeire jártok, Angyalok karának nevezzen az ő mennyében... szóval ti, Elena, Pura, Marianna, Matilde, Elisa, Consolacion, királynői e szalonoknak, — tinektek ajánlom e szerény lapokat, melyek tartalma ha kissé fanyar ízű lesz is előttetek, de annál táplálóbb lelki eledel, miután azt akarom szemeitek elé tárni napnál világosabban, hogy égi lényetek daczára is, annyira kegyetlenek, annyira lelketlenek tudtok lenni, hogy valósággal csapatban raboltok, dühvel, orozva s előre megfontoltan gyilkoltok, a nélkül hogy tudomást vennétek tetteitekről s lelki furdalást éreznétek utánok, akárcsak mintha azon kegyetlen banditáknak volnátok tanítványai vagy társnői, kik a vesztőhelyen bűnhődnek vétkeikért.

VI.

A MEGFESZÍTETÉS.

Nos hát térjünk vissza a bálba.

Mondtuk, hogy Casimira megérkezett.

Casimira, ki a mióta betöltötte tizenkettedik évét, elő-

ször hitt Istenben, az életben, a szerelemben, a boldogságban . . .
minthogy hitt Alejandroban!

Casimira, kinek nagyobb s jelentéktelenebb indulatai ezúttal egyformán zajgó tömegben ébredtek mind egyszerre új életre, s ki azért jött ez este bálba, hogy első hódításával büszkélkedjék s elégtételt vegyen magának annyi elhagyatottságban, mellőztetésben töltött este gyötrelmeiért, melyeket itt ugyane teremben kellett szenvednie, ugyane boldog szépek szeme láttára!

Casimira, ki ezúttal elragadott egy imádót Marianna, Elisa, Matilde, Pura, Consolacion elől, sőt el a baronesa del Cedro . . . a ház úrnője elől! . . .

Casimira, ki mindez okoknál fogva ezúttal oly rémítően neki öltözködött, hogy a legutolsó darabig minden csipkét, szalagot magára rakott fiókjaiból és szekrényeiből, a minek természetesen az volt következménye, hogy feltűnőn czifra volt, kihívó czifra, egész az ízléstelenségig, tengerzöld s ezerféle díszszel ékített ruhájában, a hajába tűzött vörös rózsákkal s fehér tollakkal, tüllderekben, melyet kanárisárga sávok szeldestek, újjai pedig szintén színessel voltak hímezve; három gombú keztyűt viselt, fésülködési módja kihívó volt s csak úgy vakítottak gyémánt ékszerei.

Iszonyú volt, hét világra szólón rémséges, oly rikítóan rút, hogy mindenki rámeredt, különösen arcza bilincselte le a tekintetet . . .

Arcza! . . . Nem kísértjük meg leírni . . . könyörületesebb szívűek leszünk, mint a baronesa del Cedrot környező Angyalok kara.

Alejandro Casimira felé ment . . .

Itt azonban kénytelen vagyok egy megjegyzést szűrni közbe.

Nem tudom, ha észrevették-e önök, hogy Alejandro minden hibái s minden látszólagos kegyetlensége mellett sem volt teljességgel minden érző szív híjával. — Sőt inkább Alejandro szerette és sajnálta Casimirát . . . már egy bizonyos fokig legalább.

Szerette őt, mert tényleg a szerelem egész óceánját fedezte föl benne, az érzelmek egy egész világát, egy egész mennyországot talált benne önfeláldozásból, gyöngédségből, hálából, vak rajongásból. A mit hiába keresett a bárónő lelkében, a

mit megtagadott tőle az Elisa szíve, a mi pedig életszükséglet volt Alejandra nézve s a mi után ő oly mohón esengett *Saffo* áriáinak hallásakor, mindezt el sikerült érnie Casimira Fernandezben.

Egyszersmind szánta őt, mert jól érezte, hogy a maga Don Juani hiúsága erősebb lesz eszénél s lelkiismereténél, el fogja őt szakítani a boldogtalantól, mihelyt a kegyetlen világ szájára kerül nevetséges választásával . . . Pedig a világ nevetni fog rajta, mert a világ nem tűrheti el nyugton, hogy egy Casimira-féle rút nő is boldogúlhasson ez életben.

Hogy fogadásának megnyerését biztosítsa, hogy kielégítse barátjainak lelketlen kíváncsiságát, Alejandro a leány felé ment. Alig állt azonban előtte a hősi önfeláldozásnak e mások által nem ismert kincses háza, meglehet, az a gondolat ötlött agyába, hogy eltitkolja kalandját, titokban fogja szeretni Casimirát, egymaga fog belemerülni ez egyedül általa fölfedezett odaadás kéjzönébe . . . Meglehet, az a gondolat ötlött agyába, hogy anyjává, testvérévé, barátnéjává, hitvesévé fogadja, gyermekeinek anyjává s öregségének támaszává . . .

Hanem hát mi lesz akkor a fogadásból? S mi különösen az ő veszélyeztetett önszeretetéből? Úgy szerepeljen Luis és Cypriano szemében, mint a Casimira megvetendő jegyese?

— Ám legyen — szólt magában Alejandro, végleg elhatározva magát. — Türelemmel fogok elviselni egy kis gúnyt ezen a bemutató estén . . . Különben is van némi hitelem . . . Különczkedésnek fogják tekinteni ezt a szerelmet . . . múltó szeszélynek . . . Egy óra hosszaiig tündököltetem szörnyetegemet, aztán azt fogom negélezni, hogy faképnél hagyom . . . Azonban épen nem szakítok vele, csak titokban fogom őt jövőre látogatni.

Ily elhatározással s egy vértanú elszántságával oda ült Casimira mellé s meghitten, halkan kezdett vele társalogni.

A baronesa del Cedro volt legelső, ki a tördőfést megérezte, hisz őt Alejandro a lefolyt hét alatt teljesen elhanyagolta, s ki a szerelmes nők ösztönével már előre megsejtette, hogy új vágytárs van a dologban.

Azonnal föl is hívta Angyalai karának figyelmét arra a bizarr csoportozatra, mit Alejandro és Casimira alkottak, a mint ott ültek szerelmesen suttogva.

Az Angyalok kara rémülten megütődött s aztán betöltötte az eget kiáltásaival:

- Ez gúny ellenünk!
- Így aláz meg bennünket?
- Ily sértés!
- Boszút kell állni érte! — szólt a megbántottak csoportja.
- S az a leány komolyan veszi!
- Mégis okosabbnak hittem azt a leányt!
- Hátha örökölt talán?

Alejandro észre vette, mint hullámszik, nő körülöttök a gúny tengerének dagálya, mely immár lábukhoz ért, s táncolni vitte Casimirát.

Casimirát a gyönyör majd megörjítette. Azt a mennyei boldogságot, melyet az Evangelium ígér az alázatosoknak, a lelki szegényeknek, a szomorúaknak, az igazságra szomjazóknak s éhezőknek, ezt a mennyei boldogságot, egyetlen reményét az elhagyattatás és gyötrellem hosszú évei alatt, oly hirtelen és váratlanul érte el a szegény rút leány, hogy alig tudott magának számot adni megváltatása csudájáról . . . Oh mint imádta, mint áldotta az Istent ez estén. Titkos, néma könnyeinek zápora mint üdíté föl szívét, mely oly korán elfonnyadt! Mily szép volt most előtte a világ, mily jók az emberek, mily boldogsággal kecsegtető a jövő!

Az angyalok kara e közben föl s alá sétálgatott a teremben, mondogatva:

- Táncolni vitte!
- Casimira tánczol!
- Tehát ki volt csinálva a dolog, csak titkolták! . . .
- Engedjük őket, maradjanak magokra! . . .
- Helyes, helyes! Ez passiv tüntetés lesz!
- Vonuljunk félre . . . mint a cataloniai munkások szokták tenni, mikor összefont karral sétálnak a parton . . .
- Úgy van, strikeoljunk!
- De gyermekek, így tönkre teszitek a bálomat! — kiáltott föl a ház úrnője.

— A kisasszonyok rémülete teljesen érthető, — szólt Luis, belevegyülve a csoportba. — Ha az ember táncolni látja ezt a nőt, okvetetlenül így kell fölkiáltania: Vel auctor naturæ patitur, vel mundi machina dissolvitur! *)

*) Körülbelül: Vagy a gondviselésnek lett valami baja, vagy a világ vége jött el.

E latin idézet mindenkit nevetésre fakasztott, bár senki sem értette. Luis és Cypriano aztán elbeszéltek Alejandro és Casimira szerelmének történetét úgy a hogy azt magának e kaland hősének szájából hallották.

Csakúgy zuhogott a sok gúnyos, tréfás megjegyzés, élcz. Alejandro mindent látott, hallott, mindent kitalált.

Casimira is csakhamar észевette, hogy már darab ideje mind csak ők ketten magokra tánczolnak, s hogy az egész társaság mind csak ő rájuk néz, nevetgél és suttog.

Úgy érezte, mintha kést döfnének szívébe. Alejandra pillantott s látta, mily sápadt, mint verejtekezik, s mily iszonyú gyötrellem kifejezése ült ki arczán. Ekkor görcsös vonaglász mozdulatával hagyta abba a tánczot; oly szelíden mosolygott, hogy lemondása szent Bertalan hóhérait is lefegyverezte volna, de nem fegyverezte le a báróné Angyalainak karát. S e mosolylyal így szólt a zavartól egészen fölindult s compromittált ifjúhoz:

— Köszönöm. Elfáradtam . . . Hagyjon el . . . Nézzen el arra felé is . . .

Alejandro élt az alkalommal s sietett fölkeresni Luist, hogy megkérdezze, ki van-e elégítve?

— Ah sok szerencsét! — szólt elmenet hozzá Matilde.

— Mily finom ízlés! — szólt félhangon Elisa.

— Mikor lesz az esküvő? — kérdé a báróné, rá sem tekintve. S egyszersmind oda intett legyezőjével egy csinos katonát, ki már hosszabb idő óta járt körülötte, s ki Alejandro ördögi hiúságát inkább gyűlölettel és haraggal tölté el, semmint féltékenységgel és irigységgel.

— Nos végre megtalálta, a ki igazán szeresse! — szólt Marianna, egy szál virágot nyújtva a nagykövetség titkárjának.

— Nem volna kedve tánczolni, Elisa? — dadogá Alejandro a calle del Principe-ben lakó hölgyhez, szíve úrnőjéhez, élete sphynxéhez fordulva.

— Ments Isten, Alejandro! — felelt a leányka. — Előbb vesztégzár alá kellene önt tétetni, mint a járványos hajókat.

Ez utóbbi döféstől egész dühe föllázadt, s Casimira mellé tért vissza, arra határozva magát, hogy erőszakot erőszakkal ver vissza. Tudta jól, hogy ha a legesekélyebb gyöngeséget árúlja el, azonnal fölfalják ellenségei.

— Egész este vele fogok tánczolni, — gondolta. — Majd

kibőjtölöm én ezt a sok önhittet! Majd megismertetem én velök, ki s mi lakik bennem.

S a rút leányhoz fordulva, így szólt:

— Casimira . . . Feledtem mondani . . . Ne compromittáld magad azzal, hogy rajtam kívül még valaki mással is tánczolj . . . Egész este én leszek a párod!

Mily fölösleges és nevetséges volt e figyelmeztetés!

— Hallod? — folytatá Alejandro. — Azt a Strausz-kerin-gőt játszszák, melyet már két este tánczoltunk. Tánczoljuk ezúttal is mintegy szerelmünk megünneplésére, mely e dal-lamok ütemeinél született!

Casimira kezdetben vonakodott.

Majd így szólt:

— Hagyja, hogy előbb más párok fölálljanak . . .

— Nézd . . . már három pár is járja . . . Induljunk . . . felelé Alejandro lázas remegéssel.

— De te szeretsz-e? — kérdé Casimira kétségbeesett gyötrelém hangján.

— Ha szeretlek-e? — viszonzá az ifjú rezgő, ideges han-gon. — Szeretlek, mint még soha senkit! . . . Mint kívüled egy nő sem érdemes szerettetni! . . . Jöjj . . . Jöjj . . .

— Menjünk . . . Tánczoljunk! — válaszolt a rút leány, kinek lelke a legrettentőbb harcoknak volt színtere.

Elisa egészen hallotta ezt a beszélgetést.

Elisa, a ki mint az Angyalok karának küldöttje jött oda, hogy elválassza Alejandro Casimirától.

Elisa, kibe — mint tudjuk — halálosan szerelmes volt Alejandro, a nélkül hogy biztos lenne viszonzszerettetéséről, bár ezt nem minden alap nélkül sejtette.

Elisa, a szalonok királynője, a megközelíthetetlen szívű leány, azzal a két epedő fekete szemmel, bíborajkkal, istennői termettel, elbűvölő kezeccékkkel és szirén-hanggal . . .

Nos tehát ez az Elisa oda intette magához Alejandro, a nélkül egyébiránt, hogy ránézne.

— Bocsánat, — szólt emez Casimirához, mikor ez a szerencsétlen már épen neki akarta magát lendíteni a táncznak s már egy szekre le is dobta legyezőjét . . . Bocsánat . . . Egy pillanat múlva itt leszek . . .

S oda ment a nyugalmit soha el nem vesztő széphez.

— Sok beszélni valónk van egymással, Alejandro . . . szólt Elisa.

— Nekünk, Elisa? — kiáltott föl Alejandro, remegve a diadalérettől.

— Igen, uram. Szíveskedjék velem táncolni ezt a keringőt . . .

— Ezt a keringőt . . . dadogá Alejandro . . . már másnak ígértem oda . . .

— A bárónénak? — kérde Elisa emésztő féltékenységet árulva el vagy csak negélyezve, mert hogy őszinte volt-e vagy csak tettette, sohse tudta meg senki.

— Én semmit sem ígértem a bárónénak, — felelt Alejandro erélyesen.

— Úgy hát annak a leánynak ígérte . . . Casimirának! . . . Az már más . . . Mehet . . . Úgy majd máskor fogunk beszélgetni . . . Szíveskedjék megmondani az unokabátyámnak, hogy várom. Most jut eszembe, hogy megígértem neki, hogy egész este vele fogok táncolni . . .

— Nem . . . nem fogok mondani semmit sem! — kiáltott föl Alejandro, eszébe jutván azok a dolgok, melyeket egy héttel azelőtt gondolt el a calle del Principe-ben, reggel nyolcz óra tájt.

S ezúttal is, mint a hányszor csak Elisa közelébe jutott, minden egyéb eltűnt szeme elől: büszkeség, tisztesség, lelkiismeret, udvariasság, könyörület; következőleg eltűntek szeme elől ezúttal Luis, Cypriano, a fogadás, a baronesa del Cedro, valamint el az a boldogtalan Casimira is . . .

Ah igen, ez a tizenhét éves kaczer, ez a kis varázsnő a maga örök mosolyával, ez a könyörtelen csábító sokkal erősebb volt, mint az a kéjencz.

A leány jól tudta ezt . . . s hogy ebbeli hatalmával büszkélkedhessék, talán minden nap föláldozta a maga és Alejandro boldogságát, a helyett hogy egy nyájas szavával kiszakította volna ifjút a baronesa karjai közül.

Alejandro szenvedélyes szavakban kezdett áradozni . . . Elisa a maga részéről oly szívélyesnek mutatkozott, mint még soha . . . Hogy hogy nem, karjaik egymásba fűződtek . . . s a következő pillanatban már ott kerengtek a keringő forgatagában, feledve a világot, feledve önmagokat, mit sem tudva már kölcsönös sérelmeikről, s mit sem törődve a jövővel!

Elisa számító lélek volt. Eszének élességével csak akaratának szilárdsága versenyzett. Ki tudja, hogy a mikor tréfaképen magára vállalta, hogy Casimirával szemben a vágytársnőt fogja játszani, mely szerepét társnőinek közmegegyezése bízta rá, talán egyúttal saját vágyát elégítette ki azzal, hogy egész este Alejandroval akart táncolni.

Annyi tény, hogy büszkén, fölségesen, kéjesen olvadozott a báróné kedvesének karjai közt . . . Tény az, hogy lángoló hévvel néztek egymás szemébe, majd édesen mosolyogtak. Tény az, hogy elbájoló párt alkottak . . . ifjúságtól és szépségtől ragyogót, mely csak irigységgel tölthette el a tehetetlen aggot, a természetből mostohán kitagadott rútat, a csalódott s kihült embergyülölöt.

A teremnek épen azon szögletében fejezték be a tánczólást, mely szembe esett azzal a szöglettel, hol Casimira ült.

S fél óráig maradtak ott beszélgetve.

Alejandro szerelemtől s aggódástól örülten kérdezte:

— Szeretsz-e?

S Elisa száraz ajkakkal, s megriadt tekintettel felelte:

— Nem!

De szeme ugyanakkor igent intett.

A miből aztán következett, hogy Alejandro egész este ott maradt Elisa lábainál.

— Együtt tánczoljuk-e az első polkát? — kérde az ifjú, kinek szívét majd megrepesztette az öröm.

— Együtt! — felelt a leány édesen; hogy mit gondolhattott e perczen a leány szívében, senki sem találhatta volna ki.

— Elisa . . . emlékszel-e még Aranjuézre? . . . suttogá. Alejandro mámorosan.

— Hagyjon most magamra . . . felelt amaz, gyöngédség és féltékenység, naivság és romlottság kimagyarázhatatlan vegyülékével. — A báróné néz bennünket! . . .

Valóban a báróné már nyugtalanzkodni kezdett; gyanakodni kezdett, hogy Elisa talán a saját hasznára dolgozik.

Elisa fölkel s így szólt:

— Ha majd a polkát jelzik, jöjjön értem.

S azzal távozott, hogy fölkeresse barát nőit, kétségkívül, nehogy elmulassza, hogy elismertesse velök hatalmát s további fölhatalmazást nyerjen tőlök a rút leány imádójának csábítását tovább is folytatni.

— De most ugyan nem fogok Casimira melle visszamenni, gondolta Alejandro, a mint egyedül látta magát . . . Panaszban törne ki ellenem . . . sirna . . . másfelől pedig Elisa azt hinné, hogy mindkettejükből bolondot üzők.

Így azután tette magát, mintha szórakozottságból nem is venné észre Casimirát.

Hozzájárult még az a körülmény is, hogy odajött Cypriano és Luis s győztesnek jelentették ki őt, tekintve, mily gyöngédséget és féltékenységet, szenvedélyt és aggodást árult el Casimira ábrázata.

Ah igen: Casimira sápadt volt, mint a halott; elhagyatva, némán, egyes-egyedül ült ott, a legborzasztóbb kétségbeesés rabjaként.

— Egész éjjel veled akarok tánczolni — mondta volt neki Alejandro És Alejandro ott hagyta őt a faképnél, hogy Elisával menjen tánczolni.

Mily kegyetlen tréfa! Mily fájdalmas csalódás! Mily durvaság! Mily gázság!

Az angyalok kara mindegyre összesűgött, újjal mutogat-tak rája s irgalom nélkül nevettek.

Mert meg kell vallani, hogy a fájdalom nagyon rosszul illett a Casimira arcához.

E pillanatban rákezdett a zenekar egy polka bevezetésére.

Casimira várt . . . ha nem is szerelmet, de legalább könnyörületességet remélt még Alejandro részéről.

Azonban emez Elisával tánczolta a polkát.

Casimira most sírva fakadt.

Az angyalok kara gúnyt üzött e könnyekből, nevetségesnek találta e féltékenységet. — Ki látott sirni bálban?

Elisa Casimira közelében állította meg Alejandrot, a nélkül azonban, hogy ez észrevette volna.

— Legújabb diadalodról beszélj nekem — szólt hozzá szíren-hangján.

— Mi jut eszedbe? — viszonzá Alejandro. — Az egész Casimira-historia csak fogadásból történt. Kérdezd meg Luis-tól és Cyprianótól. Miként szerethettem volna én bele ilyen szerecsen-szépségbe?

Casimira hallotta e szavakat s elájult. Meg pedig igazában. Biztosíthatom az olvasót. A báróné azonban azt hitte, hogy ájulása csak tettetés.

A mi az Angyalok karát illeti, mondhatom, hogy groteszknak találta Casimira érzékenységét.

Unokatestvére oda sietett, hogy segítsen rajta.

— Semmi se — mondogatta emez. — A minap is megtörtént vele. Tánczolásra adta fejét . . . pedig látszik . . . nincs hozzászokva . . .

Alejandro, e mulatságos események főokozója, közimádat tárgya volt azon este. A női szépség meg volt boszúlva.

Casimira magához tért, távozott a teremből, a nélkül, hogy bár csak egy pillantást nyerhetett volna Alejandrótól.

Elisa az illető perczben épen süteménnyel kínálta, gyöngyház-fogait láttatva.

Luis és Cypriano a lovon kívül még nagy vacsorát is ajánlottak föl, diadalának tiszteletére.

Az Angyalok kara pedig ártatlan nevetgélés közt beszélgetett mind e dolgokról.

Folytatták a tánczot, s nem sokára azután Elisa is távozott, annyit sem mondva Alejandronak, hogy «befellegzett», de azért ez szerelmesebb volt belé, mint bármikor.

Alejandro azután bizonyos nyugtalanságot kezdett érezni, bár okáról nem bírt magának számot adni, vagy talán csak nem akart. A lelki furdalás kezdte gyötörni öntudatát talán. Elég az hozzá, kedélye mind jobban elkomorúlt, bár arca mosolyt erőltetett. Következésképen arra használta az este hátralevő részét, hogy kibeküljön a bárónéval . . . A bűnösök egymás társaságát szokták keresni, nem szeretik a magányt.

A báróné, ki nagy materialista volt, bár saját maga előtt sem akarta bevallani, rögtön megpecsételte a békét.

S Alejandro ott maradt.

Egy hét mulva megint bál volt a baronesa del Cedro házában.

De ezúttal Casimira nem volt jelen.

— Elíjesztettük — szólt Elisa.

— Talán tükörbe nézett — jegyezte meg Matilde.

— Vagy lefényképeztette magát — vélte Marianna.

— Hátha férjhez ment valami vakhoz! — mondá Consolacion.

— Vagy épen apácza lett! — kiáltott föl Elena.

— Vagy meghalt! — veté oda a báróné, megmagyarázhatatlan mosolylyal ajkán.

E perczben megkezdődött a rigadon (quadrille) s véget vetett a további találgatásoknak.

Alejandro a bárónéval tánczolta.

Elisa gúnyt űzött Alejandróból s önmagából, egy vén madárijesztőnek nyújtván karját.

S többé senkinek sem jutott eszébe Casimirára gondolni.

VII.

TANÚLSÁG.

Casimira! Ah Casimira!

Ne beszéljeteK soha a rabnak szabadságról!

Ne beszéljeteK gyermekeiről az anyának, ki elhúnytokat siratja s ki Isten kegyelméből élte csak túl azon csapást.

Ne beszéljeteK a vaknak a fény s a színek szépségéről.

Hagyjátok békén az alvót . . . Ne keltséteK föl soha.

TiszteljéteK a gyermekek szent tudatlanságát.

Ne magyarázzátok a szegényeknek társadalmi jogaikat, ha nem bírjátok azokat ki is elégíteni.

Ne fitogtassátok fényüzésekteK a nyomorúltak előtt.

Ne zavarjátok föl egy rútnőnek fájdalmas nyugalmát.

Béke a holtak poraira!

Casimira! Ah Casimira!

Az Angyalok kara méltatlannak hitte őt arra, hogy boldog legyen.

Az Angyalok kara elrabolta boldogságát.

Az Angyalok kara kigúnyolta boldogtalanságát.

Casimira meghalt!

Halálát az okozta, hogy az égből alázuhan a földre . . . Gondolhattátok volna!

Ő nyugodtan járt azelőtt e siralom völgyében.

Alejandro fölemelte őt s fölvitte a mennyek körébe.

Az Angyalok kara pedig, tudniillik Ti, leánykák, kikhez szavam intézem, ti megragadtátok s ismét visszadobtátok a földre.

Meghalt, tehát, orgyilkosság következtében.

Az ily vétkekre nincs büntetés a törvénykönyvben, mondaná Balzac.

De mi azt mondjuk: van Isten az égben, hála legyen érte!

Alejandro s Elisa fejről sem maradt el soká a büntetés.

Annyira kiváló lényeknek születtek, hogy elkerülhetetlen szükségök volt rá, hogy egymásnak tessenek s egymást boldogítsák; a természet is arra látszott szálni őket, hogy örökké együtt éljenek. De egy ördögi nő közójök lépett s örökre szétválasztotta őket. A báróné beszennyezte csókjaival Alejandrót, s így méltatlanná tette őt Elisa imadására; s mi több, magát Elisát is lealjasította, mert oda juttatta őt, hogy valami nyomorútlhoz ment nőül. Azóta Elisa és Alejandro kerülök egymást. Ösztönszerű szerelmök haraggá s dölýffé változott; az egymás imadására rendelt két lélek undorral van telve. Gyűlölni szeretnék egymást s nem képesek, s az idő a mint telik, mind jobban meggyözi őket arról, hogy szétvált életök kétségbeesésén se boldogság, se feledés nem fog enyhíteni soha.

A báróné maga szintén elvette a maga jutalmát. Alejandro helyébe egy lovassági kapitányt szerzödtetett, ki — szavahihető tanúk szerint — prózai verésekkel szokta megtisztelni a szegény seňorát . . .

A mi pedig Casimirát illeti, biztosak lehettek, olvasóim, a felöl, hogy az ő teste már se nem rútabb, se nem szebb, mint bármely más, mely a földben rothad a férgek táplálékaként, míg vértanúságban megtisztúlt lelke dicsőségben tündöklök, örökké tartó szépséggel, igazi Angyalok karától környezve.

ALARCON PÉTER után, spanyol eredetiből

T. I.

SZERETNI KELL.

A szép tavasz im, itt van,
Jer a szabadba már.
A rügző friss esalitban
Meggzólal a madár.
A hű párt hívja párja
Felcsengő fütytyivel
S az is felelget rája:
Szeretni kell!
Szeretni kell!

Kibújtak a virágok
Az elmúlt éjszakán —
S mind, mind bokorban áll ott.
És egy sem áll magán.
Egymás fölé hajolva
Ők némán zengik el,
Hogy csak a szívünk hallja:
Szeretni kell!
Szeretni kell!

A jégpánczélt levette
Csobog a víg patak
S egy másik ér sietve,
Hamar belé szakad.
S a mint hab habba olvad,
Mint szív, ha szívre lel —
Az ár se mást dalolgat:
Szeretni kell!
Szeretni kell!

Oh, jer velem leányka,
Kéz kézbe' jer velem!
Az ébredő világ ma
Csak dal és szerelem.
Bár mit hallasz te mástól,
Ne higy te semmit el —
Csak mit az ég tanácsol:
Szeretni kell!
Szeretni kell!

KOZMA ANDOR.

A LELKI JEGYESEK.

Rám nézel és könnyed csorog,
S engem siratsz, azt gondolod —
Nem sejtéd, nő, hogy tenmagad
Illet csupán e könyvpatak.

Oh, mondd, hogy néha lelkesen
Nem száll-e át egy sejtelem
S nem súgja: sors végzése volt,
Hogy a mi szívünk összeforrt?
Együtt boldogság és öröm,
De pusztulás vár ránk külön.

Megírva állt a sors könyvében,
Egymást szeretnünk kelle mélyen.
Helyednek keblemet mutatta,
Itt keltél volna öntudatra;
Növényi eltedből vidámon,
Fölcsóktalalak vón, virágom,
Magamhoz, magasb létre téged —
Én lelket adtam volna néked.

De most, hogy a talány megoldva,
Lefolyt végkép a homokóra —
Ne sírj, ne sírj, a sors akarta —
Én válok s te hervadsz magadra;

Elhervadsz, mielőtt virultál,
 Kialszol, mielőtt kigyúltál,
 Meghalsz, jön érted a halál,
 Előbb, mint éltél volna már.

Most már tudom. Te vagy, az égre!
 A kit szerettem; óh de vége,
 S mi kín, hogy már a földalálás
 Perczében üt az örök válás!
 Az üdvözet bucsú is nálunk,
 Mi válunk, mindörökre válunk.
 Egymást viszont, az égbe' fenn,
 Nem látjuk soha, sohasem.
 A föld porába hull a szépség,
 Te meghalsz, elenyészel végkép;
 De más a költők sorsa, más,
 Rajtunk nem győz az elmulás,
 Földi enyészet nem bír velünk,
 A dalhonban mi tovább élünk,
 Avalun vár, a bűvös tündérország —
 Örökre hát, szép hulla, Isten hozzád!

HEINE után, németből

VARGHA GYULA.

EGY OSZTRÁK MINISZTER EMLÉKÍRATAI.*)

Az utolsó évtized rendkívül gazdag volt oly művekben, melyek az Európa nagy államaiban az 1848-iki mozgalom óta végbement nagy változásokra, és azokban főszerepet játszó férfiakra új és gyakran teljes világot vetnek. Anglia és Franciaország vezető embereinek mémoires-jaiból és leveleiből nemcsak a politikai viszonyoknak nyerjük hű képét, hanem beletekinthetünk az udvari és parlamentararis viszonyok szövevényeibe is, a személyes érdekek és a nyilvános élet azon bonyodalmaiba, melyet a múlt századnak annyira elterjedt szavával titkos történetnek nevezhetünk. Olaszország mindjárt újjáalkotása után sietett közzétenni egyesítésének diplomatiái előzményeit és Cavournak és munkatársainak működése szinte a legcsekélyebb részletekig tárva áll előttünk. Még a tartózkodó Németország nagy férfiainak, Moltkenak, Roonnak, levelezései és följegyzései is napvilágra jutottak azonnal elhunytok után. Ezekben már, a dolog természetéhez képest, az objectiv anyag nagyon túlnyomó a biographicus fölött.

Csak Ausztria maradt hátra sokáig, mint annyi másban, úgy ebben is. Mintha Ferencz császárnak sötét, a politika arkanumait minden avatatlan szem előtt feltékenyen őrző rendszere nem szűnt volna meg Metternich bukásával. A hatalmas államkancellárnak íratait már ismerjük, velök a forradalom előtti korszak ismerete nagyot haladt. Hanem az 1848 óta szereplők csak ritkán léptek nyilvánosság elé. Az azóta végbement nagy változásokat mindnyájan ismerjük, de azok megkezdését és

*) *Denkwürdigkeiten von Leopold von Hasner. Autobiographisches und Aphorismen.* Stuttgart, 1892. 196 lap.

keresztülvitelét legtöbb esetben még sűrű lepel takarja. Okozza bár e hallgatást az a tény, hogy a különböző rendszerek gyorsan egymást követő képviselői magok is csak egy oldalát ismerhették a helyzetnek, vagy pedig az uralkodó körök azonossága által parancsolt szükséges discretio; a következés a kutatóra nézve egy: a legfontosabb kérdésekre nézve alig talál feleletet.

Annál hálásabban kell fogadnunk, midőn az új Ausztria egyik jelentős személyisége, ki a kiegyezés utáni időben, mint vallás és közoktatásügyi miniszter, nagy fontosságú, korszakot alkotó reformokhoz kötötte nevét, és még a miniszterelnöki polczra is eljutott, enged bepillantannunk személyeket s viszonyokat egyaránt érdeklő följegyzéseibe.

Hasner emlékiratainak első része Prágába, egy szegényes hivatalnok-család egyszerű körébe vezet. Atyja idővel udvari tanácsosi méltóságra emelkedett, de még csak nagy nélkülözések közt volt képes családját eltartani. Nemcsak anyagi téren volt szűk, kisszerű minden, még határozottabb volt a szellemi látókör. «Fölről elnyomták a lélek minden mozgalmát, nemcsak a politikai gondolkodás látszott veszedelmesnek, hanem minden tudományos törekvés, minden csak a közönségesen, mindennapin múlt, és Ferencz császár állítólagos jelszava: «nem tudósok kellene, hanem jó tisztviselők», reányomta bélyegét az egészre.

«Én pedig e hivatalos világban éltem és atyám, ki jól ismerte azt a világot, a melytől az ő sorsa és a mienk függött, óvatos volt. Végre a legjobb szellemek is alámerültek gyáván a posványba.» A házi nevelésben legalább a szülői jó példa és a mély vallásosság emelték föl a kedélyt, az iskolában ez is megszűnt, szolgálalkúság és fölületesség hatottak át mindent. Hasner elég őszintén bevallja, hogy az általános tespedtségben csak a cseh nemzeti eszme apostolai, kikkel véletlenül összerkerült, mutattak erős, független érzületet. Ironiája a sorsnak, hogy épen a német centralisták jövődjének oszlopának elméjére volt ily ébresztő hatása a keletkező cseh-szláv mozgalomnak. És mégis mély történelmi igazság rejlik e tényben. Mert történetileg kétségbe nem vonható, hogy a Metternich-féle rendszer poshadtt légköréből épen a nemzetiségi törekvések — első sorban a magyar, de a cseh is — ragadták ki a monarchia németlakosságát.

Hogy minő szoros volt a vesztegzár minden magasabb értelmi productum ellen, kitűnik abból az egyszerű tényből, hogy Hasner, ki jó deák volt és aránylag nagyon intelligens körhöz tartozott, csak 22 éves korában ismerkedett meg véletlenül egy vakációi útjában Goethe *Faustjával*. Természetes, hogy annál mélyebben hatotta át az ifjú fogékony kedélyét. «El voltam igézve a benne nyilatkozó szépségtől, bölcseségtől és nagyságtól. Oly magasságra éreztem magam fölemelve, melyhez képest a mélységbe süllyedt mindaz, mit addig gondoltam és éreztem. Úgy éreztem, mintha reám életem új kora virradna.» De utoljára is áthatotta a sötétséget egy-két ébresztő sugár. «A nélkül, hogy sokat hallottunk volna szabadságról, szabadabb szellem kezdett bennünk csírázni és erjedni.»

Politikai tekintetben ez a szabadság nem valami magasra szárnyalt. Az osztrák bureaucratia, ha már szellemileg kibontakozott a «rendszer» nyűgéből, nem talált magasabb eszményt a II. József fölvilágosodott, németesítő absolutismusánál. Hasner pedig születésénél, nevelésénél, hajlamainál fogva nem lehetett hivatva másra, mint a tisztviselői pályára. Jogi tanulmányainak végeztével a pénzügyi igazgatóságnál szolgált, azután, mivel e foglalkozás még sem nyújtott elég táplálékot elméjének, a bécsi udvari kamarai ügyészségnél keresett alkalmazást. Ide már tudományosabb képzés, a jogi doctoratus elnyerése volt szükséges. Bécsben többek közt Bach, Herbst, Lasser, Conrad voltak hivataltársai, megannyian későbbi miniszterek. Látjuk, minő iskolából, minő szellemi körből kerültek ki az osztrák-német államférfiak és pártvezérek közt a legkiválóbbak.

E csöndes korszaknak az 1848-iki forradalom vet hirtelen véget. Hasner egyre jobban belemélyed a komoly tudományos kutatásba, nagyravágyásának czélpontja az egyetemi tanári szék. A mozgalom se állami fölfogásának, se liberalismusának nem felel meg egészen. «Első szempontból semmikép sem voltam hajlandó csatlakozni a német nemzeti mozgalomhoz, mely Ausztriát be akarta olvasztani az álmodott német államegységbe vagy szövetségbe. És ha a birodalom belsejében itt német, amott szláv vagy magyar volt a jelszó és mindenfelé szét húzni láttam a nemzeti chauvinismust, föllázadt bennem az állami eszme embere. Mert en ennek visszaszorítását a második sorba nemcsak a történeti szellem visszafejlődésének néztem,

hanem közvetlenül fenyegető veszélynek. Utóbbi tekintetben pedig ép oly kevésbé felelt meg liberalis álláspontom a radicalis árnak, mely rövid idő alatt széttört minden gátat.» Nem is késett meggyőződését férfias nyíltsággal kifejezni. A *Wiener Zeitung*-ban cikket írt ily cím alatt: *Egy királyságot egy osztrákéért!* Ez reá vonta a figyelmet, a radicalisok előtt pedig reactionarius hírébe juttatta. Nem is volt maradása a forradalmi Bécsben. Prágába tért vissza, hol újra a június 11-iki nagy lázadást kellett megérnie. Ennek leveretése után jutalmát vette elvhűségének. Thun Leo gróf, az új helytartó, a hivatalos lap szerkesztőjévé tette, majd pedig a jogbölcészlet tanárává nevezte ki.

Úgy látszik, hogy a Bach-korszak reá nézve a békés munkának és képzésnek ideje volt. Megkedvelte szakát, tudós és kedvelt tanár vált belőle. Dicséretére kell mondanunk, hogy elvhűsége akkor sem hagyta őt cserbe. «A concordatumban, mint az idő sok más jelében a szellemek újabb szolgaságának közeledését láttam, mely ellen egész belsöm föllázadt. Mert ha nem is voltam általában véve radicalis, szellemi szabadság dolgában egészen az voltam. Csak benne találtam az igazságot. És bárminő volt is vallásos meggyőződésem, épen a vallásos meggyőződést tiszteltem mindig szentség gyanánt, melyet mélyen sért a színlelés, a formáknak gyáva pharisæus imádása.»

Munkásságát ismét megszakítja az alkotmányos æra 1861-ben. Csehek és németek egyaránt őt jelölték képviselőnek Prága városában. Ekkor is első sorban osztráknak vallotta magát, ki nem tartja czélnak a nemzetiségek beolvasztását, de igenis szükségesnek látja, hogy azok az állam egészének alárendeljék magokat. Mint szónok csakhamar föltűnést keltett, a tartománygyűlés beválasztotta a Reichsrathba. «Ezzel kezdődött sikereimnek sora, sőt halmaza. Előadásukhoz, szerényen méltatva magamat, szinte kedvetlenül fogok. Mert jól tudom, hogy szerencsés véletlennek s személyes jóakaratnak kellett sokkal járulniok erőmhöz, hogy az életnek soha nem sejtett magaslataira emeljenek.» Mindjárt alelnöke lett a Reichsrathnak, elnöke a pénzügyi bizottságnak, elnöke a közoktatási tanácsnak, végre elnöke a háznak. Az alkotmányos, azaz a februariusi patenshez ragaszkodó pártnak egyik vezérét tisztelték benne. Schmerling rendszeréhez és kormányához teljes meggyőződéssel ragaszkodott. Nevezetes volt az 1861-iki válasz-

főlíratí vita alkalmával, az egységes állam mellett, a magyar követelések és a föderalismus ellen tartott beszéde. De Schmerling lassankint elvesztette tekintélyét a házban és azon kívül. Német politikáját, különösen a frankfurti fejedelmi gyűlés összehívását maga Hasner is kétségesnek, inkább merésznek, mint előrelátónak jellemzi. Következik Belcredi, az alkotmány fölfüggesztése. Hasner ismét az egyetemen talál menedéket, most már Bécsben, hol a nemzetgazdaságot adja elő.

Königrätz és következményei mit sem változtattak politikai meggyőződésén. Most is centralista, most is ellenzi a kiegyezést. A kormány őt az urak házának tagjává nevezi ki, nehogy a képviselők ház elnöke nyilvános ellensége legyen a kiegyezésnek; maga pedig hosszabb habozás után visszautasítja a neki följánlott miniszteri tárczát. Ő dolgozta ki a kiegyezés ellenzőinek politikai programját. «És valóban abban a meggyőződésben voltam és vagyok, hogy Ausztria népeit politikai vaksággal verte meg a nemzeti áramlat. Bármikép ítéljek meg, más viszonyok után, a nemzetiségi csoportok e törekvését politikai függetlenségre, nálunk nem is volt szó zárt népcsoportokról, hanem olyanokról, melyeknek léte az egésznek erejéhez volt kötve. Ha csak egy pillantást vetettek volna a jövőbe, okuk lett volna a monarchia erejét és az abban nekik jutó relativ önállóságot lehetőleg föntartani, a helyett, hogy minduntalan vetettek volna ellene.» Világos ez okoskodás ferdesége, az alapjáúl szolgáló tények helytelensége, különösen ha a magyar nemzetről van szó. Ő maga is elismeri, hogy nézetét a háború után alig tekinthették másnak, mint vakmerő idealismusnak. «De a mit a magyar kiegyezésben nyújtottak: két, majdnem teljesen önálló, de mégis egymásra szoruló résznek fölmondásra alapított viszonya, egyenetlenül fölosztott, tíz-tíz évben újra fölosztandó terhekkkel, azt nem valék képes magas államférfúi bölcseség műve gyanánt csodálni.»

A történelem napirendre tért Hasnernek és társainak következetes rövidlátása fölött. Sokkal fontosabb az a szerep, melyet ő, mint Auersperg herczeg miniszteriumának tagja, a vallás és közoktatásügyi viszonyok rendezője, hazája történetében elfoglalt.

Paradoxonnak látszhatik az az állításunk, hogy a kiegyezés óta a monarchia két államában voltaképp a vallás- és közoktatásügyi tárcza adja meg a kormányoknak igazi politikai színezetét.

A külügynek és hadügynek közössége miatt majdnem kizárólag a belső kérdésekre fordíthatják a vezetők figyelmüket. E belső kérdések közt pedig az egyházpolitikai és a szorosán vett kulturális kérdések megoldása egyik vagy másik irányban jelöli meg a kormányok helyét a korunkat mozgató nagy szellemi harcban.

Ismeretes, hogy Hasner úgy a confessionalis törvényhozás, mint az iskolai reform terén igen nagy eredményeket ért el. A concordatum ellenében visszavívta az állam jogait, iskolai törvénye pedig mai napig utolsó megmaradt bástyája az akkori liberalis vívmányoknak, mely remélhetőleg még soká fog dacolni a clericalismus rohamának. A josephinismusnak, ha valahol, e téren volt meg a jogosultsága. A concordatum és az abból folyó szellemi elnyomás elleni küzdelem hőskora az osztrák szabadelvűségnek, és bajnokai közt az akkori miniszter méltán áll első sorban. Kár, hogy különben sem nagyon bőbeszédű emlékiratai épen e pontban, mely Hasner tevékenységének kétségtelen tetőpontja, nagyon keveset mondanak. Nem annyira szerénységének kell e hiányt tulajdonítanunk, mert szívesen szól szónoki diadalairól, mint inkább talán az e kényes kérdésekben szükségesnek vélt tartózkodásának.

Igen érdekes világot vet e kérdésre egy későbbi nyilatkozata, azon alkalomból, midőn 1874-ben szőnyegre került a keresztyének és nem keresztyének közti házasság. Ebben nem értett egyet liberalis barátaival. «Meg voltam győződve arról, hogy az ily házasságok csak ritka esetekben fogják elsimítani a socialis ellentétet zsidók és keresztyének közt. Magam is sajnálatosnak találtam a felekezet nélküli házasságok mostani kényszerű kisegítő módját. De míg nincs meg legalább a facultativ polgári házasság, az ilyen házasságok csak mint szükség-polgári házasságok voltak lehetségesek. Mégis meg kellett ernem, hogy barátaim, Hye és Arneth, ellenem szóltak. Különben sem volt gyakorlati értékű az ilyen vita, mert az ilyen törvény úgy sem nyert volna soha szentesítést.»

Csakhamar látható volt, hogy a kabinet, melyet polgár-miniszteriumnak neveztek, pedig élén herczeg állott, tagjai közt pedig két gróf foglalt helyet, nem áll valami szilárd alapon. Beust alkudozni kezdett a csehekkal, mi lemondásra bírta Auersperget és a mind jobban előtérbe nyomuló nemzetiségi kérdés szakadást idézett elő a miniszteriumban. Egyelőre a

szigorúan német többség győzött: a császár elfogadta a kisebbségnek, Taaffe-nak, Potockynak és Bergernek lemondását és a reconstruált kabinet elnökeül 1870 február 1-én Hasnert nevezte ki. «De a helyzet és Beust nem változott.» Csakhamar erezhető volt egészen más viszonyoknak fölülkerekedése. E változásnak belső okait Hasner igen röviden és helyesen foglalja össze. «Egyrészt csak kelleetlenül követtek a liberalis áramlatot és azon téves nézetben voltak, hogy a szláv elemekkel, különösen egyházi kérdésekben, könnyebben boldogúlhatnak. Nem vettek tekintetbe, hogy a huszita szellem Csehországban nem halt ki és nem fog kihalni soha, és hogy a szláv elemek csak taktikából szövetkeztek egyelőre a papsággal. Másrészt már akkor előre látták, bár csak a legmagasabb körökben, az orientális politikának olynemű intézését, mely kívánatossa tette a monarchia szláv részeinek megnyerését.» A miniszterium nem a harcztot választotta, hanem a lemondást. Hasner Budára jött fölmentését kérni, s azt meg is kapta. Helyébe Potocky lépett és vele a nemzetiségek megengesztelésének első kísérlete.

Nyilvános élete ezzel nem szűnt meg. Mint az alkotmányos párt tagja, részt vett a Hohenwart elleni küzdelemben, azután pedig az urak házában mint vezérszónok tündökölt a különösen 1873-ban ismét előtérbe lépő egyházpolitikai kérdések fölötti vitákban. E kérdésekben meggyőződése nem változott, ép oly kevéssé mondott le centralista elveiről. Taaffe miniszteriuma ellenében ő szerkesztette az urak házában szorosán alkotmányhű válaszfóliátát. Miután Taaffe új pairek kinevezésével az urak házában is többséget szerzett, vezérszerepe ott is megszűnt. Csak akkor lépett ismét elő, midőn legnagyobb alkotását, az iskolai törvényt kezdték megnyirbálni. Mint hetven éves ember nagy elkeseredéssel nézi hazája közügyeinek romlását. «A clericalis párt bátran emeli föl fejét és felekezeti népiskolát követel. Ha a kötelesség parancsolja, még egyszer harcolok. De már hetven éves vagyok. Igaz, hogy Schmerling még tizenhárom évvel idősebb és több pártfelem hajlottabb korú nálam. De 26 évi, végre is eredménytelen politikai küzdelem elfárasztott mindnyájunkat. Nem volna csoda, ha a világ is unna már minket. Mennyire szeretném, ha ifjabb nemzedék nőne fejünk fölé. De az nem mutatkozik sehol. Aristocrátiánk iskolája még nagyon rövid idejű lehet. Ifjúsága nem szolgált

parlamentaris erőket. A régi úton — sport, diplomacia, katonaság — járnak az ifjak is. Különben pedig a politikai életnek az a következése, hogy az ifjú tehetségek sietnek beléjutni, mielőtt még megérték volna. Mi öregek csak akkor hívtunk oda, mikor már nem voltunk fiatalok. Hisz az ifjúság manapság szinte mellékesnek tartja a tanulást, és a politikai élet megértését illetőleg azt a mondást tartja szem előtt: «az Úr övéinek álmukban megadja». Még a jövőben sincs igen kilátás, mert egy soká győzelmes rendszer végre is szétmorzsolja az ellenzék pártját. Szívós jellem sehol sem találkozik sűrűn. Ha egy ideig így megy tovább, nem csoda, ha pessimista hangulat fogja el, mérges pára gyanánt, a kedélyeket. Belsejében meglazulva, pénzügyileg gyöngé, sokkal gyöngébb, semhogy egy nagyhatalom hadseregének megfelelően, pedig kívülről is fenyegetve van: Isten segítse régi Ausztriánkat.»

Van valami megható az öreg, minden tévedése mellett tiszteletre méltó államférfiúnak e panaszában. Nemcsak saját eszméinek látja bukását, hanem azokhoz annyira hozzákötve véli hazája virágzását, hogy azok nélkül annak főnnállását is kockáztatottnak hiszi.

Búcsút vehetnének e műtől, mert az író családi életére és a bécsi társaságra vonatkozó megjegyzések minket nem igen érdekelnek. De nem hagyhatjuk figyelmen kívül az eszrevételeket, melyeket Hasner azon kiváló férfiakra vonatkozólag tesz, kiket hosszú, változatos pályája alatt közelebbről megismerhetett.

Az uralkodóról így szól: «Okom volt őszintén tisztelni némely kiváló tulajdonát. Méltóságát mindig a legegyszerűbb formában tartja fenn; barátságosan komoly, nem barátja a hiábavaló általánosságoknak, mindig csak az ügyvel magával foglalkozik. Méltán nevezték őt a monarchia legszorgalmasabb emberének. Ha már most tekintetbe vesszük emlékező tehetségének ritka megbízhatóságát, megfoghatóvá válik előttünk, minő behatóan ismeri a polgári es katonai kormányzat minden részletét. Meg is kell ülnie a nyeret a hozzá szólított miniszternek, hogy a császár előtt el ne árulja valami gyöngéjét.»

«Mindnyájunkat megszegyenített egyszer a császár, egy elnöklete alatt tartott tárgyalás alkalmával, melyben egy nem is annyira fontos ügyről volt szó. Azt állította, hogy azt már egy ízben tárgyaltuk. És bár közöttünk több kitünő emlékezésű

férfiú foglalt helyet, senkinek sem jutott eszébe a dolog. A császár előhozatta a jegyzőkönyveket és úgy volt, a mint mondta.»

«Az a kegyes mód, melylyel a császár velem viselkedett, megengedte hinnem, hogy bízik bennem. És ha magam nem is mernék ennyire eldicsekedni, mások azt vélték, hogy hozzám, a kabinet liberalis tagjai közt, leginkább hajlik.» Jellemző, a mit más helyen említ, hogy a császár különösen Brestlt, a pénzügyminisztert tisztelte meg kegyével, a polgár-miniszteriumnak ezt az igazán szerény, jellemes, takarékos, munkás tagját.

Beust nagyon rosszul jár. Midőn először értekezik vele a miniszteri tárcza elfogadása ügyében, nem titkolhatja, hogy a közvetlen benyomás épen nem volt kedvező. «Folytonos mosolygása, mely a legkomolyabb ügyek megbeszélésénél sem hagyta el, játszi módja, a nagy szempontok és kifejezések szabatoságának hiánya: mind nem mutatott a lélek és jellem azon igazi erejére, melyre szüksége volt annak a férfinak, ki mint idegen és a viszonyokat nem ismerő, hivatva volt kezébe venni e legnehezebben igazgatható birodalom gyepelőit.» Majd könnyelmű, alapjában jó embernek nevezi, ki csak a mára gondolt.

Andrássy ellenben a szellemes férfiú benyomását kelti benne, kinek határozott gondolkodása és beszéde nagyon előnyösen ütött el a Beustétól.

Valóban csak akkor lelkesedik, midőn Schmerlingről szól. Nem is kétséges, hogy a volt államminiszter úgy jellem, mint szellemi erő dolgában első helyen áll azok közt, kik a Mária Terézia és II. József nagy kormányzati hagyományait össze akarták egyeztetni a modern alkotmányosság követelményeivel. Ausztriában ez az iskola folytatja a XVIII. századot. És ha Hasner emlékirataiból levonhatunk egy elsőrangú tanúságot, ez bizonyára az, hogy Bach, Schmerling és az orthodox alkotmány-párt rendszerét valóban csak nuance-ok választották el. A fölélv: a monarchia egysége és benne a német kultúra uralma. A magyar kiegyezés rossz, talán nem is szükséges rossz. Úgy látszik, hogy az új liberalis német párt nem annyira e hagyományokhoz, mint inkább Rechbauer és Kaiserfeld alaposabb és belátóbb fölfogásához ragaszkodik.

Politikusnak Hasnert épen nem nevezhetjük. Maga is szinte csodálkozik nagy carrière-jén, melynek egyes fokaira,

mint neki elhihetjük, minden utána járása nélkül, emelkedett föl. Tanárnak született; más mint doctrinair nem lehetett. Csakhogy az osztrák doctrinair más a magyarnál. Nem az elmélet az első nála, hanem a hatalom. Azon elveket képviseli, melyek a hatalmat megalapították és föntartották, és szolgálatát nem tagadhatja meg a kormánytól, még ha igen lényeges kérdésekben nem is ért vele egyet. Maga Hasner elbeszéli, minő ferde helyzetbe bonyolódott, midőn 1861-ben félig-meddig a cseheknek köszönte megválasztatását. Maga beszéli el, mint vállalt tárczát, igaz, hogy belső küzdelem után, pedig a kiegyezéssel nem értett egyet. E hajlékonyság különben jellemes férfunál nem mutat mást, mint hogy az állam kormányában, sőt a parlamentarismusban sem igen képes mást látni, mint hivatalt.

A mi őt azonban minden társa fölé emeli, mi egyéniséggé teszi, az műveltsége, folytonos, meg nem szakadó művelődése. Ennek mélységét nem annyira a műhöz csatolt aphorismákból ítélhetjük meg, mert azok a philosophia, az irodalom, művészet és politika különböző ágaira terjednek ugyan ki, de nem ritkán nagyon sekélyek és fölületesek. Műveltségét mutatja politikai pályája, a kulturáért folytatott szüntelen férfias küzdelme. Boldog az az ország, mely Hasnerhez hasonló férfiakat bír tanszékein, bíróságában, főhivatalaiban. De politikai készületlenség s fejletlenség jele, ha ilyenek jutnak, ambíció és hivatottság nélkül, a legfelsőbb polczra, — csak mert nincs más.

É R T E S I T Ó.

Toldi. Költői elbeszélés. Irta Arany János. Magyarázta Lehr Albert.
Nyolczadik bővített kiadás. Buda-Pest. Franklin-társulat. 1893.

«Vixere fortes ante Agamemnon
Multi: sed omnes illacrymabiles
Urgentur, ignotique longa
Nocte, carent quia vate sacro».

Horatiusnak e versszaka jut eszünkbe, annak a szerető gondnak, lelkesedő buzgóságnak és kitartó szorgalomnak láttára, a mivel Lehr Albert Arany *Toldijának* szépségeit föltárni, megértetni és megszerettetni évtizedek óta fáradhatatlanul törekszik. Mert bizonyára vannak a magyar irodalomban, *Toldin* kívül is, jeles költemények, melyek a részletes, gondos, kimerítő magyarázatot költői és nyelvi tekintetben egyaránt megérdemelnék, de «carent vate sacro», nem találkozik oly lelkes commentatoruk, mint *Toldira* nézve Lehr Albert.

Tíz éve most, hogy első nagy magyarázó munkája megjelent. Az nem a tanuló ifjúság, hanem a tudomány és az előadó tanárok számára volt írva és inkább nyelvészi, mint æsthetikai szempontból fejtegeti *Toldit*. Adatokban, megfigyelésekben, összehasonlításokban páratlanul gazdag munka. A legszorgalmasabb botanikus alig elemezhet nagyobb kedvvel és nagyobb gonddal szálaira, rostjaira és sejtjeire valamely növényt, mint Lehr Albert elemezte abban a művében *Toldi* verseit.

Ez a könyv azonban, mely most «nyolczadik bővített kiadásban» nyugszik előttünk, ama nyelvészi nagy commentártól egészen

különböző, önálló dolgozat. Eredetileg, első kiadásában, annak a kivonata volt a tanuló ifjúság felfogásához mért rövidebb alakban, de újabb kiadásában évről-évre annyira nőtt és annyi új anyaggal gazdagodott, olyan új oldalairól tekinti *Toldit*, hogy bizvást egészen új műnek mondható. Rendszeresebb mint az első commentár volt és a fejtegetett költeménynek conceptiója, szerkezete, tartalma, meseje, æsthetikai értéke felől általánosabb áttekintéseket ad. A mellett gondosan föl van benne dolgozva minden adat, mely az első munka megjelenése óta, különösen Arany hátrahagyott műveiben és levelezéseiben, nyilvánosságra jutott.

Valóban ritka dolog, hogy iskolai használatra szánt könyv ennyi szeretettel, ennyi tanulmánynyal legyen írva. Csak azt kell sajnálnunk, hogy olyan fejtegetés is jutott bele, a mi magában véve érdekes nyomozás ugyan, de kiforrt és lehiggadt megállapodásnak aligha fogadható el, s ennél fogva iskolás könyvben talán nincs egészen helyén. Vezessük a tanuló ifjúságot biztos ösvényen; de kétséges fölfedező útainkra ne vigyük őket magunkkal. Pedig, úgy hiszem, ilyen útra jut Lehr Albert abban a fejezetben, a mit Arany verseléséről ír.

Azt a tételt állítja föl, hogy Arany az alexandrin-versek szerkesztésében három fejlődési fokon ment keresztül. Nevezetesen: *Toldi* első egy-két énekét «időmértékes» versekül írta, trocheusokban; később, a fejlődés második fokán, már *Toldi*nak hátrább következő énekeiben, «teljesen szakított az időmértékkel», és alexandrinjeinek rhythmusát «pusztán a hangsúly hordozza»; azután a harmadik fejlődési fokon (*Buda Halálában*), «az időmérték újra előkerül és érvényesíti magát».

Nem mondom, hogy ennek az észrevételnek egyáltalában nem volna alapja. Lehr Albert sokkal éberebb megfigyelő és sokkal kritikusabb vizsgáló, semhogy merőben képzelődésből állítana valamit. De az a három korszakos beosztás, úgy, a mint ő osztályozza, és azok a kifejezések, a melyekkel ezeket az osztályokat egymástól megkülönbözteti és egymással mintegy ellentétbe állítja, csakugyan megzavarhatják a tanuló fejét. Szegény tanuló! Úgy is elég zavaros leczkét kell a kézikönyvekből és a poétikákból tanulnia a «mértékes versekről» és a «hangsúlyos versekről». Mert a magyar poetika tanárainak fülébe hasztalan harsogja Négyesy László már évek óta: «Minden vers, ha jó vers, időmértékes is, meg hangsúlyos is». A tanár urak csak megmaradnak a magok megszokott osztályozása mellett, és a monoton leczkét hűségesen utána mondják egymásnak.

A mi Arany alexandrinjeit illeti, én azt hiszem, *Toldinak* mindjárt legolejéről is idézhető akárhány versszak, a melyek ellen a «hangsúlyos» verselés szabályainak legszigorúbb alkalmazásával sem lehetne kifogást tenni. Például:

Szép magyar leventék, aranyos vitézek!
 Jaj be keservesen, jaj be búsan nézlek.
 Merre, meddig mentek? Harczra? háborúba?
 Hírvirágot szedni gyöngyös koszorúba?
 Mentek-e tatárra? mentek-e törökre?
 Nekik jó éjszakát mondani örökre?
 Hej! ha én is, én is köztetek mehetnék,
 Szép magyar vitézek, aranyos leventék!

Ha van magyar hangsúlyos alexandrin: ezek bizonyára azok! Egész rhythmusok a hangsúlyon épül. Tiszta, pengő ép rhythmus. Ellenben trocheusoknak vajmi biczegő lábak volnának. Miért hinnők tehát, hogy Arany voltaképen trocheusokat akart volna írni?

Viszont abban a második korszakban, a mikor, Lehr Albert szerint, Arany «teljesen szakított az időmértékkel», azt hiszem, nagyon kevés olyan alexandrin sorát lehetne kiböngészni, a melyeknek a sormetszet által ketté tagolt izületeiben az időmértéknek, vagyis a hosszú és rövid szótagok ütemszerű váltakozásának öntudatos alkalmazását kimutatni ne lehetne.

Úgy hiszem, az egyszerű igazság csak annyi, hogy Arany, azóta, a mikor (úgy 1856 körül) a magyar nemzeti versidomról elméleti alapon szabályokat alkotott, ezeket a szabályokat a gyakorlatban is pontosabban megtartotta, mint azelőtt írt verseiben. Az alexandrin verseknek, Arany szerint, alapjául szolgáló négyes ütemekre nézve, ő azt tartotta, nem adhatna szorosabb szabályt ennél: «lengedező vagy vele hasonló nyomatú láb, a hol csak lehet; a hol nem telik, ott ellenkező nyomatú, valamelyik ezek közül:

$$\begin{array}{cccc} \cup & - & - & \cup \\ \cup & - & \cup & - \\ \cup & - & \cup & \cup \\ \cup & \cup & - & \cup \\ - & \cup & - & \cup \end{array}$$

- Ezt a szabályt az 1862-ben készült *Buda Halálában* természetesen célzatosabban megtartva találjuk, mint Arany azon régiebb időbeli költeményeiben, a melyeket akkor írt, mikor még elméleti úton megállapodásra nem jutott. Ennyi igaz. Ezt biztosan ki lehet mutatni. De óvakodjunk iskolás használatra szánt magyarázatban

olyasmit fejtegetni, a miből a tanuló, sőt talán nem egy tanár is, a legjobb hiszemmel körülbelől ilyesmit fog kiolvasni és tovább tanítani: «Arany, eleinte, az időmértékes verselés híve volt; később, egy ideig, a hangsúlyos verselők iskolájához csatlakozott, végre azonban ismét az időmértékes verselés elvéhez tért vissza».

Mert ez aztán merő phantasmagoria volna.

Iskolai használatra szánt műben azt sem látom szívesen, hogy a különben annyira meggondolt szerző Petőfiről, csak amúgy «en passant», egy rövid jegyzetben (51-dik lap) ezt írja: *Szécsi Mária*-jában a hajnal festése «henye leírás», «nem oda való». Mintegy elretentő példának hozza föl; magyarázat és igazolás nélkül. Pedig aligha bajos nem volna igazolni, hogy miért nem oda való? Az bizonyos, hogy Petőfinek legeredetibb, legegényesebb és legmagyarabb festései közé sorozható. Sok költeményét, egész költeményét, később volnék a megsemmisülésnek oda áldozni, mint ezt a két «henye» versszakot. S miért ne időznénk egy-két perczet a hajnal hasadásának szép látványánál Petőfivel, ha Wagner hajnali harsonáit — *Lohengrin*ben — gyönyörűséggel és elragadtatással szoktuk hallgatni. Elvégre is a költemény «nem egyenes csatorna, mely gyors folyással czéljához siet».

Azokban ezek aprólékos észrevételek s nincsenek arra szánva, hogy legkevesebbet is levonjanak a könyv érdeméből, melyet méltó hely illet meg irodalmunk leghecsesebb kézi könyvei között.

—r—n—

Erdészeti növénytan. Írták Fekete Lajos és Mágócsy-Dietz Sándor, Rejtő Adolf közreműködésével. Az országos erdészeti egyesület Dedk-Ferencz-alapítványából 200 arannyal jutalmazott pályamunka. Kiadja az országos erdészeti egyesület. I. kötet: Általános növénytan. 553 képpel. Buda-Pest, 1891.

A hazai botanika terén mindenkor örvendetes jelenség számba megy, ha egy-egy nagyobb szabású hézagpótló mű jelenik meg. Ilyen könyv az is, melyet az idézett cím jelöl s melyet a következő sorokban e folyóirat olvasói előtt érdeme szerint méltatni kívánok. E munkában, mely a szerves egésznek I. kötete, az első magyar nyelvű nagyszabású és a modern botanikai fölfogáson alapuló

tan- és kézikönyv látott napvilágot, mely a tudományos növénytan nyújtotta ismereteket czélszerűen csoportosítja a botanika egyik alkalmazott ágának, az erdészet szakmájának szempontjából. Hasznos vezérkönyvet nyert benne az erdészettel foglalkozó minden szakember, mert válogatott tartalmánál fogva nem csak a szakpályára készülő, de a gyakorlati téren önállóan működő is sok hasznos és szükséges adatot, utasítást talál benne; utóbbi tekintetben különösen becsesek a III. részben közölt táblázatos kimutatások. Jó kézi könyvül szolgálhat e munka főiskolai hallgatók tanulmányai közben is, főként az anatómiai és alaktani részre való tekintetből. Az élet-tani rész már specialisabb irányú, a mennyiben inkább csak erdészeti igényeknek felel meg.

Midőn a munkát átolvastam s ítéletet formáltam róla, mindvégig szem előtt tartottam a szempontot, melyet szerzők maguk fejtettek ki az előszóban (V. lap). Itt vannak jelezve amaz irányadó elvek, melyek szerint a munka készült. A mű beosztása a következő:

I. rész: Növény-anatómia. 1. fejezet. A sejtről. 2. fejezet. A szövetekről. — II. rész: Alaktan. 1. fejezet. A táplálkozási részek. 2. fejezet. A szaporodás és szervei. 3. fejezet. A szaporodási szervek származékai. 4. fejezet. A virágzat és terméságazat. — III. rész: Növényélettan. 1. fejezet. Táplálkozás és anyagsere. 2. fejezet. A növekedésről. 3. fejezet. A fák visszaszerző képessége. 4. fejezet. A fák virágzásáról és terméséről. 5. fejezet. A kinőtt szerveken tapasztalható mozgási tünetenyekről. 6. fejezet. A fák betegségeiről és rendellenes képződményeiről.

Szerzők a könyv egyes részeit a szükséges, megfelelő arányban, terjedelemben tárgyalják, e mellett nem tévesztették szem elől súlyt fektetni mind arra, kiemelni mindazt, a mi az erdészeti szakmát közelről érdekli; a példák, képek nagyrészt fás növényzetről vannak közölve. Legyen szabad azonban egy körülményre a figyelmet felhívnom, melyet szerzők mégis figyelmen kívül hagytak, midőn a VI. fejezet tárgyalása közben a rendellenes képződésekről szólva, mindössze egy-két példára szorítkoztak, a helyett, hogy rendszeres — bár rövid — áttekintést nyújtottak volna az összes növény-szervek teratologikus elváltozásairól. Ez pedig annál inkább lehet jelentőséggel az erdészre, mert a rendellenes képződmények több neme a fa megszokott termetén avagy egyes részein előnyös vagy hátrányos változásokat okoz, melyek az erdészre esetről esetre nem lehetnek közömbösek; máskor például a virágrészek rendellenes eltérései a termés- vagy magképződésnek a rovására állanak elő; igen fontos

sak lehetnek bizonyos rendellenességek azért is, mert ezeknek több neme (így például a példaként fölemlített csavarosság is) — miként ezt a tapasztalat mutatja — magvak útján átszarmazik az utódokra, mely esetben az erdész az ilyen fák magvait nem veti el. Végül egyes teratologikus esetek (például a leveleké és virágoké) fák között is olyannyira állandósodott természetűek és gyakoriak, hogy fajták, variatiók megkülönböztetéséhez vezettek. — A XVII. lapon szerzők a *Növénybetegségtan* czíme alá sorolják a nosológiát és a teratológiát. E kettőt — bár köztük az átmenetet, mint az élő lények egyéb sajátságaira nézve is, ki lehet mutatni — külön kell választani, nem pedig a közös czím *Növénybetegségtan* alá foglalni. A mely élő lény nem normális alkatú, az nem szükségképen beteg is. Ennek a ténynek hosszas bizonyítgatását itt mellőzve, csak arra kívánom a figyelmet irányítani, hogy a rendellenes fejlődésű növényeket legtöbbszörre az jellemzi, hogy az egyén föntartása vagy pedig az utódok létrehozása zavartalanul megy végbe. Mai nap már a teratologikus elváltozásokat, abnormális szerveket nem kizárólag az alak után, hanem karöltve : az életfolyamatokból ítéljük meg. Vannak növényi rendellenességek, melyeknek jelenlétekor az illető növény vegetatív részei teljesen normálisan működnek, a szaporodás pedig sokkal fokozottabb mérvben megy végbe, mint rendes esetben. — A XXI. lapon czélszerű lett volna utalni Masters-Dammer német és Szász magyar teratologiai munkáira.

Lássuk már most a munka egyes részeit közelebbről. Mint minden nagyobb terjedelmű munka, úgy ez sem lehet minden részletében tökéletes, hibáktól ment. Legyen azért megengedve a következőkben a könyv bizonyos helyeire nézve megjegyzéseket tennem, melyeket a szabatoság szempontjából a könyv érdekében nem szeretnék elhallgatni.

A 11. lapon az van mondva, hogy a *Phycochromeæ* moszatoknak sejtjeiben nincs sejtmag. Ez állítást utóbbi időben eszközölt vizsgálatok megdöntötték. — Ugyanezen lapon czélszerű lett volna fölemlíteni, hogy vannak + és phototaxist (fényérzékenységet) mutató rajzok, például *Ulothrix*.

A 43. lapon a trichomákról lévén szó, szerzők a definitióban nem különböztetik meg élesen egymástól a valódi szőrformákat az emergenciáktól, hanem teszik azt a 156. lapon. Czélszerűbb lett volna a trichomák összes neveit (a szövetekről szóló részben) kimerítőbben tárgyalni s a 156. lapon (a táplálkozási részek fejezetében)

csak a makroszkopikus tulajdonságok jellemzését adni; a követett eljárás szerint szerzők ismétlésbe bocsátkoztak.

A 36. lapon hiányzik a collenchym és sclerenchym definitiója (ezzel csak a 46. lapon találkozunk), pedig a 38., 40. lapokon már hivatkozást találunk rájuk. A nevezett sejtalkakoknak a *Szövetformák* címe alatt (35. l.) való jellemzése azért is volna czélszerűbb, mert ezek is önálló szövetrendszerek elemei gyanánt jelennek meg, hasonlókép mint a parenchym és prosenchym elemek. Ily módon azután a «hypoderma» tárgyalásakor (46. lap) egyszerű hivatkozás, illetve fölemlítés történhetnék.

A 48. lapon a paraképződés módjait — mint erdészeti tekintetből fontosat — hasznos lett volna behatóan tárgyalni.

Az 56. lapon: «Sugaras nyalábok, ha ... a xylem és phloem váltakozva vannak egymás mellett elhelyezve a szár vagy gyökér központja körül». — A «szár» után jó lett volna zárjelbe írni a korpafüveket, mert ezek szárai az egyedüliek, melyek a xylem és phloem váltakozó elhelyezését mutatják, bár ezeknél a középpont körüli elrendeződés — mint a gyökereknél — nem fordul elő.

A 74. lapon: «A kryptogamoknál az ős-merystema összes sejtjei egyetlen egy sejtre, a csúcssejtre (mely egy-, két-, vagy hárommetszésű lehet) vezethetők vissza». — A korpafüfélék tenyészőkúpján csúcsfekvésű sejtsoport viszi a többi kryptogamok csúcssejtjének szerepét.

A 81. lapon: «A virágos növények levelei a tenyészőkúpon mint apró kiemelkedő sejtsoportok jelennek meg, melyek ...» — Nemcsak a virágos növények levelei jelennek meg sejtsoportok képezte dombok alakjában, hanem az edényes virágtalan növények között például az Equisetumok, Lycopodiumok levelei is.

A 165. lapon a mondatfűzésből a tájékozatlan olvasó azt hiheti, hogy az Epilobium és Verbascum szintén fás növények.

A 168. lapon: «A rajzók szintelen foltjából ered 2—4 csillangó» ... Figyelmen kívül maradt, hogy bizonyos moszatrajzoknál csillangókoszorú (Oedogonium) és egészen csillangós felület (Vaucheriá) is van.

A 180., 181. lapokon a harasztoknak spórák által való ivartalan szaporodásmódját, illetve a sporangiumok és spórák keletkezését főbb részleteiben figyelemre kellett volna méltatni.

A 217. lapon: «A magház üregének képzésében a virágnak kiöblösödő tengelye, a vaczok is több vagy kevesebb részt vehet». —

A vaczok csakis a magházat körülvevő üreg képzésében vehet részt. Hasonló értelemben módosítandó a következő bekezdés szövege is.

A 226. lapon a nyitvatermők pollenszemcséjében a prothalliumsejtek föllépési módja és sorrendje a régebbi téves nézet szerint van tárgyalva.

A 234. lapon: «A virág levélképleteinek azaz szerveinek első megjelenése a tenyészőkúpon csúcsfelé haladó (acropetalis) sorrendben történik». — Nem mindég, csak többnyire! Lehet basipetalis vagy intercalaris is. A *Potentilla reptans* kelyhe például utoljára fejlődik, eltérést mutatnak e tekintetben a *Compositæ*, *Rubiaceæ*, *Dipsaceæ* stb. családok virágfejlődései is.

A bőrszövet tárgyalásakor föl lehetett volna említeni (például a *Tropaeolum* levélről vett kép kíséretében) a vízréseket is, mert a 328. lapon hivatkozás történik ezekre.

A 368. lapon a hypochlorinról van említés téve, de mivoltáról a könyvben egyebütt nem olvashatni.

A 372. lapon a *Betegségombák* szakasza szerény nézetem szerint talán egészen elmaradhat.

A 453. lapon a zöld oltásról lévén szó, érdemes a főlemlítésre, hogy ez eljárás a vegetatio egész ideje alatt eszközölhető s épen ebben van nagy gyakorlati értéke.

A munkában egyazon fogalmak kifejezésére helyenként két vagy több szó is szerepel, hol záró jelben, hol a nélkül. Általában észrevehető, hogy szerzők a létező különböző elnevezéseket következetlenül, fölváltva használják, néha ugyanazon a lapon. Tekintve az elnevezések amúgy is nagy halmazát, az egy fogalomra használt több szó a kezdő olvasóra zavarólag hat. Például:

A 24., 34. lapokon virágporsejt, a 31., 222. lapokon pollenszemcse, a 212. lapon hímpor és virágpor, a 265. lapon virágpor-tömlő, stb. lapokon hasonlóképp fölváltva fordulnak elő.

A 39. lapon légrések, a 40., 41. lapokon légnylások vannak.

A 224., 264., 270. lapokon nyitvatermők, a 228. lapon ellenben csupaszmagvúak szerepelnek; hasonlóképen a 277. lapon magházasak, a 268. lapon pedig zárvatermők.

A 231., 232., 233., 265., 274., 276. stb. lapokon archeon, a 367. kép alatt s több más helyen pedig archeonium van írva.

A 231. lapon endosperma, a következő lapon endospermium fordul elő.

A 351. kép alatt antipod sejtek, a 254. lapon ellenlábás sejtek szerepelnek.

A 322. lapon a latin turgor, a 409. lapon duzzadság fordul elő.

Műszavak tekintetében szerzők részint az eddigi hibásak helyett jobbakat használtak, részint eddig nélkülözött, egészen új műszavakat alkottak — köztük több használhatót, alkalmasat; — van azonban a könyvben több oly műszó is, melyek kifogás alá eshetnek, melyeket vagy jobbakkal lehetett volna pótolni, vagy jó magyar kifejezés híján az eredeti latin vagy görög mellett kellett volna maradni.

Mindjárt a 3. lapon a régi rossz sejtenye szót találjuk a használatba átment latin cellulose helyett.

Szerzők a 10. lapon használt csillószálcsák és a 168. lapon — szóképzés szempontjából helyesebb — csillangó között ingadoznak.

Hasonló ingadozás ismerhető föl a virágporsejt (24., 34.), hímpor (212.) és pollenszemese között. — Mai ismereteink szerint a virág- vagy hímporsejt nem felelvén meg (a mennyiben nem egy, hanem két-három sejtből áll) egyedül helyes a pollen-szemese vagy röviden pollen műszó használata lehet.

A 24., 26. lapokon használt udvaros gödörke helyett a vermes vastagodás (vermek) határozottan hívebb, ragozásokra alkalmasabb és már használatban levő jó műszó, kár volna ezt mellőzni. A gödör vagy gödörke és a verem között különbség van, a vastagodásnak pedig az utóbbi hasonlat felel meg legjobban.

A 38., 50., 54. stb. lapokon rostedénynyaláb (= Fibrovasalstrang) helyett a rövidebb edénynyaláb (Gefässbündel) vagy a nyelvi szempontból alkalmasabb edénypamat ugyanazt fejezi ki.

A 39. lapon légrések, a 40., 41. lapon légnyílások olvashatók. Tanácsos lett volna ezek helyett a már megszokottabb, használatosabb és alkalmasabb szájnnyílások műszó. Alaki szempontból is kifejezi ez a hasonlatosságot, de meg a szájon keresztül végbemenő functiók: a táplálkozás és légzés (legalább részben) e nyílásokon át végeztetnek.

A 48., 49. lapokon kéregpara helyett etymologiai tekintetből parakéreg megfelelőbb. — Héjkéreg helyett a német «Borke» kifejezésére kéreghulla foglalható le, minthogy más szóösszetétellel a fogalmat helyesen kifejezni alig sikerül.

Az 56. lapon sugaras nyalábokról van szó; ez elnevezés sehogy sem illik a kifejezendő fogalomhoz, mert a gyökerek szövetében nem a nyalábok, hanem ezek két főrésze van sugaras elhelyezésben a középpont körül.

A 192. lapon szerzők a virágtájak új szót az eddig használt virágkörök helyett használják. Utóbbi, régebben megszokott és alkalmas szót kár volt mellőzni, a «virágtáj» nem jobb és a mellett idegenszerű. Szerzők bizonyára azon tény által vezéreltetek a virágkörök mellőzésekor, hogy vannak virágok, melyeken a virágszervek nem körben, hanem csavarvonalban vannak elrendezve. Ha csakugyan ez befolyásolta őket, úgy ez nem elégséges ok az új alkotásra; a táj szóval különben úgy állunk, hogy vele sem a körben sem pedig a csavarvonal irányában való elhelyezkedést kifejezni nem lehet, hanem csupán bizonyos irány megjelölésére alkalmas. A virágkör szót eddig is csak a ciklikus virágok szerveire alkalmaztuk, egyéb esetekben pedig az illető virágszervek csavaros elrendeződéséről szólottunk. A mi pedig a porzó-táj, szírom-táj stb. illeti (porzó-kör, szírom-kör helyett), erre nincs okvetlen szükség, ezt kifejezhetni egyszerűen így is: porzók, szirmok stb.; hogy ezek miként vannak elrendezve, azt nem szükség a czímbe kifejezni, ez a részletes tárgyalásnak a föladata lehet.

A 220. lapon a «magtanya» szóval találkozunk az eddig szokásos magléc (placenta) helyett. Czélszerű s az általánosítás szempontjából helyes újítás.

A 255. lapon rovaroknak, madaraknak, a 256. lapon csigának, víznek nyíló virágok: magyaros szellemben kifejezett helyes elnevezések.

A 268. lapon «csiramag» alkalmas szó, de a 267. és 269. lapon használt «spermamag» etymologiailag helytelen lévén, szerény nézetem szerint talán megfelelőbb volna «hímmag». — Hímmag = him pronucleus, petemag = női pronucleus, a kettőnek egyesülése = csiramag.

A német «Anlage» műszónak megalapításában szerzők szintén fölismerhető ingadozásban vannak. A 274. lapon gyökérkezdet, a 156. lapon levélkezdemény, a 286. lapon is kezdemény, a 407. lapon gyökérágkezdet stb. fölváltva használtatnak. Pedig e fogalom kifejezésére műnyelvünkben határozott szükség van. Talán alkalmas lenne az alapképlet vagy előképlet szavakat lefoglalni. Utóbbi talán annyiból is alkalmasabb, mert a mondat szerkezet kívánalma szerint hajtogatni is lehet, azonfölül szóösszetételekre is alkalmas. Például: A tenyészőkúpon a levelek apró dombok alakjában vannak előképezve. A levélalapképletek a tenyészőkúpon csúcsfelé haladó sorban keletkeznek, stb.

A 278. lapon «csatlósejt» megfelelő jó műszó.

A 279., 286. stb. lapokon «lombocska» helyett csirarügy jobban megfelel.

A 308. lapon a jó és használatba átment «torzsaveirágzat» helyett a specialis jelentésű csutka kevésbé alkalmas újítás.

A 401., 404. stb. lapokon a határozottan rossz, elvetendő fordó helyett, melyhez szerzőkön kívül a hazai erdészet irányadó folyóirata (*Erdészeti Lapok*) is mereven ragaszkodik, a szerzők által egy sor alatti jegyzetben, zárójelben használt vágásforduló volna használandó, az előbbi pedig kiküszöbölendő. Ha valamely rossz műszó régen bevette magát az illető szakirodalom nyelvébe és az mostanig főtartotta magát, ez nem ok arra, hogy ily szót megfelelőbb helyett végkép adoptáljunk.

A munkában használt sok kép és azok czélszerűen történt megválogatása a munka értékét nagyban növeli. Egyes megjegyezni valók e tekintetben a következők volnának.

Áz 1. és 4. kép betűmagyarázatai hiányosak.

A 13. lapon a 9. képre való hivatkozás nincs helyén, alkalmasabb hely neki a következő bekezdés.

A könyvnek több okból előnyére vált volna, ha a képek mindenütt, a hol csak a tárgy engedi (például 78., 107., 421., 432., 433., 438. stb. képek) fás növények megfelelő részeit tüntetnék elő.

Az évgyűrűk őszi és tavaszi elemei nagyságbeli fokozatos eltérésének szemlélhetővé tétele czéljából jó lett volna például a *Pinus* vagy *Cytisus* többéves szár-keresztmetszetének részletét erősebb nagyítással adni, a 102. kép után.

A 214. lapon a 328. kép után odateendő «nagyítva».

A 223. lapra jó lett volna három schematikus kép a magrügy-típusok előtüntetésére.

A 347. képhez jó lett volna a mák érett termésének keresztmetszeti képe is, mert a 345. képen levő fiatal keresztmetszet nem mutatja világosan a kamrás tok jellemző szerkezetét.

A 452., 453. lapokra jó lett volna legalább schematikus képeket tenni a szaporításmódok szemlélhetővé tétele czéljából.

Végül, mint minden nagyobb munkában, úgy ebben sem maradhattak el toll- és sajtóhibák; utóbbiak között olyanok is, melyek a könyv végén nincsenek jelezve. Ezeknek teljes felsorolásába nem bocsátkozom, nem lévén kitűzött czélom, sem pedig jogom e folyóirat terét a szükségesnél tovább igénybe venni. Mindössze a fontosabbak közül nevezek meg egynéhányat. Így például:

5. lapon külművi = külső.

12. lapon plasták = plastok, 13. lapon chromoplasták = chromoplastok.

29. lapon Spirorgyra = Spirogyra.

50. lapon osztó réteg = oszló réteg.

59. lapon fönt : cambium = procambium, 126. lapon 178. kép alatt Salix Capræa.

163. lapon általi = által való.

174. lapon 246. kép alatt chlorophyll, 420. lapon chlorophyllszemcsék.

179. lapon az első bekezdés végére «rendesen» teendő.

209. lapon orozslány, száj = orozslányszáj.

220. lapon magház belürege = magház ürege.

222. lapon magrügy ülő = magrügy nyeletlen.

223., 228. lapokon mycropyle = micropyle.

228., 320. lapokon csöккеvényes = csöккеvényes, 276. lapon csöккеvények, 373. lapon csöккеvény, 352. lapon rügycsöккеvény stb.

233. lapon vacuola zárójelbe teendő s eléje víztér irandó.

269. lapon Strassburger = Strasburger.

289. lapon nagytelepű = nagy talpú.

350. kép alatt Triglochin maritimum = maritimum.

363. lapon Abies pectianta = pectinata.

466. lapon scleremchymatikus = sclerenchymatikus.

Ez észrevételek mellett is a munka, mint első ilyenmő kísérlet magyar nyelven, elismerést érdemel; szerzők a tudomány mostani állásához mérve, szakértelemmel alkották meg a munka egyes részeit, úgy hogy a fölemlített pótlásokat és módosításokat nem tekintve, az *Erdészeti Növénytan* e mostani alakjában is hézagpótló, hasznos kézikönyvnek fog bizonyúlni. Szerzők érdeméhez tartozik másrészt az is, hogy a hol alkalom kínálkozott és az illető fejezet terjedelme engedte, hazai kutatók vizsgálati eredményeit, eredeti rajzait a munkában értékesítették.

Méltó elismerés illeti meg az *Országos Erdészeti Egyesület* vezérférfiait is, egyfelől azért, hogy ily munka megalkotásának eszméje körükben fogamzott meg, másfelől azért, hogy e munkának ily csinos, tetszetős formában való kiadására vállalkoztak; a szöveg közlé nyomott sok kép értékessé teszi a munkát, mely az erdészeti szakoktatást sikeresebbé, előnyösebbé fogja tenni.

Mondhatom, igaz örömmel és megnyugvással olvastam át a könyvet s ha a megváltoztatni valókra nézve talán részletesebben

terjedtem ki, ezt azon őszinte szándékban tettem, hogy a jövő kiadás terhében a szerzőkkel legalább némi részben osztozzam.

—y —y.

*Goethekult und Goethephilologie. Eine Streitschrift von Prof.
Dr. Braitmaier. Tübingen, 1892. 118 l.*

E rendkívül erős hangon, részben kitörő szenvedélylyel írt polemikus munka igen érdekes adalék a német irodalomtörténet legújabb irányainak jellemzéséhez. Más irodalmak történetírói is tanulhatnak belőle, de magában véve is, első sorban Goethe életére és műveire vonatkozó alapos fejtegetéseivel, igen tanulságos olvasmány, bár kétségtelen, hogy a szerző helylyel-közzel túlhajt és egyes szakférfiakról többet állít, mint a mennyit bebizonyítani képes.

Mint könyvének címlapja is mutatja, a modern német irodalomtörténetnek főleg két iránya ellen küzd. Az egyik a Goethe-kultusz, mely a világnak minden képzelhető jelességét rakná Goethe-re, kit azonfölül még nagy kortársainak, főleg Schillernek és Lessingnek lehető kedvezőtlen jellemzésével is iparkodik minél fényesebb világításba helyezni. Ez irány főképviseelője Grimm Hermann, kinek Goethéről tartott és már több kiadásban megjelent berlini fölolvasásai legtöbbször hozzák ki e könyvnek igen tanult és helyes ítélettel megáldott szerzőjét*) a sodrából. A másik irány a Goethe-philologia, mely a költő minden egyes művét, sőt minden egyes sorát életének valamely mozzanatával, olvasmányának valamelyes hatásával kapcsolatba hozni, illetőleg ezekből «megmagyarázni» törekszik, a mi igen sokszor egészen tarthatatlan vagy erőszakos föltevésekre vezet és Goethe önálló alkotó erejét nem egyszer semmisnek tünteti föl. Ez irány fővezére Scherer Vilmos, a ki iránt szerzőnk sokszor igazságtalan, a mennyiben munkásságának érdemes voltát egészen hallgatással mellőzi. A két irány természetesen vállvetve működik és legtöbb munkása mind a két téren található; így Schmidt Erik, Biedermann, Seuffert stb. Együttvéve «iskolat» alkotnak, mely uralomra tör és eltérő vagy éppen ellentétes irányú munkásokkal szem-

*) Néhány év előtt (1888 és 1889) megjelent két kötetes nagy munkája: *Geschichte der poetischen Theorie und Kritik von den Diskursen der Maler bis auf Lessing*, minden tekintetben jeles, talán csak egy kissé terjengős mű.

ben lehető türelmetlen ; tagjai szóval és tettel gyámolítják egymást és erélyesen szorítanak vissza mindenkit, a ki nem esküszik mestereik szavára.

Íme, könyvünk alapgondolata, melyet szerzőnk néhány föltünőbb eset elemzésével is bővebben kifejt. Néhány mozzanatot mi is kiemelünk ez érdekes, bár töredékes fejezetekből.

A Goethe-kultusz hívei a világ összes jelességeit ösmerik föl Goethében, oly tulajdonságokat is, melyekkel a rendkívüli tehetségeknek bámulatos gazdagságával fölrüházott e ritka ember tényleg csakugyan nem volt megüldva. Így hiányzott Goethéből a történeti érzék és az államférfíui fölfogás, de Scherer azért hosszasan fejtegeti, hogy Goethe elsőrangú történetíró és államférfíu is volt. Braitmaier már most rendkívüli olvasottsággal kimutatja Goethe munkáiból, hogy Scherer fölfogása egészen tarthatatlan. Goethe se a történeti kutatást se a történetírást nem becsülte sokra, nem tekintette tudománynak ; szerinte a történelem legnagyobb része nem egyéb pletykánál, s a legalaposabb történeti művekből is csak azt tanulni, hogy régebben még rosszabb volt a világ sora. Még föltünőbbek a korabeli eseményekre vagy egyedekre vonatkozó ítéletei, melyek néha a legellentéteesebbek, így például a reformációról, melyben majd az emberiség összes bajainak főforrását, majd minden haladás és kultúra igazi alapját látta. A nemzeti szellemet se 1806-ban se a szabadságháborúk után nem értette meg, sőt ellenséges állást foglalt el vele szemben. A szabadelvű eszmék iránt sem tudott soha lelkesedni. Általában helytelenített mindent, a mi nyugalját megzavarhatta. Braitmaier helyesen hangsúlyozza, hogy a fönti megjegyzések nem vádak. Megérthetni Goethe gondolkodását és magatartását egyéniségének, költői lángeszének természetéből. De történeti érzéket, államférfíui fölfogást még sem következtethetni állításaiból s tetteiből, melyek világosan az ellenkezőt bizonyítják. Goethe oly nagy, hogy semmit sem veszít óriási nagyságából, ha oly jelességeket tagadunk meg tőle, melyekkel nem bírt, sőt melyekkel egész egyéniségénél fogva nem is bírhatott.

A Goethe-kultusz másik eszköze : kortársainak kisebbitése. Itt első sorban Lessing és Schiller jönnek szóba. Szerzőnk is elismeri, hogy a Goethe-iskola egyik főembere, Schmidt Erik, írta a legjobb és legszebb Lessing-munkát ; de az iskola többi tagjai annál többet vétettek a múlt századnak ez egyik legnagyobb embere ellen. Így például Biedermann írt egy valóban kellemetlen cikket, melyben Goethe állításainak irányzatos elemzése alapján kimutatni töre-

kedett, hogy Goethe Lessinget egyáltalában nem tekintette költőnek, Lessingnek Goethe ifjúkori műveire vonatkozó megjegyzéseiből pedig szerencsésen kihozta, hogy Lessingnek sejtelme sem volt igazi költészetről és hogy irigy szemmel nézte Goethe emelkedését. Még ellenszenvesebb Grimm magatartása Schillerrel szemben, mivel valóságos szánalommal bánik el. Szerinte Schiller meg sem értette Goethét, míg más oldalról ő maga mindenét kizárólag Goethének köszönhette. Szerzőnknek természetesen nem kerül nagy fáradságába, e sületlen állításokat Goethe saját világos szavaival megczáfolnia, mire a 46—58. lapokon valóban igen figyelemre méltó, szellemes párhuzamot von Goethe és Schiller közt, kikben a német nemzeti szellem két eltérő, de egymást kiegészítő irányának egyformán jogosult, fölül nem múlt képviselőit látja.

Végre egy harmadik kinövése a Goethe-kultusznak, hogy hívei a nagy költővel érintkezésbe lépett egyéniségeket nem igazi értékek szerint jellemzik és becsülik, hanem kizárólag a Goethével kötött viszonyuk becse, azaz Goethe saját, nem mindig tárgyilagos fölfogása szerint. Így iszonyúan dicsőítik Steinnét, sőt még Vulpius kisasszonyt is, kit Goethe utóbb nőül vett; ellenben igen ellenszenves torzképpé alakították át például Merck János Henriket, kire Goethe később nehezelt, de a kiről szerzőnk találóan kimutatja, hogy jellemes, nemes férfiú és Goethére a legkedvezőbb hatással volt. Terméketlen költő volt (mint például Herder is), de termékeny kritikus, egészséges ízléssel és helyes æsthetikai alapnézetekkel.

Még nagyobbak a Goethe-philologia bűnei, melyeknek törvénykönyvét szerzőnk Scherer szerencsétlen költészettanában ismeri föl. Scherer szerint, hogy csak a földolgot kiemeljem, a képzetek nem egyéb, mint a régi képzetek földézésének tehetsége, tehát voltaképp azonos az emlékező tehetséggel. Világos, hogy ily fölfogás mellett a költői phantázia és alkotó erő semmi, és egyszerűen az a legnagyobb költő, a kinek legjobb emlékező tehetsége és leggazdagabb élete meg olvasottsága van. Ez alapon keresi tehát a Goethe-philologia, török-szakad, a nagy költő minden soránál azt a két elemet, mely a költészetben, fölfogása szerint, egyedül fontos: hogy mit élt át a költő és mit kölcsönzött másoktól. Braitmaier Goethe számos nyilatkozatából kimutatja, hogy a költő maga mennyire ellenezte munkáinak ilyen irányú tárgyalását, mennyire hangsúlyozta, hogy a költő sohasem dolgozik oly gépiesen, hogy a valóságot egyszerűen leírja vagy olvasmányait külsőleg reprodukálja. Schererék nem törődtek az öregnek ez a priori-tiltakozásával, hanem

bámulatós észjárással kutatgatták és kimutatgatták, hogy Goethének minden egyes művében mi az «átélt» és mi a «kölesönzött» elem, — mert hisz egyebet nem találnak szellemtelen alexandrinismusukkal az ő költészetében.

Braitmaier azután Goethe néhány munkáján (*Götz, Clavigo, Werther, Stella*) kimutatja, hogy a Goethe-philologia legújabb vívmányai teljesen tarthatatlanok, mert egészen ignorálják a költészet fő elemeit: a phantasiát és az alkotó erőt, de ellenkeznek kétségbevonhatatlan tényekkel is. Így például azt állítják, hogy Goethe Weislingenben és Máriaiban (*Götz*) önmagát és ifjúkori szerelmét, a sessenheimi Friederikát, rajzolta volna, a mi egészen lehetetlen, mert se a jellemek se maga a viszony sehogy sem vág össze. Schmidt azért Máriaiban inkább Goethe nővérét, Corneliát, akarja fölismerni, a minek semmi értelme nincsen és csak erőszakos magyarázatokra vezet. Beaumarchais Máriaiban (*Clavigo*) is Friederikát keresték és Clavigóban Goethét, a mi szintén egészen tarthatatlan. Hihetetlen, hogy Grimm mit nem olvasott bele a *Wertherbe*, a miből csak annyi igaz, a mennyit Goethe maga terjedelmesen elmesél önéletrajzában, míg Grimm szerint Werther = Jerusalem + Goethe, de egyúttal teljes képmása a *Nouvelle Heloise* hősének. Jellemző az «iskola» álláspontjára, hogy Grimm komoly fejtegetése szerint Goethe nem írhatta meg a *Werther* második részét, melyben a férj féltékenykedik, mielőtt Brentano féltékeny nem lett nejeére, mert Goethe csak most látott először féltékeny férjet! Vajon mit «élt át» ez elmélet szerint Homeros vagy Shakespeare?! Ép oly tarthatatlan Scherer hosszás fejtegetése, melylyel valószínűvé akarja tenni, hogy *Stella* kezdettől végig Goethe élményeiből származik, holott tudjuk, hogy a költő e színművének tárgyát Swift életéből merítette.

De elég legyen e futólagos megjegyzésekből, melyek Braitmaier álláspontjának helyességét talán eléggé föltüntetik. A Goethe-philologia tagadja az alkotó költői erőt, mert nem ismer egyebet mint «átélt» és «kölesönzött» elemeket. Ilyenekre akarja a költői remekeket szétbontani, s a hol ez elemek nincsenek meg vagy eshetőleg teljesen átalakultak a költő gazdag és termékeny képzeletében, ott a legnagyobb erőszakkal kap a legképtelenebb föltevések után, csakhogy kitűzött, chablonszerű célját elérje. Goethe maga igen jól tudta, hogy a költő hogyan alkot, hogy élményeit és olvasmányait hogyan alakítja át képzeletének izzó tűzében és művészi belátásának higgadt segítségével igazi műremekké. Kevés téren oly

egyezők és egyértelműek a nagy mesternek könyvünkben szépen összefoglalt nézetei, mint e kérdésre vonatkozóan. De a Goethe-philologia mesterei és inasai nem hallgatnak a szavára, hanem összetakoltak egy æsthetikát, mely a költőt közönséges mesteremberré alacsonyítja és a költői műremeket képtelen föltevések áldozatává teszi.

Tehát helyesen nem a Goethe-kultusz és Goethe-philologia ellen van irányozva könyvünk, hanem ez irányok kinövései ellen, melyek alapján se költöket, se költői műveket meg nem érthetünk, melyek a költőt személyes élmények és idegen hatások összetakolójává teszik és azt a balhiedelmet eredményezik, mintha egy műremeket valósággal fölfogtunk volna, ha mind azokat az elemeket kiböngésztük, melyek alakulására eshetőleg kisebb-nagyobb befolyással voltak. De még ha ez elemek igazán meg voltak! Azonban, mint láttuk, a Goethe-philologia, csakhogy ferde elméletének megfelelhessen, erőszakosan és kétségbevonhatatlan tények ellenére is, merészen költ, illetőleg önkényesen módosít élményeket és hatásokat vagy fölteszi az olyanoknak befolyását, melyek az illető munkával semmi kapcsolatban nincsenek. Braitmaier helyesen jár el, midőn e kinövéseket erélyesen, bár néha túlozva jellemzi és visszautasítja; de maga is hangsúlyozza, hogy a költő élményeinek és olvasmányának befolyását általában nem tagadja és ez elemeknek indokolt, józan kimutatását nemcsak helyesli, de szükségesnek is tartja. Csakhogy a műremek elemzése ezzel még nincsen befejezve, mint Scherer gondolja, sőt voltaképp még meg sem kezdve. Mert nem az az æsthetikai főkérdés, hogy a költő mely élményét dolgozta föl és mily külső hatások alatt dolgozott, hanem hogy ezeket az elemeket mikép tudta egységes, művészi remekké alakítani. *h. g.*

John Ruskin: The Stones of Venice. George Allen. Sunnyside; Orpington, 1890. IV. kiadás két kötetben.

Kár, hogy e mű még mindig nem jelent meg nyelvünkön. De még nagyobb kár, hogy Ruskin nevét is alig, vagy épen nem ismeri közönségünk, daczára annak, hogy Fronde-dal s a koszorús Tennysonnal együtt őt legnagyobb élő írói közé számítja nemzete. Velence csaknem napról-napra közelebb jut hozzánk, százanként keresik föl évről-évre honfitársaink. A Giardino publico kaméliái közt, az időttele templomok és elhagyott palazzok árnyékában bo-

lyongva, az egykor népes monostoroknak ma már fűverte udvarain érzelmeinknek több nemességet, gondolatainknak fenköltebb szint ad, ha oly vezetővel járjuk be e classicus földet, mint Ruskin.

«Mióta az ember először úrrá lett a tenger fölött, három trón emelkedett ennek homokján, melyek messze kimagaslottak a többiek fölött: Tyrus, Velence s Angolország trónjai. E nagyhatalmak elsejéből csak az emlékezet maradt meg, a másodiknak omladékai s a harmadik, mely örökölte nagyságukat, ha elfeledi az előzők példáját, fényesebb virágzás után kevésbé siratott végre juthat.»

Tyrus, mely olyan volt, «mint Éden, Istennek kertje», csak volt; Velence hanyatlása utolsó szakában áll előttünk, gyöngén, némán, annyira kifosztva mindenétől, szépségét kivéve, hogy a mint visszatükröződik a lagunák vizében, alig tudjuk, melyik a város és melyik az árnyék.

Nyomozni e kép vonásait, mielőtt örökre eltűnnének, levonni azt a tanúságot, melyet a gyorsan dagadó hullámok beszélnek, a mint csapkodják Velence köveit — ez az a földadat, melyet szer-maga elé tűzött.

Épen ezért vázolni kell emelkedését, méltányolni az elért eredményeket s kiterjeszkedni azon okokra, melyek hanyatlását okozták.

Az olvasót csakhamar magával ragadja a hév, melylyel Ruskin földatához lát. Megérti, hogy Velence kövei mennyi tanúságot rejtenek, hogy a dogék palotája a «világ centralis épülete», mert benne a román, lombard és arab elemek egyenlő arányban vegyülnek össze. Velenczében Európa három fő építészeti irányzata küzdött uralomért és szülte végül a renaissance architecturáját.

Csaknem végtelen szeretettel tárgyalja a Palazzo ducale és Szent Márk templomának részleteit s keserű panaszra fakad, hogy e nagyszerű templom szépségeit nem érzik, nyelvét nem értik többé s abban a városban, mely tele van építőinek ivadékaival, inkább elhagyatva áll, mint azok az omladékok, melyeket Anglia völgyeiben akadálytalanul tapod a fekete képű juhok nyája.

Ruskin kevésbé köti magát mások ítéletéhez. Előtte a renaissance fokozatos fejlődése: fokozatos hanyatlás, az az iskola, mely az emberiséget a Canal Grande palotáitól London egyhangú, styltalan utcáihoz, a szőlőlevéllel ékes márvány-oszlopfőktől, az arany-nak és azurnak egymásba olvadó harmoniájától, a téglafalba vágott, ablaknak nevezett négyszögű nyílásokig vezeti. Canova síremléke a Chiesa dei Frari-ban, habár maga a mester készíté, «affectált, nevet-

séges conceptio, a föltalálást és érzést illetőleg szegényes, üres». Titianban «kevés az érzés», fölfogásában a nemesség. Ellenben lelkesül Tintorettoért és szerinte a Scuola di San Rocco-val, mely Tintoretto annyi nagy művét s köztük a *Keresztrefeszítést* is tartalmazza, jelentőség tekintetében csak a sixtini kápolna s Pisa Campo Santo-ja mérkőzhetik. Tintoretto mellett Titian is gyönges conventionalismusra hajló.

Hiába valónak látszik azonban Ruskin nézeteit idézni oly festményekről, melyek nem állanak előttünk, melyeket olvasóink nagy része nem is ismer. E helyett áttérhetünk azon mély erkölcsi érzéstől áthatott fejezetekre, melyekben a hanyatlás okaival foglalkozik. Sajátos stíljának meggyőző erejével beszéli el, hogy a fény, hatalom és gazdagság, mely a lagunákban összefolyt, megteremté a művészeteknek a kedvező talajt, de aláásta lassanként az emelkedés tényezőit. A polgári erények helyébe gögös hivalkodás lépett. Can Signorino della Scala sírját Veronában, bár két testvérét ölte meg, a hit, remény, kegyesség, okosság, igazságosság és bátorság symbolumai borítják. Korának nézete szerint mindezek megfértek bűneivel. Mindez Velenczében sem igen volt másként. Minél inkább távozott az az idő, melyben hatvankét fejedelem követe várta a tanács ítéletét, «mert ily nagy volt apáink törhetetlen igazságszeretetének híre», jegyzi meg a történetíró, minél inkább hanyatlott az Adria királynője, annál többet beszélnek a márvány síremlékek a férfiak bölcseségéről és ékesen szólásáról, annál sűrűbben emelik ki a nők római erényeit és velencei kegyességét. Az elveszett lényegért külsőségekben kerestek kárpótlást s gyönyörködtek a márványra vésett hazugságokban.

A művészetben az ős eleven erő helyébe, mely a nagy mestereket jellemzé, a tudomány és bő tanúltság lépett, mely megbénítja a képzelő erőt, lassúvá teszi a mozgást. Ehhez nem sokára egy más, még hatásosabb elem járult. A renaissance-szal a művészetekben a pogány istenek újra elfoglalták régi helyöket. A művész Jézus templomába járt, de pogány isteneket faragott márványból s festett vászonra. Ezekben tisztelte törekvéseinek célját, a szépet, pedig az emberi szellem egyszerre csak bizonyos mennyiségű tiszteletre és bámulatra képes; a mit Jupiterre pazarol, azt a bibliától vonja el. A vallás nem tűri azt, hogy második helyre helyeztessék, vagy megszűnik az lenni, a mi volt. Így vált az élet egy nagy hazugsággá. Az emberek keresztyének voltak külsőleg, pogányok belsejükben; kétféle Istennek áldoztak, de nem féltek többé egyiktől sem. Egykor

faragtak és festettek azért, hogy a hitnek szolgáljanak, később a hit szolgált arra, hogy a művész képességeit kitüntethesse. Ez ma sincs másként és Ruskin elég bátor kimondani, hogy Európa ép oly pogány ma, mint volt Kr. u. a második században!

A hitelenné vált művész, ki nem hitt abban, a mit alkotott, képtelen lett igazi mesterművet teremteni; a hazugság aláásta a közerkölcsoket, divattá emelte a képmutatást, elfeledteté az ősök erényeit.

Tomaso Mocenigo 1423-ban halt meg, halálával kezdődik Velence hanyatlása. Utódát — milyen jellemző ez — Foscarit, egy évig tartó ünnepléssel emelték a trónra: «si festeggio dalla citta uno anno intero». — Velence gyermekségében verejtek között vetette el azt a magot, melynek termését ujjongva aratta le. Nevetve kezdte szívni a halál csíráit is. Ettől fogva a nemzet évről-évre égőbb szomjúsággal ivott a tiltott gyönyörök forrásaiból és új, oddig nem ismert forrásokat ásott a föld sötét helyein. A kéjelgés elmességében, a hiúság sokféleségében Velence fölülmúlta a keresztvénség városait, a mint hajdan fölülmúlta őket bátorság- és odaadásban. És a mint egykor Európa hatalmai bírói szék elé állottak, hogy igazságot szolgáltassanak neki, Európa ifjúsága ép úgy összesereglett most fényes csarnokaiban, hogy eltanúlja tőle az élvezetek művészetét. Saját benső égő szenvedélyei, végzetesek mint Gomora tüzes esője, pusztították el egykori helyéről a nemzetek közül és hamvai ma a holt sós-tenger csatornáit sekélyítik el.

T. N.

Hiba-igazítás.

A *Budapesti Szemle* októberi füzete 119. lapján a *Nyelrtörténeti Szótárban* meglevő, de meg nem található szavak közé soroztam a *megdühödlik* és az *ireskedik* igéket is. Ebben tévedtem. Mind a kettő megtalálható benne: amaz a rendes helyén, emez az *üreskedik* szónál.

Nagyszigethi Kálmán.

SALAMON FERENCZ.

Későbbi nemzedék fogja csak teljesen méltányolhatni Salamon Ferencznek és műveinek hatását irodalmunkra, szellemi és politikai életünkre. Csak az fogja megítélhetni, mit bírtunk, és mit veszítettünk benne. Mert az ő tevékenysége, a mint nem napi kérdések, múló érdekek után indult, úgy túl is fogja élni korunkat, és buzdítva, termékenyítőleg fog átszármazni a jövőre.

Mi e gazdag és sokoldalú szellemnek csak egyik körét kívánjuk e helyütt megvilágítani. Történelmi műveiről szólunk, melyek munkásságának mintegy delelőjét mutatják, és melyek talán legjobban föltüntetik e fényes elme működését.

Megítélésére ő maga szolgáltatja az alapot, a kritériumokat. Már azért is külön, előkelő állást foglalt el történetíróink közt, mert nem elégedett meg az anyag összehordásával s földolgozásával, hanem tiszta öntudatában volt a történelmi igazság problémája nehézségének. A megoldást nem csak gyakorlatilag kísérelte meg, erős esze törvényt, általános igazságot keresett ott, a hol a többiek magától érthető dolgot véltek művelni, vagy legfőlebb néhány phrasissal érték be. Ez az elmélkedés, ez a kétség, egyike volt legerősebb tudományos jellemvonásainak, s mondhatjuk, hogy élete végéig nem hagyta őt el.

Épen a *Budapesti Szemle* első (1873-diki) füzetében adja elő nézeteit a «történelmi vizsgálat»-ról, beszámolva saját módszeréről, programot tűzve ki a hazai történetírás jövőjének. Ő maga «ideál»-nak nevezi, a mit ott a történetírótól követel, már ez által is megjelölve, hogy nemcsak a gyakorlatot tartotta szem előtt, hanem elvont eszmék után indul.

Ez az ideál, ha velős mondatainak legvelejét kiemeljük, röviden a következő. Kiinduló pontja az, hogy a hol nincs

törvény, ott igazság sines, s így nincs mit tanulni belőle. Az a történetírás, mely semmi lélektani vagy politikai törvényt nem derít ki, legfőlebb mulattatásra való. Tudományyá a historiát csak az indokolás teszi. Ez az indokolás gyakran épen az egykorú kútfőkben a leggyöngébb. Ezért rossz történetíró az, ki megelégszik azok összehordásában és keveset ad hozzá a magából. Rosszúl értekezni az inductiv módszert, a ki az adatoknál megállapodik: a czél mindig az egyes tények fölött uralkodó erők és törvények megtalálása lesz. Ezért a történeti tudománynak épen oly kevésbé szabad visszariadni a hypothesisektől, mint a matematikai tudományoknak. «A történetírás szelleme fuldokolni kezd a csupa adatok halmaza alatt.»

Arra, hogy az adatokból igazságot, törvényt lehessen kutatni, első sorban elfogulatlanságra, részrehajlatlanságra van szükség. Legelterjedtebb a nemzeti elfogultság, pedig «a nemzeti nagyság stíljével semmi sem ellenkezik jobban, mint a dicsekedő természetű kicsinyesség». Vizsgálódás alatt soha sem szabad tekinteni se fajra, se vallásra, csak csupán az emberre. Az előadásban azonban a lelkesedésnek is megvan a helye, mert az nem lehet el az eszménység bizonyos mértéke nélkül.

Mi által válnak a nagy történetírók művei valóban tanulásosakká? Csakis az által, hogy ők a történeti emlékeken kívül otthonosak voltak az illető szakokban is, melyeket műveikben tárgyaltak. Hol a hadügy, hol az igazságügy, nemzetgazdaság — vagy egyházjog teljes ismerete szükséges, hogy az író a történet egyes szakait tudományosan tárgyalhassa. Egy szóval, mielőtt még munkához fog, tisztában van a dolgok természetével. Minden tudomány segédtudománya a történetnek, nem pedig csak a geographia és a chronologia, mint azt a régi iskola tanította. A tudomány jövője abban áll, hogy mentől több lesz a szakszerű szempontból írt, például jog-, egyház-, hadi történet.

Együttal azonban ki fog tűnni, milyen szoros viszonyban állanak egymással az egyes szakok, mennyi világot derít az egyik a másikra. Így mindig megmarad az összefoglaló, sőt az összehasonlító történeti kutatásnak és előadásnak szüksége. Az összehasonlításnak természetesen az egyes nemzetek intézményei, az egyes korszakok főeszméi szolgálnak fő tárgyául. Ebből fog kitűnni, mivel tartozik egyik nemzet a másiknak, vagy az egész emberiségnek, de viszont az is, mivel járult az egyes nemzet az emberiség munkájához.

Csakugyan magasan álló eszmény, különösen ha történetírásunk tényleges állapotával hasonlítjuk össze. Salamon itt elvont elmélkedéssel mondja ki az anathemat azon kétféle történetíró ellen, kikre egész életén át annyi gúnyt szórt: a nemzeti és felekezeti rhetorok, és a száraz fasciculus-falók ellen. Valóban a hazai történettudomány jövője attól függ, mennyiben fog az általa hirdetett és követett irány diadalmaskodni az akár phrasisokba burkolódzó, akár egész pőrén megjelenő szellemtelenséggel és tudatlansággal szemben.

Maga ez az értekezés igen érdekes adalékot nyújt Salamon megítéléséhez. Az eredmény, melyhez saját elméjének munkája által eljut, aránylag kevésben különbözik attól, mit külföldön már régebben vallottak és követtek. Különösen szembetűnő a rokonság Humboldt Vilmos híres essayjéhez: *Ueber die Aufgabe des Geschichtsschreibers*. Ugyanaz a fönkelt megvetése a kicsinyesnek, a tisztán személyesnek, ugyanaz a tisztelet az emberi szellem igazi nagy művei és törekvései iránt. De azért a gondolkodás módja, a levezetés útja, a példák tára egészen önálló. Egyike azon eseteknek, melyekben két különböző pontról kiinduló, de egyaránt logikus szellem, ugyanazon ponton találkozik, így is bizonyítva, hogy az igazság, bár egy, de különböző módokon közelíthető meg. Humboldt philosophus, æsthetikai szempontból nézi a történetírást, egész műve deductio. Salamon minden egyes kérdést gyakorlati példákkal világít meg, és magyar tárgyakkal, az Anonymussal, a hadi történettel és közjoggal illusztrálja.

Meg egy külön egyéni vonása is kiténik ez értekezésből: a hol csak lehet, az egyes közléseket mindig a hadi történetből vett részletekkel tisztázza. Ha a történetírónak, szerinte, azon szakokat külön is kell ismernie, melyek a történelemmel szoros érintkezésben állanak, világos, hogy ő maga a hadügyet tartotta reá nézve a legfontosabbnak, a mi specialis magyar történetírónál nagyon is érthető.

Másik nagyon egyéni vonása az, hogy a történeti vizsgálódásról szólva, nem ereszkedik részletekbe, és a mit rendesen e fogalom alatt érteni szoktak, a kritikát, mint valami magától érthetőt, mellőzi. Az elfogadott, megírt történeti előadás elleni bizalmatlanság szinte vérében van. A nagy eszméket, a nemzeteket átalakító intézményeket, a lélektan általános törvényeit veszi alapul, és csakis ezekhez méri az egyes adatokat.

Oklevél-, kútfő- vagy emlék-kritika oly értelemben, mint azt a külföldi nagy történeti iskolák megállapítani igyekeztek, reá nézve nem létezik. Az önálló gondolkodó, a nagyszellemű író és tudós mellett, fölismerjük a hagyományon kívül álló, mindenben saját munkájára utalt autodidaktát.

Ha már most műveit egyenként vesszük szemügyre, nemcsak általános, tudományos szempontból teszünk reájok nézve észrevételeket, hanem különösen azon kérdést illetőleg: mennyiben felelnek meg azok a szerzőjüktől oly fényesen kifejtett és kifejezett eszménynek, és mennyiben mutatják magának az írónak fejlődését.

Ismeretes, hogy Salamon, mint a *Pesti Napló* könyvismertetője és színi bírálója kezdte pályáját. Első, történeti tárgyú czikkei csak szélesebb látókör, magyarosabb nyelv által különböznek az akkori képzetebb és jobb tollú írók hasonló műveitől. De azért mindjárt az elsőben, a mely a reformatióról szól Magyarországon és Révész Imre egy könyvét ismerteti, meglátszik a historiai érzék biztossága, kimutatja körmét az oroszán. Két elsőrendű fontosságú igazságot emel ki és állapít meg: azt, hogy a reformatió nálunk sokkal inkább politikai tény volt, mint dogmatikus, másodsor, hogy a protestantismus igazi hatása a nemzeti nyelv s szellem ébresztésében és ápolásában keresendő. A hol pedig részletkebe bocsátkozik, mint Nádasdy Tamás protestans létének kérdésénél, eltalálja a legjellemzőbb és legdöntőbb vonások rajzát.

A törökkori íratár kiadása, különösen a nagykörösi krónika vezette be első nagy műve: *Magyarország a török hódoltság korában*, megírásába. Minden gondolkodó magyar előtt rég úgy állott a török uralom, mint a mi nemzetünk fejlődését, haladását hátráltatta, megakasztotta, mint az a történeti fatum, mely nemzetünk művelődését az általános európaiktól hosszú időre elválasztotta. Hanem azért a történetírók melegegtek a tisztán politikai tényeknek, csatáknak, alkudozásoknak, békekötéseknek jobb vagy rosszabb elbeszélésével. Salamon volt az első, ki kutatása és előadása tárgyául magát a hódoltságot választotta, annak szükséges előzményeit úgy magyar mint török részről, apróra veszi a török uralom befolyását úgy az alávetett, mint a meg nem hódolt magyarra, végre rajzát adja a magyar nép sajátos életének a török iga alatt. Nemesak a tárgyalás módjában tér el elődjeitől s kortársaitól,

elhagyva a hagyományos szónokias vagy elbeszélő formát, a minthogy előtte mindenben az indokolás volt a fő, az értekezésre, meggyőzésre fordítja egész figyelmét. Korszakalkotó e műve különösen azért, mert majdnem kizárólag az uralkodó és a legyőzött nép institúcióival foglalkozik, és mert azok alapján valóságos korrajzot ad. Még a szorosán vett politikai historia terén is elsőrendű tanulságokat nyújtott, különösen midőn a magyar nemzet megosztását, a török és német párt váltakozását magyarázta meg. Nemcsak a szakember, hanem minden művelt olvasó tudja, minő szegény nemcsak a mi irodalmunk, hanem az egész világirodalom ilyenmű művekben. Nem csoda, ha Salamon egy csapással oly kiváló polezra jutott tudósaink közt. A közönség érezte, hogy nem holt betű szól hozzá, hanem szellem, lüktető élet.

Még egy sajátosága, érdeme van e könyvnek. Történetíróink, politikusaink a magyart mindig mint uralkodó, győzelmes fajt szerették bemutatni. Salamon az elnyomott, politikai léttől megfosztott nemzettöredékeket rajzolja kiváló előszeretettel. Megmagyarázza a török és magyar politikai és hadügyi rendszert, szól a Hunyadyakról, Bethlenekről és Zrínyiekről, de valóban meleggé és gazdaggá ott válik előadása, midőn a jobbjóság szenvedéseit, az alföldi nagy községek sanyarúságait írja le, miknek nem egyes basa vagy bég gonoszsága, hanem maga a török rendszer az oka. Összevág ez előszeretettel lényének azon vonásaival, mely őt a népszerűtlen, az elhagyott felé vonta.

E nagy eredményeket, mert e könyv kétségtelenül irodalmunk legbecsesebbjeihez tartozik, aránylag szerény külső eszközökkel érte el. Nem végzett nagy levéltári kutatásokat; mind a hazai mind a török viszonyok ismertetésénél többnyire a legelterjedtebb, szinte közkézen forgó művek fölhasználására szorítkozott. Annál többet adott hozzá a magáéból. Egy-egy megyei összeírás, vagy megyei és városi jegyzőkönyv elegendő neki ahhoz, hogy adataiból megalkossa a török hódoltság alatt synylő, de azért a megye és a földesúr által a hazával való kapcsolatot fentartó jobbjóságnak igaz képét.

A tárgy és az előadás rokonsága, majdnem azonossága fűzi össze e művel, a mindjárt nyomban utána következőt, *Az első Zrínyieket*. Ehhez is egy kisebb, a régi *Budapesti Szemlében* közölt tanulmány a brebiri grófkőről, szolgált bevezetésül. Ebben Salamon egy ingeniumától tulajdonkép távoleső térre

lép. A híres családnak elejét, leszármazását keresi oklevelek alapján, szintűgy csakis oklevelek adják meg a kellő fölvilágosítást a család birtokaira és azok változásaira nézve. Itt tehát csakugyan apró, látszólag jelentéktelen adatokra van utalva, és az oklevelek csoportosítása, hitelességök megállapítása tárgyában valódi napszámos-munkát kell végeznie. Ez az a munka, melyben a szellemes történetíró a szaktudós babériját sem veti meg.

De az adatok és gyakran a tárgy kisszerűsége mellett nem hiányzik a szempontok, az általános fölfogás emelkedettsége. A helyi viszonyokra azért helyez oly nagy súlyt, mert «a nagy családok sorsában igen fontos szerepet játszik birtokaik geographiája». A nagy család története pedig nemcsak magában véve nevezetes, hanem azért is, «mert a feudális korszak főurainak a haza egy részében való döntő szerepét és az államhoz való viszonyát mutatja fel». De nem csak tényeket akar ismertetni, a tanúlságról sem feledkezik meg. Midőn a könyv megjelent (1865-ben), talán tetőpontján állott hazánkban azon vélemény uralma, mely az aristokrátiában, vagy mint historikusaink és publicistáink írni szoktak, az oligarchiában, csupán az országra nézve káros, pártos, önző, erőszakos elemet látott. Salamon nem akarja elhallgatni a régi oligarchák kártételeit, de kiemeli érdekeiket is. «Ez talán nem fölösleges oly korban, mely a polgári és népelem emancipációjának kora, s melyben a közvélemény túlbuzgalmában hajlandóvá lett csak rosszat érteni feudalismus és várúr elnevezések alatt, s midőn elterjedt vélemény, hogy az egykori várurakban semmi hazafiság és magasb politikai elvekig való emelkedés nem volt meg, hanem igen kevés kivétellel mindenik csak magánérdeke előmozdításának eszközeül használta föl a közügyet». Tehát e helyütt is a szembezállás a közvéleménnyel, mit azonban, valljuk meg, a nagyon hazafias és népszerű tárgy rendkívül megkönnyített.

Mindjárt a könyv bevezetése egyike a legtanulságosabb történeti értekezéseknek. A családi történet keretében tárgyalja a tengeremelléki dalmát városok kereskedő és iparos római lakosságának viszonyát a horvát főurakhoz és a magyar koronához, és másrészt Velence köztársaságához. A rajz annyira meglepő és helyes, hogy annak igen sok vonása a mai napig is ráillik a fumei viszonyokra. A Balkán éjszaknyugoti szöge beható ismeretének később nagy hasznát vette Salamon, midőn 1878-ban,

szintén az ár ellen, úgyszólván egyes egyedül a hírlapirodalomban, sakra szállott Bosznia okkupációja mellett.

A munka második, nagyobb része, a szigetvári hőssel foglalkozik. Ez az egyetlen nagyobb biographia, mely Salamon tollából kikerült, és már ezért is figyelemre méltó. Mint tőle nem is lehet másként várni, igen nagy tért enged a «milieu»-nek, a családi viszonyoknak és hagyományoknak, a török szomszédságnak, a hős jelleme fejlődésében. Erőszakos, kíméletlen, de bátor főurat rajzol, kit birtokainak helyzete szinte örökös ellenségévé tett a töröknek. Mint erőben, úgy gyakorlatban, fortélyban sem volt hiány, se Zrínyi Miklósnál, se társainál, kik akár horvátok voltak akár magyarok, ott a végeknél, bár kisszerűbb viszonyok közt, az életnek ugyanazt az iskoláját járták. Mikép vált e birtokszerző, családjában is katonás fegyelmet tartó, ellenmondást nem tűrő, szenvedélyes «nemzetségfőnök»-ből, a hazának, a keresztyénségnek, a civilisációnak fölment bajnoka, még azt is inkább csak a körülményekből, mint a lélek önkényes munkájából magyarázza a szerző. Nincs máskép: a történeti nagy hatalmak kényszerű, mintegy végzetserű munkája mellett, háttérbe szorúl Salamonnál az egyes, bármennyire kiváló ember.

Ha már a török hódítás előadásánál igen nagy hely jutott, és pedig méltán mindkét fél hadi szervezetének és hadviselési módjának, természetes, hogy e könyvben még inkább előtérbe kell lépnie a katonai érdekeknek. Szigetvár ostroma, a mint kezdettől végig nagy részletességgel elbeszéli, a világosság és kritika valódi remekműve. A számos, de épen nem egészen hiteles kútfő ellenőrzésére Salamon a hely fekvését, az akkori hadieszközöknek és eljárásnak tüzetes ismeretét, végre a lélektan törvényeit használja föl.

A Zrínyiek története különben csonka maradt. Salamonnak szándéka volt a második nagy Zrínyinek, a költőnek is megírni életrajzát, de egy nagyon becses kis korrajzon kívül, mely Zrínyi Miklós ifjúságát vázolja, mást nem igen fejezett be. Akkor a föléledő politikai élet vonta őt egészen körébe, majd tanári munkássága az egyetemen tűzött ki részére új föladatokat. Magyarország történetét adta elő, a legrégebb időktől fogva. Kritikai szeme csakhamar belátta, minő ingatagon áll történeti hagyományunk, a nemzet eredetét, a honfoglalást és államalkotást illetőleg. Különösen Béla király névtelen jegyző-

jének teljes értéktelenségéről volt meggyőződve. Mennél jobban ragaszkodtak hozzá történetíróink, már csak azért is, mert a külföldiek, első sorban a németek megtámadták, és így hitelessége vagy rosszhiszeműsége szinte nemzeti kérdéssé vált, annál jobban ellene fordult Salamon tudományos lelkiismeretének egész mélyével. De ha az Anonymus tekintélye megszűnik, minő alapon lehet megírni vagy előadni a vezérek korának történetét? Salamon az egykorú görög kútfőkhöz fordult, és ezekben, melyeket a honi és külföldi történetírás addig csak nagyon kevésbé bírt fölhasználni, elég anyagot talált oly mű kidolgozásához, mely véleményünk szerint egész történeti munkásságának legmagasabb zenithjét jelöli.

A magyar hadi történelhez a vezérek korában című értekezés azon elvből indul ki, hogy kútfők dolgában az aristokratikus igazságszolgáltatás van helyén, «hogy egy szellemileg előkelőbbnek tanúvallomása többet nyomjon, mint tíz lelki szegényé». Ily előkelő műnek jelöli VI. (Böles) Leo császár könyvét a taktikáról, melylyel akármely egykorú német, olasz vagy byzánzi krónikást mint közel egyenértékűt idézni, égbekiáltó igazságtalanság. Nemcsak a szerző magas állása és jól értesültsége teszi őt e kitüntetésre méltóvá, hanem szakértelme a hadászat terén, könyvének mintegy hivatalos volta. Salamon szemében — és ebben teljesen egyetértünk vele — más is döntött: az, hogy nem elbeszélést vagy személyes jellemzést nyújt, mint a bel- és külföldi krónikások, hanem az intézmények rajzát.

Ha van összehasonlító történet — és az intézmények terén bizonyára megalkotható e tudomány — úgy egyes jellemző vonásokból, a mik reánk maradtak, ki lehet egészíteni az egész szervezetnek képét. Az eljárás ugyanaz, mint a midőn Cuvier valami antediluviánus állatnak egy-két csontjából nemcsak alakját határozta meg az illető állatnak, hanem még élete módját is. E történeti symptomatológiának, ha szabad e kifejezéssel élnünk, köszöni Salamon kutatása legszebb eredményeit.

Leo azon egy adatából, hogy a magyar sereg moirákba (mintegy ezredekre) oszolva, harczol, levezeti, hogy a magyar nép beosztásában nem a vérség, a nemzetség, hanem mintegy a hadtest, a hadi összetartozás a fő. E tekintetben tehát a magyarok sokkal magasabban állottak a clanok, vagy feudalis összetartozás szerint, rendetlenül harczó akkori nyugoti népeknél.

Berendezések inkább a velök szövetséges kozárokéra emlékeztet, kiknek khánja már nagy zsoldos sereget tart. A fejedelem mellett itt is találunk nagyvezért, a gyulát. A magyar csatarendnek, összetett, művészi volta, minőnek a görögök leírják, csak erős katonai fegyelem, erős összetartozás mellett volt lehetséges. «Általában az állami szerkezet ereje többnyire megfordított arányban áll a hadi rend egyszerűségével. Mentül lazább szervezetű amaz, annál tömörebb ez; mentül nagyobb az államegység, annál tagosultabb lehet a hadi rend». Árpádnál és utódainál a monarchiához nem hiányozhatott más, mint a korona. Hatalmok szinte absolutismusnak nevezhető, nem is korlátozta azt más, mint a királyi vérből való hercegek hatalma. — Íme egy egyszerű taktikai adatból — néhány más adattal összevetve — a legfontosabb alkotmányos és politikai ismeretek levezetése. Mi, kik más úton körülbelől ugyanazon eredményre jutottunk, csak bűmulni bírjuk a kicsi, de szilárd alapon, vas következetességű logikával fölépített mesterműnek merészségét és szabályosságát.

Ép oly merész a másik nagy tétel, mely a vezérek korabeli társadalmat magyarázza. A főemberek, jobbagyok mellett zsoldos katonaságból áll a magyar hadsereg. Csakis a zsold magyarázza meg a honfoglalás után is egyre tartó háborúkat. Ebből a zsoldos katonaságból fejlődött a kis nemesség, mely zsold fejében földbirtokot nyert az új hazában. A főemberek pedig magok állítottak ki bizonyos számú katonát a későbbi banderiumok módjára. Azonkívül volt még nagyszámú szolgál, ki a podgyászt kísérte és a hadban az alsóbbrendű foglalkozásokat végezte.

Az alkotmányos kérdés megoldásánál nem volt több mint egy-két, de biztos adat. A társadalmi viszonyok meghatározásánál, mint Salamon maga is elismeri, tisztán analogiára van utalva. Argumentációja itt is ép oly fényes, hanem meggyőző nem lehet. Kellő alap híján az egész gyönyörű épület a légben lebeg. Hiába, az a lélektani törvény, hogy a miben az író legfőbb kitünősége áll, az vezetheti őt leginkább téves útra is. Salamonnál a következtetés majdnem mindig helyes, de alapot a legkiválóbb lángész sem teremthet ott, a hol tényekről van szó, és az analogia, szorosan tudományos kutatásnál csak mint segítő eszköz használható, nagy elővigyázattal.

E műnek másik kiváló tulajdonsága a kútfő-kritika, mely-

ben, bátran mondhatjuk, minden történeti könyvünk közt páratlanul áll. Épen mivel Leo minden fontossága mellett aránylag csak igen kevés adatot nyújt, elkerülhetetlenül szükséges, minden egyes adatot lehetőleg tisztába hozni. Ez pedig annál bajosabb, mert a mű kiadásai épen nem mintaszerűek. A másik baj pedig az, hogy Leo taktikája, valamennyi közt a legbővebb, sokban szószerint megegyezik a Maurikios és a Konstantinos neve alatt megjelent taktikákkal? Melyik itt az eredeti? Mit írt ki Leo máshonnét, és mi illik csakugyan reá a magyarokra? E kérdésekre csak a legkisebb részletekig menő szöveg-kritika adhatja meg a választ. És Salamon ettől sem riad vissza. Segéd-tudományul itt a philológiát választja; mint tudom, heteken át bibelődött egyes szavaknak, mondatoknak értelmezésével. E munka jelentősége írójának méltatásában, tehát mindkét tekintetben elsőrendű: abban, minő magasra tör következtetéseivel, meg abban is, minő mélyre hatol, hogy szilárd talajt nyerhessen.

Talán szabad e helyütt megemlíteni, hogy a görög taktikusoknak, mint a magyar történet elsőrangú forrásainak, méltó kiadása, mindig nagyon szíven feküdt Salamonnak. Utolsó levélében, melyet egyáltalában írt, még egyszer szívemre köti, hogy a milleniumi bizottságban, melynek üléseire már nem járhatott, az ő nevében is Leo és Konstantinos lehető teljes és valóban tudományos kiadása mellett szóljak. Még utolsó beszélgetésünknek is ez volt egyik tárgya. A mily szerény volt, némi büszkeséget helyezhetett abba, hogy a régi magyar történet fontos kérdéseinek tisztázása által, nemcsak a hazai, hanem a külföldi tudományos világnak is tett szolgálatot, és azt óhajtotta, hogy a milleniumi kiadások is megállhassanak a hasonló legjobb külföldi munkálatok mellett.

Mint e művében a fejedelemséget, úgy választotta egy körülbelül ugyanazon években írott értekezésében a másik nagy nemzeti intézményt, a vármegyét, vizsgálódása tárgyául. A vármegyék kérdéséről szólva, különösen azoknak a honvédelem és bíraskodás terén tett szolgálatait, és ezek alapján az egész intézmény fejlődését tárgyalja. Leginkább csak a XVI—XVII. századi viszonyokat tartja szem előtt, a midőn a királyság hanyatlása nagyobb tért engedett az egyes helyi hatóságok önkormányzatának. Nagyon érdekes a párhuzam Magyarország és a fejedelmi Erdély közt, honvédelmi tekintetben, a mely kimutatja, hogy

Erdélyben sokkal több maradt meg a régiből, mint a királyságban, hogy ez egész korszak alatt az alkotmányos conservatismus leginkább ott keresendő, míg az anyaországban a viszonyok fejlődése lassanként egészen átalakítja a megyét, mint katonai intézményt. Törvénykezés tekintetében meglepő azon igazság, hogy a megoszlás azon századaiban, tulajdonkép a mindenütt egyaránt elismert Verböczy-féle törvénykönyv volt a magyar nemzet összekötő kapcsa. Csak ez akadályozta meg nemcsak Erdélyt, hanem az egyes megyéket is eltérő jogi szokások megállapításától, és így az mentette meg a nemzetet a politikai és társadalmi tekintetben való teljes szétfoszlástól.

Bár ez értekezés igen csekély apparatussal készült; alig használ föl más anyagot, mint magokat a törvényeket: történeti irodalmunkban a legbeesesebbekhez tartozik. Salamon itt is fényesen megmutatta tehetségét, kevés adatból biztos és világos képet szerkeszteni, az egyes vonásokat általános egészszé fűzni össze. Most, midőn annyit foglalkoznak a megyével, az e műben található tanulságok teljes méltánylásra tarthatnának számot — azok előtt, kik előtt nyom valamit a tanulság. Az egészre teljesen reállik, a mit Salamon a jövő historikusaitól remélt: hogy kevés adatból, de sok ismeretből többet fognak rekonstruálhatni, mint csupán egy tényt.

Midőn e műveket kidolgozta, már hozzáfogott az anyaggyűjtéshez azon mű részére, mely munkái közt legterjedelmesebb, bár sajnos, még csak közel sem jutott a bevezetéshez: *Buda-Pest főváros történetéhez*.

Sajnálunk kell, hogy nem bírjuk tőle hazánk történetének kapcsolatos előadását. De ha valami pótolhatná e hiányt, epen a főváros története volna ez. Úgy véljük, hogy e munka, teljesen megfelelt Salamon egyéniségének. Sokkal inkább institúciók története, mint egyes személyeké; bő alkalmat nyújt az összehasonlításra, a következtetésre, a téves hagyományok kiigazítására. Mindenek fölött, minden ízében kapcsolatban áll a praktikus élettel, melynek nyilatkozásait iparban, kereskedésben, építészetben ő — és régibb történetíróink közt csakis ő — bírta oly behatóan méltányolni. Végre, átterjed nemcsak a nemzet, hanem az ország történetének minden szakára, és így a szempontok fölállításával megvilágíthatja az egész hazai történetet.

Anyaggyűjtésről szóltunk, bár ez a fogalom csak nagyon

tökéletlenül fejezi ki a Salamontól végzett munkát. Mert ő nem elégedett meg a kőből való vagy irott emlékek fölkutatásával, hanem bevezetésül saját programja szerint járt el, és mentől több ismeretet szerzett. Városról, helyről van szó, először is magának Buda-Pestnek elterjedésével, fekvésével jó egészen tisztába, azután magyarázatul geographiai és geologiai tanulmányokat tesz, mert föld, folyó, kő és víz mind szükséges a városnak, hogy úgy mondjuk, természetrajzához. Ezért nem az ősnépeken kezdi, mint más hasonló műveknél annyiszor látjuk, hanem Pest földjén, Buda földjén, a határhegyeken, az egész vidék alakulásán és a közlekedés vonalainak megállapításán. Hogy hasonlattal éljünk, már az anyaföld méhét kutatja, hogy abból is következéseket vonhasson a leendő gyermeke. A geographiai viszonyok tárgyalásánál különösen a Duna környékének fontosságát emeli ki, mint a mely természetes találkozó helye az egész országot átszelő útnak. Szakemberek dicsérték e fejezeteknek nemcsak élvezetes, hanem tanulságos voltát. A geographiai viszonyoknál fölfogása sokban összevág Kohl-vel, ki egy művében Buda-Pestnek Európa természetes fővárosai közt jelöl helyet, és kimutatja e hely nagy előnyeit telepedésre, közlekedésre nézve.

Csak azután megy át az első telepedőkre, a keltákra, majd a rómaiakra. Külön fejezetet szentel még a név-történetének is. Azután a római hódítás, a római élet leírása következik. Salamon itt, hogy úgy mondjuk, egészen congeniális viszonyok közt mozog. A római hadi és polgári szervezet, a római városi intézmények és épületek czélszerű és gyakorlati volta, benne mindenre figyelő, minden fontost kiemelő ismertetőre találunk.

Talán nem nyújtja a város minden emlékét — teljességre soha egy művében sem törekedett. Hanem nyújtja a helyett a város alakulása két tényezőjének, a természeti viszonyoknak és a népek műveltségének igaz, beható rajzát. Itt is mindig az általános az, mi felé törekszik, a részlet, az adat csak annyiban bír reá nézve fontossággal, a mennyiben abba beilleszthető. Midőn a provincialis berendezést ismerteti, vagy a pannonokra vonatkozó elszórt adatokat szedi össze, valójában világtörténetet ír.

«A mi fővárosunkban emberi mű volt, az többször indult pusztulásnak. Nem generációk, hanem új meg új nemzetek laktak e területen. De a természet művei és hatásai állandók, sok részben döntők voltak, és azok is fognak maradni.» E szavak

mutatják, minő nagy, csaknem kizárólagos befolyást tulajdonított a geographiai helyzet előnyének. Pedig az csak későbbi korszakban jutott egészen érvényre. Buda-Pest a rómaiak idejében határvár volt, igazi jelentőségét csak akkor nyerhette, midőn az egész ország, a Kárpátoktól az Adriáig egy nemzetet uralt. Ez először a hunnok és avarok, majd a magyarok alatt történt meg.

E korszakkal foglalkoznak a műnek később megjelent második és harmadik kötetei. Eljutnak addig, míg Mátyás alatt a testvérváros egy nagy középdunai birodalom politikai és gazdasági központjává nem válik.

Míg az adatok — körülbelöl a tatárjárásig — csak gyéren folynak, Salamon egészen a saját terén mozog. Gyönyörűen fejtegeti a népvándorlás pusztításának menetét, az avarok államalapítását; kimutatja, mily elemekből kellett állani az ő magyar vásárhelynek. A középkori városalapításra nézve is igen termékeny és szellemes hypothesis állít föl, midőn azt nálunk is a flamandoknak tulajdonítja. De midőn az oklevéli anyag sokasodik, a sok részlet szinte feszélyezi. Csak azt veszi ki belőle, mi terveinek, általánosításának megfelel. Ezért nevezték őt, méltatlanul, történeti Robinsonnak, ki újat vél találni ott is, a hol minden már ismeretes, ki kezdetleges eszközökkel fog a kutatáshoz, melyben mások már előbbre haladtak. A mellőzés nála nem fakadt másból, mint művészi érzésből, a fölöslegesnek, a föl nem dolgozhatónak megvetéséből. Volt benne valami a voltaireánus fölfogásból: hogy semmi sem oly megvetendő, mint az adat. Ehhez járult még szigorú, néha túlzott kritikája, és így nem csoda, ha magára vonta a hagyományosra esküvőknek haragját és ellenmondását.

A hol az oklevél vagy az elbeszélés alkalmas arra, hogy belőlök életteljes képet lehessen alakítani, ott Salamon oly mértékben és oly módon fölhasználja őket, mely valóban mintaszerűnek mondható. Ilyen különösen a budai városi törvény ismertetése, továbbá a Hunyady László kivégeztetésekor uralkodó hangulat leírása. Mátyás palotájának leírásánál szétszedi a humanista Bonfiniusnak, ki még látni sem tud, phrasisokba burkolódzó üres semmit mondását.

E helyütt, hol Salamonnak annyi tanulmánya jelent meg, talán fölösleges őt azon vád ellen védelmezni, mintha valaha nehézség vagy fáradság eltéríthette volna őt bűvárlásától. De

mivel ez oldalról tényleg megtámadták, mégis utalunk e mű III. kötetére, mely nem más mint a középkori Buda-Pest történetét fölvilágosító külön tanulmányok foglalatja. E sorok írója tudja, minő gondot és tanulmányt fordított Salamon még a legkisebb részletekre is, mint számított és mérlegelt hónapokon át, hogy a középkori pénzekről, súlyokról, mérlegekről tiszta fogalmat nyerhessen.

Gyakran szolt velem e mű folytatásáról és befejezéséről. Még tavasszal is fölszólított, menjünk együtt Keletre, nézzünk meg egy igazi török várost, meg a török hódoltság alá jutott keresztyén városokat, mert az szükséges a XVI—XVII. századi Pestnek és Budának igazi megrajzolásához. A legnagyobb súlyt a munka folytatásában természetesen a XIX. századra helyezte volna, midőn Buda-Pest világvárossá nő. Tervének némi vázlatát bírjuk az *Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben* című vállalat részére írt rövid történetében.

A honfoglalás évének megállapítása szintén kihívta kritikáját. Mint a görög kútfők ismerője, biztos alapról harezolt az akadémia bizottságának többsége ellen. Még a múlt nyáron közölte velem szándékát az értekezésének újabb kiadása felől, mert a vitát koránt sem tartotta befejezettnek.

Meg kell még emlékeznünk politikai irányú műveiről is, nemcsak mert azokban is igen bő a történeti anyag és a tanulság, hanem azért is, mert azok igen lényeges vonásokkal járnak írói egyénisége jellemzéséhez.

Politikai czikkeket akkor kezdett írni, midőn a hirlapi sajtó 1860-ban, némileg föl kezdett szabadulni a censura nyüge alól. Nagyon jóízűen tudta elbeszélni, mint keresztelte el a «Verstärkte Reichsrath»-ot, «kikeményített» Reichsrathnak. A kitört közjogi harcban Kemény Zsigmond oldalán küzdött. Deák Ferencz is fölhasználta tehetségét és tudományát. Salamon maga beszélte el, mikép készült a híres husvétii czikk. Ez a hosszas tollharcz a jogért, némileg folytatása a 48-diki szabadságharcznak, melyben Salamon mint tűzér vitézül részt vett. Mindkettőt az osztrák, vagyis a német túlsúly ellen vívták. Nem csoda, ha Salamonban, kinek annyi baja volt a præpotens, örökké felsőbb kulturájukra hivatkozó osztrák hirlapírókkal, bizonyos, különben nagyon kedélyes, gyűlölet fejlődött a nagy germán eszme kinövési ellen. Mindig szeretett arra utalni, hogy igazi kulturnemzet alatt a francziát meg az angolt kell

érteni, nem pedig a németet, mely műveltsége java részét azoktól, vagy még a rómaiaktól vette át. Alig van műve, melyben egyik-másik csípős megjegyzésben át ne csillámlanék ez a megjegyződése. Politikai röpiratban is kifejezte azt a véleményt, hogy igazi ellenségünk nem is az orosz, hanem a nagy német — a porosz. (*Magyarország 1849 és 1866 után.*)

A kiegyezéssel szoros kapcsolatban álló publicistikai műve *A királyi szék betöltése és a pragmatica sanctio* című, mely 1867-ben jelent meg. Ebben bő történeti anyaggal világosítja meg, mint kellett mindig, a választó királyság idején, a trónralépéssel együtt járnia az ország jogai és szabadságai megerősítésének, és mint kellett erről a *pragmatica sanctio* elfogadásakor még külön is gondoskodni, és az alkotmányt még erősebb garantiákkal körülsánczolni, midőn a trón fi- és nőágon örökössé vált. E mű néhány hét alatt készült, némileg officiosus megbízás alapján, és ő maga is inkább publicistikai dolgozatnak tekintette, mint szorosan vett tudományos munkának.

Politikai tekintetben társaival, Keménynyel, Csengerivel, Gyulaival együtt egészen Deák hívének szegődött. A munkának es haladásnak volt embere, ellensége a népszerűség hajhászásának és az üres szószátyárságnak. Az öreg úrral szemben az ő kritikája is le volt fegyverezve. Az 1867-diki kiegyezésben nemzeti föleledést látott, és mint a nemzeti jövő biztosítékát, kötelességének vélte azt minden támadás ellen megvédeni. E támadás ép azok részéről volt legerősebb, kik az 1867-diki alkotást az 1848 alapján ostromolták. Mint történetíró és mint publicista egyaránt szükségesnek tartotta az 1848-diki eseményeknek, különösen azoknak, melyek az összeütközést előidézték, tüzetes ismeretét és megbeszélését. A forradalom kitörését ő nemcsak az osztrák és a katonai rosszakaratnak tulajdonította, hanem ép úgy annak, hogy az 1848-diki törvényhozás és annak végrehajtása a magyar miniszterium által, sokban megbontotta a *pragmatica sanctio*val megalkotott monarchiát, vagy legalább lazává tette a köteléket a király, a nemzet és Ausztria közt. *A közös ügyek és a forradalom* című, a *Budapesti Szemle* 1881. folyamában megjelent értekezése úgy politikai mint történeti tekintetben nagyon fontos tanulságokat hirdet, és voltaképp nem más, mint az 1867-diki kiegyezésnek apologiája.

Nemcsak politikai szempontból foglalkozott a forradalommal, hanem katonáiból is. Mint volt honvéd, nagy különbséget

tett a tanult katonaság és a szervezetlen nemzetörség közt. Az utóbbi intézmény, melyet ő nem is tartott nemzetinek, hanem általános forradalmi eszmék átvétele szüleményének, épen nem bírta rokonszenvét, és a *Budapesti Szemle* egy cikkében ki igyekszik mutatni az azt szervező törvénynek impraktikus voltát. Mint kortárs és harczos azt a föladatot tűzte ki magának, hogy tövéről-hegyire megismerteti mind azt, mit a hadi életben maga látott és tapasztalt. A forradalmi legendák megdöntését, az igazi historia fölülkerekedését várta attól, ha mind többen követik példáját. Része volt ebben a politikai pártállásnak is, de igazságtalanok volnánk, ha nem ismernők föl e törekvésben is, a mindenek fölött igazságot kereső és kutató tudóst.

* * *

Mert bárminő terjedelmes és sokoldalú volt munkássága, az igazság szolgálata lebegett előtte mindig legfőbb czél gyanánt. Azon kornak volt szülöttje és neveltje, mely a hazának, a magyar nemzetnek fölvirágozását a szabadság, a haladás eszméitől, a szellemi és anyagi munkától várta. Ezek az eszmék behatoltak a nagyenyedi iskola falai közé, melynek első képzését köszönheté, ezek adták ifjú korában kezébe a kardot, férfi korában a tollat.

És az igazság kikutatására természetes adomány és saját szüntelen tovább képzése által, két egyaránt hatalmas, de ritkán egyesülő tulajdonnal volt fölruházva. Meg volt benne a kedv, az elhatározás a legapróbb részletekig való mélyedésbe, és másrészt szellemének szárnyalásával a részletest, a kisszerűt is föl bírta emelni az általános igazságok és eszmék régióiba. Ha az igazi történetíró, művész és szaktudós egy személyben, ő minden ízében az volt. Gyöngéi is csak az egyik vagy másik iránynak túltengéséből származtak. Művei mutatják, mint vált a szellemes hírlapíróból szakember, majd a részleteket csak értéke-
sebb vagy másodrendű épületköveknek tekintő történeti bölcselelő.

E két uralkodó vonása mellett, mely őt tudományunk jelesei közé avatja, szembetűnő még egy harmadik is, mely inkább egyéni. Hajlama őt a természeti tudományok felé vonta. Orvosnak készült, majd matematikával foglalkozott. Az az író, ki reá legnagyobb hatással volt, Verulamii Baco, az inductiv módszer megállapítója. Attól tanulta lenézni a tiszta elmélke-

dést, a gyakorlati célt, a hasznot, a mit Baco «fruit»-nak nevez. tekinteni minden emberi munkában elsőnek. A történeti kutatásnak is, reá nézve csak annyiban volt értelme és jelentősége, a mennyiben abból valami igazság, tanulság vezethető le. Ebből fakadt érzéke a lényeges, a valóban a kor, személy vagy intézmény megértéséhez járuló iránt, és minden jelentéktelennek, csak cifraságra szolgálónak souverain megvetése. Tárgyalásának módja néha humoros, de gondolkodása és az a szempont, melyből az eseményeket nézi és megítéli, mindig komoly, a historia fenségéhez méltó. Még pártállását, politikai műveinek irányát, egyes nemzetek iránti rokon- vagy ellenszenvét, melyről megemlékeztünk, is szellemének e sajátosságából vezethetjük le.

Nem speculativ módon, a priori, mint a német philosophusok, hanem gyakorlati alapból indulva ki, nem szűnt meg elmélkedni tudománya törvényei fölött. Egyrészt az a kérdés: mikép érhető el a történeti igazság? másrészt az a probléma: mikép alakítható az adatok mozaikjából egy művészi kép, voltak tépelődésének örök tárgyai. Az ő munkásságát leginkább az orvoséhoz hasonlíthatjuk, ki jelekre van utalva a kóros állapot pontos meghatározásában, ki a természeti törvényeket ismeri ugyan, de ki előtt az experimentum, melynek más természeti tudományok annyit köszönnek, el van zárva. Kiváló ereje az egyes symptomák fölismerésében, a diagnosis pontos keresztülvitelében áll. De ebből folyik egyúttal leginkább szembetűnő hiánya is. Ő, ki mindenütt törvényt lát és keres, leginkább csak a történet elemi erőit figyeli meg; az egyéniséget, mely azok által, de mégis önállóan érvényesül, csak kevésbe veszi.

Ranke három nagy tulajdönt követel a historikustól: kritikát az adatok elfogadásában, penetratiót összekötésekben és az ok és okozat összefűzésében, végre praecisiót a kifejezésben. Salamon méltó arra, hogy a legmagasabb mértéket alkalmazzuk reá, és e szempontokból foglaljuk röviden össze munkásságát.

Kritikája nem egészen az volt, mit a szakszerűen képzett történetművelők annak tartanak. A külső és belső okok egész sorozatával ő gyakran édes-keveset törődött. A krónikát, oklevelet vagy emléket nem annyira hitelességére, mint értékére nézve vizsgálta meg, vagyis azon szempontból, mennyiben rejt magában csakugyan jellemző, fontos adatot, s mennyiben nem. Ezért az egészről mond inkább ítéletet, mint részéről. A hol azonban

a kritika a lényeges, mint a görög kútfők kérdésénél, ott behatol a legkisebb részletekig is, és ugyan kevés az az iskolázott, kivel ez az autodidakta e téren föl nem érte.

Minthogy ő maga az indokolást tekintette a történetírás lényegének, minthogy módszere logikus, matematikus, a penetratio történeti munkásságának igazi fényoldala. A látszólag távolesőnek összehordása, a történeti élet különböző jelenségeinek összefoglalása által érte el legszebb eredményeit. Csak akkor jut tévútra, midőn nem tudományosan megállapított tényekhez, hanem analogiákhoz fűzi okoskodásának láncszemeit.

Végre, a mi őt eddig legnagyobb történetírónkká teszi, az nyelvének szabatossága, stílusának élvezetessége. Nem szónokol, távol van minden hatásvadásztattól, nem mesél, mert nála az elbeszélés legfőbb eszköz a tanulság levonására, hanem értekezik, magyaráz. Sokat olvasott idegen nyelveken, de valamint gondolkodása módja, nyelve is tős gyökeres magyaros. Egyike azon keveseknek, kik a mit átvettek, egészen magokévé bírták átdolgozni. Keresetlen, épen nem purista, műveinek némely lapja csakúgy hemzseg a latinos szavaktól, mint valami XVII. századi íróé. Nem vetkőzhetett ki egészen hirlapírói kezdeteiből: műveinek, sőt azok egyes részeinek irodalmi értéke épen nem egyenlő. Sokat tett nála a dispositio, legutolsó műveiben meglátszik már itt-ott betegeskedésének nyomasztó hatása is. Hanem azért soha sem szűnt meg élvezettest, tanulságost nyújtani. Természetessége csak ritkán csap át a pongyolába, és ott, a hol a törvény, a tanulság kimondására kerül a sor, a gondolat pontosságának és emelkedettségének rendesen megfelel a kifejezés is.

Nagybecsű hagyaték gyanánt bírja nemzetünk műveit. Világosságot fognak azok tovább is deríteni, munkára, erőfeszítésre, haladásra buzdítani, az igazság tiszteletére tanítani, a mint ő tette életében.

MARZALI HENRIK.

A KATHOLICUS CLERUS SÉRELMEI 1848 ELŐTT ÉS UTÁN.

Ötödik és utolsó közlemény. *)

XV.

A főpapság az alapítványok és iskolák iránt támasztott igényeinek igazolására érül az autonomiára hivatkozik, melyet az egyház létfeltételének állít. Az autonomia kérelme tekintettel a kath. egyháznak állására Magyarországon. Az autonomia czímén a vallás-, tanulmányi, egyetemi és egyéb alapok, valamint az ezekből fentartott összes iskolák kezelésének és a katolicusok összes iskolaügyének az állam kezéből kivételére vonatkozó kívánságom. A király legfőbb kegyúri joga felséjjogától elválaszthatatlan. A király felséjjogánál fogva alapítója és adományozója az egyháznak. Az alapok és iskolák ügyeinek a helytartótanács egyházi s tanulmányi bizottságában tárgyalására vonatkozó érv. Az alapítványok és az azokból fentartott intézetek kezelésének a kormány kezéből kivételére vonatkozó kérdés, tekintettel azok jellegére, rendeltetésére, az alapítás czímére.

A főpapság az alapítványokra és iskolákra vonatkozólag támasztott igényeinek igazolására indokul még az autonomiát is fölhozza s vádat emel a kormány ellen, két állítólagos tény alapján.

Egyik, hogy az egyes egyházak lényeges céljainak s fő feladatainak eszközeit és ez eszközökkel az egyház természete szerint való élést az állam a szerint engedményezi, a mint ő az egyházakat autonomnak elismerni, vagy el nem ismerni hajlandó, és a másik, hogy a kath. egyház autonomiájának létrejöttét magának a kormánynak aggodalmai akasztották meg,

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 188., 189., 190. és 191. füzeteiben.

mely a kath. egyháztól elvonatni akarja azt, a mit ez szellemi megélhetésének föltételéül tekint.

Szinte hihetetlenül hangzik. De bármennyire különös legyen is, mégis való e vád.

Először is kétségbe kell vonnunk, hogy valamely egyház céljaira és föladataira szükséges eszközök engedélyezése az illető egyház autonomiájának elismerésétől függne. Az autonómiának az egyház kebeléből, belszervezetéből kell kifejlődnie; a hívőknek azon függetlenségén, melylyel egyházuk ügyeit intézik, kell alapúlnia, nem pedig az állam és az egyház külső érintkezéseit szabályozó viszonyon, melynek nem szabad az egyház beleletét s belszervezetét érinteni mindaddig, míg egyház és vallás, a magasztos rendeltetésükből folyó és egymás függetlenségével saját körükben nem ellenkezhető célok határai között mozognak.

Ha megvan az autonomia, az állam elismeri azt; ha nincs meg, nincs mit elismernie, mi azonban az egyházat egyáltalán nem gátolja, hogy céljait és föadatait akként valósítsa, a mint azt legjobbnak találja. Önként érthetőleg rendezett viszonyokat az állam és egyház között, céljaiknak az ember végrendeltetésére irányuló azonosságából folyó összhangját és azon bekes viszonyt teszszük föl, mely kizárja, hogy az állam az egyház és viszont az egyház az állam céljainak megvalósítása ellen — melyeknek egymással ellentétben lenniök nem szabad — törjön s kizárjuk azon viszonyokat, melyek között egykoron az örök jószág Istene nevében hecatombákat áldoztak azok sorai-ból, kik a vallás- és lelkiismereti szabadsággal, az ember ő, természeti jogával nem akarták a hatalomnak föláldozni vallásos meggyőződésüket.

És hogy helyesen szólalunk föl a vád ellen azért, mert a tétel, melyre támaszkodik, alaptalan, ezt a történelem igazolja. Képes volt-e a világnak parancsoló római hatalom elnyomni a keresztyén vallást, mely a catacombákba szorúlt? «Miben állott a keresztyének ereje?» — kérdi Castelar *) — «mi volt fegyverök? Az ő szavok. Mi volt kincsök? Hitök. Mi volt hatalmok? Elszántságuk a szenvedésre. Mik voltak az ő légióik? A martyrok légiói. Mi volt az ő tulajdonuk? Sírjok. —

*) Castelar E.: *L'art, la religion et la nature en Italie*, traduit par J. Pène-Siefert. I. 3. fejezet.

A mit valóságban bírtak, az láthatatlan erő volt; fegyver, mely nem csorbúl; gazdagság, mely el nem vesztethető; tulajdon vég nélkül; titokteljes világosság éj és elhomályosodás nélkül; átható tűz, mely éltet, de nem éget, a társadalom mozgatója; levegő, melyet a lelkek szüntelen belehelnek; az érzellemmel kapcsolatos eszme, mely az égtől a csodák adományát nyerte. A legyőzöttek győztek, a száműzöttek uralkodtak, a holtak lettek az élet osztói; a gyöngéknek a kereszt szögeitől átütött kezei meghódították a barbárok vad büszkeségét és az addig kárhoztatott eszmény egy új élet megszentelt labarumává változott.»

Nem bírtak-e a protestánsok autonomiával? Az állam mégis meg akarta vonni tőlök a megélhetés eszközeit, vagy még nem messze eső időkben, legalább megnehezíteni céljaik elérését.

Egyébiránt, bár az autonomia kérdése általánosságban fölvetettnek látszik, nem erről van szó. Az egyházak autonomiájának általánosságban említése nem egyéb, mint ártatlan cím, más dolognak tetszetősebbé tételere. Volt-e a catholicus egyháznak autonomiája? Nem különös-e tehát azt állítani, hogy az autonomiának és ezzel az autonomiával járó eszközöknek megvonása «a catholicus egyház szellemi megélhetését» akadályozza.

Valóban hihetetlen e vád, mert miként lehetne komolyan állítani, hogy azért, mert a catholicus egyháznak nem volt autonomiája, 800 éven át hiányoztak nálunk a catholicus egyház szellemi megélhetésének föltételei és eszközei? Talán csak tengődött a catholicus egyház Magyarországon 800 esztendeig és nem adta meg neki az állam mindazon eszközöket, melyek szükségesek voltak föntartására? Ily állítás fölött valóban csodálkozni lehet. Tehát a kormányhatalom meggátolta a catholicus autonomia létrejöttét azon célzattal, hogy megvonja a catholicus egyháztól azt, mit szellemi megélhetésének föltételéül tekint! Tehát a catholicus egyház 800 évig nélkülözötte ezt Magyarországon?

De ha az autonomia a catholicus egyház létföltétele, miért nem sürgeti azt az episcopatus? Lehetetlen, hogy az episcopatus a catholicus egyház magyarországi létezésének létföltétele ne akarná. És ha az autonomiát még sem sürgeti és ez irányban lépéseket még sem tesz, ennek magyarázata az,

hogy a catholicus egyháznak nincsen szüksége Magyarországon az autonomiára, hogy megélhessen, sőt az autonomiát abban az értelemben, mint azt venni kell, az episcopatus — nézetünk szerint — nem akarja, és nem akarhatja, mert az az amerikai rendszert jelentené.

Nem akarhatja, ha csak a szavakkal játszani nem akarunk. Az autonomiát lehet szűkebb és tágabb értelemben, kisebb és nagyobb terjedelemben, tisztán az egyház keretében és az államban létező egyháznak az állam irányában fönnálló vonatkozásaiban venni. Azonban két különböző fogalmat összevegyíteni; bizonyos megállapított viszonyokból szükségképen folyó elveket ezekkel homlokegyenest ellenkező viszonyokra alkalmazni; egyrészt az egyház részére — az állam irányában úgyszólván minden vonatkozástól ment — korlátlan autonomiát követelni, másrészt azonban ugyanazon egyház részére az állami egyház előnyeit is szigorúan megóvni, a legélesebb ellenmondás és a föllállított elv fölforgatása nélkül nem lehet.

Egyáltalán nincs szándékunkban azt mondani, hogy az autonomiát a catholicus egyház meg nem tűri, — hisz a catholicus egyház legrégebb alapjai a legkiterjedtebb autonomián nyugodtak — hanem igen, állítjuk azt, hogy a magyar catholicus egyházba, a mint, államegyházi minőségében az ő hierarchicus szervezetével, az idők folyamában az állammal százados gyökerek útján a legszorosabb kapcsolatba jutott, az autonomia a maga igazi értelmében be nem illeszthető, mert e százados gyökerek államegyházi minőségének megszűnte mellett is — bár az állami intézmények átalakulása következtében kisebb mérvben — ma is fönnállanak s azoknak erőszakos szét tépését se az állam, se az egyház érdeke meg nem engedi. Sőt, ha a catholicus egyház és az állam közti kapocs tágitása, az államegyházi minőség megszüntetésével, a vallás és egyház függetlensége érdekében kívánatos is, a kettőnek egymástól elválasztását nem tekinthetjük helyesnek, mert a teljes elválasztás lehet ugyan cél, és látjuk azt már az ókorban is mint czélt föllállítani, de azt eszménynek a megoldásra nézve el nem fogadhatjuk, mivel a teljes elválasztás, azon czelok közösségénél fogva, melyek valósítására állam és egyház az emberiség rendeltetésének érdekében hivatvák, üdvös nem lehet.

Egyébiránt az autonomia emlegetése eddig nem is volt komoly. Az autonomia cím, melynek a tartalom nem felel meg.

Az autonomiát, az említett állítólagos kettős tényre vonatkozó vád szerint, kívánni látszanak ugyan, de csakis látszanak, mert nem az autonomiát kívánják, melyet nem akarnak, a catholicus egyháznak mai főnforgó viszonyai közt nem akarhatnak, hanem igenis kívánják a fővédúri jog csorbítását a királyi felség, az államhatalom rovására; mert — mint föntebb már kimutattuk — ők azt vitatják, hogy a főkegyúri jognak az államhatalommal semmi köze sincs és ennél fogva az államhatalom illetéktelenül tartja kezében a catholicus czélokra rendelt alapokat, az ez alapokból föntartott intézeteket. És itt üti ki magát tulajdonképen az autonomiával való kérkedés czélzata.

Nem kívánnak egyebet, mint hogy a vallás-, tanulmányi, egyetemi és egyéb alapok és alapítványoknak kezelése, s a catholicus összes iskolaügy a kormány kezéből vétessék ki, s mindez ügyek országos egyházhatósági vezetése egyháziakból és világi férfiakból összeállított egyházügyi és iskolaügyi főhatóságra bízassék, mely testület neve teljesen közömbös, mert neveztetethetik az fő-egyháztanácsnak, vagy catholicus-ügyi igazgatóságnak, vagy vallás- és tanügyi országos catholicus bizottságnak.

Tehát az autonomiából az episcopatus azt kívánja, hogy az állam adja ki a vallás-, tanulmányi, egyetemi, sőt a többi alapokat is és adja ki mindazon iskolákat, melyek azon alapokból föntartatnak. Az alapok kérdésére szorúl tehát össze az autonomia egész kérdése; mert azt, hogy a catholicusok nem az említett alapokból, hanem a közvetlenül általok föntartott iskolák és saját iskolaügyök tekintetében kevesebb joggal bírjanak, mint a protestansok, vitatni csakugyan nem lehet és kétség nem foroghat fönn, hogy senki sem akarja a catholicusok jogát ez irányban megszorítani.

Föntebb már kifejtettük, hogy az episcopatus alaptalan és így elfogadhatatlan tételből indul ki, midőn tényleg fönnálló viszonyaink közt, a fejedelmi felségjogtól teljesen megkülönböztetett, attól elválasztott legfőbb kegyúri jogot tételez föl, melyet a fejedelemnek, az ő nevében eljáró állami közegekkel kezeltenie nem szabad, mert ez az illető egyház jogait sérti, az illető egyház autonomiájával ellenkezik.

De miért adja ki a király fővédúri felségjoga csorbításával az alapok kezelését?

A királyt a legfőbb kegyúrtól elválasztani nem lehet.

A király azért kegyúr, mert souverain, és nem a pápától adott privilegiumnál fogva.

Nem is volt ez iránt azelőtt kétség. A clerus maga kívánta ez ügyeknek az országgyűlésen tárgyalását. Az alapok tárgyában Lipót főherczeg nádor elnöklete alatt 1793 február 3-án tanácskozmány tartatott. Mint az egyházi bizottság elnöke, részt vett abban az ország primása is. Előadó Mandics püspök volt. Akkor meg voltak arról győződve, hogy — mint Lipót király leírata erre az utat kijelölte — az alapok ügye a következő országgyűlésen rendeztetni fog. Azért mondta a bizottság is ez alapokra vonatkozólag: «donec circa eadem in futura Diæta quidpiam statutum fuerit».

A helytartó-tanács az alapok ügyében 1793 márczius 11-én tartott üléséből tette meg fölterjesztését, melyben határozott kifejezést adott annak, hogy «*Fundationes publicæ sub tutela summi Terræ Principis Cui supremum jus Patronatus competit constitutæ*».

Az episcopatus akkori fölfogása nem akarta azon időben elválasztani a kegyúri jogot a királyi hatalomtól.

A legfőbb kegyúri jog, századokon át fejlődött viszonyaink közt, minden kétséget és álokoskodást kizárólag, az államhatalmi kör kiegészítő része és ezt az állam nagyon természetesen saját közegeivel gyakoroltatja.

De ennek ellenére — föltéve a kegyúri jognak nem állami közegekkel való gyakorlását — kérdjük, mi ok lenne az alapok kezelését a kormány kezéből kivenni? Talán a nem-hivatalnok világiak és egyháziak nagyobb biztosítékot nyújtanak az alapok kezelésére nézve, mint a fejedelemtől és a nevében kinevezett királyi tisztviselők? Hol van erre a megnyugtató? Talán az egyházi javadalmak gazdálkodása nyújt erre biztosítékot és követendő példát? Nem. Hiszen látjuk, hogy a javadalmak — tisztelet és hódolat a kivételeknek — *rari nantes* — a reájok bízott javadalommal akként gazdálkodnak, hogy azt nemcsak nem gyarapítják, mi pedig *canoni kötelelességek*, hanem a *canonok* ellenére megcsonkítva és fölszerelés nélkül hagyják utódokra.

De miért is adná ki az alapok kezelését a király? Kik létesítették ez alapokat? Nemde királyaink? Királyaink, kik mint fő kegyurak, e minőségökben is, a catholicus vallás és

egyház előmozdítására törekedtek, de fő kegyúri jogukat csakis mint királyok, mint souverainek gyakorolhatták.

Lehetne-e komolyan állítani, hogy az említett alapokat királyaink nem mint királyok, hanem csak mint a pápa privilegiumában gyökerező jog alapján álló kegyurak létesítették.

Az adományozást királyaink nem a királyt megillető adományozási jog, hanem csakis pápai privilegium alapján gyakorolták volna?

De ugyan mivel is javadalmazták volna a fő kegyurak az egyházakat, mivel az alapokat, ha nem mint királyok lettek volna fő kegyurak, és ha államfői minőségökben nem rendelkezhetek volna, az idők akkori viszonyai szerint, az állam jövedelmeivel s jószágaival.

Ha a javadalmazás csak a pápai privilegiumon alapuló fő kegyúri jog vagyoni viszonyai közt mozoghatott volna, akkor a catholicus egyház javadalmazása, mely a privilegium idejét részben meg is előzi, vajmi szegény maradt volna.

Ez talán még sem szorúl magyarázatra. Azt azonban mégis fölemlítjük, hogy a fő kegyúri jog, pápai kiváltság nélkül is, ma is csak úgy létezik, mint Szent István idejében; ma is úgy keletkezik, mint hajdan. Államok tűnnek, államok keletkeznek. Vajon szükség van-e pápai privilegiumra, hogy a fejedelem a fő kegyúri jogot gyakorolja? Nincs az az apostolicus, fidelissimus vagy christianissimus címhez kötve s gyakorolja azt az államhatalom az uralmi alkat megváltozásával is; ha csak valahol az amerikai rendszer nem jut érvényre.

Legvilágosabb példáját mutatja ennek Franciaország. Itt is átengedték a pápák a fejedelmeknek «aux rois très-chrétiens» a püspökségekre és javadalmakra való kinevezés jogát. Ez természetes következménye volt azon védelemnek és patronatusnak, melyben a királyok a catholicismust részesítették s azon ténynek, melynél fogva az állam érdekeit azonosították az egyház érdekeivel; természetes következménye volt annak, hogy Franciaországban is az egyháziak, a papok voltak az állam első tisztviselői, kik a közigazgatást vezették, kik gazdag javadalmak birtokában egyszersmind az állam méltóságait is kezeikben tartották.

A forradalom mindezt megváltoztatta. A papság megszűnt az ország első rendje lenni s a forradalom megfosztotta minden jószágától. Majd tíz éven át tartott a harez, melynek

czélja az egyház megsemmisítése volt. A békét az állam és egyház között Napoleon megkötötte ugyan, de a concordatum és a szervezeti cikkekre (articles organiques) vonatkozó törvény az állami hatalom oly kiterjedt jogait biztosítja, melyeknél kiterjedtebbeket nálunk az apostoli király sem élvez. És e jogokat, melyek egykor csak a «rex Christianissimus» kiváltságát képezték, egyaránt gyakorolták s gyakorolják, a változó uralmi és kormányformák mellett a császárok, királyok és a köztársaság elnökei.

Talán azért adassanak ki az alapok és iskolák, mert azok ügyei a kormányzések idejében a helytartó-tanács vallási, illetőleg tanulmányi bizottságában tárgyaltattak? De hiszen e bizottságok nem voltak az államhatalom kezelésének keretén kívül álló önálló testületek, mint az a tervezett főegyháztanácsban vagy catholicus ügyi igazgatóságban, vagy catholicus bizottságban terveztetik, hanem a polgári főhatalom köréhez tartozó összes vallási, egyházi, oktatási s nevelési ügyek intézésére hivatott kormányzések kebelében, azon ügyek tárgyalására az államhivatalnokokból kirendelt, tulajdonképen előkészítő bizottságok voltak, melyeknek — különben korlátolt — hatásköre *magának a kormányzéseknek illetékességi és hatáskörében gyökerezett* és e bizottságokat mintegy a kormányzéken kívül, sőt annak átellenében fölláttatottakat csak az össze nem vágó eszméknek helytelen összezavarásával, a helyes fogalmak megrontásával lehet vitatni.

A lelkészi pénztár bizottsága részére III. Károlytól kiadott utasítás kilencedik pontja határozottan rendeli, hogy a bizottság a helytartó-tanácsnak mutatja be javaslatait és a helytartó-tanács terjeszti az ügyet legfelsőbb helyre. Ez intézkedést megerősíti egy másik királyi leirat. A Felsőnek tudomására jutván ugyanis, hogy midőn a bizottság a plebánosok és egyházak szükségleteire egyik vagy másik püspök kezeihez segélyt vél kiutalandónak, azt azonnal folyóvá is teszi, — az 1734 október 15-én kelt királyi leirat a kiutalást megtiltja és elrendeli, hogy a bizottság előbb a helytartó-tanácsnak, e kormányzések pedig a Felsőnek tegyen javaslatot és a meghatározott segély csakis a legfelsőbb elhatározás alapján utaltassék ki.

Az eredeti intézkedés föntartatott a bizottság visszaállítása-kor is. Az 1794 január 30-án kelt udvari rendelettel közzétett

legfelsőbb elhatározás szerint: «omnia objecta . . . penes protocolum commissionis in pleno consilio referenda sint». Továbbá a most említett udvari rendelet szerint, az egész helytartó-tanács határozatát, csekélyebb érdeköknél fogva, nem igénylő ügyek — nehogy halasztást szenvedjenek — maga a bizottságtól adhatók ugyan ki, de «prævie pro superrevisione supremo consilii regii locumtenentialis præsidio substernendæ sunt et nonnisi accepta abinde approbatione expediendæ».

Azt, hogy az egyházi bizottságra vonatkozó érv helytelen, mi sem igazolja inkább, mint hogy újabb időben ez érvvel találkozni már kevésbé lehet. És mégis, ha látjuk azt, hogy nemcsak a catholicus vallás-, tanulmányi és egyetemi, hanem egyéb alapok és alapítványok is követeltetnek, e követelést mégis az egyházi bizottság analogiáján alapulónak kell tekintenünk, mert nemcsak a három nagy alap, hanem a többi alapok kiadása is kívántatik.

Értjük még a vallás- és tanulmányi alapot, mert ezek álladéka az egyház és vallás czéljaira rendelt szerzetesi és egyházi javadalmi vagyomból királyi alapítás útján keletkezve, továbbra is catholicus egyházi, vallási, iskolai czélokra rendeltetett. Részben azonos, részben hasonló körülmények forognak fönn magára az egyetemi alapra nézve is. De ez alaphoz tartozó több alapítványra nem. Úgy, hogy ha a visszakövetelésnek hely adathatnék, e kérdés csakis a régi egyetemi alapra, és arra vonatkozólag sem teljes egészében, tárgyalthatnék.

De mit szólunk az egyéb alapok visszakövetelésére nézve? Hisz az alapokat a helytartó-tanács és az annak kebeléből kiküldött bizottság a királyi felségjog, a király «legfőbb hatalma», az 1715 : LXXIV. és az 1723 : LXX. törvényczikk alapján kezelte. Követelni akarják tehát mindazon alapítványokat, melyeket a helytartó-tanács és bizottsága kezelt? Hiszen ez lehetetlen, mert oda tartozott minden alapítvány és kezelésök alatt oly alapok is állottak, melyek külön catholicus czélokkal kapcsolatban nem állanak. De még ha állanak is, még ha a legszorosabban meghatározott catholicus vallási, egyházi, iskolai czélokra szolgálnak is, az alapítványnak e catholicus jellege magában véve még nem elegendő arra, hogy állami kezelés alól elvonassék; mert lehetnek, sőt vannak oly alapítványok, melyeket alapítóik egyenesen állami kezelésre bíztak, melyeket tehát — minthogy az alapok ad mentem funda-

torum kezelendők — állami kezelés alól elvonni nem is szabad.

Lássuk azonban az iskolákat. A főpapság az alapok kezelését és az alapokkal együtt, az azokból föntartott iskolákat kívánja. E körül forog az egész kérdés.

Az első iskola az egyetem. Alig csalódhatunk azonban, ha azt állítjuk, hogy a budapesti királyi egyetemnek, mint catholicus intézetnek kiadását ma már a főpapság sem kívánja. Ez ma már nem az ildomosság, állami vagy catholicus szempont, hanem tisztán, a tényállást figyelmen kívül nem hagyó józan fölfogás kérdése. És ennek ítélőszéke mást nem mondhat, mint azt, hogy a budapesti egyetem nem catholicus, hanem állami intézet, és e tekintetben «testis classicus»-ra, magára az episcopatusra lehet hivatkozni, mely az 1848 ápril 7-én tartott kerületi ülésben, az autonomia iránt beadott kérvény szerint, «a catholicus közalapítványok» kiadását kérte, «kivéve a magyar királyi egyetemet».

De ennek ellenére főnmaradhatna még — és pedig teljesen helyes jogi alapon — az egyetemi alapan foglalt catholicus alapítványok kérdése. Az, hogy ez alapítványok kihasítását bizonyos főforgó körülmények között kívánni és joggal lehet kívánni, előttünk kétséget nem szenved. E kihasítás már inkább az ildomosság, az eszélyesség és . . . a pénz kérdése. Ha catholicus egyetem állíttatnék föl a gazdag javadalmú főpapságtól egyházi javadalmoknak megtakarított jövedelméből, akkor e kérdés napi-rendre jöhetne. Addig nem, és pedig azért sem, mert a mai egyetem alapítványi javadalmazása és e javadalmazás kihasítása más tekintet alá esnék, ha catholicus egyetem állíttatnék föl, és más tekintet alá, ha új catholicus intézet föllállítása nélkül csakis a kihasítás eszközöltetnék, mert az utóbbi esetben csakis a catholicus hittani kar javadalmazásának elkülönítése lenne valószínű; már pedig ma a hittani kar javadalmazása — úgy hiszszük — bőven fölülhaldja a második esetben valószínűleg kihasítandó alapítványok kamat-jövedelmet!

Ámde hátra vannak a tanulmányi alapból föntartott (pozsonyi, győri, kassai és nagyváradi) jogakadémiák és a gymnasiumok.

Vajon kiadhatja-e az állam ezeket teljesen kezéből?

Nem akarjuk hosszan vitatni e tárgyat, mely szerintünk,

ha azt fölösleges s a fogalmakat akarva nem akarva össze-zavaró mellékes tárgyaktól s tekintetektől elválasztjuk, egészen egyszerű. Épen ez oknál fogva csakis azon kérdést teszszük föl, hogy azon akademiák, azon gymnasiumok, melyeket Mária Terezia, Magyarország tanügyének szervezése, ifjúságának nevelése végett fölállított, melyeken az egész ország tanügye nyugodott s melyekben az oktatás ügyét új alapokra fektető «Ratio Educationis» testet nyert, állami intézetek voltak-e vagy sem?

E kérdésre más válasz helyesen nem adható, mint hogy állami, országos, királyi intézetek voltak.

Nem állami hatalom állította-e föl ez intézeteket? Nem állami közegek kezelése alá rendeltettek-e? Nem ez intézetekben és által rendeztetett-e az egész ország közoktatásügye? Igaz, catholicus szellemben, az ország ifjúságának catholicus szellemben nevelésére és tanítására. Ámde e körülmény egyáltalán nem gátolta azt, hogy ez intézetek catholicus jellegök mellett országosak is legyenek, mert valamely intézmény vallási jellege magában véve korántsem zárja ki, hogy egyszersmind országos jelleggel is bírjon: sőt ellenkezőleg, épen azért, mert a catholicus vallás államvallás volt, a polgári uralom minden intézményei magukon viseltek az államvallás jellegét, és az államegyháznak azon intézményekre való befolyását.

Hiszen ha azon intézetek egyszersmind országos intézetek is nem leendtek, akkor a legújabb időkig e hazában országos intézet nem is lett volna. Ez talán mégis nagyon kockázatos állítás lenne. De ennél még merészebbel is találkozunk. Azzal, hogy ez intézeteket nem az állam, nem a király állította, hanem a fő kegyur, pápai privilegium alapján.

Tehát Mária Terezia pápai privilegium alapján rendezte Magyarország közoktatás-ügyét? Pápai privilegium alapján reformálta az egyetemet, alapította a négy akadémiát, a nagy és kis gymnasiumokat, szervezte a felső-, közép- és alsó oktatást? Magyarország közoktatásügyének alapját 1848. évig tehát pápai privilegium képezte? Ettől függött Magyarország közoktatásügye?

Azon okból, mert hajdan az egyetemek pápai megerősítést is nyertek s a pápától kiváltságokkal ruháztattak föl — minek magyarázatát az akkori viszonyokban kell keresni — szabad-e azt következtetni, hogy a nevelési s oktatási ügy a

pápa, nem pedig az illető ország fejedelmének felségjogát képezte? Hiszen akkor azt is lehetne vitatni, hogy a budapesti egyetem ma sem egyetem, mert a pápa a nagyszombati főiskolának, mint egyetemnek megerősítését s egyetemi kiváltságokkal fölruházását 1635. évben megtagadta!

Tehát a magyar király az oktatás és nevelés ügyében nem elidegeníthetetlen felségjoga, nem azon kegyúri jog szerint, mely «*terræ principii competit*», hanem pápai privilegium szerint intézkedhetik?

Hiszen ez tagadása a királyi jogoknak a trón és az állammal szemben: *confiscatió*ja a felségjogoknak.

De talán föl lehet hozni, hogy nemcsak az egyetemről, hanem a tanulmányi alapi iskolákról is van szó, melyek javadalmazását az eltörlött szerzetes-rendek tömegéből és a bekebelezett egyházi javadalmakból létesített tanulmányi alap szolgáltatja. Ez azonban a dolog lényegén legkevesebbet se változtat, mert — mint már föntebb kifejtettük — királyaink nem pápai privilegium alapján, nem pápai kiváltság útján nyert vagyomból, hanem a királyi felségjog alapján adományozható javakkal létesítették azon iskolákat, melyeket tehát az *adományozási cím* jogalapján állami kezelés alól elvonni nem is lehet.

De nem lehet elvonni azon czimen sem, hogy azok az ország ifjúságának catholicus szellemben neveltetésére voltak és vannak rendelve. A catholicus vallás álladalmi vallás volt, mi más lehetett tehát természetesebb, minthogy e vallás minden intézményen érvényesítse befolyását. Érvényesült az a politikai, a törvényhozási, a közigazgatási téren; hogyne érvényesült volna az a nevelési, az oktatási intézményeken. A magyar államot, úgy mint más egyéb államokat, a catholicus egyház vezette be az európai államrendszer közösségébe. Az állam a catholicus egyház gyámkodása alatt lépett a polgárisodás ösvényére és hódította meg annak vívmányait. Azt, vajon hiba volt-e, hogy e gyámkodást tovább tartotta fenn, mint arra szükség volt, nem vitatjuk; mert nem szenved kétséget, hogy se az állam az egyházat, se viszont, magának alá nem vetheti, hacsak nem azon anyagi és szellemi czélok rovására, melyek mindkettőnek, az emberiség javára irányuló rendeltetését képezik.

A reformatio bekövetkezteig az állam minden intézménye szükségképen, a dolog természetének megfelelően catholicus vallási jelleggel bírt. Ez azonban nem változtatta meg az intéz-

mény állami, országos természetét. Ez áll az oktatási és nevelési intézményekre is.

A reformatio bekövetkeztével új iskolák keletkeztek. Ezek tisztán felekezeti maradtak, felekezetieknek kellett maradniok és pedig, szemben a catholicus iskolákkal, melyeket egyedül illetett meg az országos, az állami jelleg, mely ellen tiltakozni akkor a catholicus egyháznak szándékában egyáltalán nem állott, sőt azt, mint csak a catholicus iskolákat illetőt, egyedül maga számára igényelte, a mint ez másképp nem is lehetett, mert mindkét felekezeti evangelicusok csak idők folytában nyerték el a szabad vallásgyakorlatot, a nyilvános isteni tiszteletet, iskolák fölállítását, hivatalképességöket, alapítványaik megtarthatását. Miként lehetett volna tehát, hogy az állam az általa csak tűrt felekezet iskoláit, alapítványait közvetlen gondjai alá vegye és ekként azokat mintegy állami szentesítésben részesítse? A csak tűrt felekezeteknek intézményei is csak türtek voltak s az evangelicusoknak az autonomia czíme alatt ma a catholicusokkal szemben, iskoláik s alapítványaik tekintetében, főnnállóknak látszó előjogaik, nem kiváltságban, hanem a catholicus államvallás súlyától való korlátozásukban rejlik. A viszonyok változása eredményezte azt, hogy a mi egykor megszorítás és korlátozás volt, az most kedvezménynyé, előnyyé vált.

Az országban keletkezett új felekezetek, és pedig a görög nem egyesült hitűek irányában csak úgy, mint az ágostai és helvét hitvallású evangelicusokkal szemben, vallási és egyházi összes intézményeik tekintetében a felségjog természetéből önkényt folyó jogok érvényre jutottak. E körülmény tehát szintén csak arról tesz tanúságot, hogy a fejedelmet ez irányban megillető jogok magából az állami uralomból származnak, mert a nem catholicus felekezetek irányában — bár igen sokszor az állami czeloktól nem igazoltan — foganatosított intézkedések alapját másban, mint az állami souverainitásban keresni, már csakugyan nem lehet.

Az állam vallásán kívül, újabb vallások keletkezése és behozatala az előbocsátottak szerint — legkevesebbet sem változtatott azon, hogy a catholicus vallás — mint államvallásnak jellegét magukon viselő intézmények állami, országos jellegöket megtartsák.

A reformatio után keletkeztek új iskolák, de a háborús

viszonyok közt az ország tanügye fejlődést csakugyan nem vehetett. Mária Terézia volt annak újjáalkotója és nemcsak az elemi, hanem a felső- és közép-iskoláztatás ügyét, az egyetemi alapból főtartott egyetemben és a tanulmányi alapból főtartott akademiák és gymnasiumokban, tehát királyi és catholicus alapokból fölállított intézetekben szervezte. Ez intézetek királyiak, országosak voltak egyrészt országfejedelmi alapításuknál, másrészt javadalmazásuknak a királyi adományban rejlő alapjánál fogva.

És mivel ez intézetek államiak, országosak voltak, azok más, mint catholicus jellegűek nem is lehettek; mert a catholicus volt az államvallás, míg a többi felekezetek az állam részéről nem támogatást, hanem korlátozást, szorongatást tapasztaltak. Országos iskola akkor catholicust jelentett és — kivéve a magán-alapításút — viszont. Országos és catholicus, azonos fogalmak voltak és ez azonosság a szervezetben, a létező viszonyok természetes folyományában gyökerezett. Nagyon világosan fejezi ezt ki az Esztergomban összegyűlt püspököktől, főt már említett értekezletökből, az iskola-ügyben legfelsőbb helyen benyújtott kérvény: «Religio Catholica, Religio Status erat et dicebatur. Si in Comitibus Regni de erigendis Scholis sermo fuit, Scholæ nonnisi catholicæ intelligebantur, et hæc quidem confessionales». És más helyen: «Si enim regis apostolici influxus mutat originariam indolem instituti, profecto in Hungaria non dabitur institutum catholicum, ne unum quidem: quod a veritate alienum esse per se patet».

Igaz, hogy az 1848: XX. a vallásfelekezetek között a tökéletes egyenlőséget és viszonyosságot, sőt minden bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségseinek közálladalmi költségekkel fedezését kimondván, a catholicus vallás mint államvallás létezni megszűnt: de ebből nem következhetett, a mint tényleg nem is következett, a kormányok változása ellenére sem, hogy azon közoktatási intézmények, melyek az államhatalomtól, az államvallás uralma idejében, e vallás igényei szerint állítottak föl, állami minőségöket elveszítsék s az országos intézetek tisztán catholicus felekezetiékké váljanak, minek következménye egyszerűen az lett volna, hogy Magyarországon állami kezelés alá tartozó egyetlenegy országos intézet sem létezett volna.

Bizonyos változások önkényt következtek be, mint az

egyenlőség, a viszonyosság természetes következményei. Így, ugyanazon törvény szerint, a különböző vallásfelekezetek iskoláiba járhatás, valláskülönbség nélkül, mindenkinek kölcsönösen megengedett.

Megszüntettetvén az államvallás — de ez magában véve okvetetlenül nem is szükséges — megszüntettetvén a lelkiismereti szabadság, az egyenlőség elismerésével azon korlátozások, melyek csak egy vallást akartak jogosan fönnállhatónak tekinteni az állam határai között, a vallási meggyőződés kölcsönös elismerésével le kellett omlaniok azon válaszfaloknak is, melyeket az egy vallás kizárólagosságára irányuló törekvés állított föl.

Ma catholicus és protestans és egyéb felekezeti intézetek közt helyesen egyéb különbség alig lehet, mint hogy a catholicus alapokból föntartott intézeteknél catholicus tanárok alkalmaztassanak; ez intézetekben a catholicus ifjúságnak catholicus szellemben neveltetésére, a catholicus hitvallás tanaiban tanítására különös gond fordíttassék és a catholicus szellem az egész tanítást és nevelést áthassa, míg a más vallású ifjúság vallásos neveltetéséről ne a catholicus intézet, hanem az illető vallásfelekezet gondoskadjék.

Ez áll a viszonyosság szerint a többi vallásfelekezetekre is, önként értetvén, hogy az illető vallás szellemének a tanításra és nevelésre áthatását, mentnek véljük és kívánjuk minden türelmetlenségtől, sőt elengedhetetlen föltételnek tekintjük a tények, a tanok előadásában a szigorú tárgyilagosságot, az igazságszeretetet, melyet nem háborít föl az ellenkező vélemény, ha az a meggyőződés tisztaságán alapul; melyet nem tántorít meg, nem tesz elfogulttá a megítélésben saját vallásának szent hite; mely nem kívánja kiterjeszteni még az exact tudományokban is a catholicus vagy protestans vallás szerint való tanítást, mint ezt egy előkelő protestans férfiú nyilvánosan vitatta.

De miért esnék sérelem a catholicusokon, ha a királyi, országos kezelés alá tartozó tanulmányi alapi intézetek tovább is állami kezelés alatt maradnak? Nem tekintve ugyanis azt, hogy jogi szempontból azokat, mint országos intézeteket — az állam nem tartozik kibocsátani, — ez iskolák, mint catholicus intézetek, felekezeti kezelés alatt is csak azon czélokra tűzhetik ki, melyek egyéb felekezeteknél megvalósítás tárgyát képezik,

s melyek a vallásegyenlőség és viszonyosság korszakában nem haladhatják túl azon czélokot, melyeket catholicus jellegű iskolák állami kezelés alatt kitűzhetnek.

Föltéve mégis azon esetet, hogy az említett intézeteknek állami kezelés alól kibocsátása teljesen indokolt lenne, és azok ennek ellenére ki nem adatnának, vajon hátrányára lenne-e ez a catholicus vallásnak akkor, midőn — mint mondtuk — állami kezelés alatt is ugyanazon czélokra kell szolgálniok; akkor, midőn nem tagadhatni azon tényt, hogy a catholicus vallás, ha megszűnt is államvallás lenni, századok folyamában nyert kiváltságai és több mint nyolcz százados államvallási minősége által szerzett előnyei következtében, tekintettel hívei számára, egyházi javadalmaira, alapítványaira, tekintettel részben ma is fönálló előjogaira, azon kedvező helyzetben van, hogy saját egyháza és vallása javára sokkal több eszközzel rendelkezik, és így sokkal többet tehet, mint a többi felekezetek.

XVI.

A kath. egyház befolyásának a kath. alapok és intézetek tekintetében, a viszonyok változása miatt előállott csökkenése. Ezen hátrány orvoslásra vonatkozó kérelem jogossága. Az alapok ügyének rendezése. E rendezésnek törvény útján megoldásra vonatkozó kérdés méltatása. Spencer az egyéni szabadságnak a törvényhozás által fölösleges korlátozásáról.

Nem lehet azonban tagadni, hogy a catholicus vallás államvallási minőségének megszüntetése a catholicus vallás és egyház befolyását, az egyenlőség és viszonyosság elvének behozatalával, megszorította annyiban, a mennyiben elveszítette államvallási minőségéből folyó előnyeit, és megszűnt azon előjoga, hogy az ország közigazgatásában, sőt törvénykezésében külön képviselőkkel bírjon. Megszűnt ezzel, nagyon természetesen, közvetlen befolyása az alapokra és az azokból föntartott intézetekre is.

Egyrészt e befolyás megszűnése; a catholicusoktól ennek következtében szenvedett és kétségbe nem vonható hátrány érzete és e hátrány orvoslásának jogos kívánsága; másrészt a tényállás nem ismerésén alapuló azon jogosulatlan törekvés, hogy a catholicus czélokra rendelt alapok, mint országos ala-

pok, más vallásúak céljaira is szolgáljanak, keltették azon mozgalmat, mely két irányban indult meg. Egyik irányban a catholicusek, az episcopatus, sőt részben olyanok részéről is, kik az alapok jogi természetét vagy catholicus minőségét nem vitatva és nem keresve, az ellenőrzést szükségesnek tartották, külön kezelő vagy legalább ellenőrző testület föllállítását kívánták; másik irányban sokan, különösen a kormány is, az alapítványi ügynek törvény útján rendezését célozták.

A külön testületre vonatkozó törekvésnek a kormány eleget tett a vallás- és tanulmányi alapra fölügyelő és ez alapok kezelését ellenőrző időleges bizottságnak az 1880. évi május 21-én kelt királyi leirattal engedélyezett föllállításával. Mennyiben felelt meg ez egyelőre három évre kinevezett, majd időközönként két vagy egy vagy három év tartamára meg-megújított bizottság a föllállításával elérni szándékolt céloknak, mennyiben felelt meg összeállítása e célok elérésének, ezúttal nem fejtegetjük. Lehet erről majd más alkalommal szólnunk. Tény csak az, hogy a bizottság föllállítása bizonyos kívánalmak kielégítésére volt irányozva. De hogy a kormánynak már meg volt szándéka az alapokra nézve törvényhozás útján intézkedni, vagy legalább is e szándék fölmerülhetésének esetére gondoskodását már előzetesen kiterjeszteni kívánta, erről a királyi leirat tanúskodik, mely szerint az említett időleges bizottság «addig is, míg a magyarországi kegyes alapítványok, és jelesen a megnevezett (vallás- és tanulmányi) alapok jövő kezelése iránt, a törvényhozás útján végleges intézkedés fogna tétetni», szerveztetett és «a mennyiben az alapítványok s jelesen a nevezett alapok kezelésének végleges rendezése időközben be nem következhetnék», a bizottság működésének meghosszabbítása iránt javaslat teendő.

Egész őszinteséggel bevalljuk azonban, hogy az alapítványok ügyében törvény hozatalát szükségesnek nem tartjuk; mert a törvény csak azt mondhatja ki, hogy az alapok rendeltetésöknek megfelelő célokra fordítandók, a mint azt különben a létező törvények is elég világosan és határozottan elrendelik. A kisebb alapítványoknak egyébiránt sem jogi természetére, sem minőségére és jellegére, sem céljaira nézve kétely nem merült föl. A három nagy alap, a vallás-, tanulmányi és egyetemi alapok voltak azok, melyek jogi természete, keletkezésének mivolta, célja és rendeltetése iránt a parlamentarismusnak újra életbe-

léptetése idejétől kezdve kétségek támasztáltak, illetőleg azoknak nemcsak a catholicusok, hanem a protestansok részére is igénybe vételét még catholicusok is vitatták. Ámde a tulajdoni kérdés nem törvényhozási, hanem bírói kérdés és ennek eldöntését rendes viszonyok közt az országgyűlés maga elé annál kevésbé vonhatja, mert az alapítványok a legfőbb kegyúr felségjogából nyerték törvényes létüket.

De talán a kezelésre nézve — mint ezt maga, az ellenőrző bizottságot fölállító királyi leírat is megemlíti — szükséges a törvényhozás intézkedése? Ez ügyben a király, reservált felségjogánál fogva, szintén intézkedhetik akként, hogy teljes megnyugvás nyújthatassék az alapítványi vagyonságoknak mind legbiztosabb és legjövödelmezőbb kezelése, legpontosabb, legmegfelelőbb igazgatása, mind a jövödelmeknek az alapítványi czélokra, teljesen az alapítók szándéka szerint való fordítása iránt.

Kétséget nem szenved, hogy e tárgy törvényhozási intézkedés tárgyát képezheti annyival inkább, mert királyaink, törvénykönyvünk számos cikkelyében hangoztatott, föntartott felségjoguk ellenére, ez ügynek országgyűlésen leendő tárgyalását magok kívánták. Azt, hogy az alapítványi és ezzel kapcsolatos iskolai, valamint az összes nevelési s tanítási ügyeket országgyűlési tárgyalásra a törvényhozás mindkét tényezője: a király és a karok és rendek utalták, mi sem bizonyítja világosabban, mint az 1790/91. és 1825/27. évi országgyűlési tárgyalások, melyek szerint a vallás-, tanulmányi és egyetemi alapok és az ez alapokból föntartott egyetem, akadémiák, gymnasiumok, seminariumok, az agg papi intézetek ügyei, az országnak a catholicus intézeteken alapuló egész tanügyi rendszere a primás, mint az országos bizottság elnökének vezetése alatt tárgyalattak és az erre vonatkozó törvényjavaslatok be is mutattattak.

Azt talán még sem fogja állítani senki sem, hogy ez ügyeknek az ország törvényhozásától elrendelt tárgyalása, az erre vonatkozó törvénycikkek pápai privilegiumon alapultak és az országos bizottságok pápai kiváltság alapján tárgyalták és mutatták be törvényjavaslataikat. Valóban a tényállásnak teljes mellőzése vagy a tényállás ismeretének teljes hiánya lenne szükséges azon állításhoz, hogy az alapok, az azokból

fontartott intézetek ügyeinek ellátására nézve pápai kiváltság, mely az államhatalmat kizárja, volna a határozó.

De hogy visszatérjünk az alapok kezelésére, meg kell említenünk, hogy eddig mindig csak a catholicus alapok kezeléséről és pedig a három nagy alapéről volt szó, míg a többiek — kivéve talán még a Bibics-alapot — egyáltalán nem kerültek szóba. De ha ez ügyben intézkedést akarunk tenni, szükséges kiterjeszkedni a többi alapokra is. Ha a catholicus alapok kezelését — bár ez alapok iránt legnagyobb részben magok az alapító-levelek intézkednek — rendezni akarjuk, akkor ki kell azt terjeszteni az összes alapokra is, hacsak a törvényhozás és az államhatalom intézkedését tisztán a catholicus alapokra szorítani nem kívánjuk, a mi indokolatlan lenne. Ez kétséget nem szenvedhet. De kérjük, oly nagyon szükséges-e az állam szempontjából, hogy az alapítóknak saját vagyonuk fölött, jótékony czelokra tett rendelkezéseik törvényileg szabályoztassanak?

Ez intézkedések azonban egyedül a kezelesnél meg nem állhatnának és nemcsak a jótékony adományozók és hagyományozóktól tett alapítványokhoz tartozó vagyon kezelésére, hanem az alapítás tényere, ennek föltételeire is ki kellene a törvényhozási intézkedésnek terjednie. De kérjük, nincs-e fontosabb tárgya ma törvényhozásunknak, mint hogy az alapítványok tételével az állam céljainak előmozdításában közreműködő adakozók jótékonyosságát korlátok közé szorítsa és fölösleges rendszabályokkal megnehezítse?

Vajon nincsenek-e fontosabb teendőink, mint a jótékony-ságot, a helyett, hogy annak nyilvánulására a tért és utat minél tágasabbra hagynók, békóba verjük, és az emberbaráti szeretetnek a megállapítandó korlátok között leendő gyakorlását ellenőrizzük és e célból netalán új hivatalokat alkossunk vagy a meglevőket tágítsuk!

A Felsőg joga, az ország törvényei eddig is elég módot és eszközt nyújtottak és nyújtanak arra, hogy az alapítványok érdekében szükséges intézkedések, újabb törvény nélkül is, megtétethessenek.

Az állam részéről beavatkozásnak szorosan véve csak azon mérvben lenne helye, hogy céljaival ellentétben álló alapítványok ne ietesíthessenek és hogy — mi azonban már az állami uralom érvényesítésének szükséges határait tulajdon-

képen túlhaladja — az állam céljaival nem ellenkező célokra létesített alapítványok valóban rendeltetésükre fordíttassanak.

Úgy egyik, mint másik irányban törvény hozatala nélkül is meg lehet tenni azt, a mit az állam, a mit az alapok érdeke kíván.

Minek tovább menni?

Hiszen az állam a kor áramlatával, a viszonyok fejlődésével különben is folyvást terjeszkedik, minek tehát a társadalomnak az állam javát önként szolgálni akaró erői elé nehézségeket gördíteni akkor, midőn elég teendő várja az államhatalmat közvetlen föladatainak terén azon akadályok elhárítása körül, melyek üdvös munkálkodásának útjában állanak.

Minek az egyéni szabadságot korlátozni, midőn nem szükséges. Ily intézkedésekre lehet alkalmazni Spencer *) szavait, midőn mondja, hogy a szabadság formai növekedését a valódi szabadság csökkenése követi; mert az évenként gyarapodó számban tett intézkedések korlátozzák a polgárt ott, hol tettei azelőtt teljesen szabadok voltak, vagy kényszerítik őt oly tettekre, melyeket azelőtt teljesített vagy nem, a szerint, a mint neki tetszett és ugyanakkor a súlyosbodó közterhek, főleg a helyiek, még inkább megszorították szabadságát, csonkítván szerzeményének azon részét, melyet tetszése szerint költhet el és öregbitven azon részét, melyet elvesznek tőle, hogy az a hatósági közegek tetszése szerint költessék el.

Spencer kirívó színekkel festve támadja meg a parlamenti rendszer hibáit, a többségnek a korlátokon túl menő uralmát. A királyok isteni jogát okszerűbbnek tartja, mint a parlamentekét, melyekre vonatkozólag gúnyosan jegyzi meg, hogy a fölkenység olaja — úgy látszik észrevétlenül — egynek fejről a tömeg fejére csorgott, megadván a szentséget nekik és határozataiknak. Túloz több tekintetben Spencer, de kétségtelenül helyeset mond, azt állítván, hogy «a polgároktól élvezett szabadság mértékét, nem azon, akár képviseleti, akár más kormányzati gépezet természete, mely alatt él, hanem azon korlátozások aránylagos csekélysége, melyeket az reá ró, állapítja meg, és hogy akár van része, akár nincs e gépezet megalkotásában, ennek műveletei nem bírnak a liberalismus jellegével, ha szaporítják a korlátozásokat azokon túl, melyek

*) *The Man versus the State*. 1884. Preface. 78., 16., 105., 30. ll.

szükségesek, hogy megakadályozzák öt társainak közvetlen vagy közvetett megtámadásában, vagyis szükségesek polgártársai szabadságának a megtámadás ellen való védelmére; tehát korlátozások, melyek mint negative és nem positive kényszerítők különböztetendők meg.

Ez lét-elve (vital principle) úgy az egyéni életnek, mint a társadalmi létnek. Minden javaslat, melynek czélja a polgárok tevékenységébe, az ő kölcsönös korlátozásuk biztosításán túl beleavatkozni, az élet javítását az élet alapföltételeinek sérelmével akarja foganatosítani.

A liberalismus működése a múltban az volt, hogy a királyok hatalmának szabjon határt. A valódi liberalismus functiója jövőben az leend, hogy a parlamentek hatalmának vessen korlátot.»

Nagyon igazat mond Spencer akkor is, midőn állítja, hogy «valóban minél számosabb intézményt nyer a közönség, annál inkább általánossá válik a polgárok közt az a fölfogás, hogy érettek minden teendő és általok semmi . . . mígnem a kormány intézkedései valóban az egyedül alkalmas intézkedéseknek tekintetnek».

E két irányú áramlat mellett nem csoda, ha érvényre törekszik jutni az a szándék, hogy törvényhozási intézkedés tárgyává tétessenek oly kérdések is, melyek törvényhozási úton alkalmas megoldást nem találhatnak. Egyes osztályok bajai az az összeség hátrányára orvosoltassanak; az egyéni szabadság teljesen czéltalan és az állam föltételeivel nem igazolt korlátozásnak vettessék alá; sőt tisztán a lelkiismeret belső forumához tartozó ügyek is a törvényhozó foruma elé vitessenek. Ez törvényt akar, hogy a tulajdonosok a földeknek okszerű művelésére kényszerítettessenek; a másik törvényt kíván, sőt kormányjavaslat tárgyát képezi, vajon mily formalitások mellett szabad valakinek kívánságát polgári vagy vallási eltemettetése iránt teljesíteni.

Hála a józan fölfogásnak, nem vagyunk még oly polgárisultak, hogy hasonló törvényjavaslatok várnának képviselőházunk asztalán elintézésre, «la rage de legiférer», mint egyik francia politikus mondja, még nem terjedt annyira.

Ne is terjedjen, mert «az államnak kettős hivatása van» — mondja a nagynevű agg politikus, Simon Gyula — «tenni azt, mit a magán kezdeményezés nem képes tenni és törekedni

magát fölöslegessé tenni a magán kezdeményezés elősegítése és fölvilágosítása és azon biztosság megadásával, mely nélkül e világon mi sem létesülhet».

Lehet, hogy egy kissé messze is tértünk. Talán nem annyira a dolog érdemére, mint inkább külső nyilvánulásainak terjedelmére nézve. A külföldön mutatkozó általános áramlattól nálunk tartani nem lehet ugyan, de azt fölemlíteni meg sem tartottuk fölöslegesnek, hogy ezzel is iparkodjunk igazolni azon véleményünket, hogy az alapítványok létesítése körül a magán jótékonságnak törvényhozási úton szabályozását szükségesnek annyival kevésbbé tartjuk, mert a mennyiben a beavatkozás az állam, az összesség szempontjából mégis szükségesnek mutatkoznék, és az alapításnak, a jótékonságnak az állam, tehát az ember anyagi és szellemi céljaival ellentétes nyilvánulása netalán mégis előállana, — pedig csakis e szempont igazolhatja az államhatalom beavatkozását és az egyéni szabadság korlátozását — e beavatkozás törvényhozási intézkedést nem kíván.

XVII.

A legfőbb kegyúri jog gyakorlásában és mértékében előállható módosulás a viszonyok változásaihoz, jelesen a katolikus egyháznak az államban való helyzetéhez képest. Az alapok ügyeiben szükséges intézkedések új törvény hozatala nélkül is fogantatosíthatók. Javaslatok a kath. alapok kezelésére nézve, a kath. egyháztól azelőtt bírt befolyás pótlása, a kezelés nagyobb nyilvánossága, ellenőrzése tekintetében. A legfőbb kegyúr engedélyének kikérése. A hivatalok s tiszti személyzet létszámának apasztása. Az építési költségek engedélyezése. A primással és a püspöki karral a vallás- és tanulmányi alapok költségvetéseinek közlése. A vallás-alap jövedelmeiből egyházi célokra fordított kiadások összege. Kegyúri építkezések iránt a püspököknek egyetértő javaslatételre felkérése. Papnöveldek kiadásai. A papnöveldeknek a papnöveldei alap kamatjөvedelmén felül a vallás-alapból jaradalmazása. A tanulmányi alap segélyezése a kath. főpapság által 50.000 frttal. A kath. tanulók száma. A tanügy terén a százados hiányok orcoslása. A tanulmányi alapból fentartott akadémiák, gymnasiumok költségei. Az alapítványok jócáhagyott költségvetéseinek a pénzügyminiszteriummal közlése. Az államkincstárból az alapítványi kiadásoknak a jóvähagyott költségvetésekben megállapított összegek erejéig utalványozása. Az alapítványi zárszámadásoknak az állami számszék által felülvizsgálása. Az alapítványok zárszámadásaiiban foglalt eredmények közzététele.

Midőn azonban az alapítványok ügyében törvény hozatalának szükségét nem látjuk, egyúttal beismerjük azt is, hogy

figyelembe véve egyrészt a catholicus egyház által a catholicus alapokra és az azokból föntartott iskolákra eddig gyakorolt befolyásnak az alkotmányban, a felségjogok gyakorlatában, az ország kormányzásában beállott változások következtében megszűnését; figyelembe véve másrészt az alapok kezelése tekintetében a nagyobb nyilvánosságra és behatóbb ellenőrzésre vonatkozólag az illetékes körök részéről kifejezett alapos kívánalmakat, nagyon is indokoltnak mutatkozik, hogy az alapok kezelésére nézve eddig fönnállott gyakorlaton az újabb viszonyoknak megfelelő változások tétessenek.

A fölmerült jogos igények és alapos kívánalmak — úgy hiszszük — helyes és a czélnek úgy az alapítványok kezelésére és a jövedelmeknek rendeltetésök szerint fölhasználására, mint az ellenőrzés gyakorlására nézve megfelelő módon nyernének kielégítést az alább részletezendő intézkedésekkel. Ez intézkedések — nézetünk szerint — nemcsak azon nagyobb befolyás pótlásául szolgálnának, melyet a catholicus egyház a catholicus alapítványokra azon időben gyakorolhatott, midőn a catholicus vallás államvallás volt s a főpapok, mint az államvallás és az alkotmány szerint egyszersmind az első rend képviselői is, foglaltak helyet a kormány székek tanácsában, és midőn a primás a helytartó-tanács kebelében, mint annak tanácsosa, az egyházi bizottság elnöke volt, hanem azon nem alaptalan kifogásokat is megszüntetnék, melyek az alapoknak az elegendő nyilvánosságot, ellenőrzést és felelősséget nélkülöző kezelése miatt — az alapok jogi természete s tisztán catholicus vagy a catholicus vallás czéljaitól függetlenül országos czélokra fordítása iránt fölvetett kérdés kereten kívül is — támasztattak.

De mielőtt áttérnénk azon intézkedések felsorolására, melyeket egyrészt a legfőbb kegyúr, más részről pedig az alapok rendeltetése és azok kezelése által érdekelt illetékes körök irányában szükségeseknek tartunk, nem mellőzhetjük — még ha ismétlések hibájába esünk is — a következőket föl-
említeni:

A kegyúri jog — mint láttuk — föntartott felségjog, melynek mi módon és mértékben, az ország törvényeivel meg-
egyező gyakorlása a királyt illeti, mint ezt az ország törvényei, jelesen az egyházi javadalmakra és azok adományozására nézve a Hk. I. R. 11. cz., az alapítványokra nézve az 1723 : LXX. törvényzikk világosan kijelentik.

Ha a király e felségjogát, a mennyiben az általa nem személyesen gyakorlandó, megosztani kívánja az országgyűléssel, ez tőle függ és nem tagadható, hogy körülbelül egy század óta királyaink részéről ismételten kiadott határozatok oda irányultak, hogy legfőbb kegyúri joguk kizárólagosságának korlátozásával, arra az országgyűlésnek is befolyást engedjenek s azt előforduló esetekben, mint az országgyűléssel megosztott felségjogot gyakorolják, mint erről II. Lipót és V. Ferdinánd legfelsőbb elhatározásai tanúskodnak. E két resolúciónak kiindulási pontjául egyébiránt azon tény szolgált, hogy az egyházi és alapítványi, továbbá a nemesi fölkelési, banderialis s egyéb ügyekben az 1791 : LXVII. és 1827 : VIII. és XV. törvényczikkek alapján bizottságok küldettek ki azon föladattal, hogy a katonáskodás, tanítás és nevelés, a plebánosok javadalmazása, a papnövevények föntartása, a magán kegyúri jog, az alapítványok stb. tárgyában javaslatokat dolgozzanak ki: már pedig a clerusra kivetett azon kettős adózás, melyre az említett királyi elhatározások vonatkoztak, épen a honvédelem és az egyház céljaira szedettet a papságtól és így ez adózás ügye szoros kapcsolatban volt az országos bizottságok munkálatainak tárgyával.

Méltán mondhatta tehát az 1835. évi legfelsőbb resolúció, hogy mindaddig, míg «a közjónak és magának az egyháznak céljairól», melyekre a clerustól fizetett adók az «alapítók szándéka és az ország világos törvényei értelme szerint is» fordítottanak, az «egyházi és banderialis ügyekben az országos bizottságoktól már kidolgozott rendszeres munkálatok kapcsában későbbi tételes törvénynyel gondoskodva nem lesz», a fönnálló intézkedés föntartatik.

Ennek értelme tehát az, hogy, a mennyiben az országos bizottságok elé utasított ügyekben országos törvény csakugyan hozatnék, ő Fölsége a körülményekhez képest a hozandó törvény intézkedéseinek figyelembe vételével fogja elhatározni, vajon föntartott fő kegyúri jogának gyakorlására nézve akár a gyakorlás módját, akár mértékét illetőleg, az eddigi eljárástól eltérőleg intézkedjék-e vagy sem.

Alig van alkalmasabb példa annak igazolására, hogy változott viszonyok között a legfőbb kegyúri jog gyakorlata is helyesen szenvedhet változást, mint a catholicus egyháznak különböző helyzete az államban. Míg a catholicus egyház állam-

egyház volt, addig egészen más viszonyok forogtak fönn a legfőbb kegyúri jog gyakorlása tekintetében mint akkor, midőn államegyház lenni megszűnt és midőn a rendi alkotmányt, melyben az első rendet a clerus képezte, a népképviseleti alkotmány váltotta föl. Az első esetben a dolog természetéből folyólag a catholicus egyház legfőbb kegyúra kegyúri reservált felségjogának gyakorlására inkább engedhet befolyást az országgyűlésnek, mint a második esetben. Épen e körülmény adja magyarázatát egyrészen annak is, hogy a clerus minden aggály nélkül láthatta az országos bizottság tárgyalásai elé utalhatónak oly ügyek iránt is a javaslattételt, melyek tisztán csakis a Felső elv tartoztak, kinek föntartott jogára nézve annyira nem volt kétely, hogy némely ügyekben a bizottság ez oknál fogva a javaslattételt mellőzendőnek is vélte. Más részben a clerus által hasonló ügyeknek országgyűlési tárgyalására irányzott hajlandóságát megmagyarázza az, hogy a clerus a főkegyúri jog alapján az ország védelme és a plebánosok fölségelése czéljából reá kivetett adók ellenében, a nemesi előjogokra támaszkodva, a nemességnél, az ország rendeinél védelmet remélt találni.

Nagyon is meggyőző példát mutat továbbá a kegyúri jog gyakorlatának módosulására nézve az ország tan- és nevelési ügye, a melyre vonatkozó felségjogok gyakorlatára — mint azt föntebb már előadtuk — az állami viszonyok fejlődésével, a művelődés haladásával az országgyűlés természetszerűleg mind nagyobb befolyást nyert.

Egyebiránt, hogy az említett ügyeknek az 1790/1. évi országos bizottságok elé utalása által a legfőbb kegyúri jog csorbitása nem szándékoltatott, magok az 1790/1. évi törvény-czikkek is igazolják. A legfőbb kegyúri jognak föntartott természete mellett csakis II. Lipóttól, illetőleg V. Ferdinándtól függött az érintett adózások tekintetében az országos bizottságok tárgyalásaira s netán hozandó törvényre hivatkozni vagy pedig azt mondani, hogy a fönforgó viszonyok közt legfőbb kegyúri joguknál fogva az említett adókra nézve fönnálló gyakorlattól el nem térnek, mert őket illeti meg, hogy azok tekintetében felségjoguk keretén belül, ha a változott viszonyokhoz képest a szükség kívánja, másképen intézkedjenek.

Végre netán hozandó törvényre történik hivatkozás azon királyi leiratban is, mely 1880 május 21-én a vallás- és tanul-

mányi alapi ellenőrző és fölügyelő bizottság fölállítása tárgyában kiadatott.

Mint azonban főntebb hangsúlyoztuk, mivel a kegyúri jog az ország törvényei szerint is reservált fölségjog, a fölségtől függőnek tartjuk, hogy kíván-e és mily módon és mérvben az országgyűlésnek az alapokra nézve befolyást biztosítani.

Kijelentettük főntebb azt is, hogy az alapok tárgyában törvény alkotását szükségesnek nem tartjuk, egyrészt, mert ennél fontosabb teendők vannak, másrészt, mert a legfőbb kegyúri jog és a már létező törvények alapján is meg lehet mindazon intézkedéseket tenni, melyek akár az alapítványok tételénél az állam érdekeinek szempontjából, akár az alapítványok biztosítása, ellenőrzése, helyes kezelése céljából, akár azoknak rendeltetésökre fordítása tekintetéből szükségeseknek találhatnának.

Az alapítványok a törvények szerint meghatározott céljaikra fordítandók. Mi szükség tehát törvényt hozni ez ügyben? A vallás- és tanulmányi alap szintén céljaikra fordítandók. Az első a catholicus plebánosok dotatiójára, a catholicus papnöveldek föntartására. Mi célja legyen itt törvény hozatalának? A tanulmányi alap a gymnasiumok és akadémiák föntartására van rendelve s jövedelmei ezekre fordíthatnak is. Vajon szükséges-e itt törvény? A mennyiben pedig különösen a tanulmányi alapból javadalmazott iskolákról van szó, a középiskolai törvény hatálya azokra úgysis kiterjed.

Mi azonban a helyzet ma a főkegyúri jog gyakorlására nézve? Teljesen más, mint azelőtt.

Ő Felsége ma kegyúri jogát a vallás- és közoktatásügyi miniszter által gyakorolja, mint ezt az 1848: III. 7. §. is kijelenti. Ma azonban arra, kit a végrehajtás illet, sokkal nagyobb felelősség hármlik, mint azelőtt. Mert 1848 előtt a végrehajtást a kormányzések mint társas hatóságok gyakorolták. Ez eljárás mellett, mely az ügynek nyugodtabb, érettebb, az ellenkező nézetek nyilvánulhatása mellett alaposabb megvitatását biztosítja, a felelősség sokkal kisebb volt és pedig kisebb annál fogva is, mert ott volt a helytartótanács kebelében maga a primás és elnöklete alatt a főpapi előadóval bíró egyházi bizottság, mely előzetesen véleményt adott s ott volt a kancelláriánál is egy püspöktanácsos, ki javaslatát szükség esetén, különvélemény útján is előterjeszthette.

Ma egy férfirra annál nagyobb felelősség háramlík, mennyivel nagyobbnak kell lenni az ő Felsége irányában őt terhelő kötelességből folyó azon gondoskodásnak, hogy a legfőbb kegyúri jog ő Felségének, az e jog természetéből és czéljából folyó legnemesebb szándékai szerint, a vallás és egyház jogos érdekeinek épségben tartása és az állam érdekeivel összeegyeztetése mellett gyakoroltassék. E czélból szükséges e jog gyakorlatát oly biztosítékokkal látni el, melyek ő Felsége említett szándékainak megvalósítására a legalkalmasabbaknak látszanak és melyek az ily fontos és annyi érdekekkel kapcsolatos jogot gyakorló miniszternek ez irányban a legbiztosabb útát kijelölvé, intézkedései helyességére nézve neki teljes megnyugvást nyújtanak.

Tekintettel tehát azon nagy felelősségre, mely a miniszterre nemcsak fontos szellemi, hanem nagy anyagi érdekek, számos millió értéket tevő ingó és ingatlan vagyon kezelése tekintetében háramlík, szükségesnek tartjuk a következőket:

1. a végrehajtó hatalalom által, a legfőbb kegyúri jog gyakorlata és kezelése körül teendő fontosabb intézkedésekben a legfőbb kegyúr előzetes engedélye kikéressék, illetőleg az erre vonatkozó szabályok megtartassanak. Különösen áll ez a különben is túlterhelt alapok kiadásainak újabb költségekkel szaporítására nézve.

a) Az alapok az állami költségvetéssel nem egy kapcsolatban vannak. Az alapok hozzájárulnak a vallás- és közoktatásügyi miniszterium számvevőségének, az állampénztárnak, az államépítészeti hivataloknak költségeihez és egyébként is szoros összeköttetésben állanak az államkincstárral.

A budget tételein sem változásnak, sem új tételek beállításának ne legyen helye, ő Felségének és pedig előzetes engedélye nélkül. Ez a dolog természetéből, egyrészt a királynak, mint a törvényhozás egyik fő tényezőjének, másrészt mint legfőbb kegyúrnak jogából folyik. Ez irányban ő Felsége ismételten is rendelkezett. Mielőtt a tétel a budgetbe beállíttatik, kérendő ki a fejedelem engedélye, nem pedig utólag, a budget-törvénynek elébe terjesztése alkalmával, az utólagos szentesítés útján akkor, midőn már bevégzett ténynyel áll szemben a törvényhozás másik tényezője irányában. Ily eljárás sérti a fejedelem és a legfőbb kegyúr jogát annyival inkább, mert ekként új intézmények létesíttethetnek, melyekről csak a budgetből értesül a korona; pedig ez alkotmányi szempontból sem engedhető

meg, mert a budget arra való, hogy általa a törvényes intézmények fentartassanak. Az említett eljárás mellett azonban bekövetkezhetik, hogy valamely törvényes intézmény egyszerűen a budgetjavalmazás megvonása által szüntettetik meg, **pedig a budgettörvény célja** — mint említők — az, hogy annak segélyével a törvényes intézkedések végrehajtottassanak, az intézmények épségben tartassanak, nem pedig mellékes úton megszüntetessenek.

Viszont oly tételek, melyeknek föl vételére a fejedelem engedélyt adott, a budgetben elő is irányozandók s országgyűlési tárgyalás alá bocsátandók, mert az megengedhetetlen, hogy oly tétel, mely a fejedelem, mint a törvényhozás egyik tényezőjének engedélyével a budgetbe beállítandó lett volna, az onnan, az ő tudta nélkül kihagyassék s országgyűlési tárgyalás alól elvonassék.

b) Ha áll az állami budgetre, hogy abba új tételek, új intézmények javalmazásai föl ne vétessenek a korona tudta nélkül, kétszeresen áll ez a legfőbb kegyúr föntartott joga alatt levő és csakis az általa kinevezett közegek ellenőrzése alá tartozó alapítványok költségvetéseire, melyek tekintetében ő Felsége, ismételten kiadott elhatározásaiban elrendelte, hogy az alapokra új terhek semmi esetre se vállaltassanak, ha pedig ez netán mégis kikerülhetetlen lenne, arra előlegesen kéréssek ki engedélye.

Ha mindezek pontosan megtartatnak, akkor nem következhetik be, hogy a legfőbb kegyúr tudta és az alapítványi ellenőrző bizottság megkérdezése nélkül a számvevőségi személyzet szaporításával az alapokra az állam irányában 16,000 forintnyi évi teher rovassék; az állami költség-előirányzatból az illetékes miniszter javaslatára a korona által hozott határozat alapján engedélyezett tétel az előirányzatból a korona tudta nélkül kihagyassék; új intézmények fölállításával és javalmazásával vagy a régiék fejlesztésével az alapokra új terhek vállaltassanak vagy jelentékeny összegek, ha még oly üdvös czélokra is, mint az alapokkal összeköttetésben nem levő gymnasium vagy apácza nevelő-intézet építésére, kiutaltassanak, s mindezek a legfőbb kegyúrnak csak utólag, a budget vagy épen a zárszámadás előterjesztése alkalmából juthassanak tudomására.

2. A legfőbb kegyúr rendelkezései alapján az alapítványi

szolgálat szervezete s az e célra megkívántató személyzeti és fizetési létszám meg van állapítva. Ugyancsak a föntebb jelzett körülményekből foly tehát annak szüksége, hogy azon, a legfőbb kegyür tudta és engedélye nélkül változtatások ne tésesenek, új állások létesítése és új hivatalnokok kinevezése által a kiadások ne szaporíttassanak, hanem inkább a szolgálat érdekében és a kiadások apasztása céljából a szolgálat újjászervezését s a személyzeti létszám leszállítását a miniszter javaslatára elrendelő legfőbb kegyüri elhatározások pontosan fogantatosíttassanak és azon nem eléggé méltányolható irányzatnak és törekvésnek, hogy főleg a szolgálat vezetésére és eredményes voltára elhatározó befolyással bíró állásokon minden tekintetben teljesen megbízható egyének alkalmaztassanak, annyival inkább érvény szereztessék, mert az e célból netán szükségessé válható nyugdíjazások terhét böven ellensúlyozza az alkalmas tisztviselők tevékenységének eredményessége.

Az alapítványok gazdasági és jogi ügyeinek ellátásánál a főlöslegesen szaporított hivatalok s tisztí személyzet, a főtisztiségek és ügyészségek létszámának czélszerű és több tekintetben a dolgok természetéből folyó központosítás alkalmazása mellett eszközlendő leszállítása s ekként a költségeknek apasztása iránt 1883 december 22-én 1932/eln. szám alatt legfelsőbb helyre részletes javaslatok mutattattak be, melyek a következő év január hó 11-dikén jóváhagyást nyervén, azok fogantatosítása azonnal megkezdett. Már akkor kijelentette a miniszter, hogy «még gyökeresebb átalakítások is eszközölthetnének, ámde kötelességemnek és helyesnek tartottam a létező és egyszerre meg nem változtatható viszonyokra, melyeket figyelmen kívül hagyni nem szabad — kellő tekintettel lenni», mely okból a még nagyobb központosítás és a központi jószágigazgatóság kérdését a főnforgó viszonyok közt erdemileg és részletesen tárgyalandónak még nem találta. Ez dö óta sok év letelt. Nem kételkedünk, hogy a már megkezdett és ő Felsége által jóváhagyott úton az átalakítás műve a tisztí állások és személyzet leszállítása terén fokozatosan és következetesen halad előre.

3. Azt is szükségesnek tartjuk, hogy — épségben maradván egyébiránt a nehéz viszonyok következtében az új terhek elvállalására vonatkozólag kiadott korlátozások — azon korábbi legfelsőbb intézkedés, mely szerint a 10,000 forint költsé-

get elérő építkezésekhez a legfőbb kegyúr engedélye kieszköz-
lendő, pontosan megtartassék és pedig úgy a közvetlen alapi,
mint az uradalmi építkezésekre nézve. Az e határon alúl levő
építési kiadások pedig teljes összegök szerint általánosságban
igazoltassanak. E czélból azon alkalommal, midőn az alapok
kölségvetései és zárszámadásai a legfőbb kegyúr jóváhagyása
alá terjesztetnek, az ingatlanságok bevételeinek rovatánál az
alapítványi uradalmak jövedelmezőségére vonatkozó tényállás
is, az építési költségek kitüntetésével, tárgyalassék.

II. A mi már most azon intézkedéseket illeti, melyeket
az alapok czéljai és kezelése által érdekelt illetékes körökkel
szemben szükségeseznek vélünk, azokat a következőkben sorol-
juk elő.

A vallás- és a tanulmányi alap költségvetése közöltessék
a primással s általa a püspöki karral:

a) Egy tekintet a vallás-alap költségvetésére, megma-
gyarázza s indokolja annak közlését. A vallás-alapnak 1892.
évi jóváhagyott költségvetése szerint 1.257,312 forintot tevő
kiadásaiából 455,383 forint lelkészek congrua kiegészítéseire,
tized kárpótlásaira, lótartási átalányaira és földadó megtéríté-
seire; 188,954 forint papnöveldek javadalmazására, 135,668
forint kegyúri új építkezésekre s helyreállításokra, jelesen
templomok és paplakok építésére és föntartására, 39,048 forint
szerzetesek megszüntetett gyűjtögetésének kárpótlására, 70,213
forint hitoktatók, hitszónokok és alsó papság segélyezésére,
42,619 forint görög catholicus püspöki s káptalani javadalmazá-
sára, 20,000 frt főpapok pótlékaira és segélyezésére, 23,669 frt
zárdák segélyezésére, 15,230 forint kántortanítók javadalmazá-
sára és kárpótlására esik. Együttvéve tehát a vallás-alap köz-
vetlen rendeltetéséből és a korábbi intézkedésekből kifolyólag
a catholicus vallási célok előmozdítására szolgáló kiadások,
nem említve a kisebb tételeket, 990,784 forintot tesznek.

Vajon, midőn a vallás-alap jövedelmei az egyes egyház-
megyék szükségleteire: első sorban a plebánosok, továbbá a
szerzetes rendek, a kántortanítók segélyezésére, a papnöveldek
föntartására, templomok s paplakok föllállítására és helyreál-
lítására, az idők és viszonyok körülményeihez képest változó-
mérvenben fordítandók, nem a dolog természetéből folyó szük-
séget képez-e, hogy az ordinariusok, kikhez mindez ügyek
tartoznak, kiknek közvetítésével a szükségletek ellátása törté-

nik, — tudomással bírjanak a vallás-alap erejéről, a kiadások fődözésére fordítható bevételeiről, és ekként a vallás-alap erejéhez, az egyes czélok javadalmazására rendelkezésre álló összegekhez arányosíthassák és azokkal összhangba hozhassák a vezetősök alatt álló egyházmegyében fölmerülő szükségletek kielégítésének mérvét, sőt ez összhangot és arányt nemcsak saját egyházmegyéjük, hanem az összes egyházmegyék szükségletével szemben és az egyházmegyék közt is legmegfelelőbben létesíthessék.

Kik tudják jobban, mint az ordinariusok, hogy mely szükségletek sürgősebbek; melyek inkább elhalaszthatók; melyek kívánnak nagyobb vagy kisebb javadalmazást; mely egyházmegyék igénylik különböző viszonyaiknál fogva előbb és nagyobb mérvben az egyház, a vallás, sőt az állam érdekében is szükségleteik kielégítését?

Ők tudják legjobban, hogy hol legnagyobb a szükség. Ők ítélik meg legbiztosabban, hogy hol lehet valamit az egyik szükségletnél elvonni, megtakarítani és azt más nagyobb, sürgősebb szükséglet kielégítésére fordítani.

Ha a szóban levő kiadások ekként a vallás-alap erejéhez és az egyes egyházmegyék szükségleteihez képest az episcopatus által közös egyetértéssel állapíttatnak meg, nem csak az lesz elérve, hogy az egyházmegyék szükségletei azon sorban és azon mérvben fognak kielégítést nyerni, a mely sorban és mérvben azt, az egyház és a vallás érdeke, az illetékes férfiak javaslatai szerint igényli, hanem a kormányra nézve azon előny származik, hogy az egyházmegyéknek az episcopatus javaslatai alapján megállapított szükséglete és fődözése ellen az igényeknek szemmel nem tartása miatt panasz támaszthatása ki van zárva.

Nem is lehet mondani, hogy a püspöki karnak ez ügyben észrevételei és javaslatai előterjesztése illetéktelen kiváltság volna. Ha figyelmen kívül hagyhatnók is — mi pedig teljesen indokolatlan lenne, — hogy azelőtt, a primás elnöklete alatt álló egyházi bizottság útján volt az egyháznak befolyása az alapi költségvetések megállapítására, azt még sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az egyházmegyék szükségleteinek fődözésére megkívántató javadalmazás ma is természetszerűleg, az ordinariusok által előadott tényállás alapján történik. Csakhogy ma ebben nincs és nem lehet rendszer. A püspökök

nem tudnak sem arról, hogy mily erőkkkel rendelkezik a vallás-alap a kijelölt czelokra, sem arról, hogy a többi egyházmegyék mily szükségletekkel és ezek kielégítésére a vallás-alapból mily javadalmazással bírnak. Mindenik elsőnek s legsürgösebbnek saját megyéje szükségletét tekintti, s ha az kielégítést nem nyer, azt hiszi, méltó panaszra van oka, pedig lehet, hogy aránylag nagyobb javadalmazást élvez, mint a másik, kinek több szüksége van, kivel szemben tehát illetéktelen előnyben részesül.

Ez áll különösen a templomok és paplakok építésére és helyreállítására nézve. Ma az ordinariusok külön-külön, esetről esetre terjesztik föl a templomok és paplakok helyreállítására, valamint új templomok és paplakok építésére vonatkozó jelentéseiket, melyek alapjául a plebánosok kérvényei szolgálnak. Nem vehető rossz néven, ha e kérelmek a vallás-alap helyzetével nem számolnak, hanem egyedül az illető hely és egyén viszonyait veszik figyelembe. Az ezekből eredő igények kielégítése lehet talán nagyon helyes, nagyon méltányos kíváncsalom, ámde a kérelemre, kielégítésének mérvére és idejére nézve nem a valódi, a mellőzhetetlen szükségletek szigorú mérlegelése, hanem az illető plebánosoknak — bár érthető, de igen sokszor a kellő mértéket meg nem tartó — óhajítása ad irányt. Nagyon is szükséges lenne tehát, hogy az építésre és helyreállításra vonatkozó javaslatokat az egyházi hatóság szigorú bíráló alá vegye s e bíráló eredményéhez képest terjeszse az engedélyezésre vonatkozó javaslatát a miniszterium elé. Ma ez nincs így, és ehhez járul, hogy az egyes egyházmegyék szüksége a többiekétől függetlenül s a többiek igényeiről való tájékozás nélkül állapíttatván meg, bekövetkezik az, mit föntebb mondtunk, hogy az ordinariusok saját lelkeskedő papságuk óhajításait első rendű és első sorban kielégítendő szükségleteknek tekintik és ehhez képest teszik meg javaslataikat.

Úgy a vallás-alap érdeke, mint az egyes egyházmegyék vallási és egyházi szükségleteinek lehető kielégítése kívánja tehát, hogy a templomok és paplakok építése, valamint azok helyreállítása tekintetében a javaslatok az egyes ordinariusok részéről ne külön-külön függetlenül, hanem az összes egyházmegyék szükségleteinek megbírálása és ezek kielégítésének a vallás-alap erejéhez mért arányosítása után, az episcopatus közmegegyezésével tétessenek. Ez által — mint említők — azon kettős előny fog elértetni, hogy egyrészt a javaslatok az egyház

és vallás általános érdekeinek legmegfelelőbbek lesznek és így a kormány ez érdekek kielégítése tekintetében legjobb informatio alapján, tehát legmegfelelőbben intézkedhetik; másrészt a javaslatoknak nem az egyes ordinariusok, hanem az összes episcopatus megállapodása szerint történő előterjesztése mellett ki van zárva, hogy akár egyik, akár másik püspök saját megyéje érdekeinek méltatlan mellőzése miatt fölszólalhasson.

Alig van a vallás-alapban, a kezelési költségeket és a terhelő tőkék kamatát nem tekintve, tétel, melynél az episcopatus együttes javaslatának jótékony hatását részint a kiadásoknak mérséklése, részint czélszerűbb fölosztása körül biztosan ne lehetne remélni. Még csak két tételt említünk föl. Az egyik a plebánosok congruájának és általában javadalmazásának, majd félmilliót tevő kiegészítése. Mikor állapítottatott meg ennek mértéke? Réges-régen! Azóta a viszonyok már gyökeresen megváltoztak. Bizonyára igen sok plebános van ma oly helyzetben, hogy e segélyre szüksége nincs s az oda lenne adható olyannak, ki arra valóban reá szorulna. Így ez úton is lehetne legalább addig segíteni, míg a congrua-ügy megoldatik. Ezt már más helyen kifejtettük ugyan, de ez ügynek itt is fölvetését annál kevésbé véljük fölöslegesnek, mert végre is a vallás-alapból adott segélyezéseknek czelja az, hogy a segély valódi szükségletek kielégítésére fordíttassék, mely irányban a tényállás megállapítására és ahhoz képest a segélyezésnek helyesebb fölosztására a miniszterium és episcopatus módot könnyen találhatnak minden szövevényes és költséges eljárás nélkül is, sőt azt hisszük, hogy a legalkalmasabb módot maga az episcopatus fogná keszvésegen javaslatba hozni annyival inkább, mert az általa máris fogantatosított összeírásból tudomással bír arról, vajon mely lelkészeknek van vagy nincs szükségök a vallás-alapi segélyre. A második tétel, melyről még szólani akarunk, a papnöveldeknek a 200,000 forintot megközelítő javadalma. Szintén más helyen fejtettük ki, hogy a papnöveldek föntartására rendelt s a vallás-alappal egyesített alap tőkéje 2.553,000 forint névértékű földtehermentesítési kötvény, melynek kamata 124,650 forintot tesz, úgy hogy 1858 óta 1891. évig bezárólag az egyházmegyék a papnöveldek föntartására már 1.888,766 forinttal vettek többet igénybe, mint mennyi őket a papnöveldei alap kamatjövedelme szerint megillette. Vajon nem méltányos-e tehát, hogy a papnöveldeknek

a szabályszerű mértéken fölül levő javadalmazása megfelelő mérvre leszállítottassék? Vajon nem a püspökök vannak-e azon helyzetben, hogy megvizsgálván papnöveldeik szükségleteit, ott, hol megtakarítások eszközölhetők, a kiadások apasztását elrendeljék, hogy ekként, a mennyire csak lehet, ne vegyenek többet igénybe a papnöveldek, mint a mennyi őket a letett alap után megilleti; a fölösség pedig a vallás és egyház azon céljaira fordítottassék, melyek, az episcopatus véleménye szerint is a vallás-alap első és közvetlen rendeltetéséből folyván, azon fölösséggel segélyezendők lennének.

b) De fölvethető talán az a kérdés, hogy ha megengedhetőnek látszik is az előirányzatok közlése a vallás-alapra nézve, alig mutatkozik az indokoltnak a tanulmányi alapra nézve, melynek költségvetésében a jogakadémiák s gymnasiumok javadalmazása szerepel. De vajon nem a catholicus ifjúság nevelésére rendeltettek-e hajdan az eltörlött szerzetes-rendek vagyonából létesített alapból fölállított ez intézetek? Vajon az alapítás tenye és szándéka megváltozott-e azért, mert a catholicus vallásnak, mint államvallásnak megszűntével, ez intézeteknek keletkezésök idejében is megvolt országos jellege kiterjesztetvén, azok az 1848. évi törvényben kimondott viszonszágnak megfelelőleg más vallásúak számára is megnyitottak? Vajon nem catholicus intézetek-e azok ma is? Nem tartották-e meg catholicus jellegüket, ha e jelleg az államvallási minőség megszűnésével, az ebben rejlő exclusiv természetét el is veszítette? Az ez intézetekben tanulóknak nem 69·46 százalékáa catholicus-e? Míg ugyanis az ez alapból föntartott és segélyezett gymnasiumokban a catholicus tanulók száma 6105, addig a más vallásúaké 2684. Az ugyanazon alapból javadalmazott férfi s női tanítóképezdékben pedig kivétel nélkül catholicusok a növendékek. A tanárok nem tisztán catholicusok-e? Mindezek következtében nem forognak-e fönn ma is oly körülmények, melyek nagyon is indokolják, hogy ez intézetek iránt a catholicus vallás főpapjai nagyobb érdeklődéssel viseltessenek, mint a többi intézetek iránt? Azelőtt ez intézetekről az episcopatus közvetlen tudomást nyert, sőt azok ügyeinek elintézésébe és a tanulmányi alap kezelésébe a primás, mint helytartótanácos és az egyházi bizottság elnöke, valamint a tanulmányi bizottság útján befolyást is gyakorolt. Vajon nem méltányos, nem indokolt-e, hogy e befolyás, ha nem is a közvetlen igazgatásra

vonatkozólag, melynek a kormányzékeni igazgatás és az annak alapjául szolgáló intézmények megszűntével többé helye nincs, hanem legalább is a közvetlen értesülés és közvetlen informálhatóság terén számításba vétessék?

De nem járul-e a tanulmányi alapból föntartott katholicus intézetek kiadásaihoz Magyarország katholicus főpapsága egy millió tökének megfelelő évi 50,000 forintnyi segélyvel *) azon kikötés mellett, hogy ez összeg tisztán a katholicus szellemben vezetett intézetek javára fordíttassék?

Ha egy elégett templom, paplak, valamely emberbaráti, közművelődési vagy jótékonyossági intézmény javára az érdeklett vagy érdeklődő körök figyelme adakozás céljából fölhívatik, nemde természetesnek találjuk, hogy azokat, kiktől segélyt várunk, tájékoztassuk is a cél, a szükségletek iránt! Vajon nem a dolog természete szerint, nem méltányosan, nem joggal kívánhatja-e az ország főpapsága, hogy ha tőle 50,000 forintnyi adomány kívántatik, tudja határozottan, hogy mily czélokra es e czélok mily szükségleteire és miként vétetik igénybe e segély?

De még ha minde körülmények fönn sem forognának, ha a kormány szükségesnek látja alárendelt közegeitől véleményt kívánni jogi, közigazgatási, még kegyelmi dolgokban is; meghallgatni őket oly ügyekben is, melyekben véleményadásra szüksége nincs, akkor azt hisszük, hogy midőn az ország közel kilencz millió katholicus lakosának tanügyéről, midőn az 1889/90. évi adatok szerint 2.524,569 tanköteles gyermek közül 1.503,920 katholicus gyermek neveltetéséről van szó, akkor Magyarország püspöki kara, azon főpapok összesége, kiket a legfőbb kegyúr mint tehetségöknél, jellemöknél, kitünő tulajdonaiknál fogva a papság legjelesbjeit a kormány javaslatára állított egyházmegyéik élére, azon díszes polczra, melyen hívatta vannak küldetésöket úgy az egyházi téren, mint az állam javára is, melynek egyszersmind főméltóságai, betölteni, valóban méltó e püspöki kar arra, hogy a katholicus intézetek költségvetése vele közöltessék és ekként azon helyzetben legyen, hogy a tényállás ismerete alapján véleményét és észrevételeit a közjó érdekében előterjeszthesse, mert Magyarország főpap-

*) Ez idő szerint nem járul ugyan, ámde nem is ez adományon alapszik annak jogosúltsága, hogy a főpapságot befolyás illesse meg.

jainak véleménye is kétségtelenül bír annyi érdeklődéssel, annyi súllyal, hogy a kormány azt ismerni kívánja.

A tanulmányi alapnál legyen szabad tovább időznünk. Bár ez alap mérlege időközben már javult is, sőt előfordult, hogy kiadásait a jövedelmek fődőzték, évi hiánya újra emelkedik, mi méltó aggályt kelt. Ez aggály nem válik kevésbé indokolttá azért, mert a hiány emelkedését új intézeteknek a tanulmányi alap terhére átvétele, fejlesztése és egyéb kiadások, melyek által a mérleg fokozatosan megromlott, okozza. E körülmény készlet bennünket némely megjegyzéseket tenni a hiány megszüntetésére vonatkozólag.

Vajon ki tagadhatná, hogy a népnevelés, a közép és felső iskoláztatás, a művészi, az ipari és szakoktatás és általában a közművelődés terén óriási föladat várakozott a visszaállított magyar kormányra.

Hisz más és pedig nem elmaradott, mint mi, hanem előhaladott nemzeteknél mennyi a teendő, hogy oktatásuk, művelődésük egyensúlyt és lépést tarthasson a fejlődő és óriási léptekkel előhaladó mai kor igényeivel.

Ha Pasteur, a nem egy nemzet, hanem méltán az emberiség hálájára érdemes szerény tudós a nevével földíszített Institut megnyitásakor beszédjében azt mondhatta, hogy az, a ki Franciaország történetét az utolsó 20 évben megírva, «keresni fogja, hogy melyek voltak Franciaországnak a pártok harcain keresztül legbensőbb eszméi, büszkeséggel fogja mondhatni, hogy a minden fokon való tanítást gondjai között az első helyre sorozta. A falusi iskoláktól kezdve a legfelsőbb tanulmányok laboratóriumáig minden vagy alapjából létesített vagy megújított. Tanítvány vagy tanár, mindeniknek meg volt a maga része. Az egyetem nagy mesterei a közhatalmaktól gyámolítva, fölfogták, hogy ha szükséges, mint széles folyamokat fakasztani az alsó és a középoktatást, gondoskodni kell a forrásokról is, tudniillik a felső oktatásról. Ez oktatásnak ők megadták a megillető helyet. Ily tanítás csakis kis számnak lesz mindenkor föntartva; de épen e kis számtól és ennek élite-jétől függ egy nép előhaladása, dicsősége és végső elemzésében felsőbbisége.»

Ha ez áll Franciaországra, melynek műveltsége évszázadokon át természetszerű fejlődésnek örvendhetett, mely százados, folyton ápolt és éltetett gyökerekkel bíró alaphoz nyerve

előhaladásának biztos föltételeit, mennyivel inkább kell Pasteur szavainak a mi viszonyainkra állaniok, midőn nálunk az előhaladásnak nem fejlesztő tényezői, hanem ellenkezőleg gátjai állottak fönn mindenben.

Nem szükséges ecsetelni népnevelésünk, közép és felső oktatásunk állapotát; nem szükséges fejtegetni az előhaladás szellemi és anyagi föltételeinek tátongó ürét, az ipari, szak- és művészi oktatás teljes hiányát; nem szükséges kiemelni, mily gyöngé és csekély volt azon alap, melyen a nemzet szellemi fejlődése nyugodott s mely alapnak biztosnak és szilárdnak kell lennie, hogy azon a nemzet szellemi és ezzel elválatatlan kapcsolatban, anyagi ereje is, állandó fejlődést s megingathatatlan védelmet nyerhessen.

Nem lehet tehát csodálni, hogy midőn százados hiányok orvoslásáról volt szó, nem napról napra türelmes haladással, hanem egyszerre kívántuk azokat pótolni s nem az eszközöket — hanem csak a czélt tekintve — óriási léptekkel hidalni át az ürt, mely attól bennünket elválasztott.

Valóban rövid évek alatt nem évek, nem évtizedek munkáját végezte a közoktatási kormány, hanem százados ürt töltött be és oly alapot rakott le, melyen biztosan lehet tovább építeni a magyar cultura és ezen a magyar állam épületét.

Rohamosabban haladtunk előre, mint ezt erőink megengedték. Beállott a visszahatás. Meg kellett szoritani a kiadásokat s az igényeket összhangba hozni a rendelkezésre álló eszközökkel, nehogy kimerüljenek vagy épen kiapadjanak azon források, melyekből a nemzet állami fönnállhatásának erőit és biztosítékait nyerheti.

Nehéz volt a takarékoság útjára térni és többször visszaesés következett be, de végre rátértünk az igazi útra, mert vakság kellene be nem látni, hogy nép, mely szegény, mely nem bírja önmaga erejéből födözni önálló állami léte föltételeinek szükségleteit és önmagából fejleszteni annak biztosítékait, anyagilag és ezzel együtt szellemileg, tespedésre van kárhoztatva.

Az alapoknál, jelesen a vallás- és tanulmányi alapnál, mert hisz e kettőről van szó, sem tartatott meg a helyes arány a kiadások és a bevételek között. Kétségtelen, hogy elhanyagolt állapotban volt iskolaügyünk. Iskoláink rossz épületekben, czelszerűtlen helyiségekben, kellő fölszerelés nélkül vagy épen

annak teljes hiányában, kellő számú és képességű tanárok nélkül. Egy szóval alapjából kellett mindent reformálni. A bajokon segíteni kellett. De itt is beleestünk a régi hibába. Egyszerre akartunk mindent orvosolni a nélkül, hogy számításba vettük volna anyagi viszonyainkat.

Csak néhány számot kívánunk fölemlíteni. Nem az építkezési költségekre, hanem azon kiadásokra nézve, melyek a tanulmányi alap állandó terhévé képezik.

Az alap szükséglete 1867-ben 449,758 forintot tett és ez összegben akkor még befoglaltatott a József-műegyetem és a budai és kassai reáliskolának mintegy 56,000 forintnyi költsége is, míg az 1892. évre a kiadások, a Ferencz József convictus szükségletét ide nem számítva, 774,874 forinttal irányoztattak elő. Az akadémiák 1867-ben 30,160 forintot, 1887-ben 84,542 forintot, tehát 54,382 forinttal igényeltek többet és az 1892. évre előirányzott 77,171 forint mellett is 47,011 forinttal több a szükséglet. A gymnasiumok összes kiadása 1867-ben 144,574 forintot, 1892-ben pedig 472,281 forintot és így 327,707 forinttal tett többet, mint 1867-ben.

Ha az akadémiák s gymnasiumok költségeihez hozzáadjuk a tanítóképezdek 28,439 forint, a népiskolák és váczi siketnéma intézet 2425, illetőleg 2166 forintnyi költségét is, kiderül, hogy a tanintézetek összes szükséglete, mellőzve a győri hittani intézet szükségletét, az iskolák építési és beruházási költségeit, valamint az 59,231 forintot tevő nyugdíjakat, 1887-ben már 582,482 forintra emelkedett.

Nagy volt a hátramaradás, kötelesség volt azt a lehetőség határai között minél gyorsabban s minél nagyobb mérvben pótolni. De ha általában, úgy a mi viszonyaink között különösen kötelesség volt, minden intézkedést a maga helyén alkalmazni és a rendelkezésre álló anyagi és szellemi erőket gondos előrelátás mellett első sorban a legsürgösb hiányok orvoslására és azon igények kielégítésére fordítani, melyek kielégítése következetesen és biztosan vezet a mondott cél elérésére: a hátramaradás minél gyorsabb s minél nagyobb mérvű pótlására.

Számolni kell a viszonyokkal. Ez azonban nem zárja ki az eszmény kitűzését, melynek elérésére törekedni kell. De vannak tanférfiak, kik eszményt tűznek ki magok elé iskola-épületek, felszerelés, tanrendszer, tanárok és tanítványok tekintetében és eszményöket, melynek helyessége még megállapítva

sincs, megvalósítani akarják, nem törődve azzal, hogy megvannak-e eszközeink azon eszmény valószínűsítésére, vajon beillik-e az egyáltalán vagy beillik-e mai viszonyaink közé; nem törődve azzal, vajon képes-e a tanulmányi alap megfelelni az irányában támasztott igényeknek, sőt tudva, hogy az alap azok teljesítésére képtelen.

Pedig oly orvoslás, mely megtámadja a tanulmányi alap gyökerét, rosszabb a betegségnél, mert az állandó hiány, annak a törzsvagyomból és kölcsönök útján fődözése a tanulmányi alapnak végleges megrontására és idővel szükségképen arra vezet, hogy megsemmisüljön azon alap, melyből az országnak legelső, sokáig egyedüli és ma is, úgy számra, mint minőségre, első helyen álló iskolái javadalmazásukat nyerik.

Vajon helyes lehet-e azon alapot, mely — ha szűkebben is — táplálja iskoláinkat, megsemmisíteni azért, mert nem tud többet, nem tud annyit adni, mint a szükségletekhez képest, mint bizonyos eszmények megvalósítására kívánatos lenne.

És kérdés, hogy bizonyos eszmények megvalósítására irányuló intézkedések által oktatásunk niveauja megfelelő arányban növekedett-e a kiadásokkal? Kockázatos lenne azt állítani, hogy igen. Legalább az elhunyt miniszternek ez nem volt véleménye, még a tanerőkre nézve sem. A nevelés tekintetében pedig a tanítás előnyére célzó törekvés következtében bizonyára hátramaradtunk.

Ma is azon véleményben vagyunk, hogy az egyensúlyt magának a tanulmányi alapnak keretén belül lehet helyreállítani és pedig a gymnasiumokra és az akadémiákra vonatkozó helyes intézkedések által.

Maga, közoktatásunknak 15 éven át vezére, ki alatt a nemzet művelődésére egy új korszak kezdődött s ki még fényesebb korszaknak vetette meg alapját, szükségesnek látta ismételten hangoztatni illetékes szavát, hogy az ifjúság ne tóduljon csak a gymnasiumokba, melyeket a szellemi proletariatus melegágyának lehet több tekintetben mondani, hanem egyéb életpályáktól se idegenkedjék és nagyobb számban lépjen műszaki, ipari, kereskedelmi pályákra is. Gymnasiumaink szerinte elég, sőt fölös számmal vannak. Minek tehát a gymnasiumok számát szaporítani s a tanulmányi alap terhére új gymnasiumokat alkotni vagy átvenni.

Őszintén bevalljuk, nem nagy bajnak tartjuk az oktatásügyre, ha egy minorita vagy franciscanus szerzetesek által vezetett gymnasium tovább is az ő kezök alatt marad; ha tisztán helyi érdekekben levő algymnasium vagy főgymnasium föl nem állítatik, illetőleg a tanulmányi alap terhére, esetleg épen az államtól, át nem vétetik vagy szintén helyi és még e keretben is korlátolt érdekek kedvéért, algymnasium főgymnasiummá ki nem bővítették; vagy segélyek — nem is a tanulmányi alapból föntartott — gymnasiumok újjáépítésére nem adatnak. Míg ellenkezőleg igen is nagy bajnak tekintjük, hogy ha mindezek megtörténnek akkor, midőn ez intézkedések által, melyeket az ország tanügyének érdeke parancsolólag nem követel, a tanulmányi alapon üttetik oly csorba, melylyel az említett intézkedések eredményei föl nem érnek, sőt elenyésznek.

Nagyon is szükségesnek látjuk tehát, hogy gymnasiumainkkal szemben is a takarékoság elvének érvény szerzetésék s tanfériaoknak bizonyos eszmény tetszetős mezével fölruházott tervei, melyek se a jelen viszonyokkal, se a jövő érdekeivel nem számolnak, azon határok közé szorítottassanak, melyeket az ország tanügyének magasabb érdeke, a tanulmányi alapnak biztosítása megkövetel.

A mi pedig a jogakadémiákat illeti, azokra már régen reá fért, hogy a mai viszonyokba többé nem illő szervezetökön, a célnak megfelelő változás tétessék, illetőleg azok, melyek ma már semmiféle szükség kielégítésére nem szolgálnak, és erre nem is képesek, megszüntetessenek. E nézetünket már régebben fejeztük ki.

A jogi szakoktatás tárgyában még 1878 végén és 1879 elején tartott enquete alkalmával szóba került az akadémiák ügye és az alapok 1882. évi költségvetései tárgyában tett előterjesztésében a tanulmányi alap egyensúlyának helyreállítására vonatkozó kérdés tárgyalása alkalmából a kultusminiszter be is jelentette ő Felségének, hogy az akadémiák rendezését is gondjai közé fogja sorozni.

Az ügy azonban több éven át aludt.

Nem csodálkozunk, hogy a megoldás hamar be nem következett. Franciaországban még a császárság minisztere, Duruy, 1867. évi jelentésében fejtette ki a felsőbb oktatás és a tudományos intézetek siralmas állapotát és az egyetemi kérdés csak most jut megoldásra az állam külön-külön fakultásainak

szerves egyetemekké egyesítése által, hogy így, mire nagy szükség volt, a vidéken erős tudományos központok keletkezzenek.

Franciaország állami fakultásaiban (1892-ben) a hallgatók száma 22,328. Köztök a jogászoké 7926, az orvosnövendékeké 6067. Ezekből 3612, illetőleg 3464 a párisi fakultásokra esik. Nagy a panasz az aránytalanság miatt. És mekkora az aránytalanság a mi budapesti egyetemünk és akadémiáink között. Nagy szükség lenne minálunk is vidéki erős központokra. És az akadémiák néptelenek.

E tanintézetek költsége 1868. évben (akkor még a győri nélkül, mely időközben csak azért, mert a Mária Terézia által alapított négy akadémia egyike a győri volt, elég czéltalanul visszaállított) 30,160 forint volt, míg 1889-ben az akadémiák kerek összegben 85,000 forintot igényeltek. És Pozsonyban, Kassán, Nagyváradon, Győrött, összesen 249 hallgató volt ez évben s köztök 146 catholicus. Kérdjük, 146 catholicus növendéknek a jogakadémiákon taníttatása arányban van-e 85,000 forint kiadással? Az 1890. 1. évben a hallgatók száma 290 volt, ezekből 136 catholicus és a kiadások 77,171 forintot tettek.

Az 1891/2. iskolai évvel a győri akadémia befejezte a visszaállítása óta rövidre terjedt életét, és így a tanulmányi alap ez intézet költségeitől teljesen meg fog szabadulni. A tanulmányi alap kiadásait apasztó ez intézkedést azonban bizonyára fogják követni oly intézkedések, melyek a jogi szakoktatásnak vidéki központokon úgy tudományos, mint gyakorlati szempontból eredményesebbé tételére vezetnek.

Az I. és II. pontok alatt ismertettük azon eljárást és intézkedéseket, melyeket a legfőbb kegyúr, illetőleg a főpapság irányában szemmel tartandóknak vélünk. Áttérünk most azon intézkedésekre, melyek a kincstárral szemben alkalmazandóknak látszanak.

III. Az alapoknak az 1848. évi események után kincstári kezelés alá vétele és az államköltségvetés keretébe vonása az alapítványi pénztárak megszüntetését vonta maga után. E pénztárak azonban nem állítottak vissza, midőn az alapok az újra életbe léptetett helytartótanács kezelése alá vissza helyeztettek, hanem az alapok és alapítványok összes vagyona a budai országos főpénztár, majd központi állampénztár kezelése alatt hagyatott. Ennek következtében az állampénztár és az adóhivatalok útján történnék az alapok terhére, illetőleg javára az utalványozá-

sok. Ezek összegéről tájékoztatást nyújtanak az állampénztár által kezelt 155 alap valódi bevételei és kiadásai, melyek az 1891. évi állapot szerint 4.524,612 frt 42¹/₂ krajczárt, illetőleg 3.802,424 forint 5¹/₂ krajczárt tettek és az alapoknak a kincstár irányában az utalványozásokból eredő tartozása, mely az 1891. április hó 1-jétől szeptember hó végéig számított hat óra 951,122 forintra emelkedett. De bár úgy általában a bevételek, mint az egyensúly, továbbá az előlegezések tekintetében is az állapot jelentékeny javulást tüntet föl, az államkincstárnak mégis érdekében lenne, hogy a közvetítésével történő utalványozások összegéről előzetesen bírjon tudomással. Szükségnek véljük tehát,

1. hogy az alapoknak részint legfelsőbbileg, részint miniszterileg jóváhagyott költségvetéséből a szükséglet és a födözet végösszegei a pénzügyminiszteriummal közöltessenek, hogy egyrészt láthassa, mekkora azon összeg, melynek erejéig az államkincstár az alapítványi utalványozások által igénybe fog vétetni, másrészt tudhassa, mennyit födöznek ez utalványozások összegéből az alapok jövedelmei és így mennyi azon bevételi hiány, melynek födözetét az államkincstár olykép előlegezi, hogy ez előleg visszatérítése nem a folyó, hanem a következő kezelési év jövedelmeiből vagy pedig rendkívüli úton eszközöltetik.

Ebből kifolyólag szükséges lenne

2. hogy az állampénztáraknál utalványozások, csakis a jóváhagyott költségvetésekben megállapított kereten belül tételhessenek és a mennyiben kiadásokra, netán a jóváhagyott előirányzaton fölül lenne szükség, az utalványozás a vallás- és közoktatás-ügyi miniszterium által, a kincstár terhére, csakis a pénzügyminiszterium előzetes hozzájárulása után rendeltetessék el.

Az e két pontban javasoltakat a dolog természete annyira indokolja, hogy erre bővebben kiterjeszkedni fölöslegesnek tartjuk. Csakis azt említjük föl, hogy a javasolt intézkedés által az utalványozásokban az elővigyázatot, a kiadásokban a lehető takarékossgot, nemcsak a jóváhagyott költségvetésben megállapított szükséglet mérve és ennél fogva az ennek határában belül maradásra irányuló önkényes törekvés, hanem a pénzügyminiszteriumnak, az államkincstárt terhelő előlegezések miatt, a mondott határon túl előálló ellenőrzése is jelentékenyen fogják növelni.

IV. Minthogy úgy egyházi, mint világi részről ismételten kifogás tétetett, hogy az alapok kellő ellenőrzés, sőt mintegy felelősség nélkül kezeltetnek; de különben sem lévén helyes, mint ezt maga a kormány is beismeri, azon állapot, hogy a kultusminiszterium kezelése alatt álló alapok zárszámadásai csakis a kultusminiszterium számvevősége — az ő saját közege — által vizsgáltassanak fölül, szükségesnek tartjuk, hogy a legfőbb kegyúrtól nyerendő megbízatás alapján, az alapok zárszámadásai az állami számvevőszék által fölülvizsgáltassanak és az ekként fölülvizsgált számadások terjesztessenek a legfőbb kegyúr vagy a miniszter jóváhagyása alá.

V. Végre a kezelés és az ellenőrzés nagyobb nyilvánossága czéljából igen kívánatosnak tartjuk, hogy az alapok zárszámadásainak eredményei — úgy mint régebben több éven át történt — kinyomassanak és az országgyűlés mindkét házával és a püspöki karral közöltessenek.

*
*
*

Azt hiszszük, hogy az elősorolt pontokban vázolt intézkedések megnyugvást fognak szerezhetni nemcsak azoknak, kik a nyilvánosságot és az ellenőrzést a kezelés helyességének nem kicsinyelhető biztosítékai gyanánt tekintik, hanem megnyugvást fognak nyújthatni a főpapságnak is arra nézve, hogy az alapok az alapítók szándékai szerint igazgattatnak és jövedelmeik az alapítási célokra fordíttatnak.

Ez irányban a főpapok jogaik ótalmára védelmet keresnek és találnak is azon fejedelmi eskü lelkiismeretes teljesítése rendjén, melylyel a Felső fényes koronáztatása nagy napján esküdött, hogy az Isten egyházait, egyházi és világi minden rendű lakosait jogaikban, kiváltságaikban, törvényeikben megtartani fogja.

De ha a főpapok a legfőbb kegyúr irányában a koronázási esküre hivatkoznak, egy perczig sem szabad kételkednünk a fölött, hogy ők szentül megtartandják azon esküt, melyet a fejedelemnek, a legfőbb kegyúrnak esküdtek; szentül megtartandják azon esküt és fogadalmat, mely őket a vallás és az egyház, egyházmegyéjük és híveik irányában magasztos föladatukból folyó kötelezettségeik teljesítésére nézve köti; nem fognak megfélekedezni arról, hogy minél pontosabban

töltik be azon apostoli tisztet, melyre őket a legfőbb kegyúr hívta; minél mélyebben gyökereztetik meg és terjesztik híveik: az állam polgárai közt a keresztyénség szent elveit és szellemét; minél buzgóbban törekednek egyházi javadalmaikat, melyeket a legfőbb kegyúr adományából bírnak, nemcsak fön-tartani, hanem azt jövedelmeikből gyarapítani is, annál üdvösebb, annál hatályosabb leend az apostoli király védelme is, melynek erejét ők magok egyénileg is annál jobban fokozhatják, minél inkább szolgálnak követendő magasztos példányképül, kikre «tanquam in speculum reliqui oculos conjiciunt, ex iisque sumunt, quod imitentur».

Magasztos föladatának ki felelhet meg inkább, mint a catholicus főpapság? Mintha róla írta volna, mit Fonblanque*) az angol egyházzól mond: «Az angol egyház megszűnt lenni, mi valaha volt és minek, sok államférfi véleménye szerint, maradnia kellett volna: az alkotmány kiegészítő és oszthatatlan részének. De bár nem is bírja régi előjogait és nagy kiváltságait, melyekkel valaha bírt, oly állást foglal el és oly befolyást gyakorol, melyet lehetetlen félreismerni. Régisége, gazdagsága és nagysága, fölséges ritualeja, papságának nemes törekvései biztosítják számára a tiszteletet és becsülést és képezik azon törvényes alapokat, melyeken — a százados törvényeken kívül — nyugszanak tekintelye és hatalma, melyet gyakorol».

Az egyház, a keresztyénség mit sem vesztett civilisatorius föladatából. «Ha a keresztyén Európa» — mondja XIII. Leo — «megtartotta a polgárosodás hatalmát és ha mindenben, a mi dicsőségére válik az emberiségnek, a többiek vezére és mestere volt; ha a népeket az igazi szabadsággal annak különböző formáiban megörvendeztette; ha a nyomor enyhítésére a legbölcsebben annyi intézményt alapított, kétségtelen, hogy ezt leginkább a vallásnak köszönheti, melynek vezérlete mellett és segélyével oly nagy dolgokat művelt.»

A keresztyénség a szeretetet, a szabadságot, a békét jelenti.

E téren egyház és állam találkozhatnak, találkoznik kell, hogy a keresztyénség szelleme hassa át az intézményeket és egymást támogatva haladhassanak céljaik felé. Ekkor áll be mindkét társaság javára, midőn, mint XIII. Leo ugyan-

*) Id. munka 201. l.

csak az államok keresztyén szervezetéről szóló encyclicájában mondja: «*evangelica philosophia gubernat civitates*» és egyetértés uralkodik az egyház és állam között.

«Midőn állam és egyház — idézi Leo chartres-i Ivo szavait — egyetértenek, jól kormányoztatik a világ. Ha azonban viszálykodnak, nemcsak a kis dolgok nem gyarapodnak, hanem a legnagyobbak is nyomorúságosan tönkre jutnak».

Hogy az egyetértés meg legyen; hogy a keresztyénség szelleme hassa át az embereket s velök az általok alkotott intézményeket; hogy meg legyen a társadalomnak igaz, nemes és helyes eszménye,*) mely kormányozza az emberek cselekvényeit és tetteinek mértékeül szolgáljon, főpapságunknak szent küldetéséből folyó föladata, melynek teljesítésére bír a szellem hatalmával és gazdag javadalmazásában bír az anyagi hatalommal is.

E föladatának betöltése a catholicus főpapságnak legnemesebb törekvése.**)

o—t.

*) *Le droit chrétien et le droit moderne* par Mgr d'Hulst. 62. l.

***) Mint az első közleménynél a szerkesztő megemlítette, a jelen ismertetés korábbi időben (1884-ben), az akkori körülményeknek s az akkor tett lépéseknek közvetlen hatása alatt készült.

Az 1868 : LIII. t.-cz. 12. §-ából keletkezett sérelem, — noha a törvény alkotása óta 16 év múlt el s az egyházi álláspont 1868-ban is ugyanaz volt, mint 1884-ben és ma, — akkor még nyugodott.

E kérdés tárgyalását sem a cikkíró, sem a szerkesztő nem találta az ismertetés keretébe utólagosan beillesztendőnek.

A NŐNEVELÉSRŐL.

Második és utolsó közlemény.*)

IV.

Az értelmi képzésnek főadata : tervszerű vezetés mellett a növendék értelmi képességeit kifejleszteni s őt a gyakorlati élet számára előkészíteni, hogy a létért való küzdelemben, helyzetének minden esélyei között érvényesíthesse magát. E küzdelemben tagadhatatlanul a legértékesebb ismeretek azok, melyeket valaki saját tapasztalásából szerzett. Minthogy azonban a tapasztalások útja fölötte hosszú és egyoldalú, másoknak tapasztalati ismereteit közöljük növendékeinkkel, tanítás alakjában; első sorban olyanokat, melyekre legnagyobb szükségünk van az életben, s melyek ha közvetlenül nem vonatkoznak is a gyakorlati életre, de az értelmet fejlesztik s azt rugékonnyabbá s találékonyabbá teszik.

Az értelmesség minden emberrel vele születik, nem oly mértékben ugyan, a minővel felnőtt korában rendelkezik, hanem annak alapsíraival. Minden élő test saját nemének megfelelő anyagok fölvétele és átdolgozása által fejlődik. Az értelem ugyan nem test, de a testeknek e tulajdonával bír; anyagot kíván fejlődéséhez s ez tapasztalati vagy elméleti ismeretekből áll, s fejlődésének határát, mint a testekét is, nem a fölvett anyag mennyisége szabja meg, mert ez esetben nem volna a fejlődésnek határa; hanem azon csírának fejlődési képessége, melyet öröklés gyanánt hozott a világra. A ki

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 191. számában.

kicsinynek született, semmi körülmények között sem lesz nagygyá. A Széchenyik, Deákok, Petőfik nem testi vagy szellemi táplálkozás által emelkednek koruk fölé, hanem a velök született tehetség megizmosodása és kifejtése által. Ezzel azonban nem az van mondva, hogy a ki a természettől bőven örökölt, annak már nincs szüksége táplálékra, hanem hogy hasonló viszonyok között kisebb tehetségű társánál nagyobbra nőhet.

Az értelemnek táplálkozása egyetlen szóban kifejezve szemléletből áll. Ez alatt mint nevelő nem azt az egyoldalú érzéki működést értem, melyet lelkünk a látás szervének közvetítésével végez, hanem azt a szellemi tevékenységet, mely az érzéki szervek és az agy közreműködésével az észre-
 revés, megfigyelés, képzetalkotás s ennek földolgozása alatt együttesen érhető. A szemlélet nyújtja az értelemnek azt az anyagot, melyből az táplálkozik s mely azt növeli; mert az értelemnek minden működése ennek föl- és átdolgozásából áll. Még a szemlélet kören kívül álló dolgok megértéséhez is a szemlélet szolgáltatja az eszközöket, s a szemléletből nyert képek segélyével lesznek azok fölfoghatóvá.

Az értelem a szemlélethez az anyagot az érzékektől nyeri. Az érzékek pedig csak az esetben szolgáltatják jól az anyagot, ha épek s egészségesek. A helyes gondolkodásnak alapföltétele az, hogy az érzékek által nyert képek a dolgokat hűen, szabatosan közöljék, mit csak ép érzékek tehetnek. Az érzékek épsége a test helyes ápolásától függ, s ebben egybe esik a testi nevelés az értelmivel. «Mens sana in corpore sano», mondták már a régiiek igen helyesen. Azonban az érzékeket tervszerűleg is lehet művelni és pedig gyakorlás által. Hogy e tekintetben mily jelentékeny eredményekhez lehet jutni, azt azon foglalkozásoknál látjuk, melyek főleg egyes érzékek igénybe vételével járnak (zene, festészet, egyes iparágak művelése). Sokat lehetne és kellene is tenni e tekintetben a kisedővásnál, hol megfelelő érzékgyakorló eszközökkel (színek, hangok, tapintás, szaglás fejlesztésére irányult gyűjtemények segélyével) nagyobb szolgálatot tehetnénk a nevelésnek, mint bármely más ismeretanyag betanításával. Azonban bár az érzékek művelésével sokat érhetünk el, az érzékek örökölt befogadási képességét s ennek terjedelmét nem tágíthatjuk; mert minden érzék befogadási képességének megvan a maga határa, melyen túl, vagy ha ezt

érzékküszöbnek nevezzük, melyen alúl befogadó képességét elveszíti. Így a szemet soha sem finomíthatjuk odáig, hogy az illatot okozó parányokat meglássa s a fület sem művelhetjük odáig, hogy a légrések surlódását vagy a növény anyagcseréjének (a növésnek) zaját meghallja.

Az érzékektől fölfogott ingerek öntudatunkba lépnek s ettől fölfogva képpé változnak. E képek egymással kapcsolódnak, összeolvadnak (fogalmakká) s jelentőségek szerint a tudatban megmaradnak vagy abból eltűnnek, esetleg újból fölélednek. A léleknek e tevékenységét megismerésnek nevezzük. A lélek tevékenységének azt a tüneményét pedig, hogy a megismert képeket érzelmekkel kíséri s így azokkal a legszorosabb viszonyokba lép, érzésnek nevezzük. A tudatba lépő kép tárgyi, míg az azt kísérő érzés mindenkor alanyi természetű, s tárgya sohasem lehet más mint önmagunk érzése vagyis az az állapot, melyben lelkünk a kép behatása alatt van. A kép, bár nem azonos az érzéssel, azzal a legszorosabb viszonyban áll; az érzés mindenkor kíséri a képeket s így a kép az érzés indoka. Úgy ez, valamint az a másik lélektani törvény is, hogy az érzéssel járó képek megszokás esetén érzést többé nem keltenek, neveléstani szempontból fölötte nagy jelentőséggel bír. Mielőtt azonban ennek kimutatására áttérnénk, rá kell mutatnom a lelki élet tevékenységének harmadik tüneményére, az akarásra, mely az előbbi kettőnek szükségszerű folyománya. Mert a lélekben megjelenik valaminek a képe s az egy érzetet kelt; ha ez érzet a hiány érzete, úgy ez indító okúl szolgál az akarásra, melynek czélja mindenkor a hiány érzetének kielégítése, s mint ilyen ez a léleknek mindenkor tudatos tevékenysége.

A physiologiai lélektannak e megállapított tényeiből látjuk azt a nagy fontosságú útmutatást, hogy a lelket a képzetek vagyis az ismerés útján közelíthetjük meg, ha az akarát irányítására akarunk hatni. És a nevelés terén szerzett tapasztalatok igazolják ezt. Az a nevelő, ki megfordított irányt követ s az érzelmek útján akar az értelemre vagy az akaratra hatni, czélt nem ér. Az az apa vagy nevelő, ki dorgálás, fenyítés vagy az érzelmeket izgató verés eszközével akarja gyermekét jó útra terelni vagy kebeléből a rossz hajlamokat kiírtani: pillanatnyi hatást elérhet ugyan, de a hatás csak addig tart, míg a fölizgatott érzelmek le nem csillapodnak. Ezek csillapodtával

követi a gyermek saját útját vagyis hajlamait. Ha pedig a tanító vagy szülő gyakrabban nyúl ez izgalmat ébresztő eszközökhöz, nemesak hogy nem éri el a kívánt hatást, hanem szerencséről beszélhet, ha ép annak ellenkezőjét nem idézi elő. «Rám semmit sem hallgatnak ezek a rossz kölykök, pedig minden órában elverem őket», mondja az elkeseredett anya. «Ritkábban verje őket s mindjárt többet hajtának a szóra», válaszolja az értelmes nevelő. Csak az értelem útján hathatunk növendékünk akaraterejére, csakhogy az ifjúnak értelméhez mért okokkal és érvekkel. Azonban a ki valamely tételes erkölcstan betanításától várna eredményt, az nagyon csalódnék. A gyermeknek saját tetteiből, az őt környező és érdeklő világból kell merítenünk az érveket, elkövetett hibájának ne a mi, de az ő fölfogása szerinti legnagyobb hátrányát kell előtte föltárnunk, hogy a jövőre irányíthassuk. És ezt ne egyszer, mintegy esetlegesen cselekedjük, hanem kitartó türelemmel, hogy a gyermek a hatást érezve azt megszokja, gondolkozását ahhoz idomítsa s mintegy saját sugallatából tegye a jót.

Az érzekek e nagy jelentőségének s az azokon alapuló lélektani törvényeknek kiemelése után áttérhetünk a nőnevelés közelebbi meghatározásához.

Már a közönséges tapasztalat mutatja, hogy a nőnél az érzelmi világ jobban ki van fejlődve, mint a férfínál; hogy látása, hallása, szaglása, tapintása, ízlése érzékenyebb mint a férfié, s a belsejében lefolyó organikus érzetek hullámzását nagyobb mértékben érzi mint a férfi; a külbenyomások iránt fogékonyabb; az élet aprólékos viszonyai, valamint az egyéni kicsinyes vonások előbb megragadják a figyelmét. Fölfogása élénkebb, észjárása fürgébb, de egyúttal fölületesebb is. E tapasztalati tények arra az önkénytelen föltevésre vezetnek bennünket, hogy a nőnek érzekei finomabbak, mint a férfiéi. És e föltevessel tényleg megkapjuk a nő összes lelki tüneményeinek kulesát.

A nő finomabb érzekeiből magyarázható ki szemléletének élénksége, gondolatainak játsziséga s észjárásának elevensége. Mivel a gyöngébb ingerek is hatással vannak érzekeire, azok befolyása alól kibontakozni nem bír, folyton a részletekkel bibelődik s az áttekintő szemléletek magaslatára (vagyis objektivitásra) emelkedni nem tud; innét alanyiséga a gondolkodásban, az örökké magával foglalkozás s az ebből eredő női gyön-

gék: a tetszvágy, hiúság érzékenykedés s a többi. Az objektivitás alapföltétele az elvonás, vagyis az értelemnek az az állapota, melyben a tudat fölszabadúl az alanyi érzelmek hatása alól; ez álláspontra a nő érzékeinek nagy érzékenységénél fogva nem tud helyezkedni. Ebből folyik továbbá, hogy nála a képzetek összeköttetései is fürgék, játzsziak; gyorsan egyesülnek, de gyorsan szét is folynak; eltűnnek, hogy másoknak engedjenek helyet. A képzetek e gyors hullámzás közben lazán függnnek össze, csoportosításuk önkényes: innét a képzelőtehetség elevensége, mely az egyszerűen elbeszélt eseményt is oly élénken állítja a tudat elé, hogy azt erős érzelmek kísérik. A nő, ki valamely gyilkosság leírását hallja, átérzi annak minden borzalmát, azért a legkegyetlenebb büntetést mérné a gyilkosra; de ha az a gyilkos szánalmat gerjesztő alakjával megjelenék előtte, képes volna őt büntetés nélkül szabadon bocsátani, mert az érzékeire gyakorolt közvetlen hatások alól kibontakozni nem bír. E nagy fogékonyság a külbnyomások iránt visszatükröződik egész gondolkozásán. Mindig azon dolgok iránt érdeklődik, melyeknek hatása alatt áll; a távolabb eső dolgok jelentőségét nem engedik lelkében érvényesülni a közvetlen behatások. A helyzet változásával, más benyomások alatt, változik az ő nézete is. Innét ingatagsága s ítéleteinek folytonos változékonyága.

A nőnevelésnél e tulajdonok mellett még egy ténnyt kell figyelembe vennünk. A tapasztalat szerint a serdülő leány korábban fejlődik s könnyebben fog föl, mint a fiú; de az ingerek iránti nagy fogékonyságánál fogva valamivel hosszasabban, kitartóan foglalkozni nem tud. Bizonyos tárgyra vonatkozó képei világosabbak, mint a vele egykorú ifjúéi; de örökös kedélyhullámzása következtében e képek folytonos mozgásban vannak s nélkülözik a megállapodást, a mi nélkül alapos tanulás nem képzelhető. Ennek szükségszerű következménye, hogy a nehezkesebb, de alaposabb fiú bizonyos idő múltán a tanulmányokban elhagyja a leányt. Oly tanárok, kik egyszerre tanítanak serdülő leányokat és ifjakat, azt tapasztalják, hogy a tizenhét éves leány megérti az elvont bölcséleti okoskodásokat s eredménnyel tanul philosophiát, holott a fiúnak ez még egyáltalán nem megy a fejébe; a leány azonban ennek daczára sohasem emelkedik odáig, hogy egy philosophiai rendszert áttekintszen vagy maga ilyet alkosson. Ismeretei nem állapodnak

meg annyira, hogy azokat tudatosan rendezze; ellenben a fiú, a mint a rendszert megértette, azonnal bonczkés alá veszi, bírálja, rendezi s csak ritka esetben fogadja el szolgailag, hanem módosítja, esetleg alkot magának újat. A nő nem mélyed annyira bele, hogy azt áttekintse. Megragad egy részletet s képzeleinek gyors hullámozása következtében elképzeli a többit; de hogy az általa kieszelt részek összeillenek-e az ismert részlettel vagy csak az ő akadályt nem ismerő képzelete illesztette azokat együvé, azzal keveset törődik. Egyetlen tény megismerése elég neki, hogy abból egy egészet kiképzéljen, egyetlen adat, hogy abból törvényt alkosson vagy hogy annak alapján általános érvényű törvényen magát túl tegye. Képzelő tehetségének ereje azonban sohasem irányul a dolgok mélyére. Röpke képzeleti a főlzínen tartják. Galileit a himbálódzó csillár az inga törvényének fölfedezésére vezette; egy nőnek az ékszerek csillogását s egy tánczestélyt juttatott volna eszébe. Newton a leeső almából az esés törvényét fedezte föl; egy nő összeborzadt volna azon gondolattól, hogy ha ez alma esetleg az ő gyermekének fejére esik!

A nő lelki világának ez ecsetelésére pedig azért volt szükség, mivel a neveléstan nem egyéb mint alkalmazott lélektan. Ismernünk kell a nevelendő alany lelkének törvényeit, hogy a nevelés eszközeit és módját reá vonatkozólag megalapíthassuk.

Az elmondottak után tudjuk, hogy a nőnél az objectiv értelmesség elsajátításának két akadályja van: az érzékek érzékenységből eredő alanyiség és a tudat képeinek hullámozásán alapuló erős képzelet. Ezért ha a nőt értelmileg akarjuk fejleszteni, tanításunk oda irányuljon, hogy a nőt tárgyilagosabb gondolkozásra képesítsük s hogy erős képzelő tehetségét lekössük s az élet törvényeivel összehangzóbb szárnyalásra bírjuk.

Hogy e czélt elérjük, a tanítandó ismeret-anyagot akként kell megválasztanunk, hogy az kettős irányban hasson. És pedig *a*) hogy a leány érdeklődését az érzékei körén kívül eső világra irányítsa; és *b*) hogy a dolgoknak egymáshoz való viszonyában nyilvánuló törvényszerűséget, az okozatossági törvényt vele megismertesse.

E kettős szempontból vizsgálva a tantárgyakat, sorrend szerint legelső helyre kell tennünk azt az ismeretet, mely

figyelmünket leginkább irányítja a rajtunk kívül eső világra s mely a növendék értelmi fejlődésének törvényei szerint is első helyet követel magának: a természet ismeretét. Ez irányítja a gyermek figyelmét a körébe eső tárgyakra, ezeknek sajátosságaira, egymáshoz való viszonyukra, s a természetvilágban érvényesülő okozatossági törvényre. A természet tárgyain lehet az oktató értelmi műveleteket tetszés szerint keresztülvinni, a bőven kínálkozó tárgyakat összehasonlítani, osztályozni s a közöttük létező kapcsolatot s okozatossági viszonyt a legegyszerűbb módon megértetni. És ez ismereteknek, értelmi képző hatásuk mellett megvan az a nagy előnyük is, hogy a legszorosabb kapcsolatban állanak a gyakorlati élettal; mert az önfentartás legegyszerűbb cselekedeteitől a legelvontabb szellemi tevékenységig mindenben a természeti ismeretek nyerne az alkalmazást. Ezeknek törvényei szerint megy végbe minden mozgás és munka, ezeken alapszik az egész világrend. A létért való küzdelemben ez ismereteknek vesszük legnagyobb hasznát s mikor ezeket tanítjuk, nemcsak szellemi gymnastikát végeztünk, hanem az élet számára a legszükségesebb ismeretekkel látjuk el növendékeinket.

Hogy a természeti ismereteket mily sorrendben tanítsuk, azt az oktatás fő elve, a szemlélet mutatja meg. Első sorban kell venni a leíró ismeretet vagyis a természetrajzot; második sorban a természettant, mely a testek egymáshoz való viszonyát, s befejezőleg a vegytant vagyis azt az ismeretet, mely a tárgyak benső s így legkevésbé szemléltethető kapcsolatát tárgyalja. Mikor növendékünk megismerkedett a természet törvényeivel, alkalmazzuk azokat magára az emberre azon ismeret tanításával, mely a nőre nézve talán a legfontosabb: az egészségtan. Azonban már az egészségtan rendszeres tanítását megelőzőleg is szükséges alkalom adtán a megismert törvényeket az emberi életre alkalmazni vagyis a természeti ismereteket gyakorlatilag tanítani.

Még inkább szükséges a leány észjárásával nehezen összeegyeztethető számtant gyakorlatilag tanítani. A leánynak úgy sem lesz szüksége soha sem az algebrára, sem a gyökvonásokra, de annál több a fejbeli számolásra, melyet iskoláinkban elhanyagolunk. Pedig nagyobb balfogást képzelni is nehéz, mintha leányokat, kik öt forinton belüli tételeket nem bírnak fejből kiszámítani, algebrával vagy gyökvonásokkal foglalkoz-

tatunk. E fonákságnak még az sem szolgálhat mentségül, hogy ily magasabb számműveletekkel az értelmet iskolázni vagy magasabb szárnyalásra bírni akarjuk; mert mondjuk ki nyíltan, hogy a nőnek erre kevesebb szüksége van, mint az elemi számítás begyakorlására.

A természettudományi ismeretek tanulásával az okozatossági törvény megismerésére érlelt ész a humanus ismeretek tanulására elő van készítve. Most már a társadalmi rendben, annak intézményei- és tényezőiben s azok egymáshoz való viszonyában nem esetlegességet fog látni, hanem föl fogja ismerni s megérteni az erkölcsi és anyagi törvényeket, melyek az emberi nem fejlődését s alakulását irányították és szabályozzák. Megismerkedik azon eszmékkal, melyek az emberi törekvések czélját képezik, s megtanulja ezek szempontjából mérlegelni a tényeket. Míg a nő csak érzekeinek befolyása alatt áll, a személyeket egyéni benyomás vagyis érzelmei szerint mérlegeli; a humanus ismeretek által jut annak tudatára, hogy az embernek értéke nem külső alakjában vagy tetszetős modorában, hanem teteteiben van. Ez ismeretek irányítják figyelmét embertársaira, s keltik föl érdeklődését másoknak törekvései s küzdelmei iránt. Így érti meg a férfi hivatását, hogy utóbb sorsában osztozni tudó élettárs legyen. Azonban, hogy a humanus tárgyak és pedig a történelem és a földrajz e képző hatással bírjanak, nem szabad azokat pragmatikus menetben vagy mint száraz nomenclaturát beemléztetni, hanem tervszerű csoportosítással kell azokat tanítani. A történelemből ki kell válogatni az oly fő momentumokat, melyekben kifejezést találtak a kor mozgató eszméi vagy az oly fő alakokat, a kik körül forogtak az események, s azoknak minél behatóbb s részletesebb leírásával felkölteni a leányban az érdeklődést a szemlélhetővé tett eszme iránt. A földrajzban az ethnographiai és természetrajzi leírások által kell fölkelteni az érdeklődést a haza és azon föld iránt, mely jövő élethivatása betöltésének színtere lesz. A képzeletet izgató æquatorialis, amerikai s egyéb, idegen világrészek csodás leírásai nőnek nem valók, ezek csak képzeletét izgatják. A nevek és számok beemléztetése úgy a történelemben, mint a földrajznál csak az emlékezetet terhelik s még fölületesebbé teszik gondolkozását.

A nyelvek tanításában két szempontot kell szem előtt tartani: a nemzetet s a leány egyéni érdekét. A nemzeti érdek

azt követeli, hogy hazánk minden leányát minél otthonosabbá tegyük a magyar nyelvben és irodalomban, hogy magyarul érezzen, gondolkozzék és cselekedjék; mert csak a nemzeti erzülettől áthatott anyák nevelhetnek jó honpolgárokat. Mivel azonban a leány szerepe a társadalomban szenvedőleges és sokban hasonlít a portékához, nem hiába nevezi a magyar «eladónak», mint ilyen hozzáférhetőbbé s kelendőbbé válik, ha több nyelvet is tud. Arra nincs ugyan szüksége, hogy más nyelveket annyira elsajátítson, hogy azokban irodalmi jártaságra szert tegyen, hisz ma már magyar nyelven is megismerkedhetik a világ bármely nyelvének jelesebb irodalmi termékeivel; hanem hogy a közönséges társalgásra képes legyen. Ezért leányiskoláinkban fölösleges, az idegen nyelvek nyelvtanára s irodalmi fejtegetéseire nagy súlyt fektetni; elég abból annyi, a mennyi a közönséges beszélgetés folytatására képesít. A fő súlyt a nemzeti irodalom tanítására kell fektetni, s ebben főleg arra ügyelni, hogy a leány a nyelv szépségeivel, a mélyebb gondolatok nemesítő hatásával megismerkedjék s hogy az olvasmányokban az erkölcsi szépet és ízlésnemesítőt keresse. E végből legajánlatosabb a költészet remekeivel, azoknak formai és tartalmi szépségeivel megismertetni a leányokat s mindenek fölött kerülni a könnyed, érzékesiklandoztató olvasmányokat. Még képzelni is nehéz valami erkölcs-lazítóbb eszközt az izgató regények olvasásánál, melyek a leányra nézve annál veszedelmesebbek, mivel természetes hibáival összhangban állanak s azokat fejlesztik. Ezek a leányt gondolkozásában fölületessé és képzelgővé, érzelmeiben könnyelművé teszik s a komolyabb gondolkozástól elriasztják. A regényeket kedvelő leány elveszti érzékét a gyakorlati élet iránt, sorsával elégedetlenné lesz, regényes után sóvárog; mint nő, ha főkötő alá jut, családját, háztartását elhanyagolja, férjét tuskónak nézi s szükségszerűleg szerencsétlenné teszi önmagát s családját is.

E hibát még fokozza korunknak az a beteges követelménye, hogy minden leányban zeneművésznőt kíván látni. A zene az érzelmek beszéde; a ki ezzel sokat foglalkozik, az az érzelmi világnak él, érzelmei által vezeteti magát s az értelem szava előtt sükketté lesz. Mint bizonyítékra elég lesz a zeneművészekre utalni, kik rendszeren impracticus emberek, a közéletbe nem tudják magokat beletalálni, elégedetlenek a világgal, mert nem az értelem, hanem az érzelmek szemüve-

gén át nézik; anyagi dolgaikban örökös zavar uralkodik, mivel nincs érzékek a realis élet törvényszerűsége iránt: családi életökben — kevés kivétellel — szerencsétlenek, mivel érzelmeikben nem állhatatosak s kitartó szellemi vagy testi foglalkozásra képtelenek, mivel a munkával járó egyhangúság ellenkezik izgalmat kívánó természetökkel. A leányok a zenét nagyobb kedvvel tanulják mint a fiúk, mivel ez a nélkül is érzélgős természetöknek inkább megfelel; ezzel azonban csak fokozzuk érzélgősségüket s előmozdítjuk idegességeket s mintegy beléjük oltjuk a jövő hivatásukra való képtelenség csíráját. Gyakran tapasztalható tény, hogy a zenekedvelő leányok, ha asszonyokká lettek, vagy elhanyagolják s abbahagyják a zenét s lesznek jó háziasszonyok, kötelességtudó családanyák; vagy női kötelességeiket hanyagolják el s egy föláldozott családi boldogság árán szenvedélyöknek élnek. Semmi sem képes a nőt hivatásától annyira elvonni, mint a zene túlságos kedvelése. Az ilyen nő nem látja, hogy a háztartásban károsítják, hogy lakása rendetlen, piszkos, egészségtelen, hogy férje s gyermekei rongyosak; neki mindig egy más világban kalandoznak a gondolatai s érzéke e földön egyedül a szalonok tapsai iránt van. Beteges hiúsága, érzékeny idegessége nem bír megbarátkozni a prózai élet ridegségével; egyedül szenvedélyének él s annak áldozza föl családjá boldogságát is.

Nem akarom ezzel a zenét teljesen kiszorítani a nőnevelésből, csak rá akartam mutatni korunk félszeg fölfogásának káros következményeire. A nőnél az érzelmek finomítását elhanyagolnunk nem szabad, és erre a zene és ének kitűnő segédeszközök; azonban nem szabad oly mértékben művelni, hogy a leány egész érzelmi világát hatalmába kerítse. E helyett nagyobb figyelmet érdemel a nőnevelésben e művészi ág testvére: a rajz és festészet. Ez mint ízlésfejlesztő s a gyakorlati életben a nőknél nagy alkalmazást találó (női munkák, szabás, hímzés, kivarrás stb.) foglalkozás nemcsak haszonnal jár, de mint kellemes szórakoztató eszköz a nőt odahaza köti le, nem csábítja társaságokba, hallgatók elé. A rajz ezért nagyobb mérvű fölkarolást érdemel.

A nőnevelés egyik legfontosabb eszköze a vallástanítás, mely a nőnevelésben sokkal nagyobb jelentőséggel bír, mint a fiúknál. A férfi az életben értelmének sugallata szerint intézi

dolgait, érzelmeire kevesebbet hallgat, mint a nő; tetteinek sugalmazója az értelmet befolyásoló önérdék, miért a legcélravezetőbb út a férfi erkölcsi világára hatni, ha az észszerű önzést ébresztjük föl benne vagyis megértetjük vele, hogy a világrendnek alapúl szolgáló erkölcsi törvények követése a legegyszerűbb, mert a jó tetteknek csak jó, a rossznak szükségszerűleg csak rossz következménye lehet. Ha ez meggyőződéssé érlelődött a férfinál, úgy ez szolgáltatja számára a legbiztosabb erkölcsi alapot. A nővel azonban egészen másként áll a dolog. Az ő erkölcsiségének egyedüli szilárd alapja a vallás. Míg a férfi kritizálja, gyakran elveti a vallásnak a tudással többször ellenkezésben álló tanait, a nő, mivel érzelmei szerint ítéel, bizonyítottaknak tekinti azokat, mert szívében s érzelmeiben gyökereznek s neki természete, hogy szívének sugallatát kövesse s a kételyekkel ne törődjék. A vallás tanait, mint isteni igazságokat, vakon elfogadja, azok minden körülmények között követendő parancsok előtte, melyekben erkölcsiségének alapját föltalálja. Innen a vallásos nők zavartalan lelki nyugalma, mely önmegadással tűri a sors megpróbáltatásait, s megingathatatlan erkölcsi szilárdsága, melylyel még érzelmein is bámulatos fokig képes uralkodni. Ellenben nincs szerencsetlenebb és gyámoltalanabb teremtés, mint a vallástalan nő. Erkölcsét a megpróbáltatások között az értelem szavával megvédeni nem tudja; az alkalommal elcsábíttatja s a rábeszéléssel félrevezetteti magát; a sors csapásaiba bele nyugodni nem bír, a veszteségek terhe alatt kétségbe esik s megvígasztalódni nem tud, mivel értelmének szava érzelmeit lecsillapítani nem bírja. Hogy ezeket elnyomja, könnyen téved a bűn ösvényére is, hol teli tüdővel szívja magába a rosszat, melynek kábító hatásával akarná elnyomni fájó érzelmeit s lelkiismeretének kínzó szavát. Ebből magyarázható, hogy az értelem szavától korlátozott férfi erkölcsileg sohasem süllyed oly mélyen, mint a vallástalan s erkölcsiségéből kivetkőzött nő. Ezért a nőnek nélkülözhetetlenebb a vallás, mint a tudásnak bármely ága, s a nőnevelésnél erre kiváló gondot kell fordítanunk.

Törvényeink a vallástanítást az egyházi hatóságokra bízzák, s nekünk világiaknak kevés beleszólásunk van; azonban mint pädagogus nem zárkozhatom el azon tény elől, hogy az a mód, melylyel gyermekeinknek a vallást tanítják, és maga a tanított anyag nem alkalmasak arra, hogy a növen-

lékekben a vallásosságot fölébresszék, mert semmi tekintettel nincsenek a gyermek fejlődésére. Míg ugyanis egyrészt fölfogását túlszárnyaló anyagot említetnek be vele, másrészről a keresztyén szeretet tanaival ellenkező dolgokra tanítják őt. E súlyos vádak bebizonyításáért elég rámutatnom a gyermekek számára írott vallási tankönyvekre. Ezek közül a 8—10 éves gyermekek számára írottakban olvashatók: a bujálkodás, paráznaság, feslettség s egyéb oly kifejezések, melyeket még serdülő ifjakkal is bajos megértetni erkölcsi alapjok lazítása nélkül; s a legtöbbször oly nyakatekert, tömött és elvont iránylyal vannak írva, hogy azokat felnőtt ember is csak gondolkozva érti meg, ha ugyan megérti. A másik vádra nézve pedig ott van a felekezeti elfogultság, a más vallásúak ócsárlása, megvetése, mely, sajnos, hitoktatóink tanításából ritkán marad el. Pedig senkire sem illik jobban mint a nőre, Eötvösünk nagy mondása: «Kereshetjük Istent eszünkkel, de megtalálni őt csak szív által lehet». Nem vallásoktatásunk következtében, de bátran mondhatjuk, mai vallásoktatásunk ellenére találja meg a nő az utat Istenhez; mert a szeretet szívében lakozik, szent Ágoston szavai szerint pedig, «a szeretet az embernek útja az Istenhez». Ha vallásoktatásunk oda irányulna, hogy leányaink szívében a szeretetet ápolja, mennyivel könnyebben s biztosabban érne czélt. E mellett még egyre kell figyelnünk. A nő gondolkozásában nem választja el a lényegét a formától, s ha összetöri a formát, azzal együtt lerombolja a lényegét is. A férfi keveset törődik a formával, ha ezt elveti is, a lényeg mellett megmarad. Akár hányszor láthatunk férfiakat, kik a formákkal nem törődve, a legmélyebb vallásosságot hordják keblökben; ellenben a nő, ha megszűnt a külformához ragaszkodni, megrendül kebleben a hit. Ezért gondosan ügyeljünk arra, nehogy tanításunkban ellenkezésbe jöjjünk a vallás külformáival, mire főleg a történelem eseményei, s a természettudományi ismeretek közlésénél kell ügyelnünk, mivel semmi sem alkalmasabb a vallás formáinak megingatására, ez ismeretek fölületes vagy célzatos tanításánál.

Bürmit tanítsunk azonban leányainknak, egyet ne feledjünk soha; minél jobban fejlesztjük a nőnél az értelmet, annál jobban kivetköztetjük nőiességéből s annál inkább elvonjuk őt természeti hivatásától; a gondolkodás azon objectiv magaslatára azonban csak nagyon kivételesen emelhetjük, a hol a férfi

áll. A nő is beemlézhet nagy tömeg ismeret-anyagot, de meg nem emészti annyira, hogy alapján a productivitas magaslatáig emelkedjék. Látjuk ezt a művészi tárgyaknál, melyeket (például a zenét és festészetet) a nők régóta nagyobb mértékben üznek mint a férfiak, azonban absolut becsesel bíró műveket e téren sem tudtak teremteni. A meg nem emésztett sok ismeret, tapasztalat szerint lassítja a női lélek természetes élénkségét; az agyára ólomsúly gyanánt nehezedő ismeret-anyag nyomása alatt elveszíti természetes találékonyosságát is, melylyel a legkritikusabb pillanatokban mintegy ösztönszerűleg kiejti a helyeset. Gondolkozása félszeg lesz s örökké a végletek között mozog. Elveszíti női szendességét s önmegtagadáson alapuló türelmét. Minél inkább elvonjuk őt érzékeinek uralma alól, annál inkább kivetkőztetjük azon rokonszenvet keltő bájokból s női sajátságokból, melyek őt a férfira nézve oly vonzóvá teszik. Az értelemről vezetett önző, számító, tudákos nő férfiak és nők előtt egyiránt ellenszenvet keltő teremtés, mert értelmét érzelmeinek vagyis szívének rovására fejlesztette.

Végül a nőnevelésnél nem szabad azt a fontos körülményt sem felednünk, hogy a nő nevelésének igen fontos korszaka a házas élet. Az addig gyámkodás alatt állott leánynak itt nyílik először alkalma, hogy tehetségeit a férjjel való mindennapos érintkezés fonalán kifejleszsze. Számtalan példa mutatja, hogy az értelmileg kevésbé művelt nő egy okos férj oldalán néhány év alatt arra a szellemi magaslatra emelkedik, a melyen férje áll; s rendszeren az ily házas életben található a legtartósabb boldogság. Ellenben a tudákos nők házas élete sokszor szerencsétlen, mivel ezek elveszítették az önmegadás és alkalmazkodás erényét. Az ily nő férjét megérteni nem tudja s makaasságból nem is akarja, mert hiányzik nála ennek alapföltétele, az igénytelenség.

Ezekből pedig nem azt akarom következtetni, hogy a nőt hagyjuk meg tudatlanságában; ezt se korunk követelményei, se a nők érdeke nem engedi. Azonban ne ragadtassuk magunkat túlzásba. A legjobb gyomor is csak bizonyos mennyiségű tápot képes megemészteni s a lélek abban hasonlít a gyomorhoz, hogy ha többet adunk neki, mint a mennyit megemészthet, megterheljük s beteggé teszszük.

V.

Erkölsiségünk érteke akaratumk szilárdságában áll vagyis minden ember annyi erkölcsi értékkel bír, a mennyi akaratot tud kifejtteni. Erkölsileg nevelni annyi, mint akarni tanítani.

Fönnebb már mondva volt, hogy az akarat indoka mindenkor a hiányéret. Ez éret kielégítésére törekvő akarat, ha azt az értelem vagyis a fogalmak nem mérséklík, állatias jellegű s rögtöni kielégítésre tör. A fogalmak azonban a hiányérettel szemben új érzelmeket keltenek vagyis az akarat elé új tárgyat állítanak, hogy azt mérsékeljék, elnyomják vagy más irányba tereljék. Sőt e fogalmak magát az akaratot is igyekeznek fölhasználni, hogy érvényre jussanak. Mert az akarat nemcsak valamely mozgás teljesítésében nyilvánúl, hanem éretetek fölfogásában s a képzetek reprodukálásában is. A mily önkényesen végezhetünk valamely mozgást, ép úgy appercipialhatjuk a képzeteket is. A képek kapcsolódása a tudatban csak részben önkénytelen, a szerint, a mint azok az öntudat fölfogó tevékenységében a már ott létezett képekhez kapcsolódnak s azokban pezsgést idéznek elő. A gondolatmenet ilyenkor önkénytelen folyamatot látszik követni. Azonban, hogy az akarat mindenütt követi a gondolatmenetet s arra irányadólag is befoly, ez olyankor tűnik ki, mikor a tudatban az elhatározás a különböző képzetek benyomása alatt ingadozik, s akaratumk adja meg az elhatározó lokést a választásra. Tévednenk azonban ha azt hinnök, hogy az akarat ez elhatározása önkényes, azaz hogy indokait önmagából meríti. Ezeket mindenkor a tudat képeiből veszi s azok többsége és ereje szerint irányúl. Ha a hiányéret nem elég erős arra, hogy a tudat képeinek kapcsolatát és csoportosodását megakadályozza, az elhatározás ezek hatása alatt jó létre; ellenkező esetben az éretetek fogják azt irányítani. Vagyis az akarat mindenkor a legerősebb indokok eredménye, s ebben áll az akarat szabadságának korlátoltsága.

A műveletlen ember a közvetlen benyomásoktól vezeteti magát s akaratumnak indokait ezekből meríti, mivel a fölidézett képesoportozatok s az azokat kísérő éretetek közvetlen hatása alatt áll. A művelt ember ez első benyomásokkal szembe-

állítja a lélek előbbi benyomásait, azokat a fogalmakká földolgozott képeket, melyek az agyban már megvoltak s abba, ha eltűntek is, visszaidézhetők, s ezekkel mérsékeli s ellen-súlyozza a közvetlen benyomások hatását. A magyar ember fontos elhatározások esetében azt mondja: «Aludjunk rá egyet», mert tapasztalásból tudja, hogy a közvetlen benyomások alatt másként gondolkozik, mint rendes körülmények között. A szemléletből nyert képek közvetlen hatása mindenkor erősebb, mint az emlékezet által visszaidézetteké vagyis a fogalmaké. Ezek nem bírnak a közvetlen benyomások elevenségével és sokoldalúságával, s mint megszokott képeket, nem kíséri már az érzeteknek az az élénksége s ereje, mint a közvetlen szemléletből nyertekét. Innen ezeknek nagyobb hatása a rögtöni elhatározásokra. Azonban a fogalmak ennek daczára is nagy jelentőséggel bírnak, mivel állandó jellegűek s a pillanatnyi behatások múltán uralmokat visszanyerik. Az ember erkölcsi ereje abban áll, hogy a közvetlen behatásokkal szemben a fogalmakra hallgat s akarátát azok szerint irányítja, míg gyöngeése nem egyéb, mint hogy a fogalmakat engedi a háttérbe szorulni a közvetlen benyomások alatt. Így történik, hogy az emberek tudják mi a helyes, s még sem képesek azt követni, mivel a közvetlen hatás eltereli őket a fogalmak által kijelölt irány követésétől. Azonban a fogalmak hatása között is van különbség.

A közvetlen szemléletből vagy tapasztalatból nyert, s meggyőződéssé erlelt fogalmak a tudatban mélyebben gyökereznek, nagyobb fogalmi körrel függenek össze s nagyobb erővel nyomulnak tudatunkba, mint az egyszerű közlés által nyert fogalmak. A betanult erkölcsi szabályok sokkal kevésbé befolyásolják tetteinket, mint a tapasztalatból nyert meggyőződés. «A saját kárán tanul az ember», mondja helyesen a magyar.

Minthogy a tudat képeit s az ezeket kísérő érzeteket az érzékek ébresztik, világos, hogy az érzékek minősége az erkölcsi életre is nagy befolyással van. Az érzékek azt a szerepet játszzák az embernél, a mit a zongoránál a billentyűk; maga az erkölcsi élet azonban az ember szervezetétől függ. Az érzékek fölfogják a külbenyomásokat és közlik a szervezettel; hogy azután a közlött ingerek mily hatást idéznek elő, az a szervezet minőségétől függ. Minden ember tehetség-csírakkal vagy ha úgy tetszik hajlamokkal jó a világra, ezeket a külbepa-

tások lassan érlelik, a nevelés pedig tervszerűleg fejleszthet vagy el is hanyagolhat. Ebben áll a nevelés befolyása az erkölcsi életre. Mert oly érzelmet, melynek a csirája nincs meg az emberben, semmiféle nevelés sem fog az emberbe beolthatni. Ennek egyedüli lehetősége abban állana, hogy a tudattal oly ismereteket közöljünk, melyek bizonyos érzelmek előidézésére alkalmasak. Ez úton azonban csak annyit érhetünk el, hogy ha valakiben megvan a fölidézendő érzelem csirája, azt fölbresztjük s kellő ápolás mellett kifejleszthetjük. Többet azonban a nevelés nem tehet. Ennek igazságát gyakran van alkalmunk látni az életben, hol tapasztalhatjuk, hogy a leggondosabb nevelésben részesült emberek nem bírnak finom vagy gyöngéd érzelmekkel, holott csekély vagy semmi műveltségben nem részesült egyének e tekintetben a legműveltebb embereket megszégyenítik.

Hogy a nőnek érzelmi világa gazdagabb, mint a férfié, ennek oka is a szervezetre vezethető vissza. Az ember erkölcsi tetteinek fő rugói: az önzés, valamint a részvét is, mint csírák mindkettőnél megvannak; de a nő szervezetében jobb talajra találnak e csírák s nagyobbra nőnek. A férfinál föléjük kerekedik az értelem, míg a nőnél az értelmet is befolyásolják; ezért tapasztaljuk, hogy a nő érzelmeivel ítél. A férfit mások szenvedésének látása hidegen hagyja, sőt vannak esetek, hol a férfi számítással idézi azokat elő, például a politikában és a háborúban; a nőnél ez mindenkor fölbreszti a szánalmat s megnyilatkozik benne a szívjóság, ez a gazdagon bugyogó forrás, melyből a nemesszívűségnek oly sok lélekemelően szép ténye fakad. Azoban e jóság a nőknél is egyénileg különbözik s váltakozik; az egyiknél nagyobb, a másiknál kisebb, a szerint a minő a nőnek szervezete. A kiben nincs meg mint öröklött tulajdon, abba az bele nem nevelhető; mert ha ez a neveléstől függne, főúri hölgyeink, a kik leggondosabb nevelésben részesülnek, kivétel nélkül legelől állának nemes érzület tekintetében, holott e körökben is hány oly nőt láthatunk, a kinek szívében a részvét nem talál helyet; ellenben nem egyszer van alkalmunk megbámulni szegénységgel küzködő s nevelésben sem részesült szegény nők nemesszívűségét. Nem a nevelés adja meg a szív nemességét, ezzel vele születik az ember; a nevelés csak kifejlesztheti.

És ugyanígy áll a dolog a jellemmel is. Az ember vele szü-

letik azon jellem alapvonásaival, a milyenné lesz mint felnőtt. A nyílt, határozott, egyenes jellemű ép úgy nem tehet róla, hogy ilyennek született, mint a gyöngé, ingatag vagy alattomos jellemű sem, hogy ő ezen, önmagára nézve leghátrányosabb, jellem-gyöngeségekkel bír, melyeket szíves örömet elvetne. S hogy a jellem nem a nevelés eredménye, azt eléggé hirdetik azon tapasztalati tények, hogy egyforma nevelés mellett a legkülönbözőbb jellemek fejlődnek ki. A nevelés e téren is csak annyit tehet, hogy a jellemgyöngeségek megismerésére vezet; azonban hogy mily kevésbé képes az embert e hibáktól megszabadítani, azt minden művelt ember önmagán tapasztalhatta. Tudatával bírunk jellemünk gyöngéinek s a legnagyobb erőlködésünk mellett sem bírunk azoktól megszabadulni. Azt el lehet érni nevelés által, hogy az ember jellemének hibáját megismerve, ellene kisebb-nagyobb eredménnyel küzd, azt takargatja s kisebb megpróbáltatások esetén talán le is győzi; de kritikusabb körülmények között az alapjellem újból kitör. Erős akarati egyéneknek nagy önuralommal s hosszas gyakorlással sikerül annyit elérni, hogy bizonyos határig fékezhetik jellemüket, de alapjában meg nem változtathatják. Azonban már maga az a körülmény is, hogy az emberek nevelés által ismerkednek meg a jellem előnyös oldalaival s hogy a nemes jellem kellékei ez úton válnak ismertté s azok méltatása nevelés által megy át a köztudatba: jelentékenyen hozzájárul az erkölcsiség emeléséhez. Mert a gyöngé, ingatag jellemű emberek, vagyis az óriási többség, nem önálló cselekedeteikben, hanem a közfelfogáshoz vagy közvéleményhez alkalmazkodnak s már a megrovástól való félelem is gyakran visszatartja őket valamely jellemtelenség elkövetésétől. És ugyanez áll a nemességéről is. Igen sokszor nem jószívűségből cselekesznek az emberek jót, hanem számításból, hogy a köztisztéletet megnyerhessék. Ezért a nevelés többet ér el az által, hogy a helyeset, szépet és jót köztudattá emeli, mint a mennyit elérni képes az egyes egyén erkölcsi érzületének vagy jellemének megváltoztatásában. Mert ha nem is képesek az emberek mindig követni a helyeset vagy jót, ott hol magok érdekelve nincsenek, az értelem szavával ítélnék s mindenkor erkölcsi szemüvegen át. Minthogy pedig minden egyes esetnél az érdekelték száma kisebb mint a nem érdekeltké: a közvéleményt mindig ezek alkotják s

irányítólag befolyásolják az érdekelteket is. Így ervényesülnek nevelés által az erkölcsi törvények.

Mivel azonban az itt elmondottak nemcsak ellentmondanak a napjainkban nagyon elterjedt optimisticus nevelészetű nézeteknek, hanem a nevelőre nézve igen elszomorító igazságokat is tartalmaznak: szükségesnek látom ezek bővebb megokolására röviden még a nevelés azon segédeszközéről is elmondani nézetemet, melyeknek alkalmazásától a nevelő a leghatásosabb eredményt várja az erkölcsi nevelés terén. Ezek: a büntetés, a példaadás és a szoktatás.

A büntetésnek a nevelésben nincs más czélja, mint a növendéket a helytelen tettektől visszatartani. Itt a megtorlásnak, a mi a társadalmi életben a büntetés föladata, már azon egyszerű okból sem lehet helye, mivel a megtorlásnak alapérzelme a boszú, ez pedig erkölcsi s így nevelési szempontból is elítélendő. Már fönnebb kimutattam, hogy az erkölcsi javítás mindig csakis az értelemre gyakorolt hatás útján történhetik; a büntetes pedig nem az értelemre, hanem az érzékekre hat; ezért mint javító eszköznek érteke fölötte csekély. A büntetések különböző neme nem is alkalmazható minden korban s minden növendéknél. Így a testi büntetés vagy verés, melyet értelmetlen szülők vagy nevelők sokszor még a nagyra nőtt növendéknél is alkalmaznak, a legelítélendőbb, mivel általa csak a növendék érzékiségét izgatjuk, benne az értelem elnyomásával az állatiast fejlesztjük. Ha ennek egyáltalán lehet valahol indokoltsága, úgy csakis a gyermekkor azon első éveiben, mikor a növendék értelme még nem képes akarati elhatározásra vagyis a nyolcz éven alóli korban. A mint a gyermek föl tudja fogni tettének helytelenségét, a testi fegyelem indokoltsága megszűnt, mert jót többé nem eredményezhet. E helyett az értelmi fegyelmezés alkalmazandó: a tett következményeinek föltüntetése, a megpirítás, dorgáló szó s a többi. Alkalmaztassék azonban bármely büntetés, a ki azt véli, hogy ezekkel a gyermek jellemében gyökerező hibákat erényekké alakíthatja át, az nincs tisztában az emberi lélek törvényeivel.

A pelda is figyelmet érdemlő nevelési eszköz, de nem az elbeszélt, hanem a tettekben nyilatkozó pelda. Ennek közvetlen látása képzeteket kelt, melyek megfelelő érzelmeket ébresztenek s a nézőt arra készítik, hogy a példát utánozza. Azonban csakis oly esetekben keltheti a kívánt hatást, ha a pelda iránti

fogékonyság meg van a kebelben. Az életben látjuk, hogy az emberek tetteit az egyik követendő példának tekinti, míg a másik kárhozzátja. A gyermekre főleg a rossz példa ragadós, mert benne még az állatias ösztönök erősek, azokat az értelem még kevéssé korlátozza. Az elbeszélte példa csak értelmileg fejlődött s akaratilag elhatározásra képes egyénre — s így gyermekre épen nem hat. E mellett a példát mindig meg kell válogatni, mivel az kétélű fegyver. Különböző értelmi fokú és jellemű növendékben különböző hatást kelthet. Rousseau helyesen mutat rá, hogy a róka és holló meséjéből az egyik azt következteti, hogy mily rút az a hízogás, míg a másik arra a gondolatra ébred, milyen hasznos egy tulajdon az a hízogás, mennyire célt lehet azzal érni s — alkalmilag ő is gyakorolni fogja. A maga helyén vagyis értelmileg fejlett ifjakkal elbeszélte jó példa anyagot szolgáltat a megfontolásra s ebben áll jelentősége. Oly érzelmeket azonban, melyeknek nincs meg a csirájuk a kebelben, példával sem olthatunk senkibe.

A jellem és erkölcs fejlesztésének leghathatósabb eszköze még a szoktatás. Ez azon lélektani törvényen alapul, hogy a lélek azon körülmények és viszonyok között talál legnagyobb megnyugvást, a melyeket megszokott, s ha azokat nélkülözi, a hiány érzete támad föl benne, mely akaratot kelt. Minél fiatalabb, annál fogékonyabb a lélek megszokásra, s minél inkább egyezik az természetével, a mihez szoktatjuk, annál erősebbé válik a szokás. Főleg az ifjú kor megszokott benyomásai oly mélyen vésődnek be lelkünkbe, hogy azokra még felnőtt korunkban is jól emlékezünk; azért igen nagy jelentőséggel bír az mindenkinek életére, hogy mily körülmények között nevelkedett föl s mit szokott meg gyermekkorában. Azonban túlbecsülné a megszokás hatását, a ki ettől a jellem alapvonalainak megváltoztatását várná. Az alattomos vagy ingatag jellemből semmiféle megszoktatás sem csinál nyílt vagy határozott jellemet. Azt azonban elérhetjük a szoktatással, hogy a jellem megnyilatkozását vagyis a tetteket tetszetősebb formába öltöztetjük vagyis az embereket jó modorhoz szoktatjuk; sőt addig a fokig, a meddig a növendék lelki ereje terjed, elsajátíthatjuk vele az önuralmat és tevékenységre, munkásságra szoktatás által mérsekelhetjük a jellem alaphibáit.

Ezért ha a nevelés a szoktatás segítségével a jellemet nem is változtathatja meg, nem szabad kicsinyelnünk azt a jelentő-

ségét, hogy a modor kizárólag ennek eredménye. Mert ha ethikai szempontból nem fogadhatjuk is el, hogy a modor egyenértékűnek vétessék a jellemmel, a közéletben még nagyobb jelentőséggel bír annál. Mert az emberekkel való érintkezésünkben százszor ítélnék meg bennünket modorunk szerint, míg egyszer jut valakinek eszébe jellemünk értékét kutatni. És naponta láthatjuk, hogy a kifogástalan modorú bár gyöngébb jellemű emberek sokkal jobban boldogulnak, mint azok, kiknek jellemök kifogástalan, de modoruk rossz.

És ha valahol van jelentősége a modornak, úgy legelső sorban a nőknél, kiktől úgy helyzetök, mint a társadalom is megköveteli, hogy modoruk példás legyen. Míg a férfínál egy jellemhiba az érvényesülés legnagyobb hátránya, a nőnél ez elnézhető gyöngeség számba megy; ellenben a modorbéli fogyatkozás rá nézve a képzelhető legnagyobb hátrány. A nőt a létérti küzdelemre a természet kecskékkel, bájjal ruházta föl, a modor az, a mi e fegyverek értékét fokozhatja vagy csorbítja. És mivel a nőnek oly elengedhetetlen szüksége van jó modorra, a nevelésnél a legnagyobb súlyt kell erre fektetni. A leányt a testtartástól s a testi mozgásoktól a társadalmi föllépésig mindenre nagy gonddal kell szoktatni. Tanítani kell az illedelmes ülésre, a szép járásra, a szerény föllépésre, a helyes társalgásra s az emberekkel való érintkezés minden formájára. Oda kell igyekezni, hogy ez nála ne csak fölvett szokás legyen, hanem természetévé váljék s hogy bensejében ösztönszerű ellenszenv fejlődjék ki minden ellen, a mi a helyessel, az erkölccsel, az illővel vagy jó modorral ellenkezik.

Azonban mint minden mást, úgy az illőnek tanítását is túl lehet hajtani s a modort a modorosságig vinni. A modor, minél természetesebb, s minél hűbb kifejezése nemes érzelmeinknek, annál tetszőbb, annál kellemesebb. A természetes szépet is elcsúfíthatja a mesterkéeltség, s a legnemesebb kedélyvilágot is ellenszenvessé teheti a túlhajtott modorosság. Legyen az mindenkor a nő tiszta erényességének, érzelemgazdagságának s lelki nemességének hű kifejezése, a melyen a mesteri elem csak a mérsékelttségben találjon kifejezést. Vagyis a leány maradjon meg egyéni természetessége mellett, de tanulja meg a fesztelenséget összeegyeztetni a kimérttel, az őszinteséget az önuralommal. Kerülje a hiúság és tetszvágy minden nyilvánulását s igyekezzék tetszeni egyszerűséggel és nyíltsággal.

Társalgásában legyen örökké vidám, de nem szeles vagy pajkos és soha sem csípős. Hogy pedig ezeket elérhessük, két dologra kell nagyon ügyelnünk: a leány társas érintkezésére, hogy rossz modorú, hízelgő vagy alattomos lelkületű egyének (cseledek, léha udvarlók) társaságában minél kevesebbet forogjon: s hogy ne nyújtsunk neki alkalmat hiúságának s tetszvágyának ébresztésére: minők az eléggé nem kárhoztatható korai fölléptetések a hangversenyeken s más nyilvános előadásokban.

Mivel pedig a jó modor beléletünk hű kifejezője s a legszorosabb kapcsolatban áll lelki világunkkal, a leány lelki világát pedig a férfi sohasem értheti úgy meg, mint a nő: helyes és jó modorra is csak nő taníthatja a leányt. És mivel a modor el nem választható az egész neveléstől, mert annak szükség-szerű folyamánya, a leány nevelésére s vezetésére csakis nő van hivatva. Tapasztalatból tudjuk, hogy az anyai nevelést sohasem pótolhatja a legműveltebb apa sem. A férfi a leánynevelésben csak mint az értelem fejlesztője, mondjuk mint tudományos óra-adó, vehet részt; de a nevelői szerepre ne vágyják, azt nem töltheti be. Ezzel azonban még nem azt mondtam, hogy a nőnevelésre minden nő alkalmas. Épen nem. Csak az a nő, ki a női hivatás minden ágában jártas, lehet jó nevelőnő is. És e tekintetben leánynevelésünkben nagyon is sok a kifogásolható. Leányintézeteink élére sokszor oly kisaszszonyokat állítunk, kik a női hivatásnak egyik ágában sem bírnak tapasztalattal. Házi asszonyokká akkor lesznek, mikor egy intézet élére állanak s így gazdálkodni nem is tudhatnak, a háziasszonyi teendőket lenézik, sőt utálják; anyák nem voltak, az anyai szeretetet és kötelességeket csak hírből ismerik; minthogy nők sohasem voltak, egy elettársnak viszonyát a hitveshez meg sem érthetik, s ilyenekre bízunk, hogy a leendő háziasszonyokat, anyákat, hitveseket jövő hivatásukra előkészítsék. És ha az ily vezetők oldala mellett a tanítónők családanyák lennének, ezek ellensúlyozhatnák azok fogyatkozásait. Azonban ezek is rendre kisaszszonyok, kik tisztelet a kivételeknek, el vannak telve rettentő tudományosságuk, páratlan szépségök s utólérhetetlen finomságuk tudatával. Ezek a gyöngédséget gyöngeségeik fitogtatásában, finomságukat vén leányos prüderiában, előkelőségöket nyegleségben (cigarettázásban és czvikker-viselésben) s a nő valódi hivatásának, a házi munkák teljesítésének megvetésében keresik és

mutogatják. Hogy azután az ily nőiségökből kivetközött nők mily szellemet honosítanak meg a nőintézetekben s hogy előnyös-e ez leányaink nevelésére, azt minden értelmes szüle megfontolhatná. Állítsunk mi leányiskoláink élére értelmes anyákat, kik nem könyvből fogják tanulni és tanítani a nő hivatását, s ha nem tudnánk találni ez állásokra elég számmal okleveles anyákat, állítsuk oda oklevél nélkül s tegyünk oldaluk mellé egy okleveles tanárt (de nem igazgatótársnak) s ezek bizonyára egészségesebb szellemet fognak meghonosítani az intézetben, mint az okleveles kisasszonyok.

Azonban állítsunk mi leányiskoláink élére bárkit, rendezzük azokat be bármily pazarúl s tanítsunk azokban tetszés szerinti tudományokat vagy bölcseséget: a jó házi nevelést leányainknál pótolni sohasem fogjuk. A családban az anya mellett van a leánynak legjobb helye, hol a semmi által sem pótolható házi erényekben növekedhetik. A nőnevelés leg-helyesebb megoldása nem is lehet más: mint alkalmat szolgáltatni a leánynak értelme művelésére a nélkül, hogy őt a család képző hatása alól elvonnók.

SEBESZTHA KÁROLY.

A MAGYAR NYELVTÖRTÉNETI SZÓTÁR.

«Az atyafiak pediglen ne gyölködjének, de szeressék egymást és minden ő dolgaikban gyá molítsák elő m en e te le ket!»

Így rendeli az Írás. És mégis nap nap után egyre-másra fölhangzik a panaszszó, hogy Magyarország alkotmányos egén atyafiság mostanában az uralkodó planéta: atyafiak ülnek mindenfelé a húsos fazekak körül; méltóságokra, tisztségekre, hivatalokra atyafiság a fölvivő lajtorja; a tudomány csarnokának díszes székein atyafiak hintálóznak; sőt az irodalom is a sógorság, komaság és pajtáskodás fokozata szerint osztogatja a hírnév és dicsőség babékoszorúját.

Nekünk N a g y s z i g e t h i Kálmán régi, kipróbált atyánk-fia, a ki nem egy értékes és csalhatatlan bizonyítékát adta rokoni szeretetének. De hogy azt a koszorút, a melyet számunkra font s a mely a *Budapesti Szemle* októberi számában a kolerával egy időben jelent meg, a pajtáskodás színes virágai-ból tűzdelte volna együvé, azt még az sem foghatja rá, a ki legtöbbször s legharsányabb hangon méltatlankodik a pajtáskodás ellen.

Megesett tudniillik a dolog, hogy kegyetlenül megszapultak bennünket, meg annyira, hogy még a keresztvíznek is csupán a neve maradt meg rajtunk. De minek is fogtunk bele oly dologba, a minek nem tudtunk becsülettel megfelelni? Tudnivaló ugyanis, hogy a *Nyelvtörténeti Szótár*, úgy a mint az a szerkesztők kezéből kikerült, nagyon tökéletlen munka.

Ez volt bizonyára a benyomás, a melyet a *Budapesti Szemle* bírálata minden olvasójának lelkében keltett, a ki nem

saját vizsgálatai és tapasztalata alapján, hanem idegen kalauzolás nyomán szokta megalkotni a maga ítéletét.

A bíráló hat pontba foglalja össze a hiányokat, tévedéseket és vétségeket, a melyeken a szótár tökéletlensége sarkallik. Sorra veszem őket.

I.

«A mi nyelvújításunk eleje, még ha a *Nyelvőr*től elfogadott értelemben vesszük is, messze benyúlik a XVIII. századba, sőt részben még azon túl is . . . A szerkesztők a nyelvújítás-szabású szokat és szólásokat, utasításuk értelmében, szántszándékkal mellőzték, még ha a XVIII. század közepéről valók voltak is.» Így a bíráló. A *Nyelvőr*, a mint azt kezdettől fogva ismételtük és hangsúlyoztuk, a 'nyelvújítás' (neologia) szót oly értelemben vette, a minőben a tudomány elfogadta, s a mily jelentésben mindenütt, minden művelt nyelv használta és használja: 'az általános nyelvészszakban nyilatkozó törvények megsértésével alkotott szók és használatok'. Ezért minden félreértés kikerülése végett a közönségesen másképp értett 'új szó' helyett a *neologismus* magyar egyértékesének a *szokatlanság* szót hoztuk javaslatba. Ha a bíráló ebben az értelemben veszi 'a nyelvújítás-szabású szokat', s ezekről állítja, hogy még a XVIII. századon túl is jóval messzebb nyúlnak, a mennyire bízhatunk emlékezetünk erejében, erre az egy *titoknokon* kívül, a melynek hitelessége azonban még megerősítésre szorul, alig tudunk más, figyelembe vehető adatot. Hogy pedig egyéb szembeeszköleg föltűnő újításokat, a melyekkel egyes írók megpróbálkoztak, még ha egyes esetekben ízléstelenül voltak is alkotva, nem mellőztük, hanem helyet juttattunk nekik a szótárban, hogy csak néhányat említsünk, bizonyítják a következő, világosan újonnan készült szók: *miség* (Weres B. és Gyöngy.), *ragyonság* (Dávid, MA.), *lévőség* (MA.), *magánlétel*, *hányság*, *kezdeték*, *őszinteséges*, *színűlen* (GKat.) stb.

Midőn a bíráló a XVIII. század közepébe benyúló új szabású szók mellőzéséről szól, mást alig érthet, mint Adáminak úgynevezett gyökérszavait, milyenek: *abár*, *bám*, *böff*, *gab* stb., részletesen elő vannak számlálva a *Bevezetés*ben. Ezeknek, mint egy tudákoskodó nyelvész alkotásainak, kihagyása

utasítás nélkül is kötelező lett volna, minthogy e fonákságok, a mióta az első magyar szó elhangzott, még emberi ajkon nem fordultak meg; de kihagyásukat az Utasítások is megkövetelte.

«A buzgó szerkesztők iparkodtak ugyan a *Nyelvtörténeti Szótárt* nyelvújítás-mentesíteni, de néhány új szó: *arány, czim, kaland, titoknok, tömkeleg, viszály* s több ilyféle mégis csak belejutott.» Ez megrovásképen van fölemlítve, de sajátlag dicséretet foglal magában. Ha ugyanis a szerkesztők mindenképen azon voltak, hogy a nyelvújítás alkotásai bele ne kerüljenek a szótárba, e törekvésüket, ha valóban erre törekszenek vala, nagy könnyen megvalósíthatták volna, ha a kérdésbeli szókat egyszerűen kihagyják a többiek sorából. De hogy mégis fölvettek, csak lelkiismeretes eljárásuk mellett szolgáltat tanúbizonytságot.

II.

«Nagy baj, hogy az 1772-ig megjelent magyar nyomtatványoknak, szám szerint, legalább is öthatod részét nem dolgozták föl a *Nyelvtörténeti Szótár* számára. Azért a *Nyelvtörténeti Szótár* csak töredék s nem vált azzá, a minek eleinte tervezték, az összes magyar irodalom szóanyagának tárházává. Erről azonban a szerkesztők igazán nem tehetnek. Ők annyit adtak s adtak mindazt, a mennyit s a mit az Akadémiától átvettek; sőt adtak jóval többet. A szerkesztés munkája közben is tőlök telhetőleg folytatták az anyaggyűjtést, s több fontos művet, a melyek még kiaknázva nem voltak, részint magok földolgoztak, részint másokkal földolgoztattak.» Midőn a bíráló a szerkesztőknek ily fényes bizonyítványt állított ki, ezek nem tudják, miként értsék, miként magyarázzák meg magoknak mégis azt a megrovást, hogy „miért nem dolgoztatták föl a XVIII. század harmadik negyedében megjelent szakmunkákat, például Bertalanffy *Geographiáját*, Csapó *Füves Kertjét*, Mátyus *Diaeticáját* stb.»

Miért nem? Azért, mert a M. T. Akadémia az anyaggyűjtést 1878 végén befejezettnek jelentve ki, a szerkesztés megkezdését rendelte el; s ekként a forrás, a melyből addiglan a buzdítás folydogált, teljesen bedugult. Minthogy pedig ingyen a malom se öröl, a forrás bedugultával a különben is

lombán pezsgő lelkesülés is bedugult s a gyűjtés folytatására vállalkozó többé nem jelentkezett.

Az is megrovásképen van említve, hogy a nyomtatványoknak legalább is öthatod része nem volt a szótár számára földolgozva. Igaz, az egythatod rész aránytalanul csekély szám, de csak szemre csekély. Ha valahol ugyanis, itt alkalmazható a mondás, hogy «vota non numerantur, sed ponderantur». Ha ugyanis az írók tekintélyét, a földolgozott műnek becsét és terjedelmét vetjük a latba, a föntebbi arány nagysága jóval alácsökken. Különbén nem tudjuk, kit akar felelőssé tenni a bírálókat azért, hogy több mű földolgozatlanul maradt. Azt világosan kijelenti, hogy a szerkesztőket nem. Tehát kit? Talán az Akadémiát? Nem gondoljuk. Maradnak tehát hátra azok, a kik e tekintetben segédkezet nyújthattak volna, de ezt tenni elmulasztották: a magyar nyelv és irodalom művelői.

III.

•Az Utasítások nyolczadik pontja a következőket rendelte: „A szók elhelyezése általában a betűrendtől függ, de tekintetbe veendő a származás is, a mennyiben az olyan szók, melyeket a nyelvtudományon kívül még a mai nyelvérzék is egész biztosan származékoknak mutat, a szoros betűrend ellenére alapszavoknál sorolandók el. A nyelvtudományi bizottság nem vette észre, hogy e határozatával a szók elhelyezésében az önkénynek, az egyéni ízlésnek s az etymologiai bravournak tárt kaput fog nyitni. Mert vajon meddig terjed a nyelvérzék határa? Hol áll be az eszmélkedés szüksége s mily fokig hatolhat ereje, hatása?»

E pont szerint helytelen, vagy legalább is nagyon czélszerűtlen a szónak olyszerű elrendezése, a mint az a szótárban foganatosítva van; s ezért mind a bizottságnak, a mely az utasításokat készítette, mind a szerkesztőknek, a kik a nekik adott szabadsággal visszaéltek, kijut a megrovás.

A kérdést, hogy a szóknak betűrendes vagy családositó elhelyezése a czélszerűbb-e, bajos dolog eldönteni; mind a kettőnek mellette is, ellene is elfogadható s nyomós okok szólnak.

A betűrendes elhelyezést, különösen ha a szótár a nagy

közönség számára s mindennapi használatra van szánva, a könnyen kezelhetőség szempontja teszi ajánlatossá; de ellene is számot tevő okok szólnak. Nevezetesen az együvé tartozó szók szertesztét szórva s egymástól nagy messze állva kerülnek a szótárba. Ballagi *Teljes Szótár*ában például a *Szó* következő helyeken fordul elő: *búcsúszó* I. 138, *dobszó* 218, *előszó* 290, *harangszó* 530, *kürtszó* II. 147, *megszólít* 267, *orgonaszó* 366, *panaszszó* 406, *szavatos* 556, *szolongat* 589, *trombitaszó* 665, *visszaszólít* 750 stb. Ha a kutatónak bármi okból arra volna szüksége, hogy az egy családbeli tagok lajstromát egybeállíthassa, sok esetben, még ha tág körre terjedő szóismerettel rendelkeznek is, célját vagy csak hiányosan, vagy hosszú eszmélkedés útján érheti el. E tökéletlenséghez még egy másik is járul, az, hogy ugyanazon egy szó egészen szükségtelenül több, néha három, négy helyre is kerül s a reá vonatkozó, egységöket bizonyító adatok szétszórva, más-más helyen találhatók föl; például *Éh*: venter, magen. ‚Megkeseríti te éhodat.‘ *Gyuha*: ‚Teli van már a gyuhád.‘ *Inh*: ‚Emericus Török köszön Krisztinának: legyen könnyebb inhának.‘ *Joh*: ‚Isten keményítette johotok.‘ *Jonh*: ‚Mondá ön jonhában.‘ *Juh*: ‚Embernek juha.‘ Hasonlóképen, ha az elhelyezés betürendes, a *Berke*: knospé négy: *birke*, *börke*, *bürke*, a *Csúca* hat: *cúca*, *csúca*, *szúca*, *szúcsa*, *szulcza*, a *Bötkö* ellenben tizennégy különböző helyen fordul elő: *bocsko*, *botko*, *botyko*, *bötke*, *bötkő*, *bötykő*, *bucok*, *butik*, *butko*, *butyko*, *bütkő*, *bütykő*, *bütyök*.

A családositó elhelyezéssel, ha a berendezés helyes, egységes elv alapján történik, mind e tökéletlenségnek eleje van véve s a nyelvi jelenségek kutatója mind együtt találja azon fölvilágosító adatokat, a melyekre búvárkodásának sikeres teljesítésére szüksége van, minők: a hangtani jelenségek, a jelentés fejlődésének menete, a származékszók mennyisége és minősége. E berendezésnek gyöngéje azonban, hogy a laikus a szavak útvesztőjében vagy épen nem, vagy csak nagy nehezen igazodhatik el. E nehézségen azonban segítve van a szótár végére függesztett betürendes szómutatóval, mely minden egyes szó föltalálására megadja a kellő útbaigazítást s a melyből két füzet már a közönség rendelkezésére van bocsátva. Szótárunknak azonban e tekintetben kétségtelenül van egy tökéletlensége, az tudniillik, hogy nem egységes, hanem két, egymással

össze nem férő elv (származás és nyelvérzék) alapján vannak a szók benne elhelyezve. Ez elvnek az Utasításokba fölvételével magoknak a szerkesztőknek gyült meg leginkább a bajuk, a minék a bíráló idézte szavakkal kifejezést is adtak a *Bevezetésben*: «Meddig terjed a nyelvérzék határa? Hol áll be az eszmélkedés szüksége s mily fokig haladhat ereje, hatása? Oly kérdések, a melyekre a hány ember, annyi a felelet.»

Ha a bizottság a beosztásra nézve az egységes alapot fogadja el s határozatkép kimondja, hogy a szók származását fogadja el irányadónak, tehát hogy mindazon származékszók, a melyeket ilyenekül a tudomány egész kétségtelenül földerített, alapszavokhoz csatolandók, e határozatával elzárta volna útját az egyéni fölfogáson alapuló ingadozásnak. De oly műben, a minő a *Nyelvtörténeti Szótár*, a mely kiválóan és első rendben a tudományos kutatás céljaira szolgál, még így is, a mint szerkesztve van, elsőbbséget kell adnunk a családosításnak a betűrendes elhelyezés fölött.

«Az Utasítások eme pontjának hibás és veszélyes voltát az az eljárás, a mely szerint a szerkesztők a határozatot fogantatosították, ugyancsak szembeszökővé tette. A helyett, hogy az alapszavokhoz csatolhatók' kifejezést megragadva, a határozat veszélyes következményeit enyhítették volna, szántszándékkal még jobban kiélesítették s a nekik adott szabadsággal visszaéltek.»

S eme visszaélésnek és a bravouros eszmélkedésnek példái gyanánt a következő szókat mutatja be a bíráló:

Toporzékol. E szót csak hosszú keresés után s akkor is csak véletlenül találja meg a kutató, még pedig a *Dob* alapszó alatt. A bíráló szerint ez bravourkodás. Az-e? Lássuk.

A mai *dob* igét ilyen alakjában a múlt századok irodalma nem ismerte, de előkerül két más formában: *tob* és *top*. Hogy e kettő közül az utóbbi az eredetibb, bizonyítja MA. szótárának magyar részében (3-ik kiadás) a *tobni* szóhoz függesztett ez utasítás: ‚vide *topni*‘. No már hogy a *top-orzékol*, valamint *top-pan*, *top-pant*, *top-lakodik*, *top-rong* ne lehetnének a *top* alapige származékai, egy olvasó se fogja még így, csupán első tekintetre sem állíthatni. Ha pedig egybehasonlítja mind az alapszónak, mind a származékoknak jelentését, nem csak hogy bravourkodásnak nem, hanem egészen természetesnek találja a családosítást. A jelentések egybevetéséből kitűnik ugyanis,

hogy a *top* alapszó eredetileg, minden valószínűség szerint, annyit tett, mint: *mozdít, indít*. Ezt a jelentést megőrizték még a *top, tob, dob*-nak következő származékai: az átvittén ,*permovere, bewegen* értelemmel járatos *dobol*: ,A sátán *doblotta* Júdást az ő mesterének elárulására (GKat: *Válts.* II. 37). A fejedelmet arra *doblák*, hogy ne kímélje a pénzt (Cserei: *Hist.* 109). Maróthi György több hasonló belső tanácsosival neki *doblották* Székely Mojseset, menjenek be a portára' (Szal: *Krón.* 85). *Dobban*: ,E méltatlan hamis szó-láson meg nem *dobban* (= *mozdul*) szíve (Czegl: *Japh.* 219). *Megdobbant* szívem, hogy juta eszemben' (Thaly: *Adal.* I. 221). Az általános ,*mozgás* jelentést megszűkülve tünteti föl a *dob, tob, top*: 1. ,*jacio, werfen* , és 2. ,*percutio, schlagen* értelmű alapige: ,*Tobd le* barát a vakarót: *monache depone, quod sustulisti* (MA.). ,*Dob*: *hajítva üt, tör*: *Lapdával megdobni a játszótársat* (CzF.). Az alapszónak ,*üt* jelentése egyes származékokban még szűkebbé vált s különösen a ,*földet ütni* jelentésben állapotodott meg. Ide valók: *Dobog*: *palpito C. klopfen PPB.* ,*Lovam rikkatván a hátán, lejtöt járt, dobogott* (Gvad: *RP.* 95). *Toborzék*: ,*tripudium, chorea, saltatio MA. tanz PPB.* *Tánczokkal, ugrálásokkal, toborzikokkal* a fajtalanok gyakorolják magokat' (Com: *Jan.* 209). *Toborzékol*: *palpito; pochen.* ,*Toborzékol* a mellekben a szívek' (GKat: *Ttk.* 354). *Toborzó*: *tripudium, tanz.* ,*Mikoron minden vitéz toborzót járna, inték az vitézek Kinizsi Pált is, hogy ő is meg mutatná az ő diadalmas vigasságát* (Helt: *Krón.* 159).

Ezekből meggyőződhetik az olvasó, hogy épen nem nevezhető merészségnek, hogy a szerkesztőség a *toporzékol* igét a *dobni* alapszó származékául tüntette föl.

Hasonló merész egybevetés a bírálókat szerint, hogy a *tökéll* a *tesz* családjába van fölvéve. Pedig ez még egyszerűbb, az egybetartozás még szemmel láthatóbb, mint az előbbinél. A *tesz* (*tev-*) alapszóból kettőzött gyakorító *-kál, -kél* képzővel ép úgy lesz a többeli vég *v* enyészttével *tékéll, tökéll*, mint ebből: *löv (lő) lököd, bur bukdos*. A mint pedig a szótárunkbeli példák bizonyítják, e *tékéll, tökéll* származékigének alapjelentése is ugyanaz, a mi az egyszerű *tesz* cselekvésszóé: ,*facio, perficio; tun, machen, verrichten* . Példa: ,*Atyámfia farkas, te ez tartományban iszanyú gonosz tételmeket tökélléltél* (EhrC.

148). S ezen kívül még nyolcz idézetet talál az olvasó, a melyekben a *tökéll* az egyszerű *tesz* jelentésében szerepel.

A szerkesztők tehát itt se éltek vissza az Utasítás adta szabadsággal.

„Felsőbb eszmélkedés kell ahhoz is, — folytatja a bírálat — hogy a mai nyelvérték a *taszít*, *költség*, *piros-pozsgás* és *tölcsér* szókat, biztosan és félreismerhetetlenül a *tol*, *kel*, *pesej* és *telik* igék származékainak mutassa s hogy például a *mert*-et a *miért* alakváltozatai közt keresse.»

Így állítva föl a tételt, a mint a bírálat teszi, valóban merészségnek látszik e szóknak családosítása. De nyissa föl az olvasó a szótárnak illető helyeit, a hol e családosított szók találhatóak, s egészen más színben tűnik föl az, a mi ily kopasz egybeállításnál merészségnek látszik. Ott ezeket találja:

Tol: trudo C. MA. stossen PPB. *Tosz*: trudo MA. stossen PPB. *Toszít*, *taszít*: trudo MA. stossen PPB.

Kel: consumor MA. verzehret werden PPB. „Nem csak pénzünk, de még barmaink is a mi urunkhoz költenek“ (Helt: *Bibl.* I. Z4). *Költ*: impendo C. consumo MA. verbrauchen, vertun PPB. *Költség*: sumptus, impensa C. expensum MA. kosten, unkosten, ausgaben PPB.

Pesej, *pösög*, *posog*: ferveo, densor, scateo, bullio MA. sieden, sprudeln, strudeln. „A nemes vér benne *posgott* (Liszi: *Mars.* 51). *Posgás*, *pozsgás*: burrus, rufus Nom. rot, strotzend. „Nagy *pozsgás* tűzláng (Mel: *SzJán.* 298). Igen egészséges. *pozsgás*“ (Kisv: *Adag.* 97).

Tel: impleo, repleo; füllen. „Tanulj ajtatosson gondolkodván érdemeket telned (CornC. 14). Szívét nem kevés bútelé“ (GyöngyD: *MV.* 5). *Telik*: impleor, repleor; voll werden, sich füllen. „Mereggel tölt halál (ÉrsC. 282b). Nosza pokol, teljél hitetlenekkel“ (Matkó: *BCsák.* 317). *Tölt*: 1. impleto, farcio MA. füllen PPB. 2. fundo C. MA. giessen, füllen PPB. *Töltsér*, *tölcsér*: infundibulum, epichysis C. MA. trichter PPB.

Miért, *mert*: quia, quoniam C. weil. „Miért legottan nem engedél, azért parancsolok neked, hogy mezejtelen menj Assisba (EhrC. 56). Miért nem szól vala, néma ökörnek nevezék (DebrC. 205). Mert soha nem ismertelek titeket, távozzatok el én tőlem“ (JordC. 374).

A bírálat álláspontjára helyezkedve, nem lehet tagadni,

a *Nyelvtörténeti Szótár* rakva van ilyenmü tökéletlenségekkel. Az *elandalodik* például az *Antal* szó alá van csatolva, a *balgata* a *bolyog* alá. Csodálkozást kelthet továbbá, hogy az *ámbár* a *bátor*, a *ruvatal* a *ró*, a *törzsökös* a *torzsa* stb. származékai gyanánt vannak föltüntetve. E csodálkozás, ha ily pusztán állítjuk őket egymás mellé, mindenestre alapos; de tekintse meg bármely művelt olvasó az egész szócsaládot, vesse össze az alakváltozásokat s a jelentés-fejlődés menetét, nem csak hogy megütközést nem kelt benne az illető szó családosítása, hanem egészen természetesnek fogja találni.

S ha a szerkesztők, számba véve, hogy e szótár használói kivétel nélkül mind iskolavégzett, tanult emberek, több, első tekintetre egymástól távol álló szókat családosítottak is, hogy e tekintetben a megengedett határon nem terjeszkedtek túl s ezt nem bravourkodásból tették, annak akárhány példájával találkozhatik a képzetebb olvasó. A tudományos kutatásnak több oly szó rokonságát és egybetartozását sikerült földerítenie, a melyek közt a nyelvi jelenségek megítélésében járatlanabb olvasó semmiféle kapcsolatot sem fődözhet föl. Noha e megállapításokról a szerkesztőknek biztos tudomások volt, hisz e kutatások eredményében nekik is jó részök van, mind a mellett, hogy elég óvatosságot tanúsítottak a szók családosításában, a sok közül csak egynehány példával kívánjuk megvilágitani: *Héj*: tectum, dach; *hiába*: frustra, incassum, vergeblich; *hézag*: ,concauus, obinanus, hohl, leer‘ kétségtelenül egy törzsöknek a hajtásai s a szótárban mégis egymástól különválasztva, mint önálló szók vannak beiktatva. Hasonlóképen más-más helyen, önálló szóként vannak föltüntetve, noha közös származások ki van mutatva, a következők is: a) *Évad*: tempus, zeit, *iktat*: adscisco, einführen, *jó*: fluvius, fluss, *jut*: devenio, anlangen. b) *Jó*: bonus, gut, *inkább*: magis, mehr, *gyógyít*: sano, heilen, *jós*: magus, zauberer. c) *Inség*: calamitas, jammer, *inas*: pedisequus, famulus, bedienter. d) *Pót*: addimentum, zusatz, *falka*: frustum, stück, *folt*: pars, teil. e) *Sző*: texo, weben, *sövény*: sepes, zaun stb.

«Az Utasítások kilenczedik pontja azt rendeli, hogy az összetett szókat csak főszavoknál kell tárgyalni. A szerkesztők e határozat ellen minden lépten-nyomon vétenek, nem ugyan eltökélt szándékból, hanem pusztá elhamarkodásból. *Vízibika*, *abrak-cipó* a kellő helyen van; *náli-bika*, *zsemlye-cipó*

ellenben helyehagyott. *Fölíbe-épít*: szabályszerűleg az *épít*-nél, ellenben *fölíbe-terít* és *fölíbe-tesz* csakis a *fölíbe* alatt található. *Gabonás-föld*, a mint művelt földhöz illik, alárendeli magát a törvénynek, nem úgy a *kopár-föld*. *Csecsemő-gyermek*, ellenben **pókás-gyermek*, noha ez sem egyéb, mint amaz. *Hítes-társ* más elbánásban részesül, mint a **hítes-apa* vagy **hítes-nő*. Az sem érthető, hogy miért került a *ketté-szeg* és *ketté-oszt* a *ketté* alá, mikor a *ketté-hasít* és *ketté-vág* a *hasít* és *vág* alatt külön czikkben szerepel. *Kidőlt-lábú*, *kincses-láda* itt; **meredt-nyakú*, **kenyeres-táska* amott.» S a következetlenségeknek e példáiból még egy hosszú lajstromot közöl a bíráló, s mind-azt, a mint előre bocsátja, csak mutatványkép említi föl.

Ehhez némi magyarázat szükséges.

Az elősorolt 'összetételek' közül valódi összetételkép esupán az egy *pókás-gyermek* az, a mely nem főszava, a *gyermek*, hanem első tagja, a *pókás* alatt található. Ennek a nyitja pedig az, hogy a *póka*: windel = p ó l y a a ritkább s alakjánál fogva érdekesebb szavak sorába tartozik, rendezés alkalmával tehát az illető czédula nem a Gy, hanem a P betűs szavak sorába került. Minthogy pedig a *póká*-nak e melléknévi származéka csakis két író adatával van támogatva, már ritkaságáért is föl kellett venni a főszavak sorába. A többiek, a melyeket a bíráló elősorol, hogy az utasítás ellenére nem alapszavok, hanem első tagjok szerint vannak elhelyezve, más megítélés alá esnek.

A bíráló megrójjá például, hogy míg a *fölíbe-épít* az *épít*-nél, a *ketté-hasít* és *ketté-vág* a *hasít* és *vág* alatt külön czikkben szerepel, addig a *fölíbe-terít*, *fölíbe-tesz* csakis a *fölíbe* alatt, a *ketté-szeg*, *ketté-oszt* pedig a *ketté* alatt szerepel. A következetlenség szembeszökő, szembeszökő mindenki előtt, a ki nem látta a szótárt, vagy ha látta, nem nézett utána az adatoknak. A ki azonban beletekintett, bizonyára máskep ítél e következetlenségről. Látja tudniillik, hogy a Föl, fél alapszó alá a következő származékok vannak függesztve: *Följebb*, *Följebböz*, *Följebbkébb*, *Följebbség*, *Fölíbe*; ez utóbbinál aztán, mint az előbbieket mindegyikénél, a jelentés (in summum ejus Kr. super, über) után következnek a példák. Idezem abban a rendben, a mint ott láthatók: *Fölíbe írom*: inscribo; *fölíbe terítem*: supersterno; *fölíbe teszem*: superpono MA. Hasonlóképp áll a dolog a *ketté-oszt* feléssel is. A Két alapszó után következnek a származékok: *Kétel*, *Kétes*, *Kétféle*, *Kétképpen*, *Kétség*, *Két-*

szőr, Ketté: in duas partes, bifariam Kr. entzwei, s nyomban reá e példák: „Ketté osztja: bipartitur; ketté szegi: diffringit MA.” Nem tudom, az igekötőként szereplő *fölibe, ketté* s a többi ide tartozó szókra miként lehetne alkalmas példákat idézni igék nélkül. És ilyen, a bírálókat szerint nem helyén való példák mindazok, amelyek az *alá (alája), elé (eleibe), ellen (ellene), földre, mellé, mellette* stb. igekötőkként szereplő szók igazolására szolgálnak.

Az idevágó „elhamarkodásoknak” nagy száma jobbára a jelzős szerkezetekből kerül ki. Ilyen mindjárt ez a két, alapszavoknál nem található melléknévi szerkezet: *hites apa, hites fiú* a *hites társ* ellenében, mely mint összetétel, a *társ* alá van iktatva. A ki beletekint a szótárba s utána néz az adatoknak, másképp ítél e helytelenségekről is. A *hites* szóhoz ez a jelentés van csatolva: „adoptivus”, s erre következnek e jelentést igazoló adatok: „Hites atya: pater adoptivus; hites fiú: adoptivus filius MA.” E szótári példák tehát, még más két író adatával, a *hites* szónak egy prægans jelentését igazolják; a *hites-társ* ellenben az odacsatolt „conjux, gattin” értelmezés szerint egységes fogalommal fejlődött kifejezés, s így valódi összetételnek vehető s annak is van föltüntetve. A két szerkezet tehát nem egy kalap alá való. Ilykép ítélendő meg a *gabonás-*föld* és **kopár föld* is.

Általában, ha szoros értelemben vesszük az összetétel kifejezést s alkalmazásának megítélésében szigorú mértékkel élünk, a szerkesztők nem abban vétettek, hogy keveset, hanem hogy sokat vettek föl az összetételek sorába, amelyek voltaképen nem azok; mert ha „jó falat” összetétel, ép oly joggal összetétel az „izes, izetlen, száraz, keserű, édes, nagy, kis” stb. falat” is. Minden tárgynak annyi lehet a jelzője, a mennyi való vagy képzelt tulajdonságot födözhetünk föl benne s viszont ugyanazon egy jelző száz meg száz legkülönbözőbb tárgyra alkalmazható. A *hely*, hogy a „helytelenségek” sorából idézzünk, lehet hegyes, völgyes, sík, lapos, kies, zordon, tágas, szűk, étkező, alvó, arató, s tudja a jó ég, mi mi mindenféle nem; viszont hány tárgy van, és melyik az, a mely nem lehet hosszú, rövid, nagy, kicsiny, egyenes, görbe stb. stb. Ha tehát a *nyak* és *táska* szókra idézek példákat, az elsőnél minden bizonynyal ott találom egyikét vagy másikat eme jelzőknek: hosszú, rövid, vastag,

ferde, meredt, kövér, sovány stb.; az utóbbinál pedig: bőr, vászon, kézi, kenyeres, úti, vállravető, varró, koldus, vadász, vándor, pásztor. (Különben itt meg kell jegyeznünk, hogy a *nyak* alatt megtalálható a *merő-nyak*, valamint a *táska* alatt a *kenyeres-táska* is.) Még nem készült s nem is fog, míg a világ tart, készülni oly szótár, a mely helyet engedhetne lapjain e kimeríthetetlen, végtelenre nyúló sorozatnak.

«Még bajosabb az illető szót megtalálni, ha három vagy négy szóból van összetéve. *Fegyvertartó-ház* a **ház*-nál van; a *hústartó-ház* ellenben a *tartó* alatt.»

Igaz, úgy van; azaz mégis másképp van. A ki rányit a szótárban ez utóbbira, ott a *Tartó* összetételeivel találkozik. Minthogy pedig a régi nyelv a valamely czélra szánt helyiség megnevezésénél nem elégedett meg magával a jelző szóval, mint a mai nyelv (ebédlő, szálló, úsztató, temető stb.), hanem az illető helyiség nevét is kitette: ebédlő *szoba*, szálló *ház*, úsztató *hely*, temető *kert*, következik, hogy ha az alapszóként vett *Tartó* összetételei egy és más helyiség jelzőjeként állanak, a régi nyelv példáiban ott találjuk az illető helynevet is: *hely*, *ház*, *kamara*, *pincze*. Midőn tehát a *tartó* szónak kijegyzett összetételeit egymás után elősoroltuk, a legtöbbjénél utána függesztve találtuk a megfelelő helynevet is: *élés-tartó* (kamora) — megvan a *kamara* alatt is az összetételek között. *Fegyver-tartó* (ház) — szintén megvan a *ház* összetételeinek sorában. *Hús-tartó* (ház): carnarium MA. fleischkammer Nom. 38. Itt tehát, mint a rekeszjel is mutatja, nem a *Ház*, hanem a *Tartó* összetételei vannak elősorolva.

«A *falmázló-mész* a *mázló* alatt található, a *falsikárló-mész* ellenben a *mész* alatt.»

Rányitok a *Mázoló* szóra. Utána, mint összetétel, ez van beiktatva: *fal-mázló*: tector MA. s következik reá az igazoló példa: *Fal-mázló mész*: tectorium MA. Megnézem azután a *Mész* szót. Ennek négy összetételét találom, köztük ezt: *meszélő-mész*: fal-sikárló mész, tectorium MA. E helyen tehát a *falsikárló mész* nem czímszó, se nem összetétel, hanem értelmező kitétel, a *meszélő mész*-nek egyértékese.

«A *számszeríjjal lövöldöző hely* megkeresését, erőpróbául, a tisztelt olvasóra bízom.»

Ez furcsaságkép van főlemlítve. Furcsasága pedig ebből

áll. A *Szër* összetételei vannak elszámálva; ezeknek sorában ott találja az olvasó, minthogy magában állva nem használatos, rekeszbe téve ezt is: [*szám-szër*], ez alatt pedig, minthogy csupán e kapcsolatban fordul elő, ezt az összetételt: *szám-szër(íj)*; a rá vonatkozó példák n a k elseje pedig a furcsaság gyanánt idézett ‚Számszerijjal lövöldözõ hely‘.

Azt nem akarjuk állítani, hogy a t. bírálónak minden e rovatba tartozó kifogása egynemű a most fölemlítettekkel; vannak biz olyanok is, a melyek helyesebben lettek volna mint összetételek, második tagjok alá beiktatva, mintsem első tagjok szerint a példák között fölemlítve; ilyenek: *zsemlye-czipó*, *kerülõ-beszéd*, *súgó-mise* stb. Ezek azonban könnyen érthetők s meg is bocsáthatók, ha tekintetbe vesszük, hogy közel egy millió adat osztályozásáról van szó; hogy a rendezést nem a szerkesztőség végezte s így egyik-másik czédula nem a maga helyére volt beiktatva; hogy ugyanaz a példa, a melyet külön kétszer, háromszor is föl kellett volna jegyezni, csak egyszer volt kiírva, s a melyik szerkesztőnek épen a kezébe jutott, az használta föl és alkalmazta a maga czélja szerint. Ehhez járúl még, hogy a pótlásoknak tetemesen nagy száma, különösen a hátrább álló betűkben, akkor került bele a szótárba, mikor már az első füzetek ki voltak nyomva. Így jutott például a *zsemlye-czipó* nem a második szó alá összetételnek, hanem az első alá példának; a *nádi-bika* is helyet talált volna a *bika* összetételei közt, ha a pótlék-adatok rendezője az N kezdetű szavak sorába nem helyezi el, a honnan természetesen, ha már egyszer megvolt, szintén nem maradhatott ki, mert a *Nádi* melléknévre ezen kívül csupán e gy példa volt található.

IV.

Következnek, a mint a bírálat nevezi, a ‚hibák és gondatlanságok‘.

«Az Utasítások nyolczadik pontja azt rendeli, hogy az összetett szók c s a k a főszavoknál tárgyalandók. A szerkesztők ennek ellenére, nagyon sok esetben, k é t különböző helyen is tárgyalják, minden utalás nélkül, ugyanazt a szót: *alávaló*, *czo-ki*, *enni-való*, *jelen-volta*, *minemű*, *középszerű* stb. Világos, hogy a két különböző helyen levő, két különféle tárgyalás

könnyen tévedésbe ejtheti a szótár használóját. Valaki például az *alávaló* szóra keres idézeteket. A kellő helyen azt találja, hogy e szónak három értelme van s hogy mai közönséges jelentésében a codexek közül csakis a Vitkovics-codex egyetlen helyén fordul elő. Ebben megnyugszik és épít rá. Holott ha a másik tárgyalást olvassa, következtetése egészen máskép hangzik; mert itt meg azt találja, hogy az *alávaló* szónak négy értelme van s hogy mai közönséges jelentésében az Érdy-codexben, Debreczeni-codexben és a Kazinczy-codexben többször előfordul.»

Természetesen, hogy hiba és gondatlanság, ha úgy távolról s avatatlan szemmel nézzük a dolgot. Midőn a bizottság az Utasításokat egybeállította, gondosan körültekintett s számba vette mind az előfordulható eseteket. De maga is tapasztalatlan lévén, egy és más mozzanat elkerülte figyelmét, a melyek csak a szerkesztés folyamata közben tolakodtak elő. Van, valamint más, úgy a mi nyelvünkben is néhány, ha lehet úgy neveznem, kétszínű szó, azaz olyanok, a melyek felig-meddig képzők szerepében működnek, de egyszersmind önálló nevek is. Ezek: *szér, kor, féle, való, volt (volta)*. Midőn szerkesztés közben sorra kerültek, előállott a kérdés, hova oszszuk be őket. S abban állapodtunk meg, hogy kettős szerepöknél fogva szükségkép mind a két helyen elő kell fordulniok. Egyszer mint képzők, nevékhöz ragadva, másszor alapszavok alatt, az összetételek sorában. Így történt azután, hogy *Eggy-szérű, Közép-szérű, Fél-szér, Kétszér, Hétszér* első ízben az **Éggy, Közép, Fél, Két, Hét** szavak után mint ezeknek származékai, másodízben pedig a **Szér** összetételeinek sorában is helyet foglaltak: *éggy-szérű, közép-szérű, fél-szér, két-szér, hét-szér*. S ilyen ket helyen való tárgyalást, még azokon kívül is, a melyeket a bírálattal előszámlál, akárhányat talál az olvasó. Így **Nádor**(ispán) megtalálható az **N** betűben, mint igazolása a **Nádor** szónak, a mely magában nem, hanem csakis az *ispán* szóval való kapcsolatban volt hajdanta járatos; de megtalálható az **Ispán** alatt is, mint ennek összetétele: *nádor-ispán*. Hasonlók: **Tisza**(fa) és *tisza-fa*, **Tim**(fű) és *tim-fű*, **Királyné** és *király-né*, **Tehát** és *ta-hát, te-hát*, **Szég**(fű) és *szég-fű, szék-fű*. (Ez utóbbit azért volt szükséges a **Szég** [clavus, nagel] alá, mint ennek származékát, fölvenni, mert *székfű* alakban is lévén járatos, hogy az olvasó ez alakjára támaszkodva, ne hozza valamikép

a *Szék* [natron] szóval kapcsolatba.) Kétszer fordulnak még elő: *Néha, Néhány, Néhol, Néki, Némely, Némi, Nétalám*, egyszer mint a *Né* (ali-, je-) alapszónak származékai, másszor mint a *Ha, Hány, Hol, Ki, Melly, Mi, Talám* összetételei: *né-ha, né-hány, né-hol, né-ki, né-melly, né-mi, né-talám*. Ezekhez tartozik a megrovott *coki* is, azzal a különbséggel, hogy e szó egyik helyen csak a példák sorában található a *Co* alapszó alatt, mely más kapcsolatban is használatos volt: 'Czo baráz-dára számár!' s ismét a *Ki*: 'foras, hinaus' alapszónál mint összetétel: *co-ki*.

E szempontból ítélendőek meg az elősorolt *alávaló, hiába-való, igazvolta, jóvolta* stb. 'gondatlanságok' is. De itt még némi fölvilágosítással is tartozunk. A t. bíráló nem lévén beavatva a szerkesztés szövevényes, ügyes-bajos munkájába, jó okkal róttá meg azt a különösséget, hogy míg a *való*-féle összetételekre az előbbi helyen többnyire kevés, néha meg egyetlen-egy példát se találunk, addig a második alkalommal néha egész sora van idézve a példáknak; s hogy ugyanígy állunk a jelentés tekintetében is: «az *alávaló* szónak a kellő helyen (*való* alatt) három értelme van, a másik helyen meg (*alá* alatt) ugyane szónak négy értelme van. Az *idevaló* szóról az egyik helyen (*ide* alatt) csak annyi van mondva: 'hujas SI. hiesig (*Lev. Tár. I. 49*)'; a másik helyen (*való* alatt) a tárgyalás tizenegy sorra terjed, a szónak két értelme van megkülönböztetve, és nem kevesebb, mint hat részletes idézettel megvilágosítva».

Nem tudom, észrevette-e a t. bíráló azt a jelenséget, hogy míg a *-való* összetételei nagy részben mind a két helyen megtalálhatók, addig a *-volta*-nak a *Vagyon* alapszónál idézett 63 összetétele közül az előbbi helyen csupán csak hat: *igazvolta, jelenvolta, jóvolta, mivelta, nagyvolta, távolvolta* van idézve: s ha észrevette, nem kérdezte-e: hát ennek mi lehet az oka? Okát adom. A gyűjtők legnagyobb része azon véleményekben, hogy a *volta* körülbelől olyan nyelvi elem, mint például a *-kor* és *mulva*, s valamint ezekben: (három) *órákor, esztendő mulva*, senki se lát összetételt, illetőleg származékot, ép úgy se nem összetétel, se nem származék például *árva volta, gonosz volta* stb., ügyet se vetettek az ilyféle szerkezetekre s fölös dolognak tartották följegyzésöket. A *való* valamivel jobb elbánásban részesült, a mennyiben legalább a szokottabb összetételek ki voltak jegyezve. De az ide tartozók is abban a

a fogyatkozásban szenvedtek, hogy legtöbbször kevés, s egy-némelyikéből csupán egy adat volt idézve. Midőn tehát már jó későn s egészen vége felé a **Vagyon** alapszónak s *Volta* s *Való* származékainak szerkesztésére került a sor, akkor tapasztaltuk csak, hogy az előbbire alig egy-két adat áll rendelkezésünkre, az utóbbinál pedig fölötte hiányos az egyes mutató szókat támogató példák száma. Hogy tehát e fogyatkozásban legalább némileg segítve legyen, a sajtó alá rendezés és az idő közben folyton gyűjtögetett pótlások alkalmával ki-kijegyezgettük e két szóra vonatkozó példákat s nem egyet még az utolsó pillanatban beiktattunk a maga helyére. Így történt azután, hogy a *Volta* rovata az utóbbi helyen hatvanháromra, a *Való*-é pedig száztizenhétre szaporodott; az utóbbinál azonkívül különösen azon szókat, a melyek az előbbi részben kevesebb vagy hiányos példakkal voltak támogatva, vagy jelentés tekintetében is egy és más fogyatkozást tüntettek föl, mind a kettőre nézve a rövid idő közben még föllelhető pótlásokkal láttuk el.

Más föltűnő példája a ‚gondatlanságnak‘, hogy «míg nemely szót két tárgyalásban is részesítenek a szerkesztők, másoknak egyet sem juttatnak». S következik 24 szó idézete, a melyek egyik-másik példában megvannak, de mint külön mutatószók hiányzanak. Ezek után következik a záradék: «Meg vagyok győződve, hogy egy csinos kis szótárt lehetne összeállítani a *Nyelvtörténeti Szótárban* meglevő, de meg nem található szavakból». [És ezek közt a szótárban meglevő, de meg nem található szók között említve van ez a három is: *meg-dühödik*, *fejjelke* és *iresedik*. Az elsőt föllelheti az olvasó a *Düh* alapszó alatt: ‚*meg-dühödik*: insanio, insanus fio, furore corripior MA. rabio PPBl. wüten, rasen PPB.‘ összesen nyolcz példával. A második szintén megtalálható az *Al* alapszó alatt, melynek egyéb összetételei közt ez is előfordul: ‚*fej-al*, *fő-al*‘; e *fej-al* szónak van egy népies, ‚illeszkedve módosult alakja: *fejfel* (*Nyr.* IV. 110); és ennek a származéka a szótárban meglevő s meg nem található állított, de a *fej-al* után megtalálható származéka: ‚*fejfelke*. Hátrül azért dombos a hajam, mert fekszik *fejfelkén*, és ez neveztetik sinyonnak a nevéen (Gvad: *FNót.* 94).‘ A harmadikról, az *iresedik*-ről később számolok be.]

Itt újra ismételhetjük, a mit föntebb mondtunk, hogy a t. bíráló, nem lévén beavatva a szerkesztés szövevényes, ügyes-

bajos munkájába, jó okkal róttá meg e fogyatkozásokat. Ha ugyanis figyelembe vette volna, hogy minő szó alatt található föl egyik és másik azok közül, a melyek külön mutató-szókül nincsenek fölvéve, arra a föltűnő tapasztalatra jutott volna, hogy ezek oly alapszók példái közt fordulnak elő, a melyek betűrendben rendesen hátrább állnak, mint az idézett kimaradt szó. *Olvadék* például a *Söprű* alatti példák egyikében található. S így tovább: *macska-ezüst: földi-Len* és *Vászon*, *megbimbózás: Csira*, *erdei-mustár: Repce*, *káposzta csima: Spárga*, *bojtos-fa: Hintező*, *mirigyest: meg-Poklosít*, *alája-föld: hozzá-Varr*, *réti-kutyó, vízi-gága: Réce*, *akadályoskodik: Iránt*, *cselefediskedik: Ledérség*, *sennyedék-fű: Szöszke*, *fütttyent: Sebes*, *cserépzet: Szücs*, *hec-mester: Szurmos*, *eloldall: meg-Szüküll*, *csilyángyolcs: Papiros* alatt. Ennek is megvan a maga oka. Midőn egyes betű azon a ponton állt, hogy szedés alá kerüljön, még egy utolsó átjavításon kellett keresztül mennie; s ez alkalommal kerültek bele az idő közben újonnan szerzett adatok s ugyanakkor történt a példa nélkül álló források kiírása s beiktatása is. Például midőn az **S** betű revisiójára került a sor, volt még, hogy sokat ne mondjunk, kétszáz olyan adat, a mely idézet nélkül volt beiktatva. Ezek közül való volt a többi közt a *sebes*, *spárga* is. Beszerzésök s kiírásuk végett napokat kellett tölteni hol az egyik, hol a másik könyvtárban; de e fáradságot föl kellett áldozni, ha akartuk, hogy ne értéktelen pótlék, hanem valóban hasznavehető adat legyen az illető szerző vallomása. A kiegészített példák ezek voltak: „Könnyebb lett volna Nagy Sándor paripáját *sebes* futtában visszafütttyenteni, hogysen asszonyom nyelvét egy kevés pihenésre bírni (Fal: *NA.* 187). Főve saláta módjára eszik *spárgá*-nak gyöngye hegyit, káposzta csimáját (Lipp: *PKert.* II. 64).“ Ha tehát sejtelve lett volna t. bírálónknak arról, hogy ezek a példák csak akkor voltak kiírva, midőn már az **O**, **Ö** betű nyomás alatt volt, bizonyára nem botránkozott volna meg rajta, hogy külön czímszóként nincsenek fölvéve: vissza-fütttyent, káposzta-csima.

Minderről pedig világos meggyőződést szerezhetni, ha a kéziratot, a melybe mindenki bármikor beletekinthet, a már kinyomtatott szöveggel egybevetjük. Így például, minthogy épen az **S** betűre tévedtünk, csupán az első négy szót veszem: *Sabrag*, *Sáf*, *Sáfár* és származékai, *Safarina*. Ezek közül

Sabrag mindenestől új czikk. A *Sáf* öt idézete közül három pótlek. A *Sáfár* és származékainak 55 adata közül huszonkettő részben új czikk, részben kiegészített adat, részben pedig teljesen új példák. *Safarina* alatt kilencz példa van idézve; ebből nyolcz teljesen új. Söt százakra meg százakra megy az oly példáknak a száma is, a melyek meg sincsenek a kéziratban s csak a már szedés alól kikerült ívek javítása közben voltak az adatok közé betoldva.

A mindebből folyó következtetés egyszerű, annyira átlátszó, hogy a további vele való foglalkozást sértésnek tartanám az olvasóra nézve.

«A szó-családosítás ellen is vetenek néha a szerkesztők.» Az e nembe tartozó vétségek: *fönn-héjáz*, *teped*, *tipiczkel*, *zimbóralatlan* és *toplakodás*; tehát a 40,000-re menő szó közül mindössze öt. Megbocsátható vétség. Kettőt azonban még ezek közül is le kell számítanunk. A bírálat, a szótárral ellentétben, a *héj*, *haj* = t e t ő származékának tartja a *fönn-héjáz* szót; de ha nem teljesen bizonyos is, hogy a *héja* szónak az ereszteke, az még sokkal valószínűtlenebb, a mint a bírálat láthatóan erőltetve magyarázza. Közelebb jár a valóhoz, hogy a kép egy magasan járó állatról, a *héjára*-ról, mintsem egy mozdulatlan, holt tárgyról, a ,háztetőről' van véve.

Zimbóralatlan a bírálat szerint helytelenül van a **Z** betűs szavak sorába iktatva, mert világos, hogy a *czimbóral*-ból származik. Biz ez csak olyan világos, mint az, hogy a *süvöltény*: *sperbeere* a *süvölt* igének a származéka, vagy hogy a *szuszék*: *getreidekammer* nem egyéb, mint a *szú-szék*. Én legalább a ,szövetségtelen' jelentést nem tudom beleolvasni.

«A *boltos-legény* föltünő garmond-köntösben mutogatja magát, ellenben a *kovács-legény*-nek csak petit jut. A *félköből* méltán megneheztelhet, hogy a szerkesztők kevesebbre becsülték a *félvéká*-nál.» Ez is megrováskép van mondva. De hát mit kellett volna tenni? A *legény* szónak, a mint mindenki tudja, *gehilfe* (mesterlegény, vagy a mint ma nevezik: *iparos-segéd*) jelentése is van. Már most micsoda példát idézek én erre, hogy ne vétsek valamelyik bírálóm ellen, ha nem szabad a *kovács*, *borbély*, *molnár* és semmiféle más mesterlegényt idéznem. Így vagyunk a *félköből*-lel is; ha helyette *fél-akó*, *fél-meszely*, *fél-krajczár* vagy akármi más volna a

példák közé fölvéve, az szakasztott olyan hiba volna, mint a *fél-köböl*.

V.

«Értelmezési hiba is elég maradt a szótárban, egyrészt a gyűjtők pontatlanságából, de másrészt a szerkesztők elsie-
tett munkájából is» — s számszerint 28 ilyen hibásan értelmezett szó van elősorolva. E 28 közül *gattos, kutya-hajlék* nem hibás értelmezés, hanem sajtóhibák. *Sokoró* se idevaló, mert a jelentés helyét a példa foglalja el; valamint a *fakó*-nak is az a hibája, hogy egy jelentés-árnyéklata hiányzik. *Hintó-láda, solyomást, tippanó, tombás, rigály* jelentések helyén meg vannak kérdőjelezve; tehát ezek se mondhatók hibás értelmezéseknek. A *hintó-láda*: schubkasten? szó idézete után így kiált föl a bíráló: 'Csodálatos, hogy a szerkesztők a hintó-ládát nem ismerik'. Dehogy nem ismerik; hanem az idézett helynek utána is néztek, s ott azt találták, hogy a hintó-ládában 'van egy vég abrosz, négy vég törülő kendő, egy ingváll, öt varrott lepedő, kinek ketteje arannyal varrott, ket reczés lepedő és egy közönséges, három párnahéj selyemmel varrott, vörös bársony öt rend ezüst csipkés szoknya' s még más 23 oly különféle holmi, a melyek semmiféle oly hintó-ládában el nem férnek, a minőtők ismernek.

Helytelenül vannak még értelmezve: *baksa*: equuleus, das füllén. A szó Calepinusból van idézve: 'equuleus: gall. chevalet, germ. ein fül, ung. tsikó vagy baksa'. — «*Csicsa*: senex, alter; *csicsa* nem öreget, hanem csacsit, mamlaszt jelent.» Ide írom a nyelveket, a melyekből hozzánk került e szó: tör. *čiče*: tante, ältere schwester; szerb *čiča*: vatersbruder (Mikl: *TürkElem.*). — «*Estvényen* [?]: crepusculo MA. A szerkesztők magok is kételkednek, vajon e szó jól van-e kiírva; ha az idézett helyet megtekintik, észrevették volna, hogy ott *estvényén* áll.» *Estvényen* sajtóhiba; de a kérdőjel nem ezt illeti, hanem magát a MA. *estvényén* alakját. — «*Csirke-fa*: querquedula C. [entenbaum]. Nem entenbaum, hanem wasserhuhn, nem is *fa*, hanem *fu*, *csirke-fu*, a mai *vizi-csirke*.» Minthogy a czédulán világosan *fa*, s nem *fu* volt olvasható, annál inkább nem lehetett a *csirkefu* megvoltán kételkedni,

mert a Calepinus korabeli természetrajz csakugyan mesélt egy ilyféle fáról. Müller M. *Újabb fölolvásaiban* meg is van a rajza. — «*Hörpítés*: [pituitosus; schleimig]. *Hörpítés* nem nyálasat jelent. Vö. Kriza: *hirpítél*: nehezen lélezkik.» A példából egészen kétségtelen, hogy *hörpítéskedik* és *nyálaskodik* hitvitázó régi íróinknál teljesen egy-értelmű kitételek. Különben Palóciában ‚hörpítés: köhögös, hurutos beteg‘ (*Nyelvőr*, XXI. 328). — «*Levegő*. A gyűjtő elfeledte e szónak jelentéseit MA.-ból kijegyezni s e mulasztás a szerkesztőket, a többi idézetek kedvéért, mindenféle furfangos értelmezésekbe sodorta.» A *levegő*-nek MA.-ban található mind a két jelentése megvan a szótárban is, azzal a különbséggel, hogy ‚bractea lamina‘ helyett ‚pensile, gehänge‘ áll. Az ott idézett példából ugyanis világos, hogy a *levegő* e jelentésében ugyanaz, a mi a gyakrabban használt *libbentő* vagy *lebbentyű*. — «*Bozza-ser*: alica Maj. A latin *alica* nem *bozza*, hanem *boza*, az ismert kun ital.» Ha ez hiba, a mit a szerkesztőknek ki kellett volna javítaniok, akkor hiba s hasonlóképen javításra szorult volna a Veszprémi-, Tihanyi codexek s Heltai *hassad* tévedése is *hasad* helyett; valamint ezek is: *bélleg* (Sam.), *billög* (ErdyC.), *billyeg* (MA.); *csallyán* (Mel. Lép.); *csattos* (Mel.), *csattig* (Pázm.); *csirippel* (Pesti. Cis. Bal.); *éppülés* (Kár. MA. Zvon.); *lázsad*, *lázaszt* (GKat. Pázm. Gyöngy.) stb. — «*Sík*. E szónak három értelmét különböztetik meg, de épen a legérdekesebbet: aluta inaurata kifejejtik.» A II. kötet 1567. lapján ez áll: ‚1. **Sík** (a jelzett három jelentéssel); az 1569. oldalon pedig: 2. **Sík**: aluta inaurata MA. vergoldetes leder Adámi.‘ — «*Sömörögös* [a szótárban *sömöröges*, *sömörögös* áll Sz. G.]: [pustulis affectus; blatterig]. Nem az, hanem rugosus, runzelig MA.» Félig igaz, a mennyiben *sömörög*, a melynek kétségtelen származéka, annyi mint: ‚ruga, runzel‘; de *sömörög* annyi is, mint: ‚viszketeges hámlás a bőrön; *sönnyedék*: rüh, viszketegség‘ (Tájsz. Lásd még CzF.). — «*Megtaglás*: [circumcisio; beschneidung]. Nem az, valamint a *megtagol* sem obtrunco, disseco, hanem fustigo, pulso, verbero MA.» A példa, a melyből a jelentés idézve van, a Debreczeni-codexnek egyik fejezetéből van véve, a melynek fölirata: ‚Kis karácson napra való prédikáció‘. Ebben pedig a többi közt ez is olvasható: ‚Mondá a boldogságos szüz Mária szent Józsefnek: Menj el s vidd fel Jerusalembé s metélted környül a papokkal! Fel vivé azért József a gyermek

Jézust a templomba. Gondold meg itt, miképen sír keservesön az Istennek fia hullatván a megtaglásban érottök az ő drágalátos szent vérét.'

Általában a t. bíráló MA.-ra, valamint egyéb tekintetben, úgy értelmezés dolgában is, fölötte nagy súlyt látszik helyezni: pedig épen a legérdekesebb jelentésekre nézve, ha csupán ő rá szorúltunk volna, igen sok esetben nem tájékozódhattunk volna. *Személy* öt jelentéséből MA. csak a harmadikra nézve szerepel tanúként. Így, hogy csupán egy-két föltünőbb példát említsünk, a *Szer* tizennégy jelentéséhez MA. csak kettővel járult, a *Rend* tizennyolcz számához pedig csupán egygyel. A *Tér* ige ,venio, eo, se conferre' jelentését huszonkilencz példa igazolja, míg MA. ,converter, revertor'-ját egyetlen példa sem támogatja.

A helytelen értelmezések közül tehát, a melyeket a bírálat összeállíthatott, az egész szótárra esik összesen tíz. Lesz még bizonyára több is. De ha megfontoljuk, hogy igen sokszor egy-két hézagos vagy homályos értelmű példa alapján kellett egy és más szó értelmét kisajtolni, ezekért a vétségekért bizonyára minden elfogulatlan ítélő megadja nekünk a föلودozást.

Hogy mindenkinek kijusson a magáé, a gyűjtőkről sem feledkezik meg a bírálat s kellőkép részesíti őket a megrovásban, az elköveték számtalan ,pontatlanság' és ,badarság' miatt.

A *Bevetés*ben mi is megemlékeztünk azon hibás adatok nagy számáról, a melyeket a gyűjtők elkövettek s többeket elő is számláltunk, hogy rá mutassunk az e nemű nehézségekre is, a melyek, a többiekhez szövetkezve, tetemesen akadályozták és késleltették a szerkesztés munkáját. Kétségtelen, hogy a hibák közt volt nem egy oly nemű, a mely szemelláthatólag a gondatlanság rovására esik; de minden elkövetett botlást és hibát bűnül róni föl e fárasztó és szellemtelen munka teljesítőinek, mégis csak méltatlanság. Hisz ha épen az, a ki az anyaggyűjtésben a legtöbbet fáradozott, a ki éjet nappallá tett, a ki dolgozott majdnem egymaga akkor is, a mikor a többiek abba hagyták a munkát, s a kit mégis a nyilvánosság a legkíméletlenebbül meghurczolt, a kinek még azt is bűnül rótták föl, hogy rendkívül sokat dolgozott, — pedig, a mint én gondolom, ha ez bűn, semmi esetre sem oly nagy bűn, mint

az, ha valaki semmit sem végezett, — mondom, ha ő nem lett volna oly szorgalmas és kitartó az anyaggyűjtésben, a t. bíráló alig számlálhatta volna elő 1892 végén szótárunk számos fogyatkozásait.

A bírálat tehát, a gyűjtők elkövette hibákról is megemlékezve, mutatóképp egész sorozatot közöl ezekből a vétségekből. Hát biz ezek, mi türés-tagadás benne, hibák; de hisz ezen a sikamlós, rögs térségen, a minő különösen a codexirodalom, oly könnyű s annyira emberi a botlás, hogy azon kellene csodálkoznunk, a ki mindvégig egyenesen tudna haladni. A bírálat előszámlálva azon szókat, a melyek, noha a példák közt megvannak, de mutató szókül nincsenek fölvéve, főlemlíti az *íreskedik* szót is, a mely pedig az *oly-*mint* alatti példák egyikében megtalálható. Ha az olvasó utána néz az *Ir*: ,salbe', *Irés*: ,salben-' alatt az *íreskedik*: ,sich salben' származékot csakugyan nem találja meg; de ha rányit az *Üres*, *ires* cikkre, ott megtalálja ennek *Ureskedik*: ,sich befleissen' származékát s a példák sorában teszem azt a következőt is: ,Az testi binnek tételébe *i r e s k ö d j e t ö k*' (TihC. 312). A gyűjtők tehát vigasztalódhatnak. Ha a legigazabbak is hetszer botlanak meg napjában, nekik, a gyarlóbbaknak, a gyöngéknek, könnyen megbocsáthatók az ő tévedéseik. — «Az olyan gyűjtőktől,» — folytatja a mutatóny közlése után — «a kik kész szótárakból is csak ily pontatlanul tudják az egyes szókat kiírni, lehetetlen azt várni, hogy finom hangtani jelenségek kijegyzésére, vagy hogy arra is ügyeljenek, hogy a kétes hangú szókra, a mély- vagy magashangúságot illetőleg, döntő idézetekkel szolgáljanak. Így például a *Nyelvtörténeti Szótár*ból meg nem tudhatjuk, vajon az *agykér*, *haskér*, *mágnés* milyen hangú ragokhoz és képzőkhöz társasodnak, holott a *Pax Corporis*, ha a gyűjtők figyelnek rá, elég döntő adatot nyújtott volna.» Utána néztem az *agykér* szónak. A három példa közül az utolsó ez: ,Az agyvelőt bétakaró hártya, mellyet *agykérnek* is hívnak (Pápai: *Pax Corporis*)'. Rá nyitottam a *mágnés* szóra is. Itt is az utolsó példa fölvilágosított arról, a mit kerestem: ,Antalom, szívemet szívedhez csatoló *mágnese*' (Gvad: *RP.*).

VI.

A záradék a szótár hiányaival foglalkozik. «Ezek» — úgymond — «még számosabbak, mint hibái. Vegyük elő a földolgozott könyvek akármelyikét, mindegyikében találunk nem egy olyan szót vagy szólást, a mit a gyűjtőknek okvetetlenül ki kellett volna jegyezniök. Én csak egy munkát hasonlítottam össze tüzetesebben a *Nyelvtörténeti Szótárral*, tudniillik Molnár Albert harmadik kiadását. Az eredmény, megvallom őszintén, magamat is megdöbbsentett. Nem kevesebb, mint ötezer olyan szót kifelejtettek belőle, a melyeket az Utasítás értelmében idézniök kellett volna. Ezek közül több mint három ezer végkép kimaradt, a többi kétezer pedig vagy későbbi korból van csak idézve, vagy nincs elég szabatosan értelmezve.»

Ötezer, csupán Molnár Albertből, s csupán csak szótárából! Első pillanatra magam is meghökkentem, mikor ez a testes szám szemembe ötlött. Miként lehet az? Hát annyira elütne MA. Calepinustól, a kinek legnagyobb részben csak lemásolója volt, s a kinek szavai körülbelül 24,000 czedulával gyarapították a szótári anyagot; és annyira elütne Pápai Bodtól, a ki meg egy részről őt bányásztta ki, csakhogy jóval többet adott és helyesebb magyarsággal adta, s a kitől szintén 15,000-re menő adatunk volt? S ep ez volt az oka, hogy MA. szótárának latin részét, minthogy különben is csaknem egykorú Calepinus-szal, figyelmen kívül hagytuk, magyar részét pedig Kresznerics, a kiben semmi okunk sem volt bizalmatlankodni, teljesen földolgozta. Szóval, sehogy sem fért fejembe az ,ötezer' — de még a ,háromezer' sem.

Haszontalan időpocsékolás s merőben kárba veszett fáradság ugyan, a miből se Péternek, se Pálnak egy polturányi haszna sincs, de mégis, ha másért nem, legalább a magam megnyugtató végett, rá kellett szánnom a fejem a szaporátlan munkára. A következőkben számolok be az eredményről, a melyet elértem.

A latin részből átvizsgáltam az A és B betűt s minden szónak es kifejezésnek utána néztem a mi szótárunkban, megvan-e benne, vagy nincs. E két betű, leszámítva a tulajdon-

neveket, körülbelöl 5000 cikket foglal magában. Ezek közt van, hogy kerek számot mondjunk, 200 olyan cikk, a melyeket első szavok kezdőbetűje szerint csakugyan nem talál meg az olvasó, de a melyek mégis benne vannak a szótárban. Hogy mindannyit nem közölhetem, mindenki természetesen fogja találni; azért csak egynehányat mutatványúl iktatok ide (az illető szó elé, mely alatt megtalálható, * jegy van téve): *erdei bazilikom*-*fü: acinos MA. *kapun*-*álló: atriensis MA. *kar*-*hajlás: brachiale MAL. *két*-*igás: bijugis MA. *köntös*-*újj: brachiale MA. *madarászó*-*szer*szám: aucupatoris C. MA. *okos*-*ravaszság: argutiae C. MA. A következők forrásaként Calepinus van idézve: *arany*-*hal: aurata, *ékes*-*mondás: acroama, *apophtegma*, *fő*-*orvos: archiater, *gyermek*-*elvezetés: abortio, *hozzá*-*számlál: accenseo, adnumero, *jó*-*szerencsés: auspiciatus, *kétágú*-*kapa: bipalium, *idő előtt*-*szülök: abortior, *időtlen*-*szülés: abortus, *udvarló*-*ruha: abolla, *víz*-*revő: aquilex. A *mérő*-*istáp: acæna forrásául Heltai van idézve; továbbá *főtiszt**tartó: archigubernarius ÉrsC. *macska*-*gyökér: agri-nardum Mel: *Herb.*, *napéj*-*egyenlőség: æquinoctium, *sárga vízi*-*liliom: acorum Com: *Jan.*, *eleven*-*timsó: apyron, *kopasz*-*barack: armeniacum Major. *fűszerszámos*-*bor: aromati-tes, *tehénszopó*-*kigyó: boa, *víz**hordó *edény*: aquinunarius PPBl. stb. Nem mint külön czímszók, hanem a példák sorában megtalálhatók Calepinusból idézve: *fattyak háza vagy árva gyermekek* *ispitállya: brephotropheum, **darabos hely*: aspretum, *újesztendői* *ajándék: apophoreta, **látatlan fecske*: apodes, *mezei* *munkálkodás: agricolatio, ruratio, *reá**hengertem: advolvo, *kinn* *hálók: abnocto stb. stb. **Puszpangos hely*: buxetum, **kitába font haj*: bostrychus, **hízalt marha*: altilis MA. **gyakós*-*fü: acanthion, *aprólékkal* **kufárkodom*: aginor, *foghagymának* **gerezdeleti*: aglidia, *ország*-**futó játékosok*: agirtæ, *egész testi víz*-**kórság*: anasarca, **köröszül*-*kasul való út*: anfractus, *lépkissebbítő* **fü*: asplenium MAL. — MA. fölvelt szavainak egy más része pedig a szólások közé van beiktatva: *úri módra*: amplifice Decsi. *szorgalmatos gondját* **viselem*: accuro, *istenre* **készertlek*: adjuro, *érte* **leszek*: annitor, *bizony-ságul* **fogom*: attestor, **egészséggel barátom*: ave C. stb. Ezekhez járulnak a Pápai-Bod latin részéből vett adatoknak nagy száma, a melyek részint mint összetételek czímszókúl szerepelnek, részint pedig a példák vagy szólások sorában találhatók föl.

E mintegy kétszázra menő s tényleg meglevő külön czédulákra kijegyzett adatot, ha valaki kívánná, bármikor kész vagyok közzé tenni.

A fentemlitett 5000 számból azonban 800 czikk csakugyan olyan, a mely se mint czímszó, se mint példa nem lelhető meg a szótárban. Hogy milyenek e hiányzó cikkek, az itt közlendő mutatóványokból megítélheti az olvasó. 1. Igenevek: *cselekedő, szentelő, megsegítő, bimbóhozó, elviendő; sikósított, öszvenőt, fejtérített, megbizonyított, ördög ragadta, makk olajjal megöntetett, kétfelé hasadt.* 2. Cselekvés-nevek: *rakáslás, elhozatás, kiáradás.* 3. Határozók: *cselekedésképpen, tehénképpen, alázatos szolgálóképpen, rakásonként; vidámul, igen jámborul, árnyékosan; ökörmódra, agbába kofa módra, szeretők módjára, kedvem szerint; hizelkedve, elrémülvén, kétfelől nyitva.* 4. Szokatlan *-i* képzős melléknemek: *vadi, kosi, lúdi, tehéni, ököri, biali, bibori, enyvi, mondolai, sípi, szerezseni, északi széli, vëndadai.* 5. Potentialis *-hat* képzős igenevek: *becsülhető, vádolható, fölnyitható.* 6. *Való*-val szerkesztett igenevek: *jegenyefából való, apró szemecskéből való, hizelkedésre való, építómesteri tiszthez való, fiává fogadhatóhoz való.* 7. Kiesinyítő szók: *ékeske, hizelkedőcske, hozzáadáska, igen jócska, kis gyermeki időcske, tömjéntartó ládácska.* 8. Határozós igék: *Igen fölnyitom, vizet hordok, beteg vagyok, fejér vagyok, rakásba gyűjtöm, isten haragját térítem, egy testté teszem, szájam reátátva gúnyolom, törvényrel rólam elvetem, az vert pénzhez többet verek, szemem vagy fejem intésével megrivetem.* 9. Jelzős nevek: *mértéknek igyenessége, csendessége a szűnek, elmének bomlása, az hegynek meredeksége, vesék kövérése, az barombéinek fejér része, bab belső része; hajóbéli uzsora, nevedő leánka, nappali ág, jegenyefaragó ács, tejetlen pázsít, semmirekellő spongia, két esztendő s juhocskák, erős farkú orosz-lány, édes drága jó papieledel.*

A mint kiki láthatja, mind e cikkek annak köszönik létüket, hogy a különböző természetű latin kitételeket, a két nyelv sajátágaiban tájékozatlan szótárírónak jól-rosszul vissza kellett adnia anyanyelvén, a melyeknek tetemesen nagy része azonban az illető latin kitételek nélkül soha nem született volna meg. A latin inchoativ és frequentativ igéket például, megfeledezve róla, hogy épen e tekintetben kiválóan termékeny a mi nyelvünk, valószínűen német szótárak után az egyi-

ket segédigével, a másikat határozó alkalmazásával fejezi ki: *ægresco*: meg *kezdek* betegülni; *floresco*: virágozni *kezdek*; *arrepto*: *gyakran* előmászok; *halito*: *gyakran* bégetők. — Kétségtelen továbbá, hogy *szeretendem*, *megleendeni*, *távollenni*, *jörendőre* a latin *amasso*, *adfore*, *abfore* nélkül nem kerültek volna a cikkek sorába.

A *Nyelvtörténeti Szótár* hiányos adatainak számát szaporítja még az **A** és **B** alatt található s mintegy 250-re rugó azon terjengős laposság is, a melyekből ízelítőül szintén be kell mutatnunk e helyütt egynéhányat: *ablaqueatio*: *élőfák tövének megásása*, *agnomones*: *oly lovak, kiknek esztendő ismerhető fogai nincsenek*, *ægilops*: *szem és orr között való vápa szeglet*, *bugones*: *rothadt ökörből támadt méhek*, *adipsa*: *szomjúság enyhítő vagy eltávoztató orvosságok*, *acesis*: *folyó víz mellett termő sárga virágú, kemény illatú fű*, *abpatruus*: *jobb atyám atyjának az atyjának bátyja*, *abamita*: *jobb atyám anyjának az atyjának nénje* stb.

Hogy ezek is bele vannak számítva szótárunk, hiányzó szavai közé, elsőbben el sem mertük volna gondolni; de a bírálóknak egy megrovása világosan értésünkre adta, hogy ha ez volt a hitünk, e hitünkben alaposan csalódtunk. A szóban levő megrovással már volt alkalmunk egyszer találkozni. Így hangzik: 'A számszeríjjal lövöldöző hely megkeresését, erőpróbaúul, a tisztelt olvasóra bízom.' Ha ez nem annyit tesz, hogy, mivel a latinban *balistarium* egy határozott eszközt jelentő szó, a neki megfelelő magyar kitétel is hasonló s *a b a t o s* szó, a melyet szükségképpen s annál inkább föl kellett volna a mutató szók sorába venni, mert MA.-nak nemcsak latin, hanem magyar részében is megvan, mondom, ha ez nem annyit tesz, akkor én nem értek jól magyarul.

Sígy kikerül szépen az a minden olvasóra megdöbentőleg ható 5000 szám, a mennyi csupán MA. szótárának latin részéből hiányzik a megbírált műben. (Ezzel azonban korántsem akarjuk azt állítani, hogy ezeknek sorozatában ne volna több olyan kitétel, a melyet, ha MA. szótára föl lett volna dolgozva, föl nem kellett volna vennünk s a melyet, ha szemünk ügyébe akad, föl nem vettünk volna.)

Látható tehát, hogy a bíráló a szótári anyag minősítésében nagyon tágra szabott mértéket alkalmaz s követelésében messze túljár a megengedhetőség határain. Ha egy, a nyelvi

jelenségek megítélésében tapasztalatlan szótáríró, az idegen példaképhez szolgálilag ragaszkodva, a maga jámbor együgyűségében a lakatost *kulcs csináló*-nak, a takácsot *lepedő csináló*-nak, a fürdőfelügyelőt *gőzfürdő-csináló*-nak stb. fordítja, azon nem csodálkozhatni; valamint azon sincs semmi megütközni való, ha a *Nyelvtörténeti Szótár* szerkesztői egyikét-másikat e rég lejárt nézet példaképeinek mutatvány gyanánt beiktatják szótárukba; de az már méltán csodálkozást kelthet, ha valaki e felszegeéseket a szótár alkotó elemeivel egy sorba helyezve, beiktatásukat hibának rója föl. Ballagi az ő nagy szótárát egész jogosan *Teljes Magyar Szótárnak* nevezte el. Ha *ras szerszám-csináló*, *tejesétek-csináló* stb. alkotó részei egy teljes szótárnak, akkor én számokkal mutatom ki, hogy Ballagi *Teljes szótárából* legalább is kilencz tizedrésze hiányzik a magyar nyelv összes (minden lehető combináción alapuló) szavainak. Csak magokból a *csináló*-val szerkesztett szavakból egy egész szótárt állítok össze.

De abba hagyom. Úgy is elég hosszú próbára tettem, sőt vissza is éltem a t. olvasó türelmével; de szükséges volt részletesebben foglalkoznom a fölhozott vádakkal. Tartoztunk ezzel első rendben az Akadémiának, a ki, ha a bírálóat vádjai alaposak, nem volt elég óvatos embereinek megválasztásában, a kikre ily fontos munka elvégzését bízta s a kik e bizalommal visszaélve, gondatlansággal párosult elhamarkodással, elstetve teljesítették föladatukat. De tartozunk a közönségnek is, különösen a közönség azon nagy részének, a mely a szótár használhatóságára vonatkozó ítéletet a bírálóat kimutatására építette s a mely, nem ok nélkül, a szörnyűlködesnek egy nemevel hallotta s adta tovább az ötezernyi hiányról való, megbotránykoztató tényt.

.

«Meglehet,» — így hangzanak a záradék sorok — «a bírálóat sokan igenis szigorúnak fogják találni. Lehet, hogy szigorú, csak igazságos legyen.»

Nem tagadhatni, szigorúnak szigorú; de az 'igazságos' prædicatumot én az én hiszekegyem hitágazatainak sorába, ha igazágtalan nem akarok lenni magamhoz, föl nem vehetem.

Hasonlítsa egybe a t. olvasó az egyes vádpontokat az eddiglen földerített tényekkel s vegye mindezekhez a *Bevetésben* a kérdés tisztázására és megvilágítására vonatkozó fejte-

getéseket, s hiszem, maga is azon meggyőződésre jut, hogy a bíráló, nem mondom ugyan, hogy szándékosan, de végeredményében még sem volt egészen igazságos. Nem különösen a hiányoknak erősen kiszínezett föltűntetésében, a melyekről egyébiránt, a mint saját maga mondja, „a szerkesztők egyáltalában nem tehetnek“, de a melyek a közönség szemében a szótárnak értékét tetemesen csökkentik s fölötte tökéletlennek mutatják be.

Ha valaki különben egy és más, vagy több, ily úttörő munkában elkerülhetetlen hiányra bukkanva, diadalmasan fölkiáltana: „Ime, nézzétek, ez sincs meg benne!“ — ennek ellenében mi azon tudatban, hogy a reánk bízott föladatot, a mennyire erőnktől telt s a rövidre szabott idő engedte, jó lelkiismerettel s a leggondosabban teljesítettük, nem minden meglepődöttség nélkül vissza mondjuk: «Azt nézzétek, a mi benne van!»

Egyébiránt béke velünk!

SZARVAS GÁBOR.

* * *

Szarvas Gábor a múltkori bírálatomra írt föntebbi válaszát azzal kezdi: «Ne gyűlölködjünk, hanem szeressük egymást és támogassuk előmeneteleinket».

Egyetértek vele, de igen sajnálnám, ha Sz. G. azt hinné, hogy engem valami gyűlölködő szándék vezérelt a *Nyelvtörténeti Szótár* megbírálásában. Nem is gondolom, hogy akadt volna azok között, a kik bírálatomat figyelemmel és elfogultság nélkül végig olvasták, egyetlen egy is, a ki ilyesmit látott volna benne. Tessék elhinni, hogy a ki gyűlölködni akar, az nem olyan hangon ír, mint a hogyan én írtam. Nem is pajtáskodtam, az igaz; nem leplezgettem a szótár hibáit és fogyatkozásait; állításaimat példákkal is megvilágosítottam, nehogy azt mondhassa valaki: ez is csak a levegőbe beszél. Ha már az ilyen tárgyias kritikában is minden áron gyűlölködést kellene keresgélni, úgy én ezt, mint mondtam, igen sajnálnám, mert ez azt jelentené, hogy nálunk már csak a pajtáskodás és a gyűlölködés divatozik s az objectiv kritika hitele egészen kivesz a mai nemzedek fogalomköréből.

Elmondom még egyszer, hogy mi indított engem a bíráló-

lat megírására? A *Nyelvtörténeti Szótár* bevezetésében van tudniillik egy passus, mely azzal biztatja az olvasót, hogy «a hézagok kitöltését és a szükséges pótlásokat, ha hiányát érzi, majd elvégzi a reánk jövő nemzedék». Hát még csak annyira volnánk nyelvtudományunk dolgában, hogy nem is a mai, hanem majd csak a jövő nemzedéktől lehetne reményleni, hogy e munka folytatásának szükségét föl is fogja ismerni. Buzdítani akartam a mai nemzedéket, hogy ne bizza annak teljesítését, a mit maga is megtehet, a jövő nemzedékre, s meg is pendítettem a módot, miként lehetne, szerintem, a javamunkához hozzákezdeni. Sajnálom, hogy Sz. G. mindezt nem méltatja figyelmére.

Válaszának pontonkénti tárgyalásába nem bocsátkozom. Nekem is sok helyre lenne szükségem, hogy ellenészrevételeimet kifejthessem, s attól kellene félnem, hogy e folyóirat t. szerkesztőjével megbánatom a szívességet, melylyel bírálatomnak teret nyitott. A kit a dolog közelebbről érdekel, az úgyis egybe fogja vetni Sz. G. észrevételeit azzal, a mit az októberi füzetben állítottam, s maga is meg fogja ítélni, hogy kettőnk közül kinek miben van igaza s miben nincs.*)

Volt azonban egy olyan állításom is, a melynek alaposságáról vagy alaptalanságáról az olvasó meg nem győződhetik közvetlenül. Én ugyanis azt állítottam, hogy egymagából Molnár Albert szótárából 5000 olyan szót jegyeztem ki, a melyet a *Nyelvtörténeti Szótár*nak okvetetlenül idézni kellett volna onnan. Ezt Sz. G. egy igen tökéletlen statisztika alapján kétségbe vonja. A helyett, hogy váltig bizonykodnám állításom helyessége mellett, a következő ajánlatot teszem:

Bíráltassa meg a magyar tudományos Akadémia nyelvtudományi bizottsága e szójegyzékemet, s ha érdemesnek találja, adja ki első adalékul a *Nyelvtörténeti Szótár* pótlásához; ha pedig a bírálat kedvezőtlenül ütne ki, nyomassa ezt le a *Nyelvőr*-ben. Így azután ez a controversia is megszűnik közöttünk.

Különben én is azt mondom, a mit egy igen jó emberem lakóháza homlokzatán olvastam: Pax et Labor!

NAGYSZIGETHI KÁLMÁN.

*) Az *agykér* szó mélyhangúságát (?) illetőleg utalok a *Nyelvőr* XX. köt. 33. lapjára.

ŐSZI KIKIRCSEK.

Hámor, 1890 szept. 4.

Ne viritsatok itt, hol nincs szükség rátok,
Szép őszi kikircsek, halovány virágok!
Hideg a levegő, zordon szele itt ér
S megcsipi hajnalban orcátokat a dér.

Nem igen akarja az erdők tisztása,
Hogy itt zöld pázsitján végeteket lássa;
Keblen születétek, ott vala bölcsőtök,
De nem akar lenni rideg temetőtök.

Éjjel, tündérszárnyon szálljatok el innen,
Virágtársatokat fölletek könnyen,
Távoli magányban, kicsi fehér házban
Csendesesen pihegve szendereg magában.

Ha titkon, látatlan közelébe értek,
Sugjátok meg neki, a miért jövétek:
Nyughelyét virító füzérrel övezni,
Álmait tavaszi pompával himezni.

Sugjátok fülébe, a mit tán kívántok,
Hogy kedveért nem száll hervadás tirátok,
Hogy itt virultatok a völgyben előttem
S múltó képeteket én már dalba szöttem.

LÉVAY JÓZSEF.

JANUS PANNONIUS ELEGIÁJA ANYJA HALÁLÁRÓL.

Janus Pannonius műveinek méltatása érdemes a legbehatóbb tanulmányra. Ő a XV. század humanistái sorában költői tehetségével az elsők közé emelkedett és az akkori áramlatnak, mely a classicus latinság föltámasztása útján egyetemes irodalom teremtésére irányult, nyelvének tisztaságával, a classicus példányok alapos ismeretével, bámulatos emlékező tehetsége és képzelmenek élenkségénél fogva, egyik legkiválóbb képviselőjévé vált. Epikai alkotásai, kivált mestere Guarinus és pártfogója Marcellus emlékének szentelt hatalmas panegyricusai és szellemes epigrammjai mellett, melyek közül több nem válnék Martialisnak sem szégyenére: a tiszta lyrát is megpendíté — és egy pár megható elegiát írt. A dialmaskodó nemzeti költészet jelen korszakában, midőn a nemzeti szellemet valóságos cultus tárgyává teszi a költő, a tudós, az író: egy cosmopolita ábrándot űző költői irány, mely a rég letűnt classicai szellemet akarta föléleszteni nyelvben, művészetben és irodalomban, és az utánzás minél nagyobb mértékét találta az eredetiség magasabb fokának: nem fölösleges-e a humanista költészet termekeivel foglalkozni? Semmi esetre sem fölösleges; sőt érdemes foglalkozni a latin nyelvű magyar irodalommal a művelődés, érdemes az ízlés történetének szempontjából.

Magyar szellem alkotásai hozzátartoznak a magyar szellem fejlődésének történetéhez. És nemzeti önérzetünket is fokozza annak tudata, hogy a nagy európai áramlatok nem csaptak át fejünk fölétt, termékenyítő hatás nélkül. Az Anjouk korában érintkeztünk először a renaissance első fuvalatával. Mátyás már a legkiválóbb humanista fejedelmek sorában leg-

elől áll. Képzeltető-e e humanismus a latin költés nélkül? Hiszen a latin költés fejezte ki e szellemi mozgalom fő törekvését: a nyelv útján egy műveltségi egységes közeget teremteni, a lelkek nagy respublikáját hozni létre. És ha valódi gyöngyöt is találunk e korbéli költők műveiben: e gyöngyöt miért ne tennők közkinccsé?

Én ily gyöngyöt mutatok be: a meghatott szív igaz hangján írt elegiát, melylyel Janus Pannonius örök emléket emel egy szerény sorsú öreg asszonynak, ki korán özvegyiségre jut, veritékes munkájával tartja fenn családját, rajongással csüng nagytehetségű fián, az ő büszkeségén, a püspöki méltóságra emelkedett Jánoson, és midőn már fényben, gondtalan jóllétben élvezhette volna fáradsága és fölládozása gyümölcsét, meghal hatvan éves korában. Megragadó bensőség nyilvánul Janus Pannonius elegiájában. Ez elegiából kitetszik, hogy anyja 23 évig viselte az özvegyi fátyolt, mivel pedig Janus Pannonius műveinek leghitelesebb kézírata alapján ez elegia keletkezése 1463-ra tehető, költőnk már 1440-ben elveszté atyját, midőn még hat éves volt. Tehát anyja volt az ő meleg kedélyéletének fő táplálója. Innét ez elegia bensőségét meg lehet érteni.

Maga a költemény a classicus példányok és pedig a római elegikusok szellemében van írva. Lehet ezt érezni a szónokias hangban, főként a classicus korból fölhozott példák gazdag változatában. Így az édes anya iránti kegyelet illusztrálására fölhozza Coriolanusnak, Sertoriusnak, a szüléiket az Aetna tüzén keresztül is megmentő két ifjúnak, Amphinomusnak és Anapusnak, Castor és Polluxnak s az argosi Kleobis és Bitonnak példáit, kik szekérben húzták anyjokat az argosi Hera ünnepére. Sőt még a dajka iránti kegyeletre is hoz föl példákat: Aeneasnak Cajeta, Romulus és Remusnak Acca Laurentia, Jupiternek Amalthea, Bacchosnak a Hyadok iránti kegyeletét említi föl.

Másik vonása az e korbéli lyrának: az astrologiai hiedelmek művelése. Tudjuk e kor történetéből, hogy Mátyás király a híres Ilkus Márton csillagászt Galeottival együtt hozatta Pozsonyból Csehországba, hogy a constellatiók megfigyelése alapján tanácsokat adjanak. Az astrologia a csillagok befolyására vitte vissza a földi események végszálaít. Janus Pannonius ezért tör ki ez elegiájában a csillagok ellen, egy következőben (Teleki kiadásában a VII-ben) a hold ellen azért, hogy ép holdfogytakor halt meg édes anyja. Megragadó a panaszos kitérés

és azután az égi hatalomhoz fölfohászkozó benső hit szózata, mely a bőszt fájdalomban ejtett panaszért bocsánatot esd.

Janus Pannonius anyja emlékének e két elegián kívül még a következő sírfeliratot szenteli:

Élete inkább mint főpap fia tette híressé
 Azt, kit e márvány föld: Borbara volt a neve.
 Míg lehetett, az anyát föntartá hű fia gondja,
 Néki halála se fájt, hogy fia élve maradt.
 Mostan is egymásért könyörögnek ketten: a földön
 A fiú és az anya fönn az egekbe' könyörg.

Az anyát elsirató elegia ily czím alatt fordul elő Teleki 1784-diki uttrechti kiadásában: *Threnos, de morte Barbarae matris A. MCCCCLXIII.*

Még egy megjegyzéssel végzem e rövid bevezetést.

Teleki kiadása végkép elfogyott. Janus Pannonius költeményeihez antiquarius útján is nehéz hozzáférni. És míg Budik 1827-ben érdemesnek tartá Janus Pannoniustól, beható életrajz kíséretében egynéhány szép költeményt német fordításban bemutatni, nálunk, ha még e század első tizedében legalább az *Eranemost* (*Szelek versenye*) olvasták is latinul a latin *Delectus*-okból: a művelt közönség előtt e kiváló költőnk teljesen ismeretlen.

* * *

Mit panaszoljak? o hol lelek írt sajtó sebeimre?
 Köny áztatta az ágy, hol kiterítve anyám.
 Gyászos e nap bár s az lesz, a míg csak élek, örökké,
 Ámde az emlékét védje a szent kegyelet,
 Bárha a nap heve is tikkasztana Lybia síkján
 Vagy dermesztő fagy nyomna a gönczöl alatt.
 Mert valahányszor az év meghozza csak e napot ismét,
 Fájó keblemben fölszakad újra e seb.
 S újból elsiratom, sirját földszitem újból,
 Szent kegyelettel ekáp róva le hálaadóm'.
 Rajtad a bélyeg, előttem örökre sötét jegyü nap lesz,
 Melyet a december hoz vala tizedikül.
 Éji homályba borult napnál is léssz te sötétebb,
 Bárha az égboltozat fénye mosolygana is.
 Most a ruhád ugyan a temetéshez egész' oda illik,

Mert hisz' a fény tova tünt, arczod is elkomorult.
Fénysugarával a nap nem törheti által az égnek
Sűrű fellegeit, éji homályban a föld.
Ily temetéshez ilyen zordon nap jobban is illik,
Fájna a fény, a derű ott, hol a máglya, a gyász!
S ezt is a fellegző bús délszaki szél teszi értem,
Önként sir maga is, bűgva, siratja bajom'.
Mondsza, Deczember, mért is üldözöl annyiszor engem,
S mint bős ellen mért törsz gonoszul te reám?
Hát nem volt-e elég a csapás, hogy drága Guarinom'
Elragadád? Ujból új sebet ütsz szivemen?
A rohanó év kétszer hat fia közt legutolsó
Vagy te, a kit gyűlöl és átkoz az ég meg a föld.
Fényrabolva az éj óráit hosszúra nyujtod
És a nappályát csak rövid utra szabod.
Lomha hideg köd száll le a tájra, te fáknak a lombját
És a mezők színét dulva lefosztogatod.
A te havadba', Deczember, a nyájak nem legelésznek
S csacska madár dala nem csattog a berkek ölén.
A te műved, hogy jég beborítja a folyamok árját,
Útat nyitva a vad, bős török ellen előtt.
Téged szentele a Geniusnak a vakhitű ó-kor,
Jobb lett volna te légy a szent sír árnyainak.
Hajh, de mit ér a panasz! Nem vétkes az év, nem a hónap,
Melyeket elhoz az ég tengelye fordulatan.
Ti vagytok, ti az én gyászomban a vétkesek inkább
Csillagok, a Végzet szála tinálatok áll,
Töletek az élet s a halál függ, kényetek intéz,
Bármit akartok, alant hódol e földi világ.
Égi lakók, ti miért szegezétek az égre az ártó
Csillagokat s bolygó bolygani mért erede?
Hisz' a halál a beteg halandót üldözi úgy is,
S önként hagyja el az Élet a test hüvelyét,
Hogy ha az égi jegyek csak is ártnak, akkor az égnek
Fénye miért van s nem egyszínű pusztá mező?
Ámde, barátim, most a vigasz nem nyújt nekem enyhet,
Kár, fáradsotok, oh hagyjatok is vele föl.
Nem könnyű forró haragot se lehűtni beszéddel
Orvosnak kezit az új seb alig türi meg
És sebem, érzem, olyan, melynek még hosszú idő sem
Hozza meg irját, nem, nem heged az soha be.
Hogy ha találkozik, a ki e nagy gyászt tartja hibának,
Vélve, hogy asszonyhoz illik a gyáva panasz:
Ismeri-é az a nagy s az örök természeti törvényt?
S tudja-e hogy hajdan mit teve a kegyelet?
Coriolanus kész vala már sujtolni hazáját,
Ámde a jó anya esd, s enyhül a bős harag is.
Sertorius számüzve menekvén Hesperióba,

Legfőbb gondja neki akkor is anyja vala.
 Két sziczil' ifju vivé szent terhét: drága szülőt,
 Míg a háborgó Aetna okáda tüzét;
 Nem csak Sparta beszél kegyeletről, hirdeti Argos,
 Hogy mily drága fogat vitte az édes anyát.
 S nem a szülékhez volt csak a régi idő kegyelettel,
 Hálás volt a derék dajka iránt is e kor.
 Cajetát kimentí a hős a trójai vészből
 És a latin kikötő ezt a nevet viseli.
 Accát ünneppel megszenteli, tiszteli Róma,
 Csak neve Nőfarkas, keble, az asszonyi volt.
 Juppiter a kecskét, a ki dajkálá, fölemelte,
 Csillaga fénylik fönn most is az égnek ölén.
 A Hyadok Bacchos háláját hirdetik ott fönn,
 Szép kikelet ha közelg, a Bika fénye ragyog,
 Senki se mondja azért, ki elért már hosszú öreg kort
 És azután hal meg, nincs a sirásra se ok.
 Évet az őszintén szerető szív soha se' számit,
 Nem lesz öreg neked az, kit te szeretsz igazán.
 Én ne sirassalak, én ne o téged, drága anyám, kit
 Hatvanas évbe' visz el tőlem a szörnyű halál.
 Hisz' befogadván, kebled alatt fiadat te viselted,
 Míg a bolyongó Hold tiz havat elhoza már.
 És a szülés tán szét is tépi a jó anya testét,
 Ha Juno nem hoz égi segélyt te neked.
 És a szülöttet lágy, puha karra emelve te hordtad,
 S csüng vala emlődön a csecsemő ajaka.
 Ugy ölelé, oly hön szoritál kebledhez, anyám, te
 Mínta lettem voln' egy fiad én egyedül.
 Volt még kettő. Oh de ne bántson azért az Irigység,
 Hogy testvérim közt én a kegyenceze valék.
 Jós-e az anyai szív, jós jelt veszen észre szülöttén?
 Vagy neki legdrágább, ki legutóbb született?
 Így a midőn biztos léptekkel jární tudék már,
 S selypen nem dadogá gyermeki ajkam a szót,
 Engemet a tanító vett által tőled azonnal,
 Nem hagytađ tétlen töltenem el az időt.
 Mind az, a mit a szövés, a fonás utján te szereztél,
 A tanító mester díja, jutalma leve.
 A tudomány elemét oly vágygyal szívta be lelkem,
 Hogy hamar én a jövő szép jeleit mutatám.
 Ekkor küldé fivéred el engem az ausoni földre . . .
 Múzsák laktak ama messzi vidéknek ölén.
 Városait keresém föl emitt a velencei tájnak,
 Míg utján fordult ép tizenegyszer a nap,
 Ennyi sok év folyamán te utánam hányszor epedtél,
 Aggodalom hányszor megzavará örömöd!
 Amde midőn az ital' földről én már haza jöttem

És oly fiatalon főpapi tisztre juték,
 Házam volt teneked legdrágább hely a világon,
 Hol az öregségnek napjait éldegeléd.
 Itt szerzél nekem oly sok szép örömet te gyakorta,
 Szótt-font untalanul, bár remegett a kezed.
 Ámde foná Klothó is már számodra a végső
 Szálakat és élted vége közel vala már.
 Összejön a szomorú hír hallatára a szomszéd,
 Összegyül oly sok nép, hogy a terembe se' fér.
 Lányrokoniid sirtak, kiknek gondját te viselted,
 Sirt lányod, neki volt tiszte befogni szemed,
 Én a nehéz harcztot könnyítém enyhe vigaszszal
 És színlelt mosolyom leple takarta a bút,
 Mert ha te látod, a gond arczomra miként veti árnyát,
 Aggaszt aggályom s így fokozódik a baj.
 Ám a nehéz kórban se' feledted, hogy te anyám vagy . . .
 «Nem fáj — ezt susogád — hogy ha te élsz, a halál.»
 És engem keresél te homályosuló szemeiddel
 S haldokló ajakad még nevemet rebegé.
 És azután lelked szárny-bontva kiröppen az ürbe
 És a meleg nyoszolyán hagyja hideg tetemed.
 Oh jaj, anyám, mért hagysz el, mért hagyd itt te szerencsém ?
 Kellene most jóllét, fény közepette hogy élj.
 Most, a midőn fiadat boldog sors környezi, mostan
 Kellene élvezned, hogy milyen édes a lét.
 Annyi hugod van, s ki hajadon még, benned anyát veszt,
 Példádon tanulá, hogy mi a női erény,
 Mostan ezeknek gyöngé korukba ki lesz kalauzok,
 S szüzi szemérmőknek gyámola, öre ki lesz ?
 Édes anyám, gyászom jeleit te fogadd szeretettel!
 Nem pompás emlék hirdeti bánatomat,
 Sem Mausoleus fényes sirboltja nem örzi
 Drága porod hantját, sem csodaszép pyramis.
 Zeng csak a szent zoltár, a tömjén illata száll föl,
 És csak a gyászének szomoru dallama szól.
 Ime koporsód mily gyásznép kíséri menetben
 S a szent tornyokról zúg a harang azalatt,
 Számtalan oltáron fölgyújtva lobognak a gyertyák
 És az egész templom zengi a requiemet,
 Én magam, a főpap, jelenek meg ünnepi gyászban
 És viszek a sirhoz drága kegyáldozatot,
 Bár hiszem azt, hogy a menny befogadta a lelkedet ott fön,
 Ha valahol jutalom várja az igazakat.
 Életed ártatlan vala, szennytól ment, csupa jószág
 Voltál az emberek és kegyes az Isten iránt.
 Hogy mily igaz hiveség köte téged édes uradhoz,
 Nem bizonyítja-e ezt az örök özvegyi gyász ?
 Mig özvegy maradál s őrizted az özvegyi fátyolt,

Őszt hármat csatola négyszer öt évhez a nap.
Igy ha te hajdan az ős Quiritek közt élsz, koszorút nyersz,
Szűzi szemérem e szép, ritka jutalma diszít,
És eme tiszta, e szép multhoz méltó vala véged,
Szép a halála, kinek szép vala élete is.
Mit csak a szent vallás rendel, hiven azt te betöltéd,
Lánczaitól szabadon szellemed égbe repült.
És most, édes anyám, Isten veled! Égi lakodban
Oh könyörögj értem, kit köt e földi világ.
Ujra találkozom én ott fõnn a magasba' te véled,
A nagy Itéletkor majd ha a harsona hív.
Addig is, nyugodjál békén sírodnak ölében,
Nyugvó hamvad' o ne nyomja fölõtte a kő.

HEGEDŰS ISTVÁN.

KISIPARUNK JÖVŐJÉRŐL.

A magyar iparos-osztály körében tett tapasztalatok, valamint a külföldi, nevezetesen angol viszonyok tanulmányozásából levont következtetések alapján be akarom lehetőleg röviden bizonyítani, hogy eddig követett iparpolitikánk lényeges fogyatkozásban szenved. Túlságosan nagy figyelmet fordítunk a gyáriparra, kevésbe vesszük a kisipar érdekeit s épen nem ápoljuk kielégítően azokat a biztató csírákat, melyek e téren mutatkoznak. A termelés lehető gyors és nagy mérvű fokozása előttünk a cél, ezért föl tudunk áldozni sokat, még azt a kisipart is, a melynek fejlesztése apáink gondoskodásának évszázadokon keresztül oly fontos tárgya volt. Fölfogásunk szerint, habár ez ellentétben áll is az uralkodó véleménynyel, a kisipar nálunk még szereppel bír, méltó arra, hogy vele foglalkozzunk, s csak meg kell tisztítani azon visszaélésektől, a melyek fejlődését gátolják, termelése fokozódni, az általa előállított cikkek értéke és minősége emelkedni fog. Többen lesznek, a kik a műhelyt gyárrá alakítják át, s a kik nélkülözések között kezdett életet iparuk által fölemelkedve, kényelem és bőségben fejezik be. Az a mély szakadás, mely ma a kisipart a gyáraktól elválasztja, át lesz hidalva, ha a kisiparos is lehet gyárossá. Vagy talán méltó azt a politikát védeni, mely a kisiparosnak, ha ezen a pályán akar maradni, csak annyit tud biztosítani, hogy gyári munkássá lehessen? Szerintünk iparosainkat nevelni kell, nem csupán technikailag, hanem erkölcsileg is. Oly állapotokat kell teremtenünk, a mely nekik a fizikai fejlődést és erkölcsi épséget biztosítja. A magyar ipar, a mi az iparosok számát, az előállított cikkek értékét, s a befektetett

tőkét illeti, emelkedőben van. Míg Schwartzner*) szerint 1777-ben a városi czéhekben mindössze 13,934 mester volt fölvéve, a kik körülbelül ugyanennyi (12,316) segédet és 4671 mesterinast foglalkoztattak, a míg tehát egy század előtt a városi iparosok száma alig haladta meg a 30,000-et, az 1870-iki népszámlálás nem kevesebb mint 268,723 önálló iparost mutat ki, a kiknek száma 10 év alatt, azaz 1880-ig 321,973-ra emelkedett. A legutolsó népszámlálás gondosan őrzött adatai még mindezideig nincsenek közzétéve, azonban kereskedelmi miniszterünknek a képviselőház egyik bizottságában tett kijelentése szerint, az előző években mutatkozó haladás a lefolyt utolsó évtized alatt sem akadt meg. Sőt ha minden jel nem csal, az emelkedés még gyorsabb volt, mint előbb. Az ipar érdekében hozott törvények működése, a kormányzatnak az ipar emelésére irányzott actiója ez évtizedre esik. A magyar közgazdasági élet ez idő alatt kezdte kiheverni az 1873-ki speculationalis válságból eredő bajokat, azóta találkozunk a szaporodó tőkék hatásának el nem vitatható jeleivel.

Az előállított czikkek értékére nézve kimerítő adatokkal nem rendelkezünk s ezeknek összegyűjtése legalább a kisipar termékeire nézve határos is a lehetetlenséggel. A gyáripár tekintetében azonban az emelkedést bebizonyítani épen nem nehéz. Gyárainknak igen jelentékeny része a fővárosban csoportosul, ezeknek fejlődése és szaporodása pedig el nem vitatható tény.**)

Az ipar fejlődése e századnak első évtizedeiben leginkább a kisiparnak vált előnyére. A városi élet emelkedése, az igények szaporodása a kisiparosok munkáját fokozta s első sorban ezek szaporodását vonta maga után. — Magyarország ugyan alig állott valaha azon a ponton, hogy szükségleteit kizáróan belföldről fődözze. A külföldi, nevezetesen bécsi szabók és czipészek már «a régi jó időkben» is nélkülözhetetlenek vol-

*) *Statistik des Königreich's Ungarn.* Buda, 1809. I. 46. §.

**) A fővárosi részvény-társulatok száma volt:

1878-ban 65, alaptőkéje	67·9 millió frt
1882-ben 60, „	103·3 „ „
1887-ben 67, „	101·1 „ „
1891-ben 95, „	141·4 „ „

tak ahhoz, hogy a társadalom fejlettebb ízléssel bíró részének igényeit kielégítsék.*)

Később azonban mindinkább a gyáripar kezd előtérbe lépni, ennek fejlesztése válik politikusaink fő céljává.

Az 1872. ipartörvény az ipar szabadságának elvét mondván ki, megszünteti a cézheket, s teljesen deszorganizálja a kisiparos osztályt. Ezen a 12 évvel később alkotott új ipartörvény sem bír, sőt tervezőinek szándéka szerint nem is akar segíteni.

Azok az intézkedések, melyek a kisipar védelme szempontjából a törvénybe fölvétettek, nem elégségesek arra, hogy a kisiparral foglalkozókat szorosabb kapcsolatba hozva, osztályllyá egyesítsék s ez osztály fönmaradását biztosítsák. Iparpolitikánk intézői aránylag könnyen nyugosznak bele abba, hogy a kisipar nincs hivatva nagy szerepet játszani, előbb-utóbb tért fog engedni a gyáraknak, sőt el fog bukni azokkal szemben. A vasútak kiépítése új piacokat nyit a gyáraknak, s mindinkább szűkebbre szorítja a kisipar körét. Ezzel a nagyon kényelmes, különösen a gyárosokra nézve hasznót hajtó politikával szemben, különös, csaknem megmagyarázhatatlan jelenségnek tűnik föl a kisiparosok számának fönt jelzett szaporodása. Annyi bizonyos, hogy bármi legyen is jövője, ma még mindig fontossággal bír és a kisipar fontosságát az általa előállított cikkek értékéhez mérni korlátolt es szűkkörű eljárás. Ezenkívül kétségtelenül nagy társadalmi és politikai érdekek forognak itt szóban s teszik szükségessé azt, hogy kisiparosaink elégülten, sőt, ha lehet, boldogul éljek le napjaikat. E boldogságot megadni sem az államnak, sem a társadalomnak nincs hatalmában, minthogy arra az egyéni jellem bír döntő befolyással. Megtehetnek azonban annyit, hogy tőlök telhetőleg igyekeznek az anyagi es erkölcsi fejlődés föltételeit megteremtteni számukra. E tekintetben súlyos es alig menthető mulasztások terhelnek bennünket. Külföldi példák mutatják, hová vezet azon iparpolitika, melynél a gyárak szaporítása, a termelés fokozása az egyetlen cél. Az emelkedést mutató számokkal szemben áll a gyáriparral együtt növekvő proletariatus s mindaz, a mi ebből foly . . .

A magyar kisiparos osztály számszerű emelkedésének

*) Schwartner idézett műve.

kulcsát kevésbé ez osztály emelkedő jóllétében, mint inkább azon néposztályok elmaradottságában találhatjuk föl, a melyek a társadalmi rangfokozatban még alantabb állanak. A fölszabadult s többé földhöz nem kötött jobbágy, a ki kevés értelemmel és még kevesebb tőkével megmunkált telkéből nem tudja kitevmenteni azt, mi családjának főtartásához szükséges, a falusi zsellér vagy eseléd, a kit megragadott a haladás vágya s megmétélyeztek a városi életnek reá nézve elérhető örömei, iparosnak küldi fiát. Elzüllött apák és anyák gyermekei itt találnak legkönnyebben elhelyezést s némi, habár legtöbb esetben csalóka reményt a boldogulásra. Kevésé méltányolt, de viszonyainkra nézve nagyon jellemző körülmény az, hogy úgy a mesterinasoknak, valamint a fiatal gyári munkásoknak nagy része nem az iparosok, hanem ezeken kívül álló néprétegek köréből kerül ki. A mi föltétlenül arra mutat, hogy iparosaink helyzetökkel magok is elégületlenek és ha magok abból szabadulni nem bírnak is, legalább fiaikat igyekeznek megmenteni attól a nyomorúságtól, mely ezzel jár.

Ez értekezés írójának állásából folyólag bő alkalma nyílt megismerkedni az iparos-osztály tagjainak főként azzal a részével, melyet az alsó 100 ezernek nevezhetnénk el. Sajnálattal kell constatólnia, hogy főként oly helyeken, hol erre a fönnálló középiskolák alkalmat nyújtanak, mily mérvben menekülnek az iparos-osztály fiai más pályára. Vannak egyes városok a fölvidéken,*) hol a törzsökös lakosság még német, de a mesterinasok iskolájában azonban nem hallani német szót; ott a vidék tót ajkú fiai foglalják el az üresen hagyott tért.

Az iparos-osztály önérzete régebben sem volt nálunk igen erős. Legalább erre mutat az, hogy már Schwartner is rosszalólag említi, hogy a csak valamennyire tehetős iparos is legalább kereskedővé vagy honoratiórrá igyekszik fiát nevelni. Ezen a helyzeten jó tanácsokkal, az iparos-osztály nézetének mesterséges úton való emelésével maig is csak nagyon kis részben bírtunk segíteni. Ennek okait megtalálni nem is nehéz.

Booth Károly, az üdv hadseregének «generalisa», a múlt évben egy nagyon jelentékeny, kiterjedt kutatásokon alapuló művet tett közzé, a melyben nem kisebb földadatot igyekszik megoldani, mint hogy elemezze a világ kereskedelmi központ-

*) Például Körmöczbánya.

jában a szegénység kiterjedését, nagyságát és természetét és oly rendszabályokat ajánljon, melyek ennek megszüntetésére leginkább alkalmasak.

Ha valaki nálunk vállalkoznék arra, hogy hasonló munkát végezzon, akkor látnók, mily nagy számban vannak kisiparosaink közt olyanok, a kiket nem csupán vagyoni helyzetök, hanem erkölcsi világuk s életnézeteiknél fogva is a proletariatushoz kell számítanunk. Az pedig világos, hogy mindaddig, a míg ez így van, a kisiparos osztály nem képes megoldani az előtte álló föladatot azért, mert a proletariatus nem rendelkezik sem azon erkölcsi tulajdonokkal, sem azon szakszerű ügyességgel, melyeket e föladatok megkívánnak.

A teendő tehát nálunk legalább bizonyos fokig ugyanaz mint Angliában, épen ezért lényegében elfogadhatjuk Boothnak a helyzet javítására vonatkozó nézeteit.

Az orvoslásnak, fölfogása szerint, a gyermekek köréből kell kiindúlni. Mindaddig, míg nem sikerült biztosítanunk azt, hogy a gyermekek physikai és erkölcsi jelleme kifogástalanul fejlődjék, nem tarthatunk igényt arra, hogy a férfiakká érett gyermekek a társadalomnak hasznos munkásai s a fönnálló rendnek támogatói legyenek. Ez az igazság reá illik a mi iparosainkra is. Minthogy a kérdés sarkpontját ez képezi, megérdemli a dolog, hogy közelebbről foglalkozzunk azzal, mily nevelést nyer az iparos pályára kerülő gyermek viszonyaink között.

Nagy részök, a mint már érintettük, a legalacsonyabb sorsban születik. Korán ismerkedik meg a nélkülözésekkel s az élet nyomorúságaival, sőt büneivel. Ezrenként vannak közöttük, a kik iskolába soha vagy csak alig jártak. S az «édes otthon» nevelése nem pótolja az iskola hiányát.

Hány pusztul el közülök «a rózsás gondtalan gyermekkor» derűs évei alatt, azt nem is tartjuk számon. Tény azonban, hogy nagy részök elég szívósságot mutat és felnő. Felnő, alig részesülve más nevelésben, mint a melyet a kiállott nélkülözéseknek és az átélt nyomorúságnak köszönhet. A műhely reá nézve az elnyomásnak, a szolgaságnak, a megalázásoknak színhelye, nem egyszer a szív aljasabb érzelmeinek, az emberi természet tisztátalanabb törekvéseinek fejlesztője. Tudatlanságának sötétségén csak ritkán törnek át azon sugarak, melyeket az iskola igyekszik terjeszteni. Pedig ezekben a

szerencsétlen gyermekekben — és ez kiterjedt tapasztalatok által támogatott meggyőződés — volna elég jó tulajdon, mely csak fejlesztő meleget és ápolást kíván. De éppen ez az, a mit társadalmunk megvon tőlök. Túlterhelik őket oly munkával, mely testi fejlettségüket meghaladja, szakmájokkal semmiféle összeköttetésben nem áll s a helyett, hogy az ügyességet és megbízhatóságot fejlesztené, érzelmeik eldurvulásához, a kedély fegyelmetlenségéhez vezet. Nagyon kevés részesül közülök azon szerencsében, hogy nemesebb érzelmei, a melyek végül ez elhagyott, a nélkülözések és durva munka által eltompított páriáknál is jelentkeznek néha, a környezet részéről bátorításban részesüljenek. Azoknak a szép és nemes törekvéseknek példáját, melyekről olvasókönyveik oly szép regéket beszélnek, magok körül ugyan ritkán van szerencséjük láthatni.

A helyett, hogy igyekeznénk oly tulajdonokat és törekvéseket oltani beléjük, a melyek míg egy részről kedvezőbb vagyoni helyzetbe segíthetnek őket, másrészről munkájok értékét gazdasági és erkölcsi tekintetben nevelnek: körülveszszük őket oly környezettel, mely mindenre előbb lehet alkalmas, mint arra, hogy reájok nézve a nemesülés forrásává váljék.

Az iskolák, a melyeket tanuló éveik alatt hetenként kétszer-háromszor látogatniok kell, alkalmasak lennének arra, hogy a helyzeten nagy mértékben segítsenek, ha hatásuk a fönt jelzett körülményekkel nem paralizáltatnék. De az elhagyott, szegény, rosszul táplált és naponként 17—19 óráig munkába fogott, kimerült gyermek veleje is rosszul van táplálva s alig képes új munkára. Legtöbbször kárta vész a tanító minden törekvése.

Így nő föl az a 70—80 ezer gyermek, kiknek hivatása, hogy a magyar ipar leendő támaszait képezzék.

A mi fölfogásunk szerint az, hogy a régi jó időkben is ez volt az állapot, nem ment föl bennünket attól a kötelezettségtől, hogy rajta változtassunk, még kevésbé jogosítja föl a mestereket arra, hogy a reájok bízott gyermekeket fehér rab-szolgáknak tekintsék s kényök szerint pusztítsák el testi és lelki erőiket.

Mindaddig, míg ezeken változtatni nem bírunk, míg az inas-évek a szenvedéseknek csaknem meg nem szakított ián-czolatát alkotják, s míg nem sikerült a műhelyekben erkölcsi és physikai tekintetben tisztább légkört teremteni, ne várjuk

azt, hogy e pályára olyanok is nagyobb számmal lépjenek, a kiket a szükség nem hajt reá. Ne várjuk azt, hogy a magyar ipar fejlődése, a belföldi erőknek oda özönlése következtében, nagyobb arányokat vegyen.

A mi iparosaink műhelybeli oktatása technikai szempontból is nagyon hiányos. Ezeket a hiányokat azonban kipótolhatná az érettebb évek törekvése, munkája és kitartása, ha ezeknek a vonásoknak kifejlődését idejekorán biztosítani tudtuk volna.

Az iparosnak ügyesnek, megbízhatónak kell lennie. Kiképzése tulajdonképen abban áll, hogy testi erejét valamely iparcikk kifogástalan előállítására bírja fordítani. Ez az ügyesség azonban az erkölcsi erőknek fegyelmezettsége nélkül önmagában véve nagyon csekély értékű. Nemesak tudni, hanem akarnia is kell dolgozni. Ne legyen egyetlen célja az, hogy munkájáért pénzt kapjon, hanem hogy ezt a pénzt valóban ki is érdemelje. Azt a bevégeztséget, soliditást és tartósságot, mely Anglia gyártmányait keresettekké tette mind az öt világrészben, s a mely annyira hozzájárult fényének és hatalmának emeléséhez, lehetetlen lett volna elérnie, ha a közvéleménybe nem megy át azon meggyőződés, hogy az ügyes kezét tiszta erkölcsi nézetekkel telt szívnek kell vezetnie. Épen azért a technikai ügyességnek egyoldalú fejlesztése bennünket célhoz vezetni nem fog soha. Még az is, a mit teszünk, félszeg és hézagos. Iskolák révén akarjuk megadni azon nevelést, a melyet az életnek s annak a körnek kellene megadni, a melyben az iparos mozog. Vajon ha elszámáljuk magunkban mindazon tulajdonságokat, a melyek nélkül törekvő és becsülésre méltó iparost el nem is képzelhetünk, ha gondolunk arra, hogy bírni kell nemesak kitartással, szakértelemmel, hanem ismernie kell a kötelesség és a felelősség érzetét is, nem kell-e szégyennel megvallanunk, hogy mi ezeknek kifejlesztésére csodálatosan keveset teszünk?

«Kitartani mindaddig, a míg az erő csak bírja, ha arról van szó, hogy megtegyük azt, a mi nézetünk szerint helyes, ez a tulajdonság fejezi ki leginkább az angol iparos jellemét. Képzettsége szűk határok között mozog. Oly iparágban, a melylyel kenyeret kell keresni, rendszerint csekély tere nyílik a szív föllendülésének. De munkájának pontosnak és oly mérvben befejezettnek kell lenni, hogy összeilleszthető legyen az ipar

egyéb ágában előállított részekkel. Törekvéseinek végső célja mindig erkölcsi s ez életét kell, hogy áthassa és meg is nemesítse. Még akkor is, ha csak egy pontosan dolgozó gépnek kezeléséről van szó, a munkás leczkét kap a pontosságban, a mely habár öntudatlan, de azért nem kevésbé értékes.»*)

A magyar iparos szerencsésebb helyzetben van, legtöbb esetben még nem csak a részeket, hanem az egész áruczikket is maga állítja elő. Annál inkább szükséges tehát, hogy áthassák azon erkölcsi tulajdonságok, a melyekről föntebb szó volt.

Oda kell elsőbben is törekednünk, hogy az iparos-osztályt megtisztítsuk azoktól a visszaélésektől, melyek abban még oly bőven burjánzanak. Meg kell akadályoznunk azt, hogy akárki is *mások kizsákmányolásából hasznot húzzon*. Mai viszonyaink között az ifjú iparos-nemzedék, mire fölszabadult, s még inkább, mikor mesterré lett, nagyon sok esetben megszűnt alkalmassá lenni productiv munkára. A fejlődés idejében rosszul táplált, nehéz munkával túlterhelt, a műhelyek levegőjében elcsenevezett test mihamar fölmondja a szolgálatot.**)

És ha nem végződnék is a dolog mindjárt catastrophával, az elgyöngült, beteges test ritkán való arra, hogy oly művet alkosson, mely az elismerést kiérdemelje s mely a külföldnek

*) H. G. Seeley: *Factors in life*. London. 156. l.

***) Körösi adatai szerint Buda-Pesten

a korcsmárosok stb. életkora átlag	---	---	---	---	47·57 év,
az ácsok életkora átlag	---	---	---	---	46·55 "
a szabók	"	"	---	---	46·73 "
mészárosok	"	"	---	---	43·50 "
a cipészek	"	"	---	---	42·41 "
a lakatosok, bádgosok, kovácsok életkora átlag					38·67 "
a nyomdászoké	---	---	---	---	34·07 "
az iparban alkalmazott nőké	---	---	---	---	32·29 "

Budapest halandósága 1876—81. években. 1885. Grill.

A magyar szellemi élet képviselőinek átlagos élettartama 62·8 év. Ez az iparosokra nézve elérhetetlenül magas kor, mind a mellett Földes panaszkodik, hogy a szellemi élet képviselőinek vitalitása nálunk sokkal kisebb, mint külföldön, életerőnk gyorsan fogy! *Szellemi élet és élettartam.* E folyóirat 1890 februári füzetében.

Az iparosok ide vágó viszonyaival egyébként bővebben foglalkoztam *Demokratia és közegészség* című, az Országos közegészségi egyesületben 1890. évi február hó 6-án tartott értekezésben.

más viszonyok közt nőtt iparosaitól készített munkákkal versenyeztesen. Legtöbb iparosunk élete hosszú tengődés, és ezt, ha talán nem is tudnak okairól számot adni, de mégis érzik ők is. Innen van azután iparos osztályunknál az az exodus, a melyről már Schwartner is beszél. Ebből a forrásból ered a törekvés más pályára lépni, ha lehet, földműveléssel foglalkozni, a mely munkakör, úgy látszik, inkább megfelel a physikai és erkölcsi lét követelményeinek.

Az út, a melyen ez állapotok javulását elérhetjük, csak előttünk lesz új, más nemzetekre nézve bizonyos fokig már meghaladott álláspont.

Az első ipartörvény, mely Angliában 1802-ben, tehát a Napoleonnal folytatott háborúk zaja között keletkezett s kiinduló pontját képezte a további nagy hírre jutott gyári törvényeknek, csakis az iparban elfoglalt gyermekek sorsának javításával foglalkozik (*Apprentices Act*) s gondoskodik arról, hogy ezek kellően legyenek ruházva, legyen megfelelő alvóhelyök és ellátásuk. Később, egy lépéssel tovább menve, a nőket is oltalmába vette a törvény s megállapította, mely napokon kell a munkának szünetelni; sőt korlátolta a munkaidőt. Ezután keletkezett egy egész sorozata azoknak az intézkedéseknek, a melyek az ipar munkásainak testi és erkölcsi épségét igyekeznek föntartani, illetőleg fejleszteni. Ennek a gondoskodásnak köszönhető az, hogy az angol munkás-osztály annyira fölötte áll társainak, nem csupán a testi bíróságot, hanem az erkölcsi érzületet illetőleg is. Anglia, melyet Napoleon a szatócsok nemzetének nevezett el, ma már helyesebben nevezhető az iparos munkások nemzetének. E munkások száma aránylag nagyobb, mint Európa bármely más államában. Szabadabbak s több közvetlen politikai befolyással bírnak, mint társaik nagy része a continensen. Alig van város az Egyesült-királyságban, melyet hatalmokban ne ejthetnének, módjukban volna a nagy kereskedelmi és iparos-központokat nemcsak terrorizálni, hanem az egész birodalom gazdasági életét is megbénítani. Végső letéteményesei úgy a testi, valamint a politikai hatalomnak. *És ebben nincs semmi politikai vagy társadalmi veszély.* Vannak izgatók köztök, de ezek szavai nem költenek lelkesedést hallgatóik nagy részének kebelében. «Meg vagyunk győződve» — mondja büszkén az angol író — «azon rendszer állandóságáról, a mely alatt élünk, azaz bízunk

az angol munkás-osztály józan érzékében és politikai tanulékonyosságában.»*)

Ezzel a dolognak csak egyik, a politikai oldalát érinti; nem szól arról, hogy a felsőbb osztályok gondoskodásáért cserébe az angol munkások mennyivel szaporították nemzetök vagyonát.

Ily eredményekkel szemben szabad-e nekünk a régi visszaélések kiirtása körül habozni? Nem képez-e foltot társadalmunkon az, hogy ezen a téren a részvétnek és gondoskodásnak fokozódását az elhagyott szegény és elzüllött gyermekek iránt egyáltalában nem lehet constatálnunk? Mit mondjunk ahhoz, hogy ipartörvényünknek azon intézkedései, melyek e tekintetben némi javulást idézhetnének elő, maig sincsenek végrehajtva?

A gyermek-munka korlátozásáról, az éjjeli munka eltiltásáról alig van szó, az egészségtelen és veszélyes iparágak lajstromát s azt, hogy ilyen iparágakban az ipar fiatal munkásai mily feltételek mellett alkalmazhatók, a kereskedelmi minisztérium, a törvény határozott rendelkezése ellenére — tudomásunk szerint — maig sem állapította meg. Így maradnak papíron még azon csekély számú humanisticus irányú intézkedések is, melyek a reform kezdetét képeznék.**)

Se a kormánynak, se a közvéleménynek nincsen érzelme dolgok iránt s ez teszi a helyes irányú fejlődésnek legerősebb akadályát. Alkotmányos nemzetekre nézve pedig nem lehet nagyobb szerencsétlenség, mintha hiányzik nálok az az erkölcsi erő, mely a nagy nemzeti célok megvalósítását biztosítani képes.

Nem akarjuk megérteni azt, hogy a nemzeti munkaerőnek azon szándékos pusztítása, mely iparos-világunkat ma általán jellemzi, bűn a nemzet és társadalom ellen. Nem tudjuk fölfogni, hogy ennek a munkaerőnek is megvannak a maga forrásai, s az sekélyül, ha e forrásokat elzárjuk; ellenben dűsabbán buzog, ha fejlődésének feltételeit megteremtjük. A phy-

*) Escott: *England*. 130. és köv. lapok.

***) Ezek az 1884. évi XVII. törvénycikkben foglalt ipartörvény 63—65., továbbá 116. §§-ai. Az iparfölügyelőkre vonatkozó törvényjavaslat, melynek egy nagy lépést kellene jelezni előre, a kisiparra nem terjeszkedik ki.

sikai élet törvényeit nem lehet megsérteni büntetlenül. Baross tragicus vége eléggé mutatja ezt, de mutatja azt is, hogy nemzetünk még legnemesebbjeiben sem tud oda emelkedni, hogy ezt az igazságot kellően méltányolni bírná.

A kisipar föntartása, véleményünk szerint, nem csupán gazdasági, hanem társadalmi fontossággal is bír. Míg ez egyrészről a közmorál nemesbülése nélkül el nem érhető, másrészt e nemesbülést, a kisipar föntartására és fejlesztésére irányuló munka közben, lehet legkönnyebben elérnünk. Kívánatos eredmény mind a kettő.

Társadalmunk nem áll s valószínűleg sokáig nem is fog állani még azon a fokon, hogy tisztán erkölcsi czélok szolgálataiban szívós és kitartó munkára képes legyen. Az anyagi érdekek s a meggazdagodás vágya köti le a nemzet legjobb erőit. Ha azonban sikerült elérnünk azt, a mire törekedtünk: kimutatni, hogy e ponton a két életkör érdekei egymásba nyúlva, egymást támogatják, akkor talán némi joggal szabad remélni azt is, hogy a magyar társadalom s a közvélemény kifejezői elszánják magokat arra a keresztes háborúra, melyet a tőlünk jelzett, a jog színébe takart visszaélések kiirtása megkíván. Az a meggyőződés pedig, hogy a tisztább közerkölcsök a gazdasági haladásnak is föltételét képezik, ha élő erővé emelkedik társadalmunkban, a fejlődésnek nemzetünkre nézve, a letűnteknél magasabban álló szakát nyithatja meg.

BERNÁT ISTVÁN.

EGY RACINE-MONOGRAPHIA.

A XVII. század nagy francia drámaírói közül egynek sem tartozik még annyival az irodalomtörténet-írás, mint épen a legnagyobb francia tragikusnak, Shakspeare után a modern költészet legkiválóbb szomorújáték-írójának, Racine-nak. Nem mintha a jelesebbnél jelesebb tanulmányoknak hosszú sorozatát nem találhatnók Sainte-Beuve és Taine, Vinet és Nisard, meg Janet, továbbá Brunetière és Faguet tollából. Nagybecsű commentarokkal ellátott pompás kiadásokban sincs hiány, melynek a Mesnardé, a Saint-Marc Girardiné (Molandé) s legújabbban a Bernardiné, melyek mellett a régibb Laharpe-, valamint a Geoffroy-féle már szóba sem jönnek. De ezt nem tekintve, hol van még ma is egy Racine-bibliographia, hol egy nagyobb szabású Racine-monographia?

Oly bibliographiai mű, minőt Corneille-ről Picot, Molière-ről Lacroix (s mostanság Voltaire-ről Bengesco) szerkesztettek, nincs még Racine-ről. Igaz ugyan, hogy a német írók, így legújabbban Sarrazin is, ugyancsak Picot-tól egy ily című munkát szoktak idézni: *Bibliographie Racinienne* (Paris, 1874), de e könyvnek tudtommal az a hibája, hogy sohse látott napvilágot, bár a *Brockhaus-Lexicon* is tud róla. Hiányzik továbbá egy oly monographia, mely Deltour és Mesnard kutatásait felölelve, az eddigi essay-irodalom eredményeit összegezve, kiegészítve s mélyítve, a kor szellemi életének keretében kimerítően fejtesse a költő életét és munkásságát. Deschanel két kötetes műve, a Racine-irodalomnak ez idő szerint legnagyobb szabású jelensége, távolról sem ilyenmű dolgozat. Mint a Collège de France e tanárának minden munkája, ez is könnyed, dilettans

közönségnek szánt olvasmány; kissé fölületes és terjengős, s ha kerete paradox szellemességet negélyez is, de maga a mű annál korlátoltabb és banálisabb.

Hachette *Grands écrivains français* című vállalatában évek óta jelezve van egy Racine-ről szóló kötet, még pedig Anatole France-tól, ki maga is az újabb Racine-kiadók egyike (Lemerrenel), s ki elég csinos bevezetést írt a maga kiadásához. Bár France, mióta Scherer halála óta a *Temps*nek házi kritikus lett, annak az irodalomtörténeti módszernek híve, mely minden becslés kizárását s pusztán a tények constatálását negélyezi, biztosra vehetjük, hogy monographiája nem lesz méltatlan a nagy költő emlékéhez. Csak ne kelljen e mű megjelenésére is oly sokáig várni, mint a szóban levő vállalat annyi meg annyi, még régebben hirdetett kötetére! Addig is, míg e könyv megjelenék, mint komoly és jelentékeny előmunkálatot kell üdvözlönnünk a Lycée Charlemagne tanárának, Robertnak újabban megjelent doctoratusi dissertatióját.*) Ez izmos kötet Racine drámaírói rendszerét s azt magyarázza, mily hely illeti meg e nagy költőt a francia tragédia történetében: tehát tárgyánál fogva is fgyelemre méltó kísérlet.

«Racine munkásságában éri el a francia tragédia legteljesebb szépségét és legnagyobb tökéletességét; főleg ő nála válik az ép oly francziává, mint a mily emberivé, s jut el az igazság és természetesség, mélység és élethűség azon fokára, melyet egy elődjénél vagy utódjánál se találhatni. Ezért tesszük őt oly tanulmány központjává, mely a tragédiáról szól. Racine drámaírói rendszerét tanulmányozni annyi, mint legmagasabb pontján, legbevégzettebb alakjában tanulmányozni a francia tragédiát. Ezért nem hittük Racinet és színpadját elszigetelhetőnek: a mi megelőzi s a mi követi, az magyarázatául szolgál, jobban megérteti, egyszersmind azt is nyilvánvalóvá teszi, mennyi újat képvisel, s mily hatása volt a későbbi századokra. E hatás a tragédián kívül még számos más műfajra is kiterjedt, minthogy Racine valósággal új irányt adott a modern szellemnek: de mi ezúttal csak a tragédiára szorítkozhatunk.»

*) Pierre Robert: *La poétique de Racine. Étude sur le système dramatique de Racine et la constitution de la tragédie française.* Paris, 1891. Hachette. 362 l. 8°. 7 fr. 50 c.

Ily meleg s lényegökben egészen helyes szavakkal vázolja az előszó e könyv programját, mely tehát határozott haladást jelez Deschanel után. Deschanel nem tesz egyebet, mint sorban végig tárgyalja az egyes darabokat időrend szerint, egy kis életrajzi vázlatot bocsátva előre, Racine «romanticismusának» fejtegetésével együtt. Robertnél a théma már bizonyos elvi szempontok szerint van fölosztva; itt már oly próbálkozással állunk szemben, mely végre tudományos módszerrel iparkodik méltatni Racine költészetét, még pedig minél több oldaláról. Innen e munkának szokatlanabb fontossága, bármennyi kifogást kelljen is különben tennünk a főszakaszok beosztása, s egy-egy szakasz fejezeteinek logikai kapcsolata, valamint az ellen, mily gyakran ad szerző földolgozott anyag helyett hosszadalmas idézeteket, mások nézeteit közölve vagy a tárgyalt író vallomásait, de melyekből a consequentiák levonását akárhányszor az olvasóra bízta; továbbá az ellen, hogy mily hézagossá és vázlatossá a legtöbb helyen.

Legelőbb is arról a keretről kívánunk szólni, melybe a mű tulajdonképeni lényege illesztve van, — az első s utolsó szakaszcsoportokról, melyek a Racine elődjait és utódjait tárgyalják.

Az első szakasz azzal kezd, hogy élesen elkülöníti az újkor színiköltészetét a középkortól: e ridegen negatív párhuzam Brunetiére tanítványára vall, de nehéz érteni, mi szükség volt rá e könyvben. Azután áttér a modern francia tragédia fejlődésének vázolására Jodellettől egészen Quinaultig, bezárólag. A földolog itt az lett volna, hogy Robert lehetőleg kiemelje s összegezze mindazon sajátosságokat, melyekből idővel Racine költészetete állott elő. Ezt a nehéz földadatot alighogy megkísérti pár helyett, a legtöbb esetben könnyebbik végét fogja a dolognak: a pléiade, Garnier, Montchrestien, Hardy, Mairet, Rotrou s Corneille, Quinault ismertetése mind kisebb-nagyobb, de önálló cikké lapsodik szét. Megannyi mozaikdarabok, melyekből azonban a francia tragédia fejlődésének képe egybe nem alakul. Néhol épen a kézi könyvek statisztikai modorát találni alkalmazva: a legtöbbször a közkeletű nézeteket ismétli csak, helyenkint kissé fölületes s itt-ott kétes értékű, esetleg különben nem egyszer finomnak is nevezhető egyéni variációkkal. Kiválóan érdekes, főleg azon fejezet, hol az æsthetikai elméletek fejlődéséről van szó, Scaligertől D'Aubignacig, s mely mintegy bővített kiadása Faguet hasonnemű fejezetének, a XVI. század tragédiájá-

ról írt nagybecsű monographiájában. E fejezetnél egyébiránt különösnek találhatni azt, hogy Corneille előtt beszéli meg Robert Lamesnardièret s D'Aubignacot is, kik pedig már átmenetet képeznek Corneilletől Racinehoz; s főleg azt, hogy könyvének már majdnem befejeztekor ismerkedett meg Arnaud terjedelmes doctoratusi értekezésével, mely a XVII. század színiköltészeti elméleteit ismerteti.

E szakasznak egyik legérdekesebb pontja mindenesetre annak kifejtése lett volna: van-e Racine-nak közvetlen, igazi elődje, ki mintegy e nagy tehetség gyöngébb elővázatául tekinthető? Robert ilyen gyanánt nem Quinault-t fejtegeti, mint szokás, hanem Rotrout, — Rotrout, kit eddig Corneille mestereül szoktunk tekinteni, s kit viszont Brunetièrre mindössze oly Corneille-utánzónak tart, minő például Vacquerie a Hugo tanítványai közt. E kérdés megvitatását Robert egy lépéssel sem vitte előbbre, megeleégszik az eddig dívott felületes általánosságokkal, mindössze csak más névvel cserélte föl a régít.

Az utolsó szakasz, mely Racine hatását akarja föltüntetni a későbbi színiköltészetre, még kevésbbé felel meg a maga elé tűzött föladatnak. A hat apró fejezet közül, a mennyire oszlik, mindössze egyetlen egy foglalkozik e tárgygyal, s négy levélnyi terjedelemben nem kevesebb íróval végez, mint Corneille Tamás, Pradon, Campistron, Crébillon, Voltaire, Luce de Lancival, Lebrun, Ponsard. Képzелhetni, mennyit mondhatni ekkora helyen, ennyi íróról. Még érdemül róhatni föl, hogy legalább Campistronra, Racine specialis utánzójára, ráér Robert aránylag bővebben kitérni. Rikítóan jelentkezik e fejezetben szerzőnknek egy állandó gyöngéje, tudniillik a túlságos dícsérgető hajlam, kivált ott, hol a XVIII. század classicaí tragédia-költészetét, a tehetségtelen utánzók e gyarló csinálmányát, aesthetikai szempontból védelmezni képes a ma már egyvetemes kárhoztatás ellenében, s nemcsak Voltairét magasztalja, kit Hugoval állít szembe, hanem Luce de Lancivalt is. Nem kevésbbé föltűnő az, hogy Robert itt, hol Racine hatását vázolja, meg tud feledkezni arról az íróról, ki a XVIII. század egyik legkiválóbb tehetsége, még pedig nemcsak mint regény- de mint drámaköltő is: egyetlenegy szava sincs Marivauxról, kit ma már irodalmi közhely határozottan Racine követőjének, olyannak tekinteni, mint a ki Racine tragédiáit más hangnembe transponálta.

A többi öt fejezet a különböző kritikái nézeteket foglalja

magában, miket a múlt században s a jelenben, Franciaországban s a külföldön az irodalomtörténet fölmutat. Az előbbiektől alig hogy ép fölemlítve találjuk Vauvenargue-ot, míg Voltairetől és Laharpetól az idézetek egész csoportja van bokrétába kötve, úgy hogy e fejezet valósággal chrestomathiaszerű. Ott van továbbá a comédie larmoyante pártja, élén Diderot-val: tulajdonkép Souriau doctoratusi értekezése (*A conventio a classikai tragédiában s a romantikus drámában*) alapján: különös, hogy Diderotnak épen legérdekesebb, Racinet dicsőítő nyilatkozatai figyelmen kívül vannak hagyva, így például a Mlle Volandhoz írt levelekből. S ezzel kimerítette szerző azt, mit a XVIII. századról megemlítendő talált: holott azon adatok alapján, melyek rendelkezésünkre állnak, nem ép megvetendő terjedelmű pendant-t lehetne összeállítani Deltour könyvéhez, mely Racinet a kortársakhoz való viszonyában tünteti föl. A romantika viszonyát Racinehez, Victor Hugo és Stendhal nyilatkozatait szintén Souriau ismerteti tulajdonkép Robert könyvében, ki úgy látszik, nem ismerte Stapfer könyvét (*Racine és Hugo Viktor*), mert különben ebből is kiírt volna néhány oldalt. A mai kritikusok közül csak Taine és Nisard t méltatja megemlítésére, bár Vinet-t, Janet-t könyve folyamán maga is idézi s az előszóban, mint egyik főforrásra hivatkozik Brunetière. De ha ezeket mellőzte is, egy Paul Albertre okvetlenül reflektálni kellett volna szemléjében, mint olyanra, kinél nincs Racine-nek szigorúbb ócsárlója.

A külföldi kritika szemléje kizárólag csak a németekre szorítkozik, a mit francia író részéről még sem vártunk volna. Böven kivonatozza Lessinget, ki Racinet — bár részletesen nem foglalkozott vele — meglehetősen elítéli. Goethe és Schiller fölfogásával Saint-René Taillandier révén ismerkedik meg Robertnél a francia olvasó: de magáról Goethe és Schiller tragédiaköltészeteről, mely oly pompás anyagot nyújt az összehasonlításra, egyetlen egy szó sem. E helyett azt a tévedést követi el szerző, miszerint Goethének tulajdonítja a Schiller *Phèdre*-fordítását. Végül Schlegel Vilmos Corneille-ellenes szavait tolmácsolja: Racinere vonatkozó nézetei, főleg *Athalie* dicsérete csak futólag vannak érintve, pedig érdekes lett volna megemlíteni, hogy *Athalie* ép azért hangolta magasztalásra Calderon e nagy hívét, a miért viszont Voltairenek nem tetszett volt e darab hőse, a főpap. Schlegel Frigyesnek már csak a könyv végére

illesztett «függelék»-ben jut hely. Legvégül pedig Lotheissent fedezi föl Robert. A germán faj másik ágáról, az angolról, viszont teljesen megfélekedzik. Pedig egy Blair, lady Morgan, (ki ellen Racine tisztelőinek egyike vastag füzetben polemizált a maga idejében), Saintsbury (*Encyclopaedia Britannica*) és Hawkins, kiket faji szellemök s a Shakespere bűbája többé-kevésbé elfogúltakká tett, szintén igen tanúlságosak Racine tanulmányozója előtt, ép úgy, mint Racinenak spanyol és angol utánczóit, kiknek létezéséről Robert szintén nem vesz tudomást.

E két szakasz közé eső második és harmadik szakaszban van tulajdonképp a mű dereka; ezekben van kifejtve, mi teszi Racine színiköltészeti reformjának lényegét. A szempont azonban, melynek alapján a főanyag így két részre van választva, kevésbé szerencsés. A második szakasz ugyanis a művek, a harmadik pedig az előszók alapján tárgyalja Racine poetikáját. Ez elkülönítés oly költőnél volna igazolható, ki — mint Corneille is tette utólag — külön iparkodott gyakorlati eljárását, külön e végből szerkesztett elméletekkel védelmezni, theoretikusnak állva be. Holott Racinenél elmelet s gyakorlat teljesen egybeolvad, elméleti fejtegetéseket csak előszavaiban ad itt-ott, különben nem æsthetizál, elveit inkább nekünk kell levonnunk műveiből, mintsem ő maga vonja le. Ép ezért, ha alkotásainak titkába be akarunk hatolni, úgy egyszerre, szoros kapcsolatban kell elméletét s gyakorlatát tekintenünk: máskülönben, ha Robert módjára külön-külön vesszük az egyes factorokat, vizsgálódásunk egyoldalú s felületes lesz, — mi több: mindegyre vissza kellvén térni már tárgyalt dolgokra, fölösleges ismétlésekbe esünk, a mi fölöttébb gyöngye oldala is épen e két fejezetnek.

Azon rész, mely Racine költészetét a művek alapján tárgyalja, mint egy új tragédia-fajnak, a jellemtragédiának megteremtőjét mutatja be Racinet, ki a Corneillenél levő helyzettragédiát cserélte föl olyannal, egyszerűsítve a cselekvényt, a jellemfestésre fordítva főgondját, s mindkettőben lehetőleg élethűségre, tehát bizonyos realizmusra törekedve, annyira, hogy meséi s alakjai a mai élet prózaiságába, a mindennapi emberek érzés- és gondolkozásmódjába transponálhatók. Ez tudvalevőn ma közkeletű fölfogás: egy ily monographiától azonban elvártuk volna, hogy e fölfogást bővebben kifejtsse, új oldalról, új világításban tüntesse föl. Robert azonban, még a rendes történelmi háttért is mellőzve, nem engedni látunk, hogy Racine reformja

a Molière- és Boileau-tól képviselt realistikus iránynak alkalmazása a tragédia-költészetre. Robert itt inkább terjengő mint tartalmas, midőn a cselekvény egyszerűségének bizonyítása végett Racine műveinek meséjét összehasonlítja Euripides, Seneca, Rotrou hasontárgyú darabjaiéval. Állításaihoz sok szó is fér. Így a három egységről beszélve, melyeknek a francia szellemenben gyökerezéséről mit sem szól, azt mondja, hogy e pontban Racine mit sem változtatott elődjei hagyományán: holott tulajdonkép ő nála testesül meg igazán ez egységtörvény, mely ellen Corneille még annyit zúgolódik; a helyegység nála emelkedik végre föltétlen uralomra, s a mi még több: a cselekvényegység, melyet Robert oly bőven fejteget különben, s melyet a Shakespere módszerével, drámai szempontból is teljesen egyenrangúként magasztal s annyira védelmez, hogy még a Théràmène hirhedt elbeszélését, a renaissance korának ezt az újonnan fölmelegített, teljesen epikai motívumát föltétlenül drámainak találja. — Végül *Esthert* említi, mint oly darabot, melyben Racine immár módosít az elődjeitől öröklött formulán, holott e művel Racine tulajdonkép a Montchrestien-fele lyrasághoz tér vissza s tulajdonkép *Athalie* azon alkotása, melylyel tényleg egy új színiköltészetet inaugurál, az eddiginél valami nagyobbszerűt, telve külső mozgalmassággal, színszerűséggel egész a látványosságig, mint ezt oly finoman kifejti Faguet, kinek eddigelé a legszebb *Athalie*-tanulmányt köszönjük.

Folytatólag aztán a jellemrajz művészetére tér át szerzőnk s több mint 60 oldalon át vázolja elénk az egyes alakok arczképét és pedig következő csoportosításban: férfi-szerelmesek, hevesek és lovagiasak, — nő-szerelmesek, félénkek, hősi-esek, hevesek, érzékiek, féltékenyek, — továbbá: anyák, nagyra-vágyó nők s férfiak. Végül a másodrendű személyek csoportja, kiket szerző szintén mind csak magasztalni tud, Voltairenek hódolva, mint a ki szerint: «Racine a világ azon költője, ki legjobban ismerte az emberi szívet». Az ilyféle arczképcsoportozat akkor érdekes, ha merész és művészi kézzel biztosan, erőteljesen van körvonalozva, holott monographiánkban legtöbbször csak az egyes jeleneteknek kapjuk tartalmát, rövidebb-hosszabb kivonatban. Csakis ez arczképcsoport révén vesz magának alkalmat Robert arra, hogy míg terjengően tér vissza-vissza az előbbi pontban foglaltak ismételtetésére, melleleg, futólag megemlékezzék oly kérdésekről, melyek a Racine-irodalom leg-

érdekesebb és legfontosabb pontjai közé tartoznak. Mennyiben tekinthető Rotrou a Racine elődjének? a mi itt különben szintén ismétlés, és pedig semmivel sem nagyobb sikerrel, mint az említett bevezető részben. Mily befolyással volt Racine tragikái fölfogására a jansenizmus? mit oly szépen fejt ki a Port-Royal történetírója, Sainte-Beuve. Mennyire keresztényies Racine a büszkeséget, az akarat diadalát magasztaló Corneille pogány szellemével szemben? Mily mélyek az általa festett szenvedélyek, minek fejtegetésében Robert mind csak Voltairet idézi, a helyett, hogy a mai kor álláspontjáról tekintené. Korhűek-e Racine alakjai? (Ez utóbbi pontnál szerzőnk Taine ellenében nagyon is hajlandó Brunetièrre-rel a minimumra szorítkoztatni a kor befolyását a jellemrajzra.) Typusok-e s mennyiben? Mily erkölcsi jelentőséggel bírnak?

Végül Racine stíljéről, ennek természetességéről, egyszerűségéről szól, Marty-Laveaux és Mesnard nyomán érdekes párhuzamba állítva a Corneilleével. Különös egyébiránt, hogy bár Robert Vinet s Faguet után nem meri tagadni, hogy Racine helyzeteit néha a vígjáték légköréből kölcsönözte, stíljét mégis a megtestesült elegantiának nevezi, s bár elismeri, hogy vannak benne familiaris részek, tagadja, a mit kortársai is észrevettek, s mit Faguet-val ma is tanít az irodalomtörténet, tudniillik hogy Racine stílje a magasabb jellemvígjáték stíljével többször meglepő rokon. Különös továbbá, hogy Racine stíljének mesterkéeltségeit, preciositását mily sophistikával védi, szükség esetén kétféle mértéket is alkalmazva. Ha Pyrrhus és Achilles versaillesi nyelven beszélnek, ezt természetesnek találja, mert e darabokban, szerinte, úgy sincs semmi antik szellem. Mig ha Agamemnon s Thésée epikai hasonlatokkal, körülírásokkal élnek, ezt viszont azért találja természetesnek, mert ez alakok «ősei hősök, félistenek» s a darab «mesés időkben» játszik.

A következő rész, mely az «előszók alapján» állítja össze Racine poetikáját, tizenhárom fejezetre oszlik, melyek közt nem a legszorosabb a logikai kapocs, de annál több bennök a már elmondottak újra tárgyalása. Van azonban néhány oly pont, melyeket itt tárgyal először szerzőnk, részben itt érint először bővebben, s így e pontokra vonatkozó nézeteit kell még ismertetnünk pár sorban.

Racine előszavaiban a *raison*, a *bon sens*, a *naturel apos-*

tola: a XVII. században a raison uralma tudvalevően korlátlan volt, de Robert tagadja, hogy föltétlen lett volna s a képzelet és szív jogainak eltiprásával járt volna. Fínom észrevétel, kár hogy Boileau példájával igyekszik igazolni futólag s nem Racine-on mutatja ki behatóan. Igen helyesen összegezi szerző Racine tragédia-költészetének reformját abban, hogy ő az inventiót a szoros logikával megszerkesztett, de vékony cselekvény keretében a szív legfinomabb, legfutólagosabb, legillanóbb árnyalatainak megfigyelésére és visszaadására szorítkoztatja: csakhogy itt, a hol oly tanulságos volna egy Racine-ével ellenkező drámai módszer párhuzamja, Robert se Calderonról, se Shakespereről nem emlékszik meg, hanem ezek túlzását, ne mondjam caricaturáját, a Hugo-féle romantikát állítja vele szembe. Szintügy feledi a fajszelem s korviszonyok sajátágaival hozni kapcsolatba a nem drámai, az epikai s descriptiv elemek túltengését: e helyett a *Britannicus* százszor idézett finalejára hivatkozva azt hangsúlyozza Horatiussal s Boileauval, hogy bizonyos dolgok csak a fülnek valók s nem a szemnek is. Szóval itt is nem megérteti, nem kimagyarazza a jelenségeket Robert, hanem magasztalni igyekszik.

Mint az előszavakból látni, Racine szemében a tragédia oly nagyfontosságú, de egyszerű cselekvény, mely valószínűségen alapszik. Egyéb alkotó részek: a hősi, előkelő személyek, heves szenvedélyek, szép érzelmek, s a kifejezések választékosága, vegyítve a szilajabb perczekben kevésbbé előkelő hangnemmél. E momentumok megbeszélése teszi Robert könyvének szóban forgó részét.

Az alakok kortörténeti hűségéről közli a kortársak nézeteit s Racine polemiáját velök; ez a fejezet telve van a legterjengőbb idézetekkel, pedig e pont szolgálhat talán alkalmúl Racine tanulmányozójának a legmerészebb, legérdekesebb fejtegetésekre; annak részletezésére, mire Brunetiére évekkel ezelőtt már utalt, tudniillik mily ellentét észlelhető a nyelv eleganciája, valamint az érzelmek gyöngédsége, másfelől pedig a darabok alapjáúl szolgáló cselekvények kegyetlensége, sőt embertelensége közt. Ezt annál is inkább hangsúlyozni kellett volna e könyvben. mert húsz lappal előbb a Bérénice előszava alapján azt mondja Racineről, hogy «azon véres catastrophák, mik az antik s modern költők előtt egyaránt természeteseknek s nélkülözhetetleneknek látszottak, előtte éppen nem látszottak szüksége-

seknek». A kor, szerinte, csak a Frondera valló cselszövéseket, csak a galanteriát ismerte, s e kor chronique scandaleuse-ével világítani meg Racine költészetének themáit, a bennök festett indulatokat, ép oly kevéssé jut eszébe szerzőnknek, mint a mily hiába kísérli meg a költő életével hozni azokat kapcsolatba. Csak Racine fiának ismeretes szavait idézi, melyek az idős családapa Racine érzelgősségi hajlamairól tanúskodnak. Racineben csak elegikus temperamentumot lát s csak «biztos ízlésében, drámai szellemében», nem pedig lelkében, egyéni élményeiben keresi annak megfejtését, hogy Racine oly vad indulatokkal is képes volt festeni. De másfelől el kell ismernünk, hogy Robert igen figyelemre méltó nézeteket koczkáztat itt-ott. Így megkülönbözteti Racine alakjainak oly csoportját, mely aránylag még egészen ösztönéletet él, távol áll az erkölcsi öntudattól, aránylag még a leginkább shaksperei: ilyenek Hermione s ilyen Roxane is, bár Robert helyette Orestest sorolja e csoportba. Ugyan itt helyén lett volna arra is utalni, mennyi része van mégis ez ösztönszerűségben a raisonnak. Az a párhuzam pedig, melyet Corneille, Racine s Shakspere közt fölállít, igen szellemes es találó végkövetkeztetésében, mely szerint Racine formára nézve ép Corneillehez áll ugyan közelebb, de lényegre, a szenvedélyek tragikumára Shakspere-rel rokon: e párhuzam annyira-mennyire kárpótól szerzőnek egyik főntebb érintett hézagosságáért. Sajnálандó egyébiránt itt is az, hogy ennek a thémának behatóbb kifejtése helyett, annak részletezésébe mélyed, mint fogta föl Corneille a szerelmet s mint Racine, — még pedig oly banalisan, mint a hogy minden commentator már elmondta.

Még csak néhány észrevételt.

Robert kiemeli, hogy Racinenél mint Molièrenél a hatás, a tetszés volt a fődolog. La grande règle de toutes les règles est de plaire (Molière). La principale règle est de plaire et de toucher (Racine). Csakhogy a két költő fölfogása közt mégis nagy a különbség, mint ezt már rég kifejtette Krantz. Molière mint igazi sensualista, a gyönyört önönmagáért szereti, mivel sem törődve; holott Racinenél e gyönyörök forrása mindig a szabályokkal való — öntudatos vagy öntudatlan — megegyezés, ő rationalista cartesianus s a gyönyör forrása így nála rationalis.

Robert, mintegy hogy alkalma legyen az előbbi fejte-
tekből kifeleadt *Phèdre* hösnőjét fejtegetni, egy fejezetet ír végül

arról, mennyire az erény iskolája Racine színiköltészete. Hogy Racineben, mint minden igazán nagy költőben fenkölt a morál, ennek bizonyítására nem csak Phèdre alakja szolgálhatott volna, hanem valamennyi tragédiája a magok összegében, — s e kérdés tisztázásánál nem lett volna fölösleges reflektálni a Racine színpadjának erkölcsössége ellen emelt vádakra, még pedig nemcsak a múlt századbeli Riccobonira, erre az ájtatoskodóvá lett exszínészre, hanem a mi századunk egyik legkiválóbb elméjére, a halála után csak most hírnevessé lett Vinetre.

De legmeglepőbb a legutolsó fejezet, mely Racine visszavonulásáról szól a színpadtól. Mit keres e biographiai ráadás e könyvben? Mi köze Racine poetikájához? Szerző a megmondhatója. E fejezeten meglátszik Deltour könyvének hatása, minek következtében egyáltalán úgy szokás fölfogni Racine viszonyát kortársaihoz, mint ha mind csak ellenségek közepette élt volna, kik aztán végleg elkeserítették. A terjengős idézésektől itt sem szabadul meg szerzőnk s könyvének e része azok közé tartozik, melyek a magok banalitásában tartott hagyományos irodalomtörténeti közhelyekkel untatják az olvasót. Új legföllebb az az állítás benne, az a paradoxon, mely szerint Racine «élete első felében nem találja» Robert «a jansenismus nyomát», s szerinte költőnk csak megtérése után lett jansenistává. Holott föntebb utaltunk rá, hogy maga Robert is órinti egy helytt, miszerint Racine tragikumában van része a jansenismusnak is.

Szóval, ez a munka sok tekintetben gyöngé, de nincs minden érdem híján, s a mennyiben először összegezi mind azon pontokat, melyekkel a Racine-irodalomnak első sorban kell foglalkoznia, igen érdekes kísérlet a maga nemében.

HARASZTI GYULA.

É R T E S I T Ő.

Az északi sarktól az egyenlítőig. Népszerű előadások. Írta Brehm E. Alfréd. Fordította Geöcze Sarolta és Paszlarszky József. Harminczhét képpel és tizenhét műmelléklettel. A természettudományi könyvkiadó-vállalat XLVIII. kötete.

Az északi sarktól az egyenlítőig cím alatt jelentek meg az oly korán elhunyt Brehmnek, az ismert nagy zoologusnak, nálunk és másutt tartott s mindenkitől szívesen hallgatott népszerű előadásai, ugyanabban az alakban, a mint azokat akkoriban kidolgozta és leírta, s a melyekhez a tárgyat és adatokat négy világrész legkiválóbb vidékein szerzett személyes tapasztalatai és éles megfigyelő képessége szolgáltatták.

Földünk északi sarkkörétől, Laplandtól és Szibériától le egész az egyenlítőig, Afrika belsejéig terjedő vidékekről: a sziklaszigetekről és a tundráról, Szibériáról és az ázsiai pusztáról, a sivatagról és a nilusi sellőkről, az afrikai «khálá»-ról és őserdőről, s végül a mi hatalmas Duna-folyamvidékünkéről, ezek lakóiról, növény- és állatvilágáról alkotta és írta meg képekben és tapasztalatokban gazdag előadásait.

Lapland madárhegyei címen az északi sark vidékére, Skandinávia északi végére, a szigetek és tengeri szirtek környékére vezet bennünket, -- oda, hol a földi világnak két magasztos eleme: a magas hegyvidék és a tenger oly csodálatos módon egyesül egymással. Itt, a tengeren és a fekete sziklaormokon figyeli meg az állatvilág életét és tartózkodása helyét. Leírja az alacsony séreket, vagy «kacsasziget»-et, mint a legbecsesebb tengeri madárnak, a «pehelykacsá»-nak birodalmát. Egyszerre ezer meg ezer torok rikácsol; a

repülő madárfelhő átláthatatlanná válik; s a kavargók zűrzavara, s a károgó madarak zsiyaja olyan bódítóvá lesz, hogy az ember azt hiszi, a walgurgis-éji boszorkányok vad zenebonáját hallja élő füleivel. A lárma és a zúgás, a hangok és az alakok khaosza kifárasztja minden érzékünket; szemünk káprázik, fülünk zúg, hogy végtére se színt, se lármát nem bírunk fölfogni. A merre csak fordulunk, az egész szigeten mindenütt beburkol bennünket a madárfelhő; a hova csak tekintünk, sehol sem látunk egyebet madárnál. Még nagyobb-szerű az életkép a «Nykék sziklaszigetén», ezen a maga nemében igazán páratlan madárhegyen, az alkák tanyáján, a hol az egész hegy úgyszólván megelevenedik, ha hozzá ember közeledik. Minden zuglyból, minden fülkéből, könyökből, sarokból, minden hasadékból, lyukból, odúból, barlangból özönlik itt jobbra balra, fönt és alant, a levegőben és a földön hemzseg, nyüzsög a tömérdek madár. A hegyfalakról és a tetőről szakadatlanul ezerek és ezerek zúdulnak alá a tengerre olyan sűrű tömegben, mintha valami szilárd födelet varázsolnának az ember szeme elé. Ezerek jönnek, ezerek mennek, ezerek ülnek, ezerek tánczolnak szárnyaikon csodálatos módon. Nyüzsög, zsiyong, zúg, bűg, tánczol, repül, suhan itt minden, hogy a szem fölmondja a szolgálatot, s a vadászt, a ki megkísérti, hogy az ezerek közül vaktában zsákmányt ejtsen, kipróbált ügyessége is cserben hagyja. Megint másféle az élet és mozgalom a «Swärtholm hegyfok»-on, a sirályok fészkelő helyén, a hol e madarak valójában «elsötétítik a napot, mikor fölrepülnek; beborítják a szirteket, mikor leülnek; túlkialtják a hullánverés zúgását, mikor károgni kezdenek». Megragadó képek ezek s szinte ellentétei annak a vidéknek, melylyel a következőkben ismertet meg.

Földünk éjszaki sarkát barátságatlan vidék széles pásztája övezi; sivár vidék, melyet nem a nap, hanem a víz avat föl azzá, a mi. A sark felé ez a sivárság lassanként jégmezőkbe, dél felé pedig csenevész erdőségbe megy át; de hó- és jégmezővé válik az egész is, mikor a hosszú tél beleköltözködik és a satnya fák csak a legmélyebb völgyekben, a legnaposabb lejtőkön merészelnék síkra szállani a létért való küzdelemben. Ez a vidék «a tundra». Egyhangú, komor és kietlen tájék, melyen az életnek tágabb értelemben vett nyilvánulásáról alig lehet szó; állatvilága épen oly szegény, mint a milyen növényzete. A nagy kietlenség azonban inkább csak a hegyvidéki tundrán tapasztalható, mert a délibb vidéken, a buczkák sivár homokján mégis van idő, mikor élet és elevenség mutatkozik. E pezs-gőbb élet természetesen itt is csak akkor kezdődik, mikor a szegé-

nyes növényvilág újraébredésével a nyári vendégek is bevonódnak, hogy itt teljesítsék szülei kötelességüket, nyár multával megint elvándorolva idegen országba. Csakis e bevándorlott lakók öntenek némi életet a tundrába, a nyár szakában, mert honi lakója bizony édes-kevés. Így, ha a sarki rókát, lemminget és havasi fajdot fölemlítjük, mint e vidéket jellemző legnevezetesebb honi állatokat: ezzel a tundra állandó lakóit úgyszólván kimerítettük. De nem, mégse; mert van a tundrának még egy élő lénye, mely reá vonatkozólag mindenesetre a legjellemzőbb, s ez: — a szúnyog. A tundra valóban a szúnyogok birodalma! Itteni világuk fölülmúl minden fogalmat. Nem tele és vihara, nem jege és hidege, nem szegénysége és barátságtalan volta, hanem szúnyograja a tundrának istenátka!

Az itt vázolt sivár vidék benyúlik még Szibériába is, melynek éjszakai sarkkörü része szintén tundra; de nem így a többi része. E sajtáságos földről ugyanis az ez általános nézet van elterjedve, hogy az nemcsak felső részeiben, hanem egészben véve is «rettentő jeges sivatag, a melyen nincs élet, nincs változatosság, s hiányzik róla minden báj; olyan darab föld, mely az Isten, vagy legalább is a szerencsétlen száműzöttek átka alatt dermedez». Hogy azonban e fölfogás szerző szerint téves, azt *Az erdő, a vad és vadászat Szibériában, Utazás Szibériában, A pogány osztyákok és A szibériai száműzöttek és telepítvényesek* című előadásában igyekszik beigazolni.

Ez előadások nyomán ez a sajtászerű földterület egészen más, mint azt eddig akárki is leírta. Lapályok és hegyek, tisztások és őserdők, álló és folyóvizek váltakoznak itt is. S bár e területek kétségkívül nem oly dúsak és gazdagok, mint például a déli hasonló vidékek, de azért a lejtőket itt is fák és virágok ékesítik, sőt állatok és boldog otthonukat szerető emberek is laknak benne, kik itt a létért való küzdelemben úgyszólván egymásra vannak utalva, legalább ezt látszik igazolni a vadaknak egyenetlen eloszlása s inkább az emberi telepek szomszédságában való tartózkodása. Hogy azonban állítását még kézzel foghatóbban bebizonyítsa, e célból keresztül vezet bennünket egész Nyugot-Szibérián, az Uraltól az Arkátig, a Kirgiz pusztától a tundrákig, Taskenttől Obdorszkig; megismerteti népét, az osztyákokat, őseredeti pogány mivoltukban, szokásban és erkölcsben, viseletben és érzésben, otthonukban és foglalkozásaikban, valóságban és egyes szertartásukban; fölkeresteti velünk a telepítvényesek és száműzöttek helyeit és leírja életüket: még pedig a telepítvényesekét jobbára foglalkozás és szokás, jóllét és családi boldogság tekintetében; míg a száműzöttekét, vagy törzsökös szibériai néven

«szerencsétlenek»-ét inkább bűnösségök- és büntetésükhöz képest, mint olyanokat, a kiknek sorsuk és állapotuk aránytalanabbul jobbak, mint a minőknek a közkézen forgó leírások festik. *)

Szibériából áttérünk az oroszok «sztyep»-jére, a mit mi «puszta» néven nevezünk. Ez egész Közép-Ázsián végig nyúlik és Európa déli részén folytatódik. E vidékkel, szerző nyomán, úgy ismerkedünk meg, mint a mely elnevezése ellenére is szép és változatos képekkel ékeskedik, a hol tarka virágdísz és fakó kopárság, őszi báj és téli sivárság váltakozik egymással; a hol a pusztító erő épen olyan hatalmas, mint a teremtő; az izzó nap épen úgy megsemmisít mindent, mint a hideg; a hol az élet, melyet a hőség meggyilkolt, a bős vihar elsöpört, valóságosan örömrivalgva ébred föl újra, mihelyt a tavasz első napsugára érinti a földet; a hol még az emésztő tűz sem képes végkép megsemmisíteni, a mit a nap heve és a vihar keze meghagyott. Ezt a pusztát aztán változatosságához képest sík és magasabb fekvésű helyeihez, mocsaras és víztelen térségeihez és az egyes évszakokhoz viszonyítva írja le; — ezek szerint ismerteti meg tenyészetét és állatvilágának életét, a mely főleg a vizek mentén nyilatkozik nagyobb mértékben, hol minden a tavakat és mocsarokat övező nádasban él, a mely itt helyettesíti az erdőt, elrejtőztet és biztonságot nyújt, barátságos otthona a szerelemnek és fészkelő tanyája a boldogságnak. Ily boldog és barátságos otthont azonban csakis leggazdagabb részeiben ad lakóinak a középázsiai puszta, egyebütt pedig jövést menést, kóborlást vándorlást, fölmerülést meg eltűnést követel csaknem minden gyermekétől; azt követeli állattól és embertől, a ki csak benne él és tanyázik. E területnek tehát nemcsak madarai és emlősei kelnek olykor-olykor vándorútra, hogy lételők föntartását biztosítsák, hanem a föld népe is kénytelen engedni azon magasabb szükségszerűségnek, hogy nyájával együtt, a melynek élete tulajdonképen az ő egész élete is, most ide, majd

*) Lásd Kennan *Szibéria* című művét. Kennan, amerikai hírlapíró, tudvalevőleg két ízben utazta be Szibériát, s a száműzötteket illetőleg először ő is egyezőleg vélekedett Brehmmel, második útjában azonban ép az ellenkezőkről győződött meg, mely fölfedezéseit fönti művében bocsátotta közre. Az ő nézetét látszik igazolni azon legújabbban megjelent könyv is *A szibériai olombányákból*, a mely egy Jakszakov Vaszilij nevű fiatal tudósnak, a bányákban elpusztult száműzöttek leveleit és tragédiáját tartalmazza, s borzalmasságaival túltesz még Kennan leleplezésein is.

oda költözködjék. E pusztá népe e szerint igazi nomád pásztorok, a kik között mind számra, mind műveltségre nézve kétségkívül legkülönb az a népfaj, melyet csúfosan «kirgiz»-nek, igazi néven «kajzak»- vagy «kazak»-nak, a mi nyelvünkön pedig «kozák»-nak neveznek. Bemutatja e népet is az ő teljes mivoltukban, szokásban és viseletben, a családi és közéletben; megismerteti a kirgizek nyáját és állatait, melyek közül, mint az ázsiai pusztát is jellemzők, említést érdemelnek az ő óriási «akhár»-jok, valamint szelíd és vad lovuk, a «kulán»; amaz, mint a kirgizek szemefénye, ez pedig, mint a puszták legnemesebb emlőse, olyan, mint népei között a maga nemében igazán kitűnő faj: a kirgiz, az ázsiai pusztá e valódi nomád pásztora.

Ázsiát elhagyva, a harmadik földrész: Afrika következik. Az innen fölvetett képeiben elvezet bennünket arra az óriási darab földre, mely a Vörös tengertől az Atlanti óceánig, a Földközi tengertől a pusztá övéig terjed, országokat zárva magába, termékeny vidékeket ölelve, ezerféleképen változva, mivoltában mégis egyezve, vagy legalább hasonlítva. Ezt a sivatagot, a félelem és rettegés e birodalmát, úgy ismerteti meg az író, mint véghetetlenül szegény, de azért nevé egész élettelen vidéket s mint a melynek megvan a maga egyszerűsége és magasztos volta, varázsa és borzadalma. Ehhez képest írja le aztán a sivatag nappalának perzselő hevét: a borzasztó hőséget; — levegőjének kápráztató játékát: «az ördög tengeré»-t; hegyeket mozgató viharának: a szánumnak rettenetességét s végül éjjelének mennyei békéjét és mesés álomképét.

E sivatagról a Nubiának nevezett hosszú, mélyen bevágott kanyargós völgybe térünk, hol a Nilus vize sietve rohan keresztül, s termékenyítő és éltető árja nem tud megbirkózni a mindenfelől kiemelkedő sziklakövel, ezért rajta zuhogva, bömbölve, dörögve törik meg, mintha haragudnék, hogy bőkezűségéért hálátlanság, jóindulatáért dacz a viszonzás. Az a csatatér, az a sziklavölgy, a hol ez a küzdelem folyik, «a Nilus sellőinek vidéke». Végig vezet a három sellő-csoporton; megismerteti környékét és népét: a nubiaiakat, vagy a mint ők magokat nevezik, «barabrá»-kat származás és nyelv, szokás és erkölcs tekintetében; s végül leírja a sellőkön való veszedelmes utazást, a mikor a csónak recsegve-ropogva rohan keresztül-kasul, vagy küzdve-küzd az egymásra torlódó, egymáson átcsapó hullámon, sustorgó tajtékon, forgón és örvényen, szorulatokon és hirtelen forduló vízi sikátorokon, — a mi után igazán szájokba illik

a nubiai hajósoknak a Korán szavai: «Dicséret és dicsőség a világok urának, hogy átvezérelt minket az igaz úton!»

A Nilus harmadik sellőcsoportjának déli határán kezdődnek Afrika egyenlítői országának «pusztái» és «őserdői», melyekről szerző szintén egy-egy előadásban emlékezik meg. A *belső afrikai puszta és állatvilága* czímen azon területet írja le, hol a sivatagot már az úgynevezett «khála», vagyis friss, zöld növényeket termő vidék váltja föl, a minő egész belső Afrikán végig terül. Ez a khála vagy tőlünk pusztának nevezhető vidék természetesen egészen más, mint például a föntebb vázolt ázsiai «sztyep», s tőle lényegesen is különbözik nemcsak éghajlatában, hanem egész növény- és állatvilágában is. Az évnek itt két egymással ellentétes szakát lehet megkülönböztetni úgymint az öldöklő vagy száraz és az éltető vagy esős évszakot, melyeknek váltakozása, illetve bevonulása egyaránt rettenetes a maga nemében. Az öldöklő évszak a télnek megfelelőleg, forróságával épen azt az eredményt szüli, mint az éjszakai tél a maga hidegével. A tikkasztó hőség ekkor megsemmisít mindent, a mi a khálán élő, a mi színes, a mi költői, s a halálhoz hasonló álomba meríti. Ember és állat fonnyad, mint a fű és a levél, mely csak úgy megszárad, mint a lekaszált rét a napsugárban, és némely ember, némely állat elfonnyad, elhervad örökre, mint azok. Hullámzó mező helyett a síkokon csak por kavarog, s csörgedező vizek helyett a medrekben csupán mély hasadék tátong. Ilyen a khála öldöklő szakában, s még rettenetesebb a tavasz bevonulásában, a mikor ugyanaz a szél lengeti szárnyait, mint a tavasz heroldja, mely a sivatagban számummá változik; dúl-fúl a talaj repedékeiben, hogy még onnan is port markoljon, a melyet azután sűrű tömegekké kavár a levegőben, falszerű felhőket formál belőle és zúgva, üvöltve száguld vele keresztül a vidéken. Utoljára egyedül ő vergődik hatalomra és ő uralkodik korlátozatlanul, mintha mindent meg akarna semmisíteni, a mi eddig még megmaradt; de ő az egyszersmind, a ki messzebb délen, az esővel terhes felhőket összegombolyítja és a leperzselt tájakra szállítja. Nemsokára úgy látszik, mintha növekedő erejével tikkasztó hőségéből veszítene, mintha lehe olykor már nem izzó, hanem frissítő és elevenítő volna. És ez nem csalódás: a tavasz készülődik csakugyan a bevonulásra, s a délvidéki vihar szárnyain száguld a sok felleget a puszta felé. És a vihar után, a mely fúj és süvölt, zúg és üvölt, morog és bömböl, reng, ropog és pattog a levegőben, a földön, a fák koronáján, mintha a világ minden eleme harcra kelt volna, mintha az ég le akarna szakadni s a föld sarkai-

ből készülne kimozdúlni — e tombolás és fergeteg után villám villámot ér s a szünet nélkül dübörgő mennydörgésben megerednek az ég csatornái, s mint az első tavaszi esőre, mindenütt megmozdul az ébredő élet s fölkél álmából a szendergő természet. Egy második zivatar kifakasztja a fák rügyét és kicsalja a talajból a fűvek sarját; «a harmadik zápor bimbót nevel, virágot nyit és az egész vidéket újdonsággal zöld ruhába öltözteti». Ily bűvös erővel hat, munkálkodik itt a tavasz, miként varázsszerű volt a megjelenése. «A minnek nálunk egy hónapi időre van szüksége, az eléri itt élete forgását egy hét alatt; a mi a mérsékelt égöv alatt csak lassan fejlődik, az itt napok és órák alatt nyílik.» Azonban a khálának nemcsak növényzete alakul az itt rajzolt két évszaknak megfelelőleg, hanem ehhez alkalmazkodik állatvilága is, a mely egyébként korántsem mondható szegénynek, sőt inkább nagyon is gazdag és eleven, mert sok és sokféle oly állat él e pusztán, melyek e földrészre nagyon is jellemzők. Így mint legnevezetesebbek említést érdemelnek különösen: a földi malacz és tobzoska, mint a foghíjasoknak kiháló félben levő ó-világi képviselői, az antilope és likaon-kutya, a pusztá legérdekesebb ragadozó emlőse; a strucz és kígyász-sas; a gyíkok és kígyók mindenféle neme és serege; végül a götte-hal és a természet rovar.

De bármily gazdag is a pusztá, a khála, állatok dolgában, Afrikának igazi tárháza mégis csak az «őserdő», a mit bátran és joggal mondhatunk e földrész szívének, mert bámulatos és rendkívül gazdag növény- és állatvilágnak adja meg a létfeltételeit. Hiszen ez az őserdő «maga egy egész világ, tele fényvel, tündökléssel és mesés pompával; csodaország, a melynek kincseit ember teljesen még meg nem ismerte, s még kevésbé bírta elérni; kincses tárház, a melyben sokkal több rejlik, mint az ember gondolja; paradicsom, a melyben a teremtés napról-napra megújul; bűbájos színpad, a melyben a magasztos és kedves, komoly és vidám, fényesen világló és éjszerűen sötétlő képek tárulnak a látogatók szeme elé; ezer meg ezer azonos értékű egységekből álló, végtelenül változatos és mégis egységes és harmoniás egész, a melyet leírni nem lehet». És itt ebben a csodaországban akár merre fordul a szem, mindenütt élő és nyüzsgő tömeget lát, s mindenütt hallja az őserdő zenéjét, a legkülönfélébb madárhang vegyülékét. Itt párját hívja, szólítgatja az egyik, ott sipog, csipog a másik; ez füttyörész, amaz trécsel; egyik trilláz, másik flótáz, a harmadik meg csiripel; emez csattog, amaz kvakkog; csicsereg, ver, süvölt, klappog; amott egy bűg, egy turbékol, egy kodácsol, más rikácsol; emitt ismét egy kerepel, ott nyiko-

rog, itt énekel; cseveg, fecseg, kurrog, burrog, krárog, vákog, dalol és karicsál a sok madár, szóval hangzik az erdő mindenütt, fönt és alant, délben és reggel, úgy mint este.

Afrika szívvországitól elválva, nagy útunkból hazatérve, egy helyről kell még megemlékeznünk, nemcsak azért, mert bennünket közvetlen közletről és leginkább érdekel, hanem azért is, mert szerző úgy nyilatkozik róla, hogy «madarak dolgában alig van, sőt nincs is hozzáfogható gazdag országa földrészünknek». Ez a hely, ez az ország: Magyarország. *Kirándulás a Dunán* címen megemlékezik erről is és leírja e folyamvidékünket környékével és madárelétével együtt azon tapasztalatai alapján, melyeket 1878-ban, boldogult Rudolf trónörökösünkkel tett kiránduláson szerzett, mely utazást különben maga Rudolf is egész részletesen és oly vonzóan írt meg *Tizenöt nap a Dunán* címen.*)

Végül még három dolgot kell röviden fölemlíteni, mint a gyűjtemény kiegészítő részét, a melyek csak annyiban sorolhatók a mű címének keretébe, a mennyiben tárgyuk és tartalmuk, közös tulajdonságképen, jobbra azon állatok és madarak körül forog és azok sajátosságaira vonatkozik, melyek az érintett vidékek és területek egyikén vagy másikon is tartózkodnak. Ez előadások pedig *Az emlősök rándorlásáról*, *A madarak szerelme- és házassáletéről*, s végül *A majmokról*, melyekben megkapó vonásokkal, érdekes adatokkal és kétséget kizáró bizonyítékokkal domborítja ki fölvetett tárgyát, s közülök a legutolsó helyen említett annyiból is érdekes, mert igen világosan fejtegeti a majmoknak az emberhez való hasonlóságát s fölvilágosítja azokat, a kik Darwin tanát rosszul értették és félremagyarázták. «Hozzánk leghasonlóbb állatoknak — úgymond — sőt állattani értelemben legközelebbi rokonainknak bátran elismerhetjük a majmokat, de messzebb menő jogokat meg kell tagadnunk tőlök. Sok van ugyan bennök, a mi az embernek sajátja, az igazi emberitől azonban még mindig széles árok választja el őket. Sok van bennök az ember testéből és szelleméből, de az egész ember távolról sincs meg lényökben.»

Íme! ennyit foglal magában Brehm könyve, melynek általános jellemzéseül bátran és joggal mondhatjuk, hogy mind a 17 előadás a mély természeti megfigyelésnek, az eleven szépségű képek leírásának és a formai tökéletességnek valódi mintaképei. Leírásaiban kiterjeszkedik mindenre, a mi fölvetett tárgyának tulajdona és

*) Ismertetését lásd a *Budapesti Szemle* 1890. évfolyam, 64-dik kötet, 318. lapján.

sajátja. Ragyogó tolla alatt nem szorúl háttérbe semmi, még a legcsekélyebbnek látszó tényező sem, a mi a dolog természetére jellemző, Szorosabb értelemben vett természetrajzi czikkeiben époly közvetlenséggel és elevonséggel írja le az egyes helyek természeti szépségét és nagyszerűségét, a klíma és évszakok meghatóan szép vagy borzadalmas változatait, mint a minő szeretettel és odaadással alkotja meg képeit igazi kedveltjeiről: az állatvilág életéről, beleszőve — a hol csak teheti, — a régés és népies elemeket is. Viszont néprajzi jellegű előadásait föld- és természetrajzi dolgokkal élénkíti. Ily formán mondhatni, hogy előadásában egyik elem a másiknak mintegy keretül szolgál, melyből aztán a tulajdonképeni kép annál élesebben és szemlélhetőbben domborodik ki és vésődik be az ember lelkébe, önkénytelenül és kitörölhetetlenül.

A mi a fordítást illeti, arról csak annyit jegyzek meg, hogy a mily mesterien alkotta és írta meg a maga nyelvén Brehm e művét: nem kevesebb műérzékkel és folyékony tiszta magyarsággal adták vissza hazai nyelvünkön a fordítók. Végül a természettudományi társulat is megérdemli az elismerést, hogy e valójában szép és tanulságos dolgozatokat irodalmunknak is megszerezte s így a mi közönségünknek is élvezhetővé tette.

L. B.

Gróf Ráday Gedeon összes művei. Összegejtötte s bevezette Váczy János. Buda-Pest, 1892. Franklin-társulat. 186 l. Ára 40 kr. (Olcsó könyvtár, 314. sz.)

E kis kötet értékes adalék irodalmunknak múlt századi történetéhez. Főleleveníti és biztos vonásokkal jellemzi egy rendkívül művelt, hazafias érzésű és egyik legjobb emberünkre, Kazinczy Ferenczre, igen nagy befolyást gyakorolt derék magyar embernek emlékezetét. Csak Kazinczy levelezésének megjelenése óta tudjuk valósággal, hogy alig van magyar író, ki Kazinczy írói jellemének kialakulására mélyebb hatással lett volna, kit Kazinczy igazabban tekinthetett mesterének, útmutatójának, mint Ráday Gedeon. De nemcsak Kazinczyra; a ludányi, később a péczeli kastély valósággal némileg középpontja volt az akkori szellemi életnek, talán nagyobb mértékben, mint azt az eddigelé rendelkezésünkre álló források alapján tudjuk. Váczy a kiadás elé írt érdemes tanulmányban vonzóan jellemzi e kiváló és szeretetre méltó embert, és helyesen állapítja meg a magyar verselés történetében korszakot alkotó működé-

sét is. E téren egyfelől a nyugat-európai versformák átültetésén fáradozik, de egyszersmind a klasszikai schemák meghonosodását is megkísérli, korábban, mint a később föllépő klasszikai iskola tagjai. Igaz, hogy mind e törekvései későn, részben elkésve, csak mások után jutnak nyilvánosságra; de ép Kazinczy levelezése bizonyítja, hogy az elsőség érdeme nemcsak időrendi értelemben a Rádayé, hanem a szó valódi értelmében is, a mennyiben a korábban föllépettek is tőle vettek irányt és ösztönt.

Kétségtelen, s Négyesy ezt méltán jobban hangsúlyozza mint Váczy, hogy Ráday német befolyás alatt haladt irodalmi törekvéseiben; mert ha Váczy például a 19. lapon megjegyzi, hogy Ráday az *Aeneis*nek stanzákban és *Zrínyinek* prózában megkísérlett fordításai francia mintákra készültek, mivel a francziáknál «az alakhoz és tartalomhoz hű fordításnak legkevesebb hívei voltak», elfelejti, hogy Ráday korában a németek is úgy jártak el, hiszen az alak- és tartalombeli hűséget Németországon is csak a romantikusok követelték először a fordítótól. *Ossiant* is meggyőződéseim szerint németből fordította, mint az jegyzeteinek némely czélzásából következtethető. Több mint valószínű, hogy Rádaynak főrésze van abban is, hogy Kazinczy oly lelkes híve lett a német ízlésnek. De e momentumot Váczy nem érinti, bár bevezetésének legérdekesebb és főrésze a Ráday és Kazinczy viszonyának rajza. Itt szerzünk, ha terjedelmesebb akar lenni, még több értékes anyagot meríthetett Kazinczynak rendkívül tartalmas és irodalomtörténeti szempontból megbecsülhetetlen levelezéséből, de el kell ismerni, hogy a legjellemzőbb vonásokat így is, bár röviden, de igen ügyesen összefoglalta.

Igaz, hogy Ráday nem volt költő, inkább csak verselő, kit mindig első sorban a költői alak érdekel és foglalkoztat. De költői kedélynek nevezhetjük, és érzése e téren ép oly helyes volt, mint ízlése. Valóban meglepő, az ő korában, hogy Zrínyi nagyságát milyen mélyen érzi és milyen lelkesen hirdeti, s a fordításra vagy átdolgozásra választott idegen termékeket is, tekintve korának viszonyait, elismerésre méltó ízléssel szomelte ki. Ha átdolgozásai magok oly kevéssé sikerültek (csupán egyes helyek kivételével), ennek főoka, egyebek mellett, azon nehézségekben keresendő, melyeket neki a választott versek és szakok okoztak, melyeknek alkalmazásánál elméleti homályos belátását sohasem tudta teljes összhangzásba hozni egészséges rhythmikus érzésével.

A mily örvendetes azonban, hogy Ráday műveit most teljesen együtt bírjuk, a miért Váczytól legmelegebb elismerésünket meg-

nem tagadhatjuk, még sem hallgathatók el néhány megjegyzést, illetőleg óhajt, melyekről irodalomtörténetünk tudományos fejlődése érdekében nagyon szeretném, ha egy kis figyelmet keltenének — jövőendő kiadónál.

Mindenek előtt pontosan megjelölendő minden egyes költeménynél, hogy az mikor keletkezett és hogy hol és mikor jelent meg először nyomtatásban. Ez oly primitív kötelesség, mely alól legkevésbé van helye a fölmentésnek oly írónál, kinek részben már a század harmadik tizedében készült versei csak a hetvenes és nyolczvanas években jelentek meg nyomtatásban. Váczy a bevezetésben nagyon helyesen szól az egyes dolgozatok keletkezéséről, de áttekintést csak úgy nyerhet az olvasó vagy kutató, ha maga jegyzi ez adatokat a kötet minden darabja alá. E méltányos kívánságnak a kiadó legjobban az egyes darabokra csatolt rövid megjegyzésekben felel meg. (Megjegyzem, hogy az előszó 4-dik lapján olvasható mondat: «A versek alatt vagy után olvasható jegyzetek mind Rádaytól valók», nem felel meg a tényeknek, mert az 57., 77. és 95. lapok jegyzetei vagy egészen vagy legalább részben Váczyéi; továbbá, hogy Ráday megjegyzései itt-ott ma már meg nem állható adatot tartalmaznak, melyet nem lett volna szabad helyreigazítatlanul hagyni.)

Másodszor figyelmet érdemelnek, főleg oly írónál, milyen Ráday Gedeon, az egyes darabok forrásai. Ráday verses és prózai dolgozatai egy-két darab kivételével mind fordítások vagy átdolgozások. Ily esetben megvárhatja az olvasó a kiadótól, hogy az eredetiekről legalább annyi tájékoztatást nyújtson, hogy azok hol találhatók. De még azt is meg lehetne várni, hogy a kiadó egy kissé hasonlítsa össze a magyar darabokat az eredetiekkel s állapítsa meg a hazai író hűségét s eltéréseit, szóval eljárását. Minek e feladat megoldását ismét másra hárítani, kinek aztán újra azt az egész anyagot át kell kutatnia és földolgoznia, melyet a kiadó már oly jól ismer és oly könnyen aknázhatott volna ki ez irányban is?

Vége hozzá kellene szoknunk, hogy régiebb írot ne adjunk ki szótár nélkül, mely a nála található ritka vagy szokatlanabb értelemben használt szókat összegyűjtse. Vagy erre meg egy harmadik embert kárhoztassunk? Sohasem jutunk tudományos értékű teljes magyar szótárhoz, nyelvtörténeti szótárunk mindig töredékes és hézagos marad, ha ily specialisabb kiadások alkalmával nyelvi szempontból is nem dolgozzuk föl az irodalmat. Egy szóval, a ki egy író kiadására vállalkozik, az oldja meg feladatát abban a tágasabb

és mélyebb értelemben, melyet a modern philologia megállapított. Ne nyomorítsunk meg tíz embert egyazon föladat megoldásával, mikor ezt egy ember is kényelmesen elvégezheti. t.

Történeti tanulmányok. Írta Keményfy Dániel. Székesfejérvárott. Nyomatott Számmer Kálmán könyvnyomdájában. 1892.

Csak a tartalomjegyzékre kell pillantanunk, hogy meggyőződjünk a kötet változatos tartalmáról. Tomory Párról és a mohácsi vérszről szól az első tanulmány és Deák Ferenczről az utolsó. Közben azután különféle alakok vonódnak föl a különböző századokból, Apafi, II. József, a magyar testőrök, Széchenyi, Wesselényi, a magyar költők és tudósok, sőt Deáknál sem állapodik meg a szerző, átátsap az egykorú történetre is, különösen a véderő-vitára.

Örömmel lapoztuk végig a kötetet. Nem mintha új szempontok, vagy valami kiválóbb történeti alakítás kötötték volna le figyelmünket. A szerző nem lép föl nagy követelésekkel. Szerény, de érdeemes munkát végez. Nagy érdeklődéssel olvassa a magyar és az általános történetre vonatkozó könyveket s igyekszik világosan s minél kevésbbé száraz formában tájékoztatni másokat is olvasmányai tartalmáról. Úgy látszik, hogy különösen az ifjúságot kívánja olvasóinak. Óhajtjuk, hogy minél több olvasója legyen, többnyire hasznos okulást meríthetnének e könyvből. E hasznos tanulás csak gyarapodnék, ha a szerző kerülne például az ily jellemzést: Apafi . . . premier minisztere, Teleki volt a legnagyobb cselszövő. Ez a Cse-reire emlékeztető mondás az Apafi udvartartását ismertető tanulmányban fordul elő, melynek czíme: *Az utolsó fejedelmi udvar Erdélyben*. Az egész tanulmány igen érdekes olvasmány, de ha már Telekit is meg kellett említeni benne, mégis csak többet, vagy legalább mást kellett volna róla mondani. Különben el kell ismernünk, hogy a szerző nagy méltánnyal szól az erdélyi udvar nemzeti hivatásáról, az igaz, hogy nem mindig szerencsés kifejezésekkel, mert ha azt mondjuk, hogy «Erdélynek fejedelmi kora rikítóan viselte magán a magyar jelleget», itt a rikítóan szót még gáncsnak vehetné valaki. De mégis ki kell emelnünk e méltánnyal a protestáns fejedelmek iránt, mert tudnunk kell, hogy a szerző catholicus egyházi férfiú, vagy ha világi is, buzgó híve egyházának.

Felekezetiése csak egy helyütt zavarja erősen a történeti tárgyilagosságot és pedig a *Tomori Pál és a mohácsi rész* című tanul-

mányban. Ez talán a legjobb tanulmány a kötetben. Egész kis életrajzi essay, melyben a tárgyra vonatkozó irodalom alaposan föl van használva. Hanem a végén azt kell olvasnunk, hogy a mohácsi vésznek egyik főoka a — reformáció volt. Nem a magyar protestantismust érti itt a szerző, hanem a németországit. Mert szerzőnk előadása szerint Luther Isten csapásának hirdette a török támadást, és örült, hogy a császári ház érdekeinek csorbításával a catholicismus is súlyosabb helyzetbe jut. Tehát Luthert is kárhoztatnunk kell, ha Mohácsra gondolunk. — Igaz, hogy a szerzőnek tudomása van V. Károly és I. Ferencz viszályáról, de úgy hiszi, hogy az 1526 elején kötött madridi béke már fölszabadította V. Károly hatalmas kezét. De vajon nem volt-e a béke után más gondja a császárnak, mint a magyarok megmentése? Valóban úgy állott-e a dolog, hogy mindenki kész volt a török elleni keresztes hadjáratra, ha Luther intó szava föl nem hangzik? Ezeket a kérdéseket még bővebben kellett volna vizsgálni az ítélet kimondása előtt. Tudjuk, hogy később a catholicus császári házat a magyar királyi méltóságból folyó köteleességek is kényszerítették a török elleni háborúkra s mégis elég lanyhán teljesítette e köteleességet — nem a Luther intó szavai miatt. Ha a felekezeti elfogultság bírálja a katolikusok és protestánsok magatartását a török vésszel szemben, ne higgyük, hogy protestáns szempontból nem lehetne fegyvereket kovácsolni a catholicismus ellen is, bár igaz, hogy a politikai érdek leginkább a protestánsokat vonta a török táborba.

Ha már a történeti tárgyilagosság kérdéséhez jutottunk, meg kell említenünk, hogy a szerzőnek nem csekély előszeretete a szónoki előadás iránt szintén zavarja a fejtegetés nyugodt folyamát. Vegyünk csak egy példát. II. József külügyi politikájáról van szó. «A francia-osztrák-szövetség mint erős tölgy áll a népek mellett, hogy törzse körül, mint a repkény a magasba fűzzék indáikat, nehogy elsatnyúlva, mint a virág az esti szellőben, megtörjenek az élet vészei közt. Az orosz-osztrák szövetség sanda ölyvként röpök a népek fölött ide-oda tévelyegve, hogy innen is, onnan is engedjen valamit». Úgy sejtjük, hogy e repkényes tölgy és e sanda ölyv nem csak történeti symbolumok, hanem egykorú politikai érzelmek melegének is köszönik életüket. Mert a szerző nem idegenkedik a legújabb politikára való célzásoktól, mi okkal-móddal meg van ugyan engedve, de nem akkor, ha ferde világításban tűntetve föl a jelent, hamis világot vetünk a múltra is.

Pedig szerzőnk a kelletinél többet fogadott magába az ellen-

zéki lapok és szónoklatok pathosából. Nem győzi dicsőíteni a véd-erő-vitát, melyben a «nemzeti géniusz ébredése» nyilatkozott. Szerinte mai napság «közjogi álláspontunknak feladó korát éljük» s e gyászos korszak párhuzamba tehető oly korokkal, minő például az I. Leopoldé.

Már most az a kérdés, hogy mind ezek annyira bizonyos dolgok-e, hogy történelmi tanulmányokba kell őket fölvennünk, a nagyobb világosság kedvéért? Legalább ismerjük el, hogy sub judice lis est.

Hogy is hangzik Széchenyinek az a mondása, melyet a szerző is idéz?

«Az emberek» úgymond Széchenyi «csak úgy mint a hangyák, fáradhatlan hazafi-munkásság, nem pedig fölhevülés és szenvedelmek által emelhetik a hont magasra». Lám, a szerző is képes ily hangya-munkára s mégis tisztos vidéki magányában elhiszi azokat a phrasisokat, melyeket fővárosi patrioták több «fölhevüléssel és szenvedelemmel», mint «hazafi-munkássággal» terjeszteni jónak látnak.

Különben e politikai expectoratiók csekély helyet foglalnak el a könyvben, mely egészben véve mégis megérdemli a méltánylatot.

H. K.

Émile Zola. Débacle. Paris. Charpentier. 1892.

Egy század katonával indul neki a regényíró a nagy német-francia háborúnak s azt a századot kísérve, írja le a sedani catastrophiát. Ezrével gyűjtött össze részleteket s eléje állott a feladat, ezeket összefűzni, fokozni, egyenesen egy nagy benyomás elérésére fölépíteni. Ez a benyomás azután csakugyan be is fészkelte magát az olvasó lelkébe: — valami fárasztóan nyomasztó érzés, melynek hatása alatt ez élesen rajzolt részletek még erősebben domborúlnak ki, mint valami nyugtalan álom képei. A regénynek nincs hőse: egy testetlen lény uralkodik benne, intéz és végez mindent: a «débacle», szelleme, e romlás, pusztulás. Fokozza még a benyomást, hogy tulajdonkép a romlás okát nem ösmerjük: óriási embertömeg mozog előttünk, hullámszik előre, hátra riad, átkozódik, romlik; s mindez mintegy magától, megfogható ok nélkül. A németekkel — egyes epizódokat kivéve — csak itt-ott találkozunk, a távolban; látsón kell néznünk: a nap fényében úgy tünnek föl, mint kis

élmekatonák, gyermekek játéka. Mintha csak azt akarta volna mondani az író: nem a német verte meg a francziát, hanem ez önmagától foszlott szét. Csakugyan az első laptól kezdve a fegyvelmeztlenség, hamis képzelgés, tájékozatlanság, elvadító félelem s düh mindig erősbülő szelvése sodorja magával a tömeget, míg végre kimerülve a catastropha áldozata lesz. Ime, ez érzések adják a könyv eszmei tartalmát; ezek a szellemek, melyeket Zola fölidéz. S teszi ezt rideg tárgyilagossággal, mely az éles szemmel látott s elevenen rajzolt részletek fölött úgy lebeg, mint valami metsző, hideg őszi köd. Szinte kézzel fogható e nagy bátorsággal írt s első felében mesterileg épített regényben, hogy írójának e tárgyilagossága nem nagy fáradságába kerül. Nem az elfojtott érzelem tárgyilagossága, hanem egy rideg természeté, mert mindenek fölött saját magát akarja érvényesíteni s saját tehetsége törvényeit ráalkalmazza a világra, akár a legnagyobb romantikus. Jellemző, hogy az egész regényben a szerzőnek talán legkedvesebb alakja: Bouroche, a seb-orvos, ki fölgýürt ingújjal vágja, metszi a sebesülteket. Ilyen fölgýürt ingújjal, s tehetsége csillogtatásában való örömmel elemzi Zola is a háborúnak szörnyűségeit, pszichologiai s különösen physiologiai hatásait.

Úgy szóltunk eddig a regényről, mintha nem is volnának egyes alakjai. Az egész regénynek nincsenek is; csak az epizódoknak. Szinte észre lehet venni, hogy az író mindenek előtt arra tett tanulmányokat, hogy a francia sereg részéről lehetőleg a háború teljes képét tárja az olvasó elé. Mikor aztán tárgyát — a maga szempontjából — hatalmába kerítette, csak akkor keresett formát az egésznek, csak akkor bukkantak elő képzelmében az alakok, melyek nagyobbára nem a magok kedvéért érdekesek, hanem csak azért, mert az egyes epizódokat összefűzik s lehetővé teszik. Mennyi szenvedést kell átélnie a szegény Henriette-nek! S mégis, kit érdekel, kit hat meg az ő személyes sorsa? Akármennyire gyöngé regényíró talán több személyes érdeket tudott volna hozzáfűzni. Rendkívül lehülünk, ha észreveszszük, hogy valakit kínoznak, szenvedtetnek, mert a regény compositiója ezt a kínozást, szenvedést szükségessé teszi. Azért hatásosabbak azok az alakok, melyek csak egy pár epizódban szerepelnek. Megtették kötelességüket, mehetnek. A compositió szüksége magyarázza meg sok alak éleslátását is. Maurice, Jean, Vineuil mind tudják, minek kellene történnie; egyedül ők ismerik az ellenség állását, azonnal észreveszik, az elkövetett hibát! Egyszerűen az író szól szájokból. A dolog természete

hozza különben ezt magával. Ilyen conventiók nélkül nem lehetett volna ily széles alapon megírni a regényt. S ép egyik sajátsága, hogy a főalakok, Maurice, Jean, Henriette pusztán ilyen compositiói szükségletek s pszichologiai érdekek úgy szólván, semmi sincs.

De annál jelesebb a könyv ott, a hol tulajdonkép a tömeg a hős. A sedani sík leírása s a nagy csatakép, hol majdnem minden egyes fegyvert villogni látunk s mégis egy nagy kapcsolatos esemény benyomását nyerjük, első rendű mestermű.

Itt tetőpontját éri a regény; az író tulajdonkép kimerítette tárgyát. A harmadik rész, háttérben a commune-nel, ezzel szemben elhanyaglik. Maurice s Jeanne nagyon előtérbe lépnek s megboszúlja magát rajtuk az a körülmény, hogy nem igazi alakok, csak gyöngé symbolumok — az egyik az erősen, ingadozó, kimerült múlt időké, a másik egy egészségesebb jövőé. Az egész egy gyöngé ötödik fölvonás, melyet csak nagy nehezen tud bevégezni a szerző.

A regényben különben van egy popáncz is: a «Débacle» kísértő árnyéka. Mint a régi eposzokban, négy-ötször ugyanazon szavakkal írja le az író, a mint a beteg Napoleon, festett arczczal, fatumszerű nyugalommal, pezsgős palackjai s ragyogó kísérete társaságában egyik-helyről a másikra vonúl. Olyan az, mint az *Aydában*, mikor a fölvonulásoknál vállán hozza a nép a papirból készült «hatalmas Ptah» alakját. —gh.

